

DRUKOWANE JAKO RĘKOPIS.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

PROGRAM NAUKI
W PUBLICZNYCH
SZKOŁACH POWSZECHNYCH
TRZECIEGO STOPNIA
JĘZYK POLSKI
(P R O J E K T)

LWÓW — 1933
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

Biblioteka Pedagogiczna w Radomiu
nr inw.: K - 38126

BGZs 38126

Do udostępnienia
tylko w Czytelni

38126

343,3 (073)

czyt. 343,3

JĘZYK POLSKI.

KLASA I.

7 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

MÓWIENIE.

Rozmowy i pogadanki nauczyciela z dziećmi.
Oglądanie obrazków i omawianie ich treści.
Swobodne i samorzutne wypowiedzianie się dzieci.

CZYTANIE I PISANIE.

Analiza i synteza wzrokowa oraz słuchowa wyrazów i zdań lub zdań i wyrazów (kolejność zależna od metody).
Czytanie indywidualne i zbiorowe, głośne i ciche pojedynczych wyrazów i krótkich zdań z elementarza.

Odzworowywanie wyrazów, liter i zdań, lub zdań, wyrazów i liter (zależnie od metody), w związku z nauką czytania.

Przepisywanie pod kierunkiem nauczyciela z tablicy i z książki wyrazów i zdań.

Pisanie z pamięci i ze słuchu łatwych i dobrze znanych wyrazów i krótkich zdań, oraz zapisywanie krótkich zdań w związku z wypowiedzianiem się dzieci na różne tematy; zwracanie przytem uwagi na wielkie litery po kropce i w imionach własnych osób i zwierząt, oraz użycie kropki na końcu zdania.

W ZWIĄZKU Z MÓWIENIEM, CZYTANIEM I PISANIEM

ćwiczenia słuchowe, wzrokowe i ruchowe;
stopniowe i okolicznościowe wzbogacanie czynnego słownika dzieci: na podstawie przeżyć i spostrzeżeń dzieci wprowadzanie nazw przedmiotów z najbliższego otoczenia, ich najłatwiej dostrzegalnych barw i kształtów, oraz najprostszych stosunków przestrzennych i czasowych;

stopniowe i bardzo powolne przyzwyczajanie dzieci do zastępowania wyrazów i zwrotów gwarowych odpowiednikami z języka warstw wykształconych;

uczenie się napamięć i wygłaszanie krótkich i łatwych wierszyków o treści, związanej z tematami pracy szkolnej.

TEMATY ĆWICZEŃ W MÓWIENIU, CZYTANIU I PISANIU.

Zdarzenia z życia dziecka w domu, poza domem i w szkole.

Uroczystości, organizowane przez szkołę, a w związku z tem godło Państwa (orzeł), portrety Prezydenta Rzeczypospolitej i Marszałka Piłsudskiego.

Dostępne dla dziecka przejawy życia na drodze jego z domu do szkoły, w polu, w ogrodach, na placach i t. p. Spostrzeżenia, dotyczące stanów pogody oraz życia kilku zwierząt i roślin z najbliższego otoczenia.

Świat baśni i bajek.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność powolnego, ale wyraźnego czytania łatwych tekstów z elementarza; umiejętność czytelnego pisania znanych dziecku wyrazów o pisowni fonetycznej i krótkich zdań; znajomość godła Państwa (orła) oraz portretów Prezydenta Rzeczypospolitej i Marszałka Piłsudskiego.

UWAGI.

Podstawą ćwiczeń w mówieniu winien być materiał, czerpany z bezpośrednich przeżyć i spostrzeżeń dziecka, a więc dotyczący jego najbliższego otoczenia.

Z pośród ćwiczeń w mówieniu rozróżnić należy pogadanki i rozmowy nauczyciela z dziećmi; pogadanki zwykle zagaja nauczyciel, rozmowy zaś pozbawione są celowego zagajenia i zbliżają się do

bardziej samodzielnego wypowiedziania się dzieci. Obrazki powinny stanowić uzupełnienie bezpośrednich spostrzeżeń dziecka. Obrazki powinny być odpowiedniej wielkości tak, aby cała klasa mogła je swobodnie obserwować; starać się przytem należy o dobór takich obrazków, któreby przedstawiały jakąś akcję, a przez to pobudzały do opowiadania, a nie opisu.

Naukę czytania i pisania poprzedza okres przygotowawczy, którego czas trwania uzależnia się od stopnia dojrzałości dzieci, przychodzących do szkoły. Zadaniem tego okresu jest z jednej strony wprowadzić dzieci w życie szkolne, z drugiej przygotować je do nauki czytania i pisania przez rozwijanie spostrzegawczości zapomocą obserwowania przedmiotów i zjawisk (kształt, barwy, głos i t. p.) oraz wdrożenie ręki zapomocą rysunków, ulepień i wycinanek (ćwiczenia wzrokowe, słuchowe i ruchowe).

Przy nauce czytania i pisania można stosować metodę wyrazową albo zdaniową. Należy pamiętać, że metoda wyrazowa jest oparta na wieloletniej praktyce i stąd nauczyciel ma przy jej stosowaniu większą pewność uniknięcia zasadniczych błędów, niż przy metodzie zdaniowej, która wymaga dużego doświadczenia i odpowiedniego przygotowania.

Specjalną rolę odgrywa w nauce czytania na tym stopniu czytanie ciche, przyzwyczajają bowiem dzieci do ujmowania większych całości, a nie oddzielnych liter. Podobną rolę spełnia pisanie z pamięci. I dlatego obu tym rodzajom ćwiczeń w praktyce szkolnej poświęcić należy wiele uwagi.

Przy ćwiczeniach w pisaniu należy zwracać uwagę na kształt liter, czytelność pisma, zachowanie czystości zeszytów, oraz poprawną postawę ucznia.

Z ćwiczeniami w mówieniu, czytaniu i pisaniu, należy wiązać ilustrowanie treści opowiadań, wierszyków i obrazków ruchami i mimiką dzieci, ulepieńkami, wycinankami, rysunkami i t. p., uczenie się tekstów piosenek i ich śpiewanie tudzież ćwiczenia słownikowe.

Ćwiczenia słownikowe rozpoczynają się z chwilą wejścia dziecka do szkoły, wiążą się jednak w klasie I bardzo ściśle z t. zw. ćwiczeniem zmysłów. Wszystkie ćwiczenia tego rodzaju mają charakter przygodny, powodzenie zaś ich zależy przede wszystkim od stopnia pogłębienia. Trzeba więc starać się jak najusilniej, aby każdy przedmiot omawiany znany był dziecku bezpośrednio lub pośrednio (z ilustracji), oraz aby dzieci same odtwarzały jak najczęściej poznane przedmioty w postaci plastycznej lub graficznej. N. p. przy zwiedzaniu ogrodu wprowadzamy nazwy kilku bardziej popularnych warzyw, ich zasadniczych barw i kształtów. Przy nadarzającej się sposobności wprowadzamy nazwy stosunków przestrzennych jak n. p. tu, tam, na prawo, na lewo, blisko, daleko i czasowych n. p. teraz, dziś, wczoraj, jutro, dawno. Zwracamy przytem uwagę, by dzieci bardzo powoli, ale stopniowo przyzwyczajały się do zastępowania wyrazów i zwrotów gwarowych odpowiednikami z języka warstw wykształconych, nie tracąc jednak szacunku dla gwary.

Rozłożenie i rozbudowanie materiału, wskazanego w tematach, pozostawia się nauczycielowi z tem, że treść musi być dostosowana do środowiska, w jakim się dziecko i szkoła znajdują, n. p. treść tematu „dziecko w domu“ będzie inna na wsi, inna w mieście, inna na Śląsku, inna na Polesiu i t. d.; tematy powinny się powtarzać kilkakrotnie w ciągu roku, będą jednak obejmowały za każdym razem inną treść n. p. o domu można mówić na początku roku, w okresie świąt Bożego Narodzenia, Wielkanocy, Zielonych Świąt i t. p.

Należy starać się o to, by tematy przez sam dobór treści i odpowiednią metodę jej opracowania wpływały na rozwój uczuciowego życia dziecka.

W ujęciu wszystkich tematów na pierwszy plan powinna wystąpić barwna, żywo rozwijająca się akcja.

Treść czytańek i pogadańek winna, obok zainteresowania dziecka światem rzeczywistym, zaspokajać także charakterystyczne dla tej fazy rozwoju zainteresowanie dziecka tematami iluzijnymi (bajki, baśnie) oraz zainteresowania zabawowe. Należy również mieć na względzie specyficzny dla psychiki dziecka w tej fazie rozwoju stosunek do „czasu“. Pojęcie to dopiero w latach późniejszych nabiera treści. Stąd w klasie I można mówić tylko o przeszłości ludzi i rzeczy z otoczenia (historja dziecka, lalki, zabawki, sukienki, zeszytu i t. p.).

Okoliczności życia dziecka, następujące tematy z zakresu higieny, winny być należycie wyzyskane.

Podział tematów na grupy nie przesądza ich kolejności.

Różnego rodzaju ćwiczenia, wchodzące w zakres nauczania języka polskiego, winny stanowić nierozdzielny całość, wzajemnie się przenikając i uzupełniając w różnych momentach pracy.

KLASA II.

7 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

MÓWIENIE.

Rozmowy i pogadanki nauczyciela z dziećmi.

Oglądanie obrazków, omawianie ich treści i nadawanie im tytułów.

Swobodne i samorzutne wypowiedzanie się dzieci.

Próby zbiorowego układania opowiadań.

PISANIE.

Przepisywanie wyrazów i zdań.

Pisanie z pamięci i ze słuchu łatwych wyrazów, za-

wierających podany poniżej materiał ortograficzny, i krótkich zdań.

Samodzielne układanie i zapisywanie zdań na różne tematy.

Ćwiczenia w czystym i czytelnym pisaniu liter i wyrazów.

Materiał ortograficzny: wyrazy z dwuznakiem *sz, cz, dz, dź, dż*; oznaczanie spółgłosek miękkich (litera *i* i kreska nad literą, jako znaki pomocnicze); litery *ą* i *ę* (typy: *dąb — wąs, święto — mięso*); najpospolitsze wyrazy z *ó*, wymieniającem się z *o* (typ: *wóz — wozy*) i z *rz*, wymieniającem się z *r* (typ: *kora — korze*); użycie kropki i pytajnika; wielkie litery po kropce i pytajniku oraz w imionach własnych.

CZYTANIE.

Czytanie głośnie poprawne i wyraźne, czytanie ciche poprawnych pod względem formy, do właściwości psychiki dziecka dostosowanych krótkich opowiadań, baśni, bajek, legend, zagadek i t. p., oraz wierszyków z podręcznika.

Omawianie treści czytańek.

W ZWIĄZKU Z MÓWIENIEM, CZYTANIEM I PISANIEM

stopniowe i okolicznościowe wzbogacanie czynnego słownika dzieci przez wprowadzanie nazw przedmiotów, cech i czynności, oraz prostych stosunków przestrzennych i czasowych, związanych z przeżyciami i spostrzeżeniami dziecka; wyjaśnianie nieznanymi wyrazów i zwrotów;

stopniowe przyzwyczajanie dzieci do zastępowania wyrazów i zwrotów gwarowych odpowiednikami z języka warstw wykształconych;

praktyczne odróżnianie głoski i litery, samogłoski i spółgłoski;

uczenie się napamięć i wygłaszanie wierszyków o treści, związanej ze wskazanymi poniżej tematami.

TEMATY ĆWICZEŃ W MÓWIENIU, CZYTANIU I PISANIU.

Zdarzenia z życia, prace i zajęcia dzieci w domu i w szkole, w dniu powszednie i świąteczne.

Uroczystości szkolne i święta państwowe, a w związku z tem sztandar Państwa Polskiego, godło i barwy państwowe, Hymn państwowy; obrazki z życia Prezydenta Rzeczypospolitej i Marszałka Piłsudskiego.

Obrazki z życia naszej miejscowości na tle zmian pór roku, dnia i nocy oraz zmian pogody, np. główne zajęcia mieszkańców, życie zwierząt i roślin, historie ogródka i boiska szkolnego i t. p.

Świat baśni, bajek i legend.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność swobodnego wypowiedzania się na łatwe tematy; uzyskanie wprawy w czystym i czytelnym pisaniu; przyswojenie pisowni wyrazów we wskazanym zakresie; umiejętność powolnego, ale wyraźnego i poprawnego czytania oraz zdawania sobie sprawy z treści czytanki.

Znajomość barw państwowych i godła państwowego.

UWAGI.

Podstawą ćwiczeń w mówieniu winien być w dalszym ciągu materiał, czerpany z przeżyć i spostrzeżeń dziecka, a więc dotyczący jego najbliższego otoczenia, a tylko z wolna i okolicznościowo nawiązywany do przedmiotów i ludzi z poza środowiska dziecka.

Pozostawiając dziecku właściwy mu sposób wyrażania się, należy jednak zwracać baczność uwagę na poprawność językową dziecięcych wypowiedzi, oraz przyzwyczajając je w dalszym ciągu do zastępowania zwrotów gwarowych odpowiednikami z języka warstw wykształconych.

Oglądany i omawiany obrazek winien obejmować niewielką ilość przedmiotów; treść jego, przedstawiająca przede wszystkim zrozumiałe dla dzieci zdarzenia, winna być łatwo uchwytana, tylko pod temi bowiem warunkami może obrazek być na tym poziomie podstawą dla ćwiczeń w nadawaniu tytułu.

Wskazane w programie rozmowy należy wyzyskać dla rozwijania samodzielności dzieci i ośmielania ich do wysuwania interesujących je tematów, zadawania pytań zarówno nauczycielowi, jak i kolegom; jest to również ćwiczenie w poprawnym formułowaniu pytań.

Układanie opowiadań odbywa się na podstawie pracy zbiorowej całej klasy w ten sposób, że poszczególne dzieci dostarczają materiału rzeczowego i językowego, z którego drogą wyboru uktada się całość.

Pisanie ze słuchu ma na celu przede wszystkim sprawdzenie stopnia opanowania poznanego materiału ortograficznego. Pisanie z pamięci wdraża dzieci w dalszym ciągu do ujmowania większych całości, podobnie jak czytanie ciche.

Przy ćwiczeniach w pisaniu należy zwracać uwagę na poprawną postawę ucznia, zachowanie czystości zeszytów i czytelność pisma.

Poprawne i wyraźne czytanie polega na trafnym odtworzeniu głosowem pojedynczych wyrazów i na uwydatnieniu zrozumienia treści zdania.

Omawianie treści czytanek może obejmować n. p. zestawianie treści z ilustracją, ustalanie kolejności zdarzeń.

Cwiczenia słownikowe mają w dalszym ciągu charakter przygodny, wartość ich zależy przede wszystkim od oparcia ich o spostrzeżenia i przeżycia dziecka. Polegają więc one na nazywaniu przedmiotów, kształtów, barw, głosów, stosunków czasowych: n. p. dawniej, przed rokiem, tydzień temu, po świętach, po wakacjach, i przestrzennych: n. p. niżej, wyżej, bliżej, dalej, na, pod i t. p.

Treść nadających się do tego opowiadań, wierszyków i obrazków, można ilustrować (tylko na lekcjach) n. p. ulepiankami, rysunkami, wycinankami, ruchami, mimiką, śpiewami dzieci i t. p.

Tematy, nie wyłączając tematów o zabarwieniu historycznym, geograficznym i przyrodniczym, winny nadal zawierać przede wszystkim element akcji, oraz dostarczać sposobności do budzenia i rozwijania uczuć dziecka.

Materiał ortograficzny winien być opanowany wyłącznie praktycznie.

Tematy, podobnie jak w klasie I, skupiają się około życia dziecka, jednak rozszerzają swój zakres także i na miejscowość, w której znajduje się szkoła, dostarczając w ten sposób nowego materiału poznawczego i wychowawczego.

Kolejność, rozbudowa i powiązanie tematów winny być zatem dostosowane do warunków i środowiska szkoły. Różnicowanie w szczegółach materiału dla wsi, miasteczek i większych miast wystąpi tu silniej, niż w klasie I.

Okoliczności życia szkolnego, następczące tematy higieniczne, powinny być również we właściwy sposób wyzyskane.

Treść czytanek i pogadań ma, obok zainteresowania dziecka światem rzeczywistym, zaspakajać także charakterystyczne dla tej fazy rozwoju zainteresowanie dziecka tematami iluzyjnymi (bajki, baśnie) oraz zainteresowania zabawowe.

W pojęcia czasu wprowadzamy dalej przez omawianie przeszłości własnej dziecka i ludzi bliskich: rodziców, dziadków i t. d. oraz przeszłości miejsc (szkoła, boisko, ogródek i t. d.).

Podział tematów na grupy nie przesądza ich kolejności. Różnego rodzaju ćwiczenia, wskazane w materiale nauczania, winny się wzajemnie przenikać i uzupełniać w różnych momentach pracy.

KLASA III.

7 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

MÓWIENIE.

Pogadanki i rozmowy nauczyciela z dziećmi.

Oglądanie obrazków, omawianie ich treści, nadawanie tytułów pojedynczym obrazkom i ich cyklom, układanie na ich tle opowiadań.

Swobodne i samorzutne wypowiedzianie się dzieci.

Zbiorowe i indywidualne układanie krótkich opowiadań i łatwych opisów.

Swobodne wypowiedzianie się dzieci w związku z treścią czytanek z podręcznika, książeczek (i ew. pisemek), czytanych w szkole i w domu.

PISANIE.

Przepisywanie tekstów oraz pisanie z pamięci i ze słuchu wyrazów i krótkich łatwych zdań, zawierających przedewszystkiem podany poniżej materiał ortograficzny.

Samodzielne układanie i zapisywanie zdań na różne tematy, próby samodzielnych opowiadań.

Ćwiczenia w czystym, wyraźnym i kształtnym pisaniu.

Materiał ortograficzny: użycie *ó*, wymieniającego się z *o*; końcówka *-ów* i przyrostki *-ówka* i *-ówna*; kilka najpospolitszych wyrazów, w których *ó* nie wymienia się z *o* (typ: *góra*); *rz* wymienne z *r*; kilka najpospolitszych wyrazów, w których *rz* nie wymienia się z *r* (typ: *rzeka*); spółgłoski dźwięczne i bezdźwięczne na końcu wyrazu (typ: *ryb*, *chłop*); pisownia grup spółgłoskowych, upodobnionych pod względem dźwięczności (typ: *babka*); najłatwiejsze przypadki przenoszenia wyrazów; użycie kropki, pytajnika i wykrzyknika; najprostsze przypadki użycia przecinka (przy wyliczaniu).

CZYTANIE

Czytanie głośne i ciche krótkich, poprawnych pod względem formy, do właściwości psychiki dziecka dostosowanych opowiadań, opisów, podań, legend, baśni, bajek, zagadek i t. p., ponadto odpowiednio dobranych wierszy z podręcznika.

Stopniowe opanowywanie techniki poprawnego, wyraźnego i płynnego czytania.

Omawianie treści czytanek z podręcznika, książeczek (ew. pisemek), czytanych w szkole i w domu, w szczególności wyodrębnianie postaci i zdarzeń, zestawianie treści z ilustracjami.

W ZWIĄZKU Z MÓWIENIEM, PISANIEM I CZYTANIEM

dalsze stopniowe i okolicznościowe wzbogacanie czynnego słownika dzieci: nazywanie przedmiotów, zjawisk i ich cech, czynności oraz rozmaitych stosunków przestrzennych i czasowych, związanych ze spostrzeżeniami i doświadczeniami dziecka; objaśnianie niezrozumiałych wyrazów i zwrotów; dalsze przyzwyczajanie dzieci do zastępowania zwrotów gwarowych odpowiednikami z języka warstw wykształconych;

praktyczne rozróżnianie zdań oznajmujących, pytających i rozkazujących: podział krótkiego zdania pojedynczego na podmiot i orzeczenie; praktyczne wyróżnianie rzeczownika i liczby, przymiotnika, rodzaju i liczby, czasownika — czasów (teraźniejszy, przeszły, przyszły) i liczby;

uczenie się napamięć i wygłaszanie krótkich wierszy o treści, związanej ze wskazanymi tematami.

TEMATY ĆWICZEŃ W MÓWIENIU, CZYTANIU I PISANIU.

Przejawy życia w domu, szkole i miejscowości (wieś, małe miasto, dzielnica dużego miasta); pamiątki z dawnych czasów w naszej miejscowości: mieszkania i ubrania dziś i dawniej.

Podania i legendy miejscowe i okoliczne.

Podania polskie: Krak, Wanda, Lech, Popiel, Piast. Uroczystości szkolne i miejscowe.

Obrazki z życia okolicy:

a) na wsi, np. pola i lasy okoliczne, droga do miasta, na targu, w sklepie, u lekarza, w aptece, na poczcie; życie w mieście i t. p.

b) w mieście, np. przedmieście, sady i ogrody, droga do wsi, pola i lasy okoliczne, pastwiska i łąki, w zagrodzie wiejskiej; życie ludzi i zwierząt na wsi i t. p.

Sposoby podróŜowania w naszej okolicy. Zajęcia mieszkańców wsi i miast; targi, jarmarki, władze i urzędy.

Bezpieczeństwo naszej okolicy, policja, wojsko: życie i zajęcia żołnierza.

Baśnie, bajki i legendy.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność wypowiadania się w swobodnej rozmowie i w formie krótkiego opowiadania; przyswojenie piśmowni w zakresie, wskazanym w materiale nauczania; umiejętność pisania łatwych, samodzielnie zbudowanych zdań, umiejętność czystego, czytelnego pisania; umiejętność wyraźnego i poprawnego czytania z uwzględnieniem najważniejszych znaków przestankowych, oraz zdawania sobie sprawy z treści czytanek; przyswojenie wiadomości z gramatyki, w zakresie, wskazanym w materiale nauczania; znajomość podań polskich.

UWAGI.

Podstawą ćwiczeń w mówieniu winien być materiał, czerpany z przeżyć i spostrzeżeń dziecka, dotyczących jego bliższego i dalszego otoczenia.

Występujące w tej klasie po raz pierwszy nadawanie tytułów cykлом obrazków zasługuje na uwagę, wdraża bowiem do dokładnej obserwacji i treściwego ujmowania spostrzeżeń.

Występujące po raz pierwszy próby opisów należy oprzeć na zbiorowej obserwacji i omówieniu przedmiotów.

Indywidualne opowiadania dzieci nie powinny być niewolniczym odtwarzaniem cudzej treści; podobnie dążyć należy do tego, aby dziecko — używając form poprawnych — mówiło własnym językiem, a nie narzuconym językiem książki, lub ludzi dorosłych.

To samo odnosi się do ćwiczeń w pisaniu samodzielnych opowiadań.

Przy ćwiczeniach w pisaniu można się posługiwać tablicami ortograficznymi, sporządzanymi w miarę potrzeby przez uczniów pod kierunkiem nauczyciela.

Przy pisaniu należy zwracać uwagę na czytelność pisma, zachowanie czystości zeszytów oraz poprawną postawę ucznia.

W klasie III zwracamy uwagę przy ćwiczeniach w czytaniu głównie na rozumienie treści i zachowanie przestankowania, starając się stopniowo przyzwyczajać dzieci do właściwego akcentowania.

W ćwiczeniach w czytaniu, obok czytania cichego i głośniego indywidualnego i zbiorowego, wprowadzamy czytanie rolami tudzież inscenizację.

Powtarzające się w dalszym ciągu ćwiczenia słownikowe obejmują coraz to szerszy zakres materiału poznawczego, uwzględniają więc rozmaite rodzaje przedmiotów, różnorodne ich cechy, czynności i ich właściwości. Wyrażanie stosunków przestrzennych i czasowych obejmuje coraz większy zakres np. między, ponad, powyżej, u stóp, wkrótce, za miesiąc, przed kilku laty, dawnymi laty i t. p.

Treść nadających się do tego czytanek, opowiadań, wierszy można ilustrować (tylko na lekcjach) rysunkami, wycinankami, ulepiankami oraz ruchami i mimiką dzieci.

Zazna omienie z rzeczownikami występuje w związku z oglądaniem i nazywaniem przedmiotów: przymiotniki łączymy z obserwowaniem i nazywaniem cech przedmiotów; czasowniki z wykonywaniem czynności. Nie należy przytem wprowadzać żadnych podziałów (klasyfikacji).

Rodzaj przymiotników powinny dzieci poznać przy wymienianiu cech osób lub zwierząt na podstawie ich rodzaju naturalnego (np. biały kogut, biała kura i białe kurczę). Zaznajomienie się z czasami należy oprzeć na uŜyciu tego samego czasownika w opowiadaniu zdarzeń obecnych, minionych i mających nastąpić.

Tematy wspólne z geografją i nauką o przyrodzie winny być w zakresie nauczania języka polskiego ujmowane odmiennie, raczej anegdotycznie w formie żywych, barwnych powiastek, opowiadań i obrazków z życia ludzi, zwierząt i roślin.

Nauka języka polskiego obejmuje w dalszym ciągu przygotowanie do późniejszej nauki historii, polegające przede wszystkim na uświadomieniu przeszłości miejscowości i najbliższej okolicy. Punktem wyjścia do pogadanki o przeszłości winien być materiał zaczerpnięty z obserwacji współczesnego życia. Granice terminu „dawniej“ określa sam nauczyciel w zależności od dostępnego materiału obserwacyjnego, pomocy szkolnych, które mu umożliwiają uplastycznienie obrazów z „dawnych“ czasów, i stopnia zainteresowania uczniów danym tematem.

PoŜądanem jest, aby tematy różnych grup, wskazanych w programie, występowały w połączeniu ze sobą, przede wszystkim zaś takie tematy, jak władze i urzędy, policja i wojsko nie powinny stanowić odrębnych, zamkniętych całości.

Różnego rodzaju ćwiczenia, wchodzące w zakres nauczania języka polskiego, winny się wzajemnie przenikać i uzupełniać w różnych momentach nauczania.

KLASA IV.

7 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

MÓWIENIE.

Pogadanki i rozmowy nauczyciela z dziećmi.
Oglądanie obrazków, omawianie ich treści, nadawanie

im i ich cyklem tytułów oraz układanie na ich tle opowiadań.

Swobodne i samorzutne wypowiedzianie się dzieci.

Zbiorowe i indywidualne układanie opowiadań i łatwych opisów oraz streszczeń.

Swobodne wypowiedzianie się dzieci w związku z treścią czytanek z podręcznika (i ew. pisemek), czytanych w szkole i w domu; w związku z tem porządkowanie wypowiedzi dzieci.

PISANIE.

Przepisywanie oraz pisanie ze słuchu tekstów, zawierających przede wszystkim podany poniżej materiał ortograficzny.

Krótkie, samodzielne opowiadania i próby opisów.

Krótkie listy do osób bliskich i znajomych.

Ćwiczenia w czystym, czytelnym i kształtnym pisaniu.

Materiał ortograficzny: użycie ó, nie wymieniającego się z o i rz, nie wymieniającego się z r, najczęściej używane wyrazy z literą h (typ: *bohater*); pisownia cząstki *sz*; przenoszenie wyrazów o zbiegu dwu spółgłosek; (typy: *cór-ka*, *mia-sto*); użycie przecinka w zdaniu rozwiniętym, najprostsze przypadki użycia dwukropka.

CZYTANIE.

Czytanie głośne i ciche krótkich, poprawnych pod względem formy, do właściwości psychiki dziecka dostosowanych opowiadań, opisów, obrazków historycznych, podań, legend, bajek, baśni i t. p. oraz odpowiednio dobranych wierszy z podręcznika.

Utrwalanie umiejętności poprawnego, wyraźnego i płynnego czytania z uwzględnieniem przestankowania.

Omawianie treści czytanek z podręcznika, książeczek (ew. pisemek), czytanych w szkole i w domu, w szczególności wyodrębnianie postaci, zdarzeń i obrazów, nawiązywanie treści czytanki do przeżyć dzieci.

Stopniowe przyzwyczajanie do samodzielnego ujmowania treści czytanych tekstów.

W ZWIĄZKU Z MÓWIENIEM, PISANIEM I CZYTANIEM

dalsze okolicznościowe wzbogacanie czynnego słownictwa dzieci: nazywanie przedmiotów, zjawisk i cech,

czynności oraz różnych odcieni stosunków przestrzennych i czasowych, związanych ze spostrzeżeniami i doświadczeniami dziecka; objaśnianie nieznanymi wyrazów i zwrotów; dalsze przyzwyczajanie dzieci do zastępowania zwrotów gwarowych odpowiednikami z języka warstw wykształconych;

Praktyczne rozróżnianie i nazywanie zdań wykrzyknikowych; praktyczne rozróżnianie i nazywanie podmiotu rozwiniętego i orzeczenia rozwiniętego, wyróżnianie i nazywanie podmiotu zasadniczego i orzeczenia zasadniczego; wyróżnianie liczebnika (bez podziału na grupy); wyróżnianie przypadków rzeczownika, stopni przymiotnika i osób czasownika. Odróżnianie wyrazów odmiennych i nieodmiennych;

uczenie się na pamięć i wygłaszanie wierszy o treści, związanej ze wskazanymi tematami.

TEMATY ĆWICZEŃ W MÓWIENIU, CZYTANIU I PISANIU.

Przejawy życia w domu, szkole, miejscowości i okolicy (ludzie i rzeczy, prace, zajęcia, zabawy, zwyczaje i obyczaje).

Wypadki i zdarzenia w naszej okolicy, ze szczególnym uwzględnieniem okresu walk 1914—1920.

Opowiadania na tle dzisiejszego życia różnych okolic Polski np.: nad morzem, w górach, na Polesiu, na Kujawach, na Śląsku, w Warszawie, w Krakowie i t. p.

Opowiadania, sceny i obrazy z przeszłości Polski, związane z wybitnymi postaciami, jak Sobieski, Kościuszko, Dąbrowski i t. p. (bez porządku chronologicznego).

Opowiadania z życia Marszałka Piłsudskiego na tle walki o niepodległość i odrodzenie Państwa Polskiego.

Najważniejsze zdarzenia bieżące z życia Polski.

Baśnie, bajki i legendy.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność poprawnego wypowiedziania się w swobodnej rozmowie i w formie opowiadania; praktyczne opanowanie pisowni w zakresie, wskazanym w materiale nauczania; umiejętność napisania krótkiego i łatwego opo-

wiadania; umiejętność czystego, czytelnego i kształtnego pisania; umiejętność poprawnego i płynnego czytania z uwzględnieniem znaków przestankowych; zdawanie sobie sprawy z treści czytanek. Przyswojenie wiadomości z gramatyki, wskazanych w materiale nauczania; znajomość kilku obrazów z życia dzisiejszej Polski, z uwzględnieniem czasów odzyskania niepodległości i życia Marszałka Piłsudskiego.

UWAGI.

Punktem wyjścia do ćwiczeń w mówieniu, obok spostrzeżeń i doświadczeń dziecka, mogą być w tej klasie także czytanki z podręcznika, pisemka i książeczki dla dzieci.

Pierwsze próby układania planu odbywają się drogą zbiorowej pracy uczniów i polegają na porządkowaniu wypowiedzi dzieci. Treść, działająca na uczucia, nie może być przedmiotem układania planu.

Tematy listów winny być związane z rzeczywistością i przeżyciami ucznia.

Jako jedno z ćwiczeń pisemnych można wprowadzić zapisywanie ważniejszych wydarzeń z życia klasy, oparte na wspólnej pracy dzieci, której przyjęte wyniki zapisują uczniowie kolejno do wspólnego zeszytu.

Tablice ortograficzne sporządzają uczniowie w miarę potrzeby pod kierunkiem nauczyciela.

Przy pisaniu należy zwracać uwagę na poprawną postawę ucznia, czytelność pisma i zachowanie czystości zeszytów.

Wskazane w programie przyzwyczajanie do samodzielnego ujmowania treści czytanych tekstów nauczy dziecko znajdować w książce te szczegóły, których poszukuje dla pewnego określonego celu.

Materiał ćwiczeń słownikowych winien być rozszerzony nie tylko pod względem treści, lecz także i formy (wyrażenia przenośne); w zakresie nazywania stosunków przestrzennych i czasowych uwzględnić się różne ich odcienie np.: tuż obok, przyległy, bieżący, w mgnieniu oka, o świetle, rankiem, w mig i t. p.

Do ilustrowania czytanek nadają się w tej klasie przede wszystkim rysunki i inscenizacje, przyczem stopień samodzielności uczniów w pomysłach i wykonaniu winien być znacznie większy, niż w latach poprzednich.

Znajomienie z przypadkiem ograniczyć należy tylko do spostrzeżenia rozmaitych postaci tego samego rzeczownika i nazwania ich przypadkami. Nie należy nazywać przypadków poszczególnych, ani też zestawiać odmian, ani wreszcie objaśniać znaczenia przypadków. Przy zapoznaniu dzieci z formą osoby należy zwrócić w przystępny sposób uwagę na różną postać czasownika, np. czytam, czytasz, czytają i na to, o kim mówią te różne postaci. Nie potrzeba ze-

stawiać odmian ani też objaśniać, czym jest osoba ze stanowiska znaczenia formy czasownikowej w zdaniu (stosunek osoby mówiącej do podmiotu).

Rozróżnianie wyrazów odmiennych i nieodmiennych należy ograniczyć tylko do uświadomienia, że obok takich wyrazów, jak np. poznany rzeczownik, przymiotnik i czasownik, które odmieniają swą postać, są inne, które nie odmieniają swej postaci.

Tematy takie, jak zwyczaje i obyczaje danej okolicy, prace, zajęcia i zabawy ludzi dają sposobność do przedstawiania ich obrazu dzisiejszego i dawniejszego.

Obrazy z przeszłości nie występują w porządku chronologicznym. Punktem wyjścia winien być w dalszym ciągu materiał, zaczerpnięty z obserwacji współczesnego życia. Etapem końcowym jest dłuższe opowiadanie o odzyskaniu niepodległości i życiu Marszałka Piłsudskiego.

Obrazy z życia różnych okolic Polski należy związać z kursem geografji.

KLASA V.

5 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

CZYTANIE.

Czytanie głośne i ciche wartościowych, do właściwości psychiki dziecka dostosowanych, dłuższych i krótszych opowiadań, opisów, obrazów, życiorysów, utworów lirycznych w formie prozaicznej i poetyckiej oraz ballad z wierszów, książek dla młodzieży (i ew. pisemek).

Czytanie w szkole poprawne, płynne z uwzględnieniem akcentu logicznego i uczuciowego, oraz przygotowywanie takiego czytania w domu.

Omawianie treści czytanych utworów: wyróżnianie postaci, ich czynów i pobudek działania, przebiegu wydarzeń, obrazów; dzielenie dłuższych utworów na wyodrębniające się części, a w związku z tem tworzenie planu, nawiązywanie treści czytanych utworów do przeżyć dzieci.

Stopniowe zaprawianie do samodzielnego czytania utworów w domu.

MÓWIENIE.

Swobodne i samorzutne wypowiadanie się dzieci.

Swobodne, dłuższe opowiadania na tematy, podane przez dzieci lub nauczyciela.

Krótkie opisy przedmiotów i sytuacji na podstawie bezpośredniej obserwacji i wspomnień.

Oglądanie obrazków i omawianie ich treści.

Omawianie treści przeczytanych utworów; streszczenia.

Porządkowanie omawianego materiału, jako wdrażanie do układania planu.

PISANIE.

Przepisywanie, jako ćwiczenie ortograficzne.

Pisanie ze słuchu jako sprawdzian znajomości pisowni.

Opowiadania, opisy i krótkie sprawozdania.

Wypracowania na łatwe tematy, zaczerpnięte z lektury.

Streszczanie przeczytanych krótszych całości.

Listy do osób bliskich i znajomych; korespondencja międzyszkolna.

Materiał ortograficzny: użycie liter *ó* obok *u*, *rz* obok *ż* i *sz*, *h* obok *ch*; litery *ą* i *ę* obok połączeń literowych *om*, *on*, *em*, *en*, w wyrazach rodzimych i obcych (typy: *wąs* — *bronz*, *zameł* — *atrament*); pisownia często spotykanych wyrazów obcych (litery *i* i *j*); pisownia końcówek przymiotników: *em*, *ym*, *emi*, *ymi*; czasowników *a*, *e*, *em*, *am*, *emy*, *imy*; pisownia niektórych części wyrazów *ski*, *dzki*, *cki*, *stwo*, *dztwo*, *ctwo*, *z*, *s*, i t. p.; łączne i rozłączne pisanie wyrazu *nie* i części *by*; przenoszenie wyrazów o zbiegu trzech lub więcej spółgłosek (typy: *chłop-stwo*, *by-strzy*); znaki przestankowe w zdaniu rozwinieciem i złożonym.

W ZWIĄZKU Z CZYTANIEM, MÓWIENIEM I PISANIEM

dalsze wzbogacanie czynnego słownika dzieci: nazwy dostępnych dla dziecka stanów życia wewnętrznego np. uczuć i ich objawów; zestawianie grup wyrazów np.: nazwy rzemieślników, narzędzi rzemieślników, narzędzi pracy rolnika, nazwy pokrewieństwa i t. p.; zestawianie wyrazów pochodnych; wyszukiwanie i wyjaśnianie wyrazów bliskoznacznych i wieloznacznych;

uczenie się napamięć wierszy i krótkich tekstów prozajicznych.

Nauka o zdaniu: ćwiczenia w rozróżnianiu zdań oznajmujących, pytających, wykrzyknikowych i rozkazujących; ćwiczenia w rozbiórce zdania na podmiot i orzeczenie; wyszukiwanie podmiotu zasadniczego i orzeczenia zasadniczego; określenia i ich rodzaje: przydawka, okolicznik, dopełnienie, zdanie pojedyncze i złożone.

Nauka o wyrazie: ćwiczenia w rozróżnianiu poznanych części mowy (rzeczownika, przymiotnika, liczebnika, czasownika); wyróżnianie zaimka (przymiotnego, rzeczownego i przysłownego), przysłówka, przyimka, spójnika i wykrzyknika; zaznajomienie się z deklinacją: na tle zdania zestawianie przypadków tego samego rzeczownika, nazwy przypadków, części fleksyjne, temat i końcówka, zestawianie przypadków przymiotników, zaimków przymiotnych i rzeczowych, liczebników; ćwiczenia w rozpoznawaniu przypadków w tekście, wedle ich składniowego użycia w zdaniu i według formy.

TEMATY, ZWIĄZANE Z CZYTANIEM, MÓWIENIEM I PISANIEM.

Obrazy z życia dzieci i młodzieży: zabawy, sporty, wycieczki, przygody, podróże, obozy harcerskie, życie społeczne w szkole i t. p.

Fragmenty z życia wielkich Polaków: wodzów, bohaterów, odkrywców, uczonych, pisarzy i t. p.

Na tle barwnych opisów przyrody w różnych krajach Polski obrazki z życia ludu np. lud przy pracy i zabawie, wierzenia, zwyczaje i obyczaje, stroje, budownictwo. Obrazki z życia miast polskich w teraźniejszości i przeszłości, zajęcia ludności, cechy, warszlaty pracy, władze i urzędy, budownictwo, stroje, zwyczaje.

Strażnicy naszych granic: armja polska, Korpus Ochrony Pogranicza, Liga Obrony Powietrznej Państwa, obrazki z pogranicza polskiego; współżycie z sąsiadami.

Barwne obrazki z życia naszych sąsiadów, oraz z życia Polaków w krajach ościennych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność poprawnego i płynnego czytania, z uwzględnieniem akcentu logicznego i uczuciowego oraz

przestankowania; rozumienie treści czytanych utworów, z uwzględnieniem składników, wskazanych w materiale nauczania; umiejętność poprawnego wypowiedzania się w swobodnej rozmowie, w formie opowiadania i łatwego opisu; opanowanie ortografii w zakresie, wskazanym w materiale nauczania; umiejętność napisania łatwego opowiadania, opisu i listu; przyswojenie wiadomości o zdaniu i wyrazie, w zakresie, wskazanym w materiale nauczania.

UWAGI.

Przy czytaniu w klasie V zwracamy uwagę na właściwe akcentowanie, modulację głosu i przestankowanie, wdrażając w ten sposób do czytania wyrazistego. Niezbędnym warunkiem takiego czytania jest odczucie i zrozumienie przez dzieci treści utworu. Stanie się to wówczas, gdy treść utworu znajdzie w psychice dziecka właściwe punkty zaczepienia w postaci przeżyć, spostrzeżeń, doświadczeń. Dlatego nauczyciel może w razie potrzeby przygotować uczniów do czytania utworu przez wycieczkę, pokaz, pogadankę i t. p.

Przy rozpatrywaniu treści czytanych utworów nauczyciel ułatwia dziecku zwrócenie uwagi na pewne momenty i zrozumienie właściwej treści, przygotowując je w ten sposób powoli również do samodzielnego korzystania z książki.

Wygłaszanie winno, uwydatniając wszelkie odcienie uczuciowe i myślowe, możliwie zbliżać się do mowy naturalnej, a unikać przesady i sztucznego patosu. Należy przytem uwzględniać indywidualność dziecka, nie narzucając mu gotowego szablonu. Jednym z warunków właściwego wygłaszania jest również poprawne wymawianie dźwięków i odpowiednie nasilenie głosu.

Jako jedno z ćwiczeń pisemnych można wprowadzić sprawozdania z życia klasy, które przyzwyczajają do obiektywnego przedstawiania rzeczywistości, do rzeczowego i treściwego przedstawiania momentów najważniejszych; sprawozdania te powinny występować tylko w miarę rzeczywistej potrzeby, przyczem pobudka do ich składania może wychodzić zarówno od nauczyciela, jak i od dzieci.

Jednym z rodzajów sprawozdań jest streszczenie przeczytanych utworów ustne lub na piśmie. Do tego rodzaju ćwiczeń dobrać należy nie urywki, lecz całe utwory mniejszych rozmiarów, np. nowelki.

Tablice ortograficzne w dalszym ciągu mogą sporządzać uczniowie w miarę potrzeby pod kierunkiem nauczyciela; równocześnie zaznajamia się uczniów ze sposobem posługiwania się słownikiem ortograficznym.

Ćwiczenia słownikowe obejmują w tej klasie obfitszy użąd materiał, dotyczący życia wewnętrznego człowieka, oraz uwzględniają w większej mierze nie tylko treść, ale i formę wypowiedzeń

Uczniowie powinni spostrzec, że tę samą zasadniczą treść można wyrażać w różny sposób, np. cechę przedmiotu zapomocą określenia dosłownego (przymiotnika), porównania lub przenośni: włos siwy, włos siwy jak srebro, włos srebrny; powinni również i na to zwrócić uwagę, że użycie innej formy służy do uwydatnienia różnicy odcienia treści np. czarny bór, bór czerniejący.

Inscenizacje na tym stopniu obejmują również pomysły dzieci, dotyczące strojów, obrazów, które będą realizowane w miarę nadających się sposobności w życiu szkolnym (poranki, zebrania towarzyskie, uroczystości szkolne i t. p.).

Materiał gramatyczny nie przeciąża ucznia nadmiarem faktów i szczegółów. Nauczyciel nie powinien zatem opracowywać zbyt drobiazgowo wskazanych tematów. W szczególności zestawianie przypadków nie powinno być mechaniczną odmianą rzeczowników i przymiotników i t. p., lecz stanowić podstawę do praktycznego zaznajomienia się z ilością i nazwami przypadków, z częstkami fleksyjnymi i rolą składniową przypadku. Na tej drodze uczeń zaznajamia się z deklinacją.

Punktem wyjścia do ćwiczeń w zestawieniu przypadków powinna być obserwacja deklinujących się części mowy na tle zdania. Zestawianie szeregów fleksyjnych rzeczownika, przymiotnika, zaimka i liczebnika ma uświadomić uczniom, które części mowy odmieniają się przez przypadki, w żadnym zaś razie nie może być podstawą do szczegółowych rozważań o różnych typach deklinacyjnych.

Tematy, wskazane w programie, prowadzą do rozszerzenia i pogłębienia wiadomości o życiu i kulturze Polski. Występują nadto obrazki z życia sąsiadów.

Tematy zostały ujęte w pewne grupy według rodzajów zagadnień, przyczem kolejność ta nie obowiązuje, przeciwnie, można, a nawet należy łączyć tematy z różnych grup w większe całości celem osiągnięcia wielostronnych, plastycznych, barwnych obrazów życia w różnych krainach i regionach Polski. Obrazy te winny być ożywione akcją współczesną lub historyczną z wysunięciem na plan pierwszy przeżyć i pracy człowieka. Wyzyskać należy przytem zainteresowania młodzieży w kierunku podróźniczym, turystycznym, sportowym, żądze przygód, zamilowania techniczne i t. p.

W tej klasie nauka geografii wyprzedza język polski, dając mu podbudowę. Wogóle zaś przy opracowywaniu tematów o charakterze historycznym, geograficznym i przyrodniczym należy nawiązywać do wiadomości, zdobytych na lekcjach odpowiednich przedmiotów.

Ze względu na rozszerzenie zakresu tematów na Polskę i sąsiadów, obok bezpośredniej obserwacji, coraz większą rolę odgrywać będzie ilustracja, pokaz, przedewszystkiem zaś książka. Dlatego na lekturę wypadnie zwracać szczególniejszą uwagę.

KLASA VI.

5 godzin tygodniowo.

MATERJAL NAUCZANIA.

CZYTANIE.

Czytanie głośne i ciche wartościowych, do właściwości psychiki dziecka dostosowanych, krótszych i dłuższych opowiadań, opisów, obrazów, życiorysów, utworów lirycznych w formie prozaicznej i poetyckiej z wypisów oraz pisemek i książek dla młodzieży.

Czytanie w szkole poprawne, płynne, z uwzględnieniem akcentu logicznego i uczuciowego, oraz przygotowywanie takiego czytania w domu.

Omawianie treści czytanych utworów: wyróżnianie postaci, ich czynów i pobudek działania, przebiegu wydarzeń, obrazów; dzielenie dłuższych utworów na wyodrębniające się części, a w związku z tem tworzenie planu, nawiązywanie treści czytanych utworów do przeżyć dzieci, porównywanie utworów pod względem treści.

Praktyczne zaznajamianie się z rytmem, rytmem i zwrotką.

Dalsze zaprawianie się do samodzielnego czytania utworów.

MÓWIENIE.

Wypowiadanie się dzieci na tematy, podane przez nauczyciela lub przez dzieci, zaczerpnięte z lektury i bieżącego życia.

Opisy przedmiotów, osób, sytuacji i krajobrazów na podstawie bezpośredniej obserwacji i wspomnień.

Oglądanie i omawianie treści przystępnych dla dzieci dzieł sztuki (obrazów, rzeźby i t. d.).

Opowiadania dzieci na tle książek i pisemek, przeczytanych w szkole i w domu.

Układanie planów opowiadań, opisów i t. p.

Krótkie sprawozdania z lektury.

PISANIE.

Przepisywanie, jako ćwiczenie ortograficzne.

Pisanie ze słuchu, jako sprawdzian znajomości pisowni.

Opowiadania na tematy z życia bieżącego; opisy na podstawie obserwacji lub wspomnień, wypracowania na łatwe tematy, zaczerpnięte z lektury.

Zwięzłe streszczanie przeczytanych całości.

Protokoły zebrań uczniowskich.

Układanie i zapisywanie planów opowiadań, czytań i t. d.

Listy do osób nieznanymi oraz do różnych instytucyj (np. list do redakcji, zamówienia do sklepu uczniowskiego i t. p.); korespondencja międzyszkolna.

Materjal ortograficzny: a) użycie liter *ó* obok *u*, *rz* obok *ż* i *sz*, *h* obok *ch*; połączenia grup głoskowych *kie*, *gie* w wyrazach swojskich i *ke*, *ge* w wyrazach obcych; najważniejsze przypadki pisowni poszczególnych form deklinacji rzeczowników (np. końcówki: *q* i *om*, *ę* i *e*, *i* i *ij* i t. p.), przymiotników, zaimków, liczebników (np. końcówki: *ym*, *em*, *ymi*, *emi*, formy: *dwu* i *dwóch* i t. p.); imiesłowu na *lszy* i *wszy*; pisownia form bezokolicznika: *yć*, *eć*, *ić*, *ć*, *c*; użycie pojedynczych i podwójnych głosek; dalsza wprawa w użyciu znaków przestankowych w zdaniu pojedynczym rozwiniętem oraz zdaniu złożonem;

b) pisownia często spotykanych wyrazów obcych (litery *i* i *j*); łączne i rozdzielne pisanie przysłówków i zrostów, cząstek; *no*, *że*, *li*, *czy*; pisownia przyimków *s* i *z*, *ś* i *ź* w formie początkowych cząstek wyrazu.

W ZWIĄZKU Z CZYTANIEM, MÓWIENIEM I PISANIEM

wzbogacanie czynnego słownika dzieci: nazywanie dostępnych dla dziecka stanów życia wewnętrznego np. uczuć i ich objawów; grupowanie różnych wyrażań, związanych z określonym tematem np. z żniwem, deszczem i t. p.); zestawianie wyrazów pochodnych; wyszukiwanie i wyjaśnianie znaczenia wyrazów bliskoznacznych i wieloznacznych; wyjaśnianie zwrotów językowych i poszukiwanie zwrotów zastępczych;

uczenie się napamięć wierszy i odpowiednio dobranych urywków prozaicznych;

krótkie wiadomości o najwybitniejszych autorach w związku z lekturą ich utworów.

Nauka o zdaniu: zdania bezpodmiotowe; równoważ-

niki zdań; stosunek współrzędny i podrzędny zdań pojedynczych w zdaniu złożonym; zdania główne i poboczne w zdaniu podrzędnie złożonym.

Nauka o wyrazie: ćwiczenia w rozpoznawaniu poznanych części mowy: ćwiczenia, przypominające wiadomości z zakresu deklinacji, zwłaszcza rozpoznawanie przypadków wedle ich znaczenia w zdaniu i według formy; cztery formy czasownika: osobowa, bezokolicznik, imiesłów przymiotnikowy i przysłówkowy; przypomnienie wiadomości o osobach i czasach; tryby: orzekający, przypuszczający i rozkazujący; strony: czynna, bierna; rodzaj czynności: dokonany, niedokonany; konjugacja jako zespół różnych form tego samego czasownika.

Powtórzenie wiadomości o głoskach.

TEMATY, ZWIĄZANE Z CZYTANIEM, MÓWIENIEM I PISANIEM.

Na tle opisów przyrody i miast krajów europejskich obrazki z życia ludzi dorosłych i młodzieży: podróże i przygody, prace, zwyczaje i obyczaje.

Polacy w różnych krajach europejskich w przeszłości i w teraźniejszości, np. Kochanowski w Padwie, Mickiewicz w Paryżu, grupa działaczy niepodległościowych w Londynie (Józef Piłsudski, Ignacy Mościcki, Stanisław Wojciechowski), obrazki z polskich formacji wojskowych na obczyźnie w czasach wielkiej wojny, robotnicy polscy w Westfalji, Francji i t. p.

Na tle egzotycznych krajobrazów i widoków miast różnych części świata obrazy z życia i pracy ludzi dorosłych i młodzieży, podróże i przygody, zwyczaje i obyczaje.

Polacy w świecie, np. Pułaski i Kościuszko w Ameryce, zesłańcy polscy na Syberji, z życia osadników polskich w Brazylii, robotników w Chicago i t. p.

Obrazy z życia i działalności wielkich ludzi, np. Kopernik, Kolumb, Gutenberg, Wit Stwosz, Stephenson, Edison, Curie-Skłodowska, Szopen, Sienkiewicz, Paderewski i t. p.

Współpraca narodów np. olimpiady, Czerwony Krzyż i t. p.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność poprawnego, płynnego czytania, z uwydatnieniem akcentów logicznych i uczuciowych; zrozumienie treści czytanych utworów, z uwzględnieniem składników, wymienionych w materiale nauczania; umiejętność poprawnego wypowiedzania się w swobodnej rozmowie, w formie opowiadania, opisu oraz sprawozdania z życia i z lektury; opanowanie ortografji w zakresie, wskazanym w materiale ortograficznym w punkcie a); umiejętność napisania opowiadania, krótkiego opisu, sprawozdania i listu; przyswojenie wskazanych w materiale nauczania wiadomości o zdaniu i wyrazie.

UWAGI.

Opracowywanie czytanych utworów nie powinno być zbyt szczegółowe; ze wskazanych w programie składników treści należy uwzględniać w poszczególnych utworach tylko takie, które wyraźnie się w nich zaznaczają, a ujęcie ich w utworze jest dostępne dla ucznia tej klasy. W ten sposób uczeń, poznając stopniowo na różnych utworach różne składniki ich treści, nauczy się czytać samodzielnie i ze zrozumieniem.

Przy opracowywaniu lektury należy oświetlać w kilku zdaniach postaci wybitniejszych autorów czytanych utworów.

Przy oglądaniu dzieł sztuki i omawianiu ich treści należy unikać szczegółowych rozważań, jako nieodpowiednich dla dzieci tego wieku. Omawiać jakiegokolwiek dzieło sztuki można tylko na podstawie konkretnego (oryginał, dobra reprodukcja).

Podstawą do ćwiczeń w pisaniu protokółów, zebrań, listów, winny być sytuacje rzeczywiste.

Punktem wyjścia dla ćwiczenia, polegającego na grupowaniu różnych wyrazów około określonego tematu, jest przedmiot, zjawisko i t. p., dobrze dzieciom znane. Daje to sposobność do gromadzenia licznych wyrazów najpierw o znaczeniu dosłownym, następnie o znaczeniu przenośnym, wkońcu wyrazów obrazowych i zabarwionych uczuciowo. Np. deszcz, ulewa, kapuśniaczek i t. p., pada, leje, mży, siąpi, wali i t. p., leje jak z cebra, deszcz rzęsy i t. p., deszcz kwiatów, ulewa złota i t. p.

Na tem tle wartości obrazowe i uczuciowe języka wystąpią w sposób prosty i naturalny.

Inscenizacje dają w dalszym ciągu pole do wyzyskania samodzielności dzieci, przyczem zwracać należy uwagę, aby inscenizacja ta była rzeczywiście ilustracją danego tekstu.

Naukę o zdaniu rozszerza się w tym oddziale przez pokazanie utworów składniowych, odbiegających od typowego zdania, ale występujących często w mowie żywej. Należy unikać wchodzenia w jakiegokolwiek szczegóły.

Zaznajamianie z trybami czasownika opieramy na wypowiedzeniach uczniów, zawierających odpowiednie formy. Na tem tle uczniowie zwróć uwagę na właściwe użycie form trybu oraz na ich wygląd. Zaznajomienie z imiesłowem przymiotnym i przysłównym należy oprócz na znajomości przymiotnika i przysłówka. Należy unikać mechanicznego zestawiania form koniugacyjnych poszczególnych czasowników (t. zw. odmiany przez czasy, osoby, tryby i t. p.), t. zn. nie należy w ćwiczeniach, wykonywanych w klasie lub zadawanych do domu, żądać odmieniania jednego czasownika przez wszystkie formy koniugacyjne.

Tematy rozszerzają się stopniowo na Europę i świat, w ten sposób jednak, że zachowujemy związek z Polską i uzupełniamy znajomość kultury polskiej.

Tematy zostały ujęte w grupy, według rodzajów zagadnień, przyczem kolejność ta nie obowiązuje i można łączyć tematy z różnych grup, np. mówiąc o Paryżu, można oświetlić postać Curie-Skłodowskiej, krajobrazy Azji połączyć z zesłańcami na Syberję i t. p. Wyzyskać należy przytem zainteresowania młodzieży w kierunku podróźniczym, turystycznym, sportowym, żądze przygód, zamilowania techniczne i t. p.

Przy opracowywaniu tematów o charakterze historycznym, geograficznym i przyrodniczym, należy nawiązywać do wiadomości, zdobytych na lekcjach odpowiednich przedmiotów, przyczem w sposobie ujęcia tych tematów winien przeważnie występować moment akcji.

KLASA VII.

5 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

CZYTANIE.

Czytanie głośne i ciche odpowiednio dobranych utworów poetyckich i prozaicznych w całości lub w wyjątkach, z uwzględnieniem następujących arcydzieł literatury rodzimej: Kochanowskiego „Pieśń świętojańska o sobócie“ (pieśń XII), Mickiewicza fragment z „Dziadów“ cz. II (od początku do sceny z Aniolkami włącznie), „Reduta Orzona“, kilka wyjątków z „Pana Tadeusza“, Słowackiego wyjątki z „Balladyny“, (legenda o polskiej koronie i początek sceny drugiej z aktu I (Skierka, Chochlik, Goplana), Sienkiewicza „Łałarnik“ lub „Bartek zwycięzca“, „Trylogia“ (wyjątki), Konopnickiej kilka wybranych liryk, Prusa „Placówka“, Reymonta

„Z ziemi chełmskiej“ (wyjątki). Ponadto wybór poezji legjonowej.

Lektura wybranych utworów, związanych z zainteresowaniami młodzieży.

Czytanie odpowiednio dobranych, krótszych utworów popularno-naukowych w całości lub fragmentów utworów dłuższych.

Omawianie treści czytanych utworów: wyróżnianie postaci, ich czynów i pobudek działania, przebiegu wydarzeń; obrazów; dzielenie dłuższych utworów na wyodrębniające się części, a w związku z tem tworzenie planu, nawiązywanie treści czytanych utworów do przeżyć dzieci, porównywanie utworów o podobnej i różnej treści.

Zaprawianie do samodzielnej lektury.

Wyłaszanie wierszy i krótszych urywków prozaicznych.

MOWIENIE.

Wypowiadanie się dzieci na tematy, podane przez nauczyciela lub przez dzieci, zaczerpnięte z lektury i bieżącego życia.

Krótkie przemówienia i dyskusje.

Opisy przedmiotów, osób, sytuacji i krajobrazów na podstawie bezpośredniej obserwacji i wspomnień.

Oglądanie i omawianie treści przystępnych dzieł sztuki, ze szczególnem uwzględnieniem sztuki ludowej danego środowiska.

Opowiadania dzieci na tle książek, odpowiednio dobranych wycinków z pism i dzienników, czytanych w szkole i w domu.

Układanie planów opowiadań, opisów, przemówień.

Sprawozdania z łatwych książek, artykułów i t. p.

PISANIE.

Pisanie ze sluchu, jako sprawdzian znajomości pisowni.

Opowiadania na tematy z życia bieżącego, oraz opisy na podstawie obserwacji i wspomnień; wypracowania na łatwe tematy, zaczerpnięte z lektury.

Zwięzłe streszczenia przeczytanych całości.

Protokoły zebrań organizacyj uczniowskich.

Listy i pisma w związku z potrzebami życia codziennego (podania, prośby, listy do firm, upoważnienia, pokwitowania i t. p.).

Opracowanie krótkiego życiorysu własnego.

Układanie i zapisywanie planów opowiadań, czytanek, przemówień i t. p.: przygotowywanie materiału do przemówień.

Materiał ortograficzny: utrwalanie znajomości pisowni wyrazów, najczęściej używanych w życiu praktycznym.

W ZWIĄZKU Z CZYTANIEM, MÓWIENIEM I PISANIEM

wzbogacanie czynnego słownika dzieci: nazywanie dostępnych dla dziecka stanów życia wewnętrznego np. uczuć i ich objawów; grupowanie różnych wyrażań np. z dziedziny rolnictwa, ogrodnictwa, budownictwa, komunikacji; wyszukiwanie i wyjaśnianie znaczenia wyrazów bliskoznacznych i wieloznacznych; wyjaśnianie i zastosowywanie zwrotów językowych i poszukiwanie zwrotów zastępczych; rozróżnianie gwary i języka warstw wykształconych;

uczenie się napamięć wierszy i odpowiednio dobranych urywków prozaicznych;

wiadomości o najwybitniejszych autorach w związku z lekturą ich utworów.

powtórzenie najważniejszych wiadomości gramatycznych, nabytych w poprzednich klasach, ze szczególnem uwzględnieniem nauki o zdaniu.

Wiadomości o gwarach: przystępne rozróżnianie mowy wykształconej i gwar ludowych; na tle kilku urywków, pisanych gwarą, zwrócenie uwagi na główne różnice między gwarą a mową warstw wykształconych w zakresie wymowy, odmiany i słownika (bez wchodzenia w szczególności i bez jakichkolwiek uogólnień).

TEMATY, ZWIĄZANE Z CZYTANIEM, MÓWIENIEM I PISANIEM.

Życie gospodarcze i kulturalne w środowisku: praca w poszczególnych zawodach (cechy, wyróżniające dane środowisko), działalność instytucji opieki społecznej (szpitale, Kasy Chorych, zakłady ubezpieczeń i t. p.), chóry,

koła młodzieży, świetlice, związki sportowe, przysposobienie wojskowe i t. p.

Przejawy życia gospodarczego i kulturalnego w różnych regionach Polski: kopalnie, fabryki, uprawy, instytucje oszczędnościowe i opieki społecznej, szkoły, czytelnice, domy ludowe, teatry, obyczaje, zajęcia, stroje i t. p.

Najcenniejsze zabytki sztuki ludowej środowiska i regionu.

Obrazy z życia i twórczości wielkich pisarzy (Kochanowski, Mickiewicz, Wyspiański, Kasprówic), wielkich artystów (Moniuszko, Grottger, Matejko), wielkich uczonych i innych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Utrwalenie sprawności w czytaniu głośnym i cichem; umiejętność samodzielnego czytania łatwych utworów ze zrozumieniem ich treści; umiejętność zwięzłego wypowiedzenia się w mowie i piśmie; opanowanie ortografii w zakresie wyrazów, używanych najczęściej w życiu praktycznym; praktyczne rozróżnianie gwary i języka warstw wykształconych; elementarne wiadomości o najwybitniejszych przedstawicielach kulturalnego życia Polski, w zakresie, wskazanym w materiale nauczania.

UWAGI.

Mała liczba wymienionych autorów i ich dzieł powiększy się przez przypomnienie utworów, poznanych w latach poprzednich, np. niektóre ballady Mickiewicza będą czytać uczniowie w klasach niższych, poezje i opowiadania Konopnickiej będą dzieci poznawać, od klasy II-ej począwszy i t. d.

Należy zaprawiać uczniów do korzystania z literatury popularno-naukowej. W obrębie języka polskiego utwory popularno-naukowe mogą dotyczyć życia sławnych ludzi, sztuki ludowej (muzyka, budownictwo, teatr ludowy), instytucji humanitarnych, społecznych i t. d.

Mówienie i pisanie musi mieć charakter praktyczny; wobec tego na tematy, odpowiadające potrzebom życia (listy, podania i t. p.), i czerpane z zagadnień gospodarczych, społecznych, państwowych należy zwrócić szczególniejszą uwagę.

Protokoły zebrań uczniowskich mają na celu zaznajomienie uczniów na konkretnym materiale z techniką pisania protokółów i t. p. Podobnie na rzeczywistych potrzebach oprzeć należy ćwicze-

nia w układaniu przemówień; zapobiegnie to bezmyślnej gadatliwości: organizowane uroczystości szkolne i państwowe dają okazję do stosowania tego rodzaju ćwiczeń.

Przy prowadzeniu dyskusyj należy przyzwyczajać dzieci do tego, by dyskutowały w sposób zwięzły, tylko na tematy sobie znane. Stąd wypływa postulat przygotowywania się do dyskusji. Zwracać też należy uwagę na zachowywanie przez dzieci kulturalnych form w czasie dyskusowania, rzeczowego ujmowania przedmiotu dyskusji i unikania wszelkich wycieczek osobistych.

Przy ćwiczeniach w mówieniu i pisaniu należy położyć szczególny nacisk na zaprawianie uczniów do rozumienia wagi słów wypowiedzianych i odpowiedzialności za nie.

Czasopisma i dzienniki można wyzyskać dla celów szkolnych w ten sposób, że dzieci tej klasy pod kierunkiem wychowawców układają z wycinków odpowiednich artykułów ścienną gazetę szkolną, dostępną również dla dzieci innych klas; materiał stąd czerpany wyzyskujemy dla opowiadań.

Teksty gwarowe, na których opieramy rozróżnianie języka warstw wykształconych i gwary, dobieramy przedewszystkiem z regionu, w którym znajduje się szkoła: np. Nowy Targ — gwara podhalańska, Myszyniec — gwara kurpiowska i t. d. Zwrócenie przez szkołę uwagi na gwarę oraz właściwe ustosunkowanie się do niej nauczyciela winno obudzić w dzieciach zrozumienie, że gwara nie jest językiem zepsutym, lecz jedną z odmian języka polskiego, której nie należy się wstydzić, ani też jej tępić, ale przeciwnie — szanować.

W oddziale VII winni się uczniowie zapoznać z ważniejszymi przejawami życia kulturalnego Polski. Materiał należy oprzeć na zdobytych wiadomościach z historii i geografii. Postaci wielkich pisarzy, artystów i t. p., ujęte w formie możliwie przystępnych obrazków i opowiadań, a nie suchych życiorysów, należy łączyć z lekturą utworów, oglądaniem ilustracyj i reprodukcji dzieł sztuki (Matejko, Grottger), z wykonaniem utworów muzycznych (Moniuszko), przy użyciu płyt gramofonowych i t. p. Wyzyskać tu też należy postaci, poznane w klasie poprzedniej.

Dla pogadarek o przejawach życia gospodarczego i kulturalnego w środowisku punktem wyjścia będzie często lektura, ujmująca analogiczne zagadnienia w sposób ogólny, np. czytanka o przysposobieniu wojskowemu albo chórże włościańskim da podniętę do omówienia tego zagadnienia w odnośnym środowisku i t. p. Równie często jednak punktem wyjścia będą fakty życia w środowisku, lektura zaś posłuży do uzupełnienia i pogłębienia.

W związku z omawianiem przejawów życia kulturalnego i gospodarczego w środowisku wprowadzamy młodzież w zagadnienie wyboru zawodu.

UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMU.

CELE NAUCZANIA.

Język polski w szkole powszechnej jest przedmiotem ogniskowym, o wielostronnych i rozmaitych celach poznawczych, formalnych i wychowawczych. Nauka tego przedmiotu ma dać młodzieży tak podstawowe dobro kulturalne, jak znajomość i opanowanie mowy ojczystej, a więc zespół nieodzownych środków wypowiedzania się i porozumiewania, pracy umysłowej i dalszego kształcenia się, łącznie z bogatym zasobem odpowiedniej treści poznawczej, głębokiem podłożem uczuciowem i oddziaływaniami na wolę. W ciągu siedmiu lat pracy w tym zakresie dziecko winno się nauczyć mówić jasno i poprawnie językiem polskim warstw wykształconych, wspólnym dla całej Rzeczypospolitej i wszystkich Polaków na kuli ziemskiej; czytać w tym języku przystępne utwory prozaiczne i poetyckie ze zrozumieniem i odczuciem; wypowiadać się zapomocą pisma kształtnego i ortograficznego w sposób prosty, jasny i logiczny, z uwzględnieniem w szczególności potrzeb życia praktycznego. Zaprawianiu do czytania cichego i wyrazistego czytania głośnego winno towarzyszyć rozwinięcie zamiłowania do czytelnictwa, wyrobienie potrzeby dobrej książki i przywiązanie do niej. Z praktycznem opanowaniem języka ojczystego ma się łączyć elementarna, ale uporządkowana znajomość jego budowy, a więc podstaw gramatyki. Młodzież winna również uświadomić sobie uprawnienia gwary, jako języka pewnego regionu i pogłębić stosunek do własnej gwary, o ile ona istnieje w danem środowisku.

Opanowanie języka musi się odbywać na podsta-

wie materiału treściowego wielostronnego i starannie dobranego. Znaczenie tego materiału jest tem większe, że aż do IV klasy włącznie do zakresu języka polskiego należy przygotowanie do późniejszej nauki historii, a nawet początek specjalnych zadań tego przedmiotu, a więc gromadzenie właściwych wyobrażeń, uprzyśpieszenie pojęć, dostarczenie wiadomości, najbardziej odpowiadających psychice dziecka w tym wieku i celom wychowania obywatelsko-państwowego, w klasach I i II ponadto — poruszanie, omawianie najprostszycy tematów geograficznych i przyrodniczych, jako podbudowa odpowiednich przedmiotów nauczania, wyodrębniających się później stopniowo. Geografia i historia, występując jako osobne przedmioty, przejmują określone dziedziny zadania, polegającego na zapoznaniu *młodzieży z polską kulturą*; współdziałają w tym zakresie w różnym stopniu wszystkie przedmioty nauczania; na języku polskim ciąży jednak aż do końca wielka, może największa część tego zadania. Korzystając ze znacznego wymiaru czasu, z obfitości własnych środków metodycznych i z wyników, osiągniętych w innych dziedzinach nauczania, nauka języka polskiego może wprowadzać nowe wiadomości, oświetlać i wzbogacać odmiennymi szczegółami, zwłaszcza o charakterze humanistycznym, fakty, gdzieindziej poznane, uświadamiać i wyjaśniać najważniejsze wartości, przekazywać dobre tradycje i wpajać ideały narodowe i państwowe. W ten sposób nauka języka polskiego przyczynia się walcnie do osiągnięcia jednego z najistotniejszych celów szkoły powszechnej: wytworzenia głębokiej i zasadniczej więzi między wszystkimi obywatelami Polski i wszystkimi jej warstwami społecznymi, podstawowej wspólnoty, możliwości porozumienia się i zrozumienia.

Odpowiedni dobór tematów, kierunek rozważań i dyskusyj mają wogóle służyć rozmaitym celom wychowania indywidualnego i społecznego, w zakresie, możliwym na tym poziomie.

Zdobywanie umiejętności, należących do właściwego zakresu języka polskiego, oraz opracowywanie dla celów poznawczych i wychowawczych materiału rzeczowego, w szczególności zaś odpowiednie ćwiczenia słowni-

kowe, obejmują oczywiście kształcenie intelektu, a więc: umiejętności rozróżniania, porównywania, rozumowania i t. d.

Kształcenie pięknego i wyrazistego czytania, uczenie się i wygłaszanie wierszy, poznawanie wartościowych utworów literackich i oglądanie dzieł sztuki plastycznej, ze szczególnem uwzględnieniem sztuki ludowej — służą wydatnie celom wychowania estetycznego.

KONSTRUKCJA PROGRAMU.

Materiał nauczania na szczeblu pierwszym obejmuje mówienie, pisanie i czytanie, ćwiczenia, związane narówni z mówieniem, pisanem i czytaniem oraz tematy wymienionych ćwiczeń. Dalej następują wyniki nauczania i uwagi.

Na szczeblu drugim ze względu na to, że książka wybija się wyraźnie na plan pierwszy, kolejność działów ulega pewnej zmianie i jest następująca: czytanie, mówienie, pisanie oraz związane z niemi ćwiczenia, tematy, wyniki nauczania i uwagi.

W praktyce szkolnej ćwiczenia różnego rodzaju stanowią nierozdzieloną całość, wzajemnie się przenikając i uzupełniając w różnych momentach pracy. Wyodrębnienie ich w programie ma na celu sprecyzowanie materiału i ćwiczeń, związanych z danym działem.

Tematy, dostarczające materiału o dużych walorach poznawczych i wychowawczych, skupiają jednocześnie dookoła siebie treść przeznaczonych dla danego poziomu czytanek oraz służą jako materiał do ćwiczeń w wypowiedzianiu się ustnem i pisemnem, które różniczkują się coraz bardziej.

NAUKA CZYTANIA I PISANIA.

W KLASIE I.

Naukę czytania i pisania w klasie I poprzedza okres przygotowawczy, trwający 6—8 tygodni. W ciągu tego okresu należy stosować odpowiednie ćwiczenia słuchowe, wzrokowe i ruchowe.

Nauczyciel może wybrać jedną z dwóch, niżej podanych, metod pracy: metodę wyrazową lub metodę zda-

niową. Tok pracy, podany w obu metodach, uwzględnia zarówno analizę, jak i syntezę.

Metoda wyrazowa obejmuje następujące momenty dydaktyczne: pogadanki na temat obrazka przy nowej literze, wyodrębnianie wyrazów, pisanie i czytanie podstawowych wyrazów, wyodrębnianie nowego dźwięku i litery w podstawowych wyrazach, skojarzenie litery z dźwiękiem, układanie ustne i piśmienne łatwych i krótkich wyrazów z poznanych dźwięków i liter, łączenie poznanych wyrazów w krótkie i łatwe zdania.

Metoda ta wymaga pewnej kolejności wprowadzenia dźwięków i liter, a więc materiał, którym posługuje się nauczyciel, musi być bardzo ograniczony; przy każdej nowej literze należy dobierać materiał do czytania tak, aby znajdowały się w nim jedynie wyrazy, złożone z dźwięków i liter, które już przedtem zostały poznane; dobór wyrazów dokonywa się nie tylko ze względu na ich stronę fonetyczną i graficzną, ale i na wywoływane przedstawienie (treść, obraz pozajęzykowy), w związku z czym należy dobierać przede wszystkim rzeczowniki, następnie przymiotniki i czasowniki.

Metoda zdaniowa obejmuje: obraz zdania krótkiego, składającego się najwyżej z trzech wyrazów, o treści związanej z życiem bieżącym dzieci; odczytywanie i odwzorowywanie obrazu zdania; podział zdania na wyrazy; odczytywanie i odwzorowywanie wyrazów; układanie nowych zdań przez zmianę jednego wyrazu w zdaniu poznanym lub rozszerzanie znanego zdania nowymi wyrazami; wyodrębnianie liter, powtarzających się w poznanych wyrazach, skojarzenie dźwięków z wyodrębnianymi literami; tworzenie nowych wyrazów z poznanych dźwięków i liter; układanie przez dzieci zdań ze znanych wyrazów, a nawet z wyrazów nowych, proponowanych przez dzieci.

Metoda zdaniowa zaleca, aby moment analizy zdania, a w szczególności wyrazu był samorzutny, przyczem nie wszystkie wyrazy, podawane w zdaniu na początku nauki, należy analizować, gdyż niektóre z nich mogą być ujmowane nadal jedynie jako obrazy językowe; umożliwia ona dziecku wymawianie grupy wyrazów (zdania), przyzwyczajając je do sposobu czytania osób dorosłych.

Niezależnie od wybranej metody obowiązują nauczyciela zawsze przy nauce czytania i pisania pewne zasadnicze wskazania, a mianowicie: materiał do czytania winien być zawsze starannie dobierany pod względem obrazu graficznego, brzmienia i treści; zdarzenia z życia bieżącego dzieci, obserwacja przedmiotu, rysunek, obrazek, winny stanowić naturalne wprowadzenie do czytania tekstu; należy zawsze zwracać uwagę nie tylko na wyraźne czytanie tekstu, lecz również na to, czy dziecko rozumie to, co czyta i domagać się od pierwszej chwili poprawnego wymawiania przy czytaniu głośnym; należy stosować często czytanie ciche; nauczyciel winien przestrzegać, aby dzieci przepisywały wyrazy jako całości.

Należy pamiętać, że metoda zdaniowa stosowana jest w Polsce od niedawna i w niewielkiej jeszcze ilości wypadków. Obciąża ona bardzo nauczyciela, wymagając od niego dużego nakładu energii i czasu na przygotowywanie pomocy naukowych, których jeszcze narazie brak. Ponadto sama metoda nie została jeszcze dotychczas należycie wypracowana.

W przeciwieństwie do tego metoda wyrazowa, oparta na wieloletniej praktyce, nie przedstawia tylu trudności dla nauczyciela.

MÓWIENIE.

Przewidziane przez program ćwiczenia w mówieniu mają stopniowo wdrażać ucznia do jasnego, poprawnego i swobodnego wypowiedziania spostrzeżeń i innych przeżyć.

Na szczeblu pierwszym, zwłaszcza w klasach I i II, na plan pierwszy wysuwa się swobodne i samorzutne wypowiedzianie się dzieci w związku z różnymi okolicznościami życia szkolnego i domowego. Ćwiczenia tego rodzaju zaprawiają dziecko do możliwie jasnego wyrażania w mowie swoich przeżyć (w znaczeniu najobszerniejszym), a nauczycielowi dają sposobność poznania psychiki poszczególnych uczniów, ich stopnia rozwoju umysłowego, oraz wskazują mu, jakie błędy i niedomagania językowe występują w danej klasie. Ćwiczenia te powtarzają się we wszystkich klasach szkoły powszechnej, zmierzając do wy-

robienia języka indywidualnego, odpowiadającego osobowości ucznia, oraz sposobowi ujmowania przez niego rzeczy i spraw otaczającego świata.

Pogadanki i rozmowy nauczyciela z dziećmi na wskazane tematy skupiają uwagę dziecka na określonej treści i wzbogacają jego słownik w pewnym zakresie rzeczowym. Obydwa te rodzaje ćwiczeń, osnute dokoła tematów, wskazanych w materiale, różnią się między sobą tem, że pogadanki zagaja nauczyciel lub może to uczynić uczeń; rozmowy zaś zaczynają się swobodnie bez celowego zagajenia; rozmowy takie mogą prowadzić także uczniowie pomiędzy sobą. Temat, o którym ma się mówić, musi być zajmujący, tylko wówczas bowiem ma dziecko ochotę do wypowiedzania się; musi on być również dostępny psychicznie dziecku. Niektóre z tematów winny być stopniowo rozszerzane i pogłębiane na różnych stopniach nauczania. Na stopniu najniższym temat powinien opierać się zasadniczo na bezpośrednich przeżyciach dzieci, oraz na konkretnym, dostępnym dla obserwacji dziecka materiale. Przejście do tematów trudniejszych i dalszych powinno odbywać się stopniowo zależnie od rozwoju psychicznego danej klasy oraz w pewnej mierze od środowiska.

Swobodne wypowiedzanie się dzieci w związku z czytaniem utworami, niezależnie od poziomu, nie powinno być niewolniczym powtarzaniem słów nauczyciela, czy książki, lecz naprawdę swobodnym mówieniem dziecka o tem, co czytało, co je zaciekawiło, zapytaniem o to, czego nie rozumiało i t. p.

Program wymienia *obrazki*, jako jeden z punktów wyjścia dla ćwiczeń w mówieniu. I tu również zaznacza się wyraźnie stopniowanie. Dzieci najpierw oglądają poszczególne obrazki, omawiają ich treść, następnie nadają im tytuły. Dalszym stopniem (od klasy III) jest ujmowanie treści całego cyklu obrazków w postaci tytułu. Ćwiczenia tego rodzaju wzbogacają słownik i rozwijają umiejętność treściwego ujmowania spostrzeżeń: z drugiej zaś strony uczą w sposób elementarny analizowania całości, wyróżniania z niej szczegółów, odróżniania ważniejszych od mniej ważnych, wykrywania związków między nimi i syntetycznego ujęcia zaobserwowanej treści. Obrazki, zwię-

szcza na szczeblu pierwszym, powinny przedstawiać przede wszystkim jakieś zdarzenia, jakąś akcję; obrazy przedmiotów w spoczynku lub krajobrazy nie interesują dzieci i nadają się raczej do opisywania, aniżeli do układania opowiadań. W opowiadaniu na tle obrazków, występującym od klasy III, muszą uczniowie uzupełniać zapomocą wyobraźni pewne luki i braki, które wynikają ze statycznego charakteru obrazów. Równocześnie zaś rozwija się zdolność wykrywania związków między treściowymi składnikami obrazu.

Przy tej sposobności uczniowie stosują wyrazy i zwroty, wyrażające rozmaite stosunki.

W wyższych klasach szkoły powszechnej obrazy stanowią, choć w mniejszym stopniu, jedną z podstaw do ćwiczeń w mówieniu, zachowując te same wartości, co i na szczeblu pierwszym.

Układanie opowiadań wszelkiego rodzaju odbywa się z początku drogą pracy zbiorowej, zespołowej, poszczególni uczniowie wypowiadają swoje spostrzeżenia, wspomnienia, np. z wycieczki, a z tych elementów, na podstawie rozmowy (dyskusji), kierowanej dyskretnie przez nauczyciela, składa się całość opowiadania. Zbiorowym wysiłkiem wyszukuje się wyrazy, zwroty, postaci zdania, najodpowiedniejsze do wyrażenia danej treści.

Układanie opowiadań indywidualnych jest ćwiczeniem trudniejszym, gdyż cały ciężar pracy spada na jednostkę, dlatego powinno się rozpocząć dopiero po nabyciu pewnej wprawy w zbiorowym układaniu opowiadań.

Opis, jako ćwiczenie trudniejsze, pojawia się dopiero w klasie III.

Opisy wyrabiają przede wszystkim umiejętność obserwowania oraz wzbogacają bardzo wydatnie słownik dziecka. Opis bowiem, zgodny z rzeczywistością, jest tylko wówczas możliwy, gdy posiadamy zasób słów i zwrotów, pozwalający na właściwe wyrażenie różnych szczegółów i ich odcieni. Należy od początku wdrażać uczniów do ujmowania zaobserwowanych szczegółów w jednolitą i żywą całość.

Już od klasy I należy stopniowo przygotowywać dzieci do patrzenia, obserwowania i wyrażania spostrze-

zeń. W klasie I, w związku z tematem takim, jak „przybory szkolne“, można nazywać najwybitniej zaznaczające się cechy przedmiotu, jak kształt i barwę. W klasach następnych ilość cech, dostępnych obserwacji, stopniowo wzrasta. Przedmioty do opisu powinny budzić zainteresowanie dzieci. Opisy, podobnie jak opowiadania, winny być najpierw układane zbiorowo, a następnie także indywidualnie.

W klasie IV występuje po raz pierwszy *porządkowanie wypowiedzeń na tle czytanek*, a w związku z tem wspólne *układanie planu* wypowiedzeń. W klasie V przechodzimy do układania planów całych utworów, rozwijanego dalej w klasie VI. Należy przy układaniu planu koniecznie pamiętać, że nie każda treść nadaje się do układania planu. Treść, działająca na nasze uczucia, nie może i nie powinna być w ten sposób porządkowana; następstwem takiego ujęcia w schemat logiczny byłoby zniszczenie przeżycia emocjonalnego. Ćwiczeniem, przygotowującym do układania planu, jest omówione powyżej nadawanie tytułów obrazkom.

Układanie przemówień, przewidziane w materiale klasy VII, ma cel wybitnie praktyczny. Ma ono przygotować uczniów pod pewnym względem do udziału w życiu i pracy społecznej. Przemówienia winny w swojej treści wiązać się z aktualnymi wydarzeniami życia szkolnego i polegać na jasnym, treściwym i uporządkowanym wyrażaniu myśli.

Przy przeprowadzaniu ćwiczeń w mówieniu nie powinien nauczyciel niczego narzucać. Zadaniem jego jest w czasie obserwacji przedmiotu, zbierania wspomnień, zastanawiania się nad tekstem i t. p., ostrożne skierowanie uwagi uczniów na niedostrzeżone szczegóły i niezauważone momenty.

Należy zostawić dziecku jego naturalny, indywidualny język i nie narzucać mu sposobu mówienia innych ludzi lub języka książki. Nie znaczy to jednak, by pozwalać na jakiegokolwiek błędy przeciwko poprawnemu językowi warstw wykształconych, przeciwnie, należy dążyć do ich usunięcia.

Wypowiadanie się uczniów we wszelkiej postaci daje

nauczycielowi sposobność zorientowania się, jakie błędy językowe są właściwe danej klasie. Zauważone odstępstwa od mowy wykształconego ogółu grupuje nauczyciel według ich źródła i rodzajów, niektóre z nich może omówić w związku z ćwiczeniami gramatycznymi, inne przy poprawianiu ćwiczeń pisemnych. Odchylenia, mające swe źródło w gwarze, należy traktować inaczej, aniżeli rzeczywiste błędy językowe.

Przyzwyczajenia gwarowe należy zastępować powoli wyrażeniami z języka warstw wykształconych, wyjaśniając przytem, że gwara nie jest językiem błędnym, lecz używa się jej tylko w pewnych okolicach Polski, natomiast język, jakim uczy mówić szkoła, jest językiem ogólnym, którym wszędzie w Polsce łatwo porozumieć się można.

Błędy językowe należy wykorzeniać na lekcjach i poza lekcjami. W czasie wypowiadania się uczniów, nie należy jednak zatrzymywać się nad wyjaśnieniem, na czem błąd polega, lecz tylko zastąpić go formą poprawną; zauważone błędy powinien nauczyciel ujmować w pewne grupy i poświęcić od czasu do czasu ich omówieniu część lekcji.

PISANIE.

Ćwiczenia w pisaniu, zmierzające do wyrobienia umiejętności wypowiadania się w piśmie, łączą się ściśle z ćwiczeniami w mówieniu. W mówieniu i w pisaniu występują przeważnie te same rodzaje i formy wypowiadania się. Jednak mówienie, jako bardziej bezpośrednie i jako łatwiejsze od wypowiadania się w piśmie, poprzedza ćwiczenia w pisaniu. Stopniowo zdobywana, dzięki ćwiczeniom w mówieniu, sprawność i względna swoboda ułatwia uczniowi wypowiadanie się w piśmie. Należy pamiętać, że tematy ćwiczeń pisemnych, zwłaszcza w początkach, powinny być łatwiejsze od tematów ćwiczeń w mówieniu. Wprawdzie ćwiczenia pisemne powinny występować dopiero po szeregu podobnych ćwiczeń w mówieniu, ale w czasie pisania uczeń, pozostawiony samemu sobie, ma zadanie trudniejsze do spełnienia niż przy mówieniu. Modulacja głosu, gest i mimika, odgrywające wielką rolę w mówieniu, muszą być zastąpione w pisaniu większą

dbałością o poprawną budowę zdania, właściwy szyk wyrazów, użycie poprawnych form fleksyjnych, oraz większą dbałością o dokładność wyrażenia. Mimo to jednak język powinien być swobodny, właściwy dla danego wieku; jak najbardziej należy przestrzec przed wyrabianiem języka nienaturalnego, wzorowanego na książkowym; świadczy to zawsze o braku własnej treści.

Jednym ze środków, przyczyniających się do wyrobienia swobodnego własnego języka, jest dobór właściwych tematów. Temat powinien interesować dziecko i nie przekraczać poziomu umysłowego i stopnia rozwoju psychicznego w danym wieku. Tematy zatem powinny przede wszystkim wiązać się z przeżyciami ucznia, z jego obserwacjami i zainteresowaniami. Powinny one być sformułowane w sposób jasny i niedwuznaczny, pozostawiać jednak swobodę wypowiedzania się stosownie do zainteresowań i właściwości każdego ucznia. Na szczeblu drugim można dawać tematy do wyboru, przyczem jednak należy pamiętać, aby były powiązane jakimś momentem wspólnym, a więc jednakową formą lub jednakowym zasadniczym momentem treści. Jest to konieczne ze względu na omawianie wypracowań, które powinno stanowić normalną lekcję, dającą korzyści wszystkim uczniom. Tematy, oparte o lekturę, powinny również skłaniać ucznia do samodzielnej pracy umysłowej i językowej. Charakterystyka osób może pojawić się jako temat wypracowania pisemnego dopiero w klasie VII, przyczem powinna ona dać całość żywą, a nie suche wyliczenie cech charakteryzowanej postaci w formie schematycznej.

Praktyczny, życiowy charakter ma pisanie listów, występujące od klasy IV. Tematy tych ćwiczeń powinny być związane z rzeczywistością i przeżyciami uczniów, z aktualnymi wydarzeniami i potrzebami życia szkolnego, z uroczystościami rodzinnymi i t. p.

Przygotowaniem do wypracowań pisemnych są ćwiczenia słownikowe i zbiorowe ustne układanie sprawozdań, opowiadań, opisów i t. p. Ćwiczenia słownikowe powinny dostarczyć uczniom zasobu wyrazów i zwrotów, potrzebnych dla danego zakresu treściowego. Zbiorowa

praca nad ułożeniem jakiegoś sprawozdania i t. p. uczy zwracać uwagę na właściwy układ i następstwo treści oraz na jak najlepszy i najodpowiedniejszy dobór wyrazów.

Ćwiczenia pisemne powinny być zasadniczo stosowane często, w ilości, zapewniającej osiągnięcie przepisanych w programie wyników.

Krótkie wypracowania pisemne, będące bądź ćwiczeniem w stosowaniu różnych form wypowiedzania się, bądź ćwiczeniem w ujmowaniu różnych tematów, czytają uczniowie na lekcjach i omawiają wspólnie. Od klasy IV począwszy, należy od czasu do czasu stosować dłuższe wypracowania.

Wypracowania t. zw. klasowe występują przeważnie jako sprawdzian nabytych umiejętności i sprawności w zakresie pisania. Te wypracowania muszą być wszystkie poprawione i ocenione przez nauczyciela. Ocena powinna, zwłaszcza na szczeblu II i III, zawierać treściwe omówienie stron dodatnich i ujemnych wypracowania.

Przy przeglądaniu wypracowań klasowych nauczyciel zwraca uwagę na wszystkie błędy i usterki, sposób zaś wskazywania ich uczniom zależy od poziomu nauczania i od rodzaju błędów.

W klasach najniższych np. zastępuje nauczyciel w tekście wypracowania wyraz, napisany błędnie lub zdanie, źle zbudowane, właściwą formą.

W klasach III i IV może nauczyciel stopniowo wprowadzić wskazywanie za pomocą zrozumiałych dla uczniów znaków tych błędów, które powinni umieć sami poprawić na podstawie posiadanych wiadomości; może używać znaków, wskazujących pewne rodzaje błędów. Inne błędy poprawia jak na stopniu najniższym.

W klasach najwyższych najbardziej celowe może być stosowanie umówionych znaków dla wszelkiego rodzaju błędów.

Lekcja, na której omawia się poprawione przez nauczyciela wypracowania, powinna być tak zorganizowana, aby cała klasa była zainteresowana. Dlatego przy poprawianiu wszelkiego rodzaju ćwiczeń powinny dzieci brać czynny udział już od klas najniższych. Np. przy popra-

wianiu wypracowań nauczyciel czyta jedno wypracowanie, bez wymieniając nazwiska autora, a klasa według wspólnie ułożonego planu zastanawia się nad jego zaletami i wadami, projektując poprawienie błędów.

W klasach wyższych jest pożądane, aby uczniowie otrzymali poprawione swoje wypracowania pod koniec lekcji tak, aby nad oceną i wskazaniami usterkami wypracowań mogli zastanowić się w domu, porównać wypracowania ze swojimi ćwiczeniami tego samego typu i t. d. Na lekcji, której tematem jest poprawa wypracowań, rozważa się planowo ich dodatnie i ujemne strony; omawia się przede wszystkim te usterki, które dla danego typu ćwiczenia są najważniejsze i te, które występują w największej liczbie wypracowań, przyczem cała klasa współpracuje nad wykryciem, w czym leży błąd, i nad wskazaniem jego poprawy. Omawianie każdego wypracowania z osobna nie jest wskazane ani ze względów dydaktycznych, ani wychowawczych. Natomiast podstawą do omawiania i poprawiania błędów są wyjątki z różnych wypracowań, czytane i porównywane w czasie lekcji.

Błędy ortograficzne, występujące u większej liczby uczniów w danej klasie, należy usuwać przez stosowanie odpowiednich, osobnych ćwiczeń ortograficznych.

Do opanowania ortografii zmięrzają różne rodzaje przepisywania, pisanie z pamięci, pisanie ze słuchu, układanie tablic ortograficznych. Jako środek pomocniczy służy, poczynając od klasy V, słownik ortograficzny. Wymienione rodzaje ćwiczeń mają na celu uświadamianie zasad ortograficznych i zmechanizowanie ich użycia.

Teksty do przepisywania powinny być dla ucznia zrozumiałe i dostępne zarówno co do treści, jak co do języka, w przeciwnym bowiem razie uczeń bezmyślnie odpisuje poszczególne litery i zjawisko ortograficzne nie zwięże się z całością wyrazu.

Tablice ortograficzne — zależnie od potrzeby — układają uczniowie wspólnie pod kierunkiem nauczyciela. Na tablicach tych zestawiają wyrazy, w których występują opracowywane w danym czasie prawidła ortograficzne,

lub w poprawnej formie — wyrazy, związane z nagminnie występującymi błędami w wypracowaniach uczniowskich.

Słownik ortograficzny jest dobrą pomocą w wypadkach trudniejszych, uczniowie nie powinni go jednak nadużywać, gdyż zbyt częste uciekanie się do pomocy słownika przeciwdziała wyrobieniu pewności ortograficznej.

Zasady przestankowania winny być wyjaśniane na tle zdania. Przy ćwiczeniach ortograficznych — z wyjątkiem sprawdzających — należy przyzwyczajać dzieci do tego, by przed oddaniem nauczycielowi zeszytu porównywały napisane przez siebie trudniejsze wyrazy albo z tablicami ortograficznymi, albo w klasach wyższych ze słownikiem ortograficznym. Zaostrza to u dzieci spostrzegawczość ortograficzną (jeden z najważniejszych warunków poprawnego pisania), a ponadto wdraża do samokontroli, co posiada duże znaczenie wychowawcze i życiowe.

Pisanie z pamięci powinno przeważać w kl. I i II nad przepisywaniem. Ćwiczenia te polegają na tem, że dziecko musi pamięciowo uchwycić graficzny obraz wyrazu, zanim go napisze. Liczyć się przytem należy z pojemnością pamięci dziecka: całość, jaką dziecko ma zapamiętać, nie powinna przekraczać 3—4 wyrazów. Ćwiczenia tego rodzaju należy urozmaicać (np. przez wprowadzenie różnego rodzaju loteryjek).

Pisanie ze słuchu opiera się na pisaniu z pamięci; dziecko bowiem za dyktandem nauczyciela pisze, operując znanymi sobie wyrazami, różni się jednak tem, że podczas gdy pisanie ze słuchu opiera się najczęściej na pamięci długotrwałej, pisanie z pamięci — na pamięci krótkotrwałej i następuje bezpośrednio po obserwacji obrazu wyrazu.

Pisanie ze słuchu odgrywa inną rolę w klasach niższych, a inną w klasach wyższych. O ile w klasach niższych głównie przyzwyczaja dzieci — podobnie, jak pisanie z pamięci — do ujmowania całości, o tyle w klasach wyższych służy głównie jako sprawdzian nabytych umiejętności.

Ćwiczenia w kształtnem pisaniu należy łączyć z przepisywaniem, służącym równocześnie celom ortograficznym.

Przeznaczanie specjalnych lekcji na ćwiczenia kaligraficzne jest niedopuszczalne.

Należy unikać przeciążania dzieci zbytnią ilością pisania.

CZYTANIE.

Treść czytanek dla każdego poziomu winna grupować się około omawianych tematów. Z założenia przytem osi programowej wynika, że czytanki muszą tworzyć zwartą, planową, zarówno w obrębie poszczególnych klas, jak i w obrębie całego szczebla, wreszcie całej szkoły zamkniętą całość, nie mogą zaś być zbiorem luźnych, przypadkowo zestawionych i żadną myślą przewodnią niepowiązanych ze sobą wyjątków poezji lub prozy. Dotyczy to również I roku nauczania.

Warunkom powyższym odpowiadają tylko takie wypisy, w których treść czytanek jest zgrupowana dokoła zasadniczej osi ideowej. Wypisy jednak (kolejność czytanek) nie powinny stanowić o toku pracy na lekcjach języka polskiego; czytanki dobieramy odpowiednio do tematów, jakie nasuwają bieżące wydarzenia, uroczystości i t. p., tudzież do potrzeb korelacji języka polskiego z innymi przedmiotami.

Czytanki służą jako materiał, wzbogacający umysł dziecka pewną treścią, dostarczają przeżyć i sugestij w kierunku wychowawczym oraz nasuwają tematy do ćwiczeń w wypowiedzaniu się i pisaniu.

Cechy dobrego czytania głośnego są następujące: wyraźne i poprawne wymawianie poszczególnych wyrazów, zachowanie przestankowania, uwzględnianie akcentu logicznego, czytanie z odczuciem. Wszystkie te cechy stanowią istotę czytania dobrego i wyrazistego. Umiejętność takiego czytania osiąga się drogą stopniowych ćwiczeń.

W pierwszym i drugim roku nauczania wysiłek nauczyciela skupia się przede wszystkim około opanowania techniki czytania w najelementarniejszym zakresie. Należy jednak starać się, aby już przy pierwszych poznawanych wyrazach unikać czytania mechanicznego, lecz przez wytworzenie zainteresowania pobudzić do czynnego udziału wyobraźnię, uczucie i umysł. Wzorem dobrego

czytania może być stosowane od czasu do czasu czytanie nauczyciela.

W klasie III i IV zwracamy obok tego uwagę głównie na rozumienie treści i zachowanie przestankowania, w klasach V i VI — na właściwe akcentowanie i odczucie, wyrażone przez stosowną modulację głosu. Stopniowania tego nie należy rozumieć w ten sposób, że w klasach niższych nie ma się zwracać uwagi na te cechy czytania, które pragniemy osiągnąć w klasach wyższych: właściwe akcentowanie zdania, jako całości myślowej, uwzględnianie należy już w pierwszej klasie, podobnie jak modulację głosu przy czytaniu zdań pytających i t. p. Będą to jednak wymagania elementarne w porównaniu z temi, jakie stawić będziemy dzieciom klasy V czy VII.

Czytanie ciche, przy którym dziecko musi wzrokiem obejmować całe wyrazy, jest skutecznym środkiem opanowania techniki czytania, a zwłaszcza wyrobienia płynności czytania i dlatego winno być często stosowane na szczeblu pierwszym. Czytanie ciche w klasach wyższych winno być dalej stosowane jako pewna metoda pracy, która, uwzględniając indywidualne tempo pracy ucznia, pozwala mu lepiej wnikać w treść czytanego utworu, a przez rozwijanie samodzielności przygotowuje go do samouctwa.

Czytanie głośne może być poprzedzone krótkim wstępem, wprowadzającym w treść danego utworu; przygotowanie do czytania utworu może przybierać rozmaite formy zależnie od potrzeby i warunków (obraz, rozmowa, pogadanka, opowiadanie nauczyciela, audycja muzyczna, wycieczka i t. p.).

Wyjaśnienia słownikowe można stosować przed czytaniem, w czasie czytania i po czytaniu, w zależności od typu utworu.

Przestrzegać należy, aby wyjaśnienie wyrazów ograniczało się do istotnej potrzeby, aby nie przysłoniło właściwego celu lekcji i nie rozrywało zainteresowania i uwagi ucznia, zwróconych na poznawaną treść. Właściwym uzupełnieniem lub przygotowaniem rozumienia wyrazów mogą być ćwiczenia słownikowe:

Przy omawianiu lektury zarówno na stopniu niż-

szym jak wyższym należy szczególną uwagę poświęcić uwypatnieniu składników treści, pozwalają one bowiem zrozumieć lepiej utwory i torują drogę racjonalnemu czytelnictwu. Należy jednak przytem unikać drobiazgowej analizy, która wywołuje nudę i osłabia zainteresowania młodzieży lekturą. Dlatego też czytanie stataryczne należy znacznie ograniczyć, stosując je tylko przy lekturze utworów o charakterze rzeczowym lub urywków trudniejszych, wymagających większej ilości objaśnień, częściej natomiast ujmować utwór jako całość, zwracając przytem uwagę na przebieg zdarzeń, ciekawsze sceny, postaci ludzkie, ich czyny, działania i t. p.

Sposób omawiania treści należy zwłaszcza na stopniu niższym przystosować do poziomu umysłowego dzieci.

Przy rozpatrywaniu głównych składników utworu (zdarzenia, postaci, ich czyny) na stopniu wyższym nie wyczerpiemy wszystkich przy lekturze jednego utworu, ale będziemy je omawiać wedle potrzeby przy lekturze różnych utworów. Uwzględnimy więc przedewszystkiem składniki, charakterystyczne dla danego utworu, ponadto zaś występujące w nim w taki sposób, że dziecko z łatwością zwróci na nie uwagę.

I, tutaj jednak należy unikać przesady, pamiętając o tem, że szczegółowe rozważanie tych składników nie wiedzie na tym poziomie nauki do celu.

Czytanki lub utwory, zawarte w wypisach, przeznaczy na lekturę szkolną lub domową. W pierwszym wypadku będzie się je czytało i omawiało w szkole, w drugim zaś — poleci nauczyciel przeczytać utwór w domu, następnie zaś omówi go w szkole. Ponadto zastosuje nauczyciel lekturę uzupełniającą, polegającą na czytaniu książek i książeczek w domu i omawianiu ich w szkole. Będzie to jednak możliwe tylko przy zaopatrzeniu biblioteki szkolnej w taką ilość egzemplarzy tego samego utworu (t. j. odpowiadającą conajmniej $\frac{1}{3}$ ilości uczniów w klasie), by wszyscy uczniowie mogli się z nim zaznajomić. Program ustala do przeczytania i omówienia w ten sposób ilość książek i książeczek w kl. V na 2—4, w kl. VI na 3—5, a w kl. VII na 4—6 w ciągu

roku, przyczem w klasie VII należy w tym dziale lektury uwzględnić również rozprawki popularno-naukowe.

Ponadto zainteresuje się nauczyciel indywidualnem czytelnictwem poszczególnych uczniów, służąc im radą, wskazówkami i t. p. przy sposobności wypożyczania książek.

W doborze książek winien się nauczyciel stosować do oficjalnego spisu lektury.

W związku z opracowaniem lektury należy unikać niewolniczej reprodukcji, skłaniając natomiast uczniów do swobodnego odtwarzania treści. Daleko więcej bowiem korzyści osiąga uczeń, posługując się własnym zasobem słownym i stylem, oraz rozumując samodzielnie, niż powtarzając zwroty autora i trzymając się wyłącznie jego wątku myślowego. Na stopniu wyższym należy od czasu do czasu stosować streszczenia czytanych utworów, bacząc przytem na zwięzłość i jasność wyrażania myśli.

Większość utworów z działu lektury uzupełniającej we wszystkich klasach przeznacza się na pracę domową, na lekcjach zaś czyta się jedynie fragmenty, najbardziej typowe i wartościowe, oraz urywki wyjątkowo trudne, czy też charakterystyczne pod względem treści lub stylu.

W klasach VI i VII należy dawać krótkie wiadomości o wybitniejszych autorach i autorkach czytanych książek.

Lektura książek popularno-naukowych, dłuższych utworów prozaicznych i poetyckich, w klasie VII winna nie tylko rozbudzić zamiłowanie dziecka do czytelnictwa, ale nadto rozwinąć jego samodzielność w wyyskiwaniu książki przy rozwiązywaniu interesujących zagadnień i gromadzeniu nowego materiału wiadomości (technika robienia notatek przy czytaniu cichem).

Obok wypisów zaleca program korzystanie z pismek dla dzieci i młodzieży. Będą to albo pismka, prenumerowane przez klasę, albo roczniki z lat ubiegłych. Nie jest przytem konieczne, by wszystkie dzieci w klasie równocześnie czytały jedno i to samo (jest to możliwe tylko wówczas, gdy cała, względnie połowa klasy prenumeruje jedno i to samo pismko). Czytanie odbywa się indywidualnie, poza lekcjami, każde dziecko czyta inny

numer pisemka, a następnie zdaje sprawę z tego, co przeczytało. Tam, gdzie na to pozwalają warunki (bliskość mieszkań dzieci), można tworzyć grupy dla czytania poszczególnych zeszytów pisma.

Przy lekturze należy położyć nacisk na wyzyskanie wartości wychowawczych, zwłaszcza zaś w dziedzinie wychowania obywatelskiego.

CWICZENIA, ZWIĄZANE Z MOWIENIEM, PISANIEM I CZYTANIEM.

Ćwiczenia słownikowe zmierzają do wzbogacenia czynnego słownika dzieci przede wszystkim w zakresie potrzeb życia codziennego oraz do zdobycia umiejętności posługiwania się nagromadzonym zasobem językowym przy każdej nasuwającej się potrzebie. Polegają one na wiązaniu odpowiedniej nazwy z poznanym przedmiotem lub zjawiskiem, a więc na nazywaniu przedmiotów, kształtów, ruchów, barw, głosów, stosunków czasowych, przestrzennych, stanów duchowych oraz na tworzeniu grup wyrazów, wiążących się z danym tematem. Na drugim i trzecim szczeblu zaś zadaniem ćwiczeń słownikowych jest nietylko wyrobienie umiejętności odróżniania odcieni znaczeniowych w żywym słowie i lekturze, lecz mają one również wdrażać do odczuwania wartości estetycznych języka ojczystego.

Do ćwiczeń słownikowych nadają się najlepiej obserwacje zdarzeń z życia codziennego oraz zjawisk i przedmiotów, ponadto oglądanie obrazków.

Oglądanie obrazków skierowuje uwagę na przedmioty i czynności, a zarazem pozwala zaobserwować i nazwać zasadnicze stosunki przestrzenne (blisko, daleko, na stole, obok stołu i t. d.), a potem różne związki, zachodzące w rzeczywistości.

Począwszy od klasy V, program zaleca zbierać i zestawiać wyrażenia, związane z jednym tematem. Temat, który ma być podstawą gromadzenia wyrazów, należy rozumieć jako ośrodek, około którego w sposób naturalny skupiają się różnego rodzaju wyobrażenia i pojęcia. Jest on jakby pobudką dla wyobraźni i pamięci dziecka, odtwarzającej szczegółły pewnej całości. Wystę-

pujące w związku z tem wypowiedzanie się dzieci można uczynić punktem wyjścia dla właściwego ćwiczenia słownikowego. Polega ono wówczas na gromadzeniu różnego rodzaju wyrazów, których znaczeniowe i uczuciowe różnice uczniowie powinni wyjaśnić albo na konkretnym przykładzie (np. wykonanie ruchu, wskazanie przedmiotu, przypomnienie odpowiedniej sytuacji i t. p.), albo przez zastosowanie danego wyrażenia w zdaniu. Gromadzone wyrażenia dotyczą danego przedmiotu, czy sytuacji, jako całości (np. około tematu „deszcz“ skupią się nazwy: deszcz, ulewa, nawałnica, chlapawica, kapuśniaczek i t. d.), różnych spostrzeżonych cech przedmiotu lub momentów sytuacji (np. w związku z tym samym tematem „deszcz“ — gesty, rześisty, kroplisty i t. d. mży, siąpi, pada, leje, puszcza się, wzmaga, ustaje i t. d.). Najpierw wystąpią w sposób naturalny wyrażenia, odtwarzające bezpośrednio obraz przedmiotu lub sytuację, daną przez temat, przyczem będą to zapewne wyrażenia zarówno dosłowne, jak i przenośne, na co przy wyjaśnieniach zwróci się uwagę. Następnie może nauczyciel skierować obserwację uczniów na fakt, że tych samych wyrazów używa się jeszcze w innem znaczeniu (np. deszcz kwiatów, jednostajny, jak krople deszczu i t. p.); może zapytać o znaczenie tego rodzaju wyrazów i zachęcić do podania podobnych wyrazów, związanych z danym tematem, przyczem za każdym razem uczniowie winni dążyć do wyjaśnienia znaczenia użytego wyrażenia.

Ćwiczenia takie nie powinny trwać zbyt długo, aby nie znużyły uczniów (jedną ze wskazówek będzie stopień zainteresowania klasy) i nie wyrodziły się w suche katalogowanie wyrazów. Należy ograniczyć się w pracy uczniów do materiału, znanego im i bliskiego. Na zakończenie może nauczyciel odczytać tekst wartościowy o temacie, zbliżonym do opracowywanego, aby zwrócić uwagę na to, jak poeta lub dobry stylista podobną treść wyraża. Czasem tekst może być punktem wyjścia dla tego rodzaju ćwiczeń. Na szczeblu II i III należy zmierzać do wzbogacenia zasobu wyrazów przenośnych, obrazowych i plastycznych bez nazw i grupowania. Do ćwi-

czeń takich należy dobierać przykłady najprostsze, łatwe do zrozumienia i odczucia; *materiał ten powinien zawsze wystąpić w zespole treściowym.*

Ćwiczenia słownikowe w całej szkole powszechnej występują okolicznościowo zwykle wówczas, kiedy możemy liczyć na zainteresowanie i czynną postawę klasy. Stanie się to w wypadkach, gdy treść, na której opieramy ćwiczenia słownikowe, będzie zajmująca i nie za trudna. Należy się wystrzegać mechanicznego gromadzenia szeregów jednorodnych wyrażen z pamięci lub wyszukiwania ich z książki, jak np. wymienianie pokolei różnych barw, gromadzenie z jakiegoś tekstu różnych wyrażen przenośnych; tego rodzaju ćwiczenia są bezcelowe i nudne. Tylko wówczas, gdy wyrażenia są związane z żywo w świadomości ucznia występującą treścią, osiągniemy cel właściwy, t. zn. wzbogacenie czynnego słownika dziecka.

Wyniki ćwiczeń słownikowych powinny być za każdym razem stosowane w praktyce językowej ucznia, czy to w wypowiedzeniu się ustnem, czy pisemnem.

Do wzbogacenia czynnego zasobu słownictwa dzieci zmierza również uczenie się wierszy i urywków prozy napamięć. Obowiązują tu następujące zasady: do uczenia się napamięć dajemy utwory, interesujące dzieci i wartościowe, zarówno pod względem formy, jak i treści; tekst, przeznaczony do pamięciowego opanowania, winien być z dziećmi omówiony, zanim go się zaczyna uczyć napamięć; należy również przedtem nauczyć dzieci czytać dany tekst poprawnie, a w miarę rozwoju umiejętności czytania także z właściwym akcentowaniem. Przyzwyczajamy dzieci do uczenia się całościami, nie wierszami, zapobiegając w ten sposób mechanicznemu uczeniu się; gdy utwór jest długi i przekracza pojemność pamięci dziecka, dzielimy go na części, stanowiące zamkniętą całość treściową, których dzieci uczą się napamięć każdej z osobna. W czasie uczenia się uwzględniamy indywidualne tempo pracy dziecka: różne dzieci dla pamięciowego opanowania jednej i tej samej treści wymagają różnej ilości powtórzeń; korzystniej jest powtórze-

nia te rozkładać na dłuższe okresy czasu; lepiej jest, gdy dziecko — zamiast np. pięciokrotnego powtarzania wiersza na jednej godzinie — będzie wiersz powtarzało jeden raz dziennie w ciągu pięciu dni. Przyzwyczajanie dzieci do uczenia się całościami rozpoczyna się od klasy I, gdy nauczyciel czyta wiersz, a dzieci powtarzają; na tym stopniu unikać należy większej ilości powtórzeń na jednej lekcji; nie można więc wymagać od wszystkich dzieci, by treść wiersza opanowały jednego dnia. W ten sposób technikę uczenia się napamięć dziecko zdobywa w szkole, a w miarę jej opanowywania może się uczyć napamięć i w domu. Poza indywidualnem wygłaszaniem należy oprzeć recytacje na zespolowości w celu wyzyskania pierwiastków wychowawczych i zachęcenia do swobodnego wygłaszania, które jest łatwiejsze w zespole.

Z nauką wygłaszania z pamięci wiąże się wprowadzenie pierwiastków inscenizacyjnych do nauki języka polskiego. Odgrywają one ważną rolę w dziedzinie kształcenia wymowy i budzenia kultu dla żywego słowa. Należy jednak strzec się przytem szkodliwej przesady i nie inscenizować wszystkich, zwłaszcza zaś nie nadających się do tego celu utworów, wybierając jedynie istotnie wartościowe i charakterystyczne.

Wiadomości gramatyczne. Znamioną cechą nauczania gramatyki na szczeblu pierwszym jest jej przygodność i okolicznościowość. Nie należy jednakże tak tego rozumieć, iż wiadomości gramatyczne pojawiają się przypadkowo, w dowolnej chwili i w byle jakim miejscu toku nauczania. Ze stanowiska bowiem nauczyciela elementarne wiadomości gramatyczne będą następowały po sobie według zgóry ustalonego planu, a poszczególne pogadanki i ćwiczenia przypadną w oznaczonej porze i w przewidzianych związkach z innymi działami języka polskiego. Tylko dla ucznia są te wstawki gramatyczne czemś przygodnie nawiązanem do czytania, pisania, mówienia i t. p., a przez to bardziej go zainteresują i mniej znużą.

W klasie I przy nauce czytania i pisania, a w klasie II w związku z ćwiczeniami ortograficznymi, zana-

jamiają się dzieci ze zdaniem i wyrazem, z głoską i literą, samogłoską i spółgłoską. Nie należy z tego robić odrębnych ćwiczeń „gramatycznych“, lecz dążyć w sposób prosty i naturalny do tego, aby dziecko uniało w razie potrzeby wskazać lub wypowiedzieć zdanie, wymienić poszczególne wyrazy i t. p. Od klasy III począwszy, pojawiają się najelementarniejsze wiadomości gramatyczne; powinny one w dalszym ciągu występować w związku z praktyką mówienia, pisania i czytania. Wybrane zagadnienia gramatyczne nawiązują się do jakiegoś szczegółu w wypowiedzianiu się dzieci: np. rzeczownik można wiązać z oglądaniem i nazywaniem przedmiotów; do jakiejś trudności ortograficznej np. ćwiczenia w stosowaniu dwuznaku *sz, cz* zmuszają do odróżniania głoski i litery; do jakiegoś szczegółu czytanki np. imiona własne, pisane wielką literą. Tę okolicznościową podstawę należy jednak rozszerzyć celowo dobranym materiałem, na którym dane zjawisko językowe zarysuje się wyraźniej. Materiału tego mogą dostarczyć albo wypowiedzenia się uczniów, albo wypracowania pisemne na stosownie przez nauczyciela wybrane tematy. Tematem tych zadań może być opis obrazka, opowiadanie, ułożone na podstawie obrazków, opowiadanie o zdarzeniach, znanych dzieciom i t. p., w których potrzebny materiał językowy (faktyczny) musi obficie wystąpić. Opierając się na tym materiale, rozwinię nauczyciel w najprzystępniejszej postaci pogadankę, pobudzającą ucznia do spostrzeżenia np., że niektóre wyrazy odmieniają swą postać, że w podmiocie rozwiniętym jest jeden wyraz najważniejszy i t. p. Podobne do poprzednio wymienionych zadania i ćwiczenia ustne i pisemne, wykonywane w szkole i w domu, utrwalają przyswojone wiadomości. Przytem należy mieć zawsze na oku, żeby dziecko poznane utwory językowe trafnie rozpoznawało i nazywało, a nie mechanicznie wliczało i definiowało.

Ćwiczenia gramatyczne na szczeblu drugim wyodrębniają się wyraźniej, mimo to wiążą się one nadal z różnymi działaniami nauki języka polskiego. Przy tym sposobie ujęcia nie można całych lekcji poświęcać wyłąc-

nie rozpatrywaniu tematów gramatycznych i ćwiczeniom gramatycznym. Powiązanie różnych działów pracy ułatwi nauczycielowi ułożenie planu lekcji tak, aby część jej, poświęcona tematowi gramatycznemu, tworząc wyraźną całość, łączyła się jednak organicznie z innymi ćwiczeniami danej jednostki lekcyjnej; np. jednostka metodyczna gramatyki, mająca za cel zaznajomienie się z przydawką, może być naturalną częścią lekcji, poświęconej w pierwszej części omówieniu wypracowania, którego tematem jest opis jakiegoś przedmiotu.

Zakres gramatyki dla tego szczebla został ustalony z myślą o tem, żeby nie przeciążyć ucznia nadmiarem faktów i zbyt jeszcze trudną dla niego pracą myślową. Tej zasady nie powinien wypaczać nauczyciel, przekraczając zakres programowy, lub też opracowując wskazane tematy w sposób nadto drobiazgowy.

Sposób nauczania gramatyki na tym szczeblu ma przyczynić się także do kształcenia zdolności spostrzeżenia, opisywania, wyodrębniania i porządkowania utworów językowych. Dlatego nauczanie gramatyki będzie właściwie jednym wielkim ćwiczeniem w oglądaniu, spostrzeganiu, opisywaniu faktów językowych i formułowaniu wniosków uogólniających.

Temat gramatycznej jednostki metodycznej musi być przez nauczyciela tak ograniczony, aby stanowił całość rzeczową, a dał się wyczerpać w ciągu przewidzianego na ten cel czasu. Lekcję gramatyczną należy oprzeć na dostatecznym materiale językowym, zawierającym zjawisko językowe, które stanowi przedmiot uwagi uczniów i umożliwi odpowiednie spostrzeżenia. Szczególniej wartościowym będzie ten sposób gromadzenia materiału, który zjawiska językowe, potrzebne, jako podstawa lekcji, zdobędzie w żywej, potocznej mowie dzieci. Dlatego, ilekroć temat i warunki pracy na to pozwolą, należy wyzyskać swobodną pogadankę z dziećmi i ich wypracowania piśmienne, którym nauczyciel może zgóry nadać określony charakter. Można również nawiązywać rozwiązania gramatyczne do stosownego tekstu w czytance. Gromadzeniu materiału może towarzyszyć zwięzłe przypo-

minanie tych już znanych wiadomości, które ułatwią lub nawet umożliwią swobodne opracowanie nowego tematu. Pod kierunkiem nauczyciela, pobudzeni jego pytaniami lub zadaniem do pisemnego opracowania, uczniowie obserwują, analizują, opisują szczegóły materiału. Praca ta, możliwie samodzielna i zespalaająca wszystkich uczniów do wspólnego wysiłku myślowego, prowadzi ich do pewnego wniosku. Wykryje on jakiś, dotąd uczniom nieznan, utwór językowy, jakąś właściwość formalną lub znaczeniową, jakiś stosunek między różnymi utworami i t. p., zależnie od tematu lekcji. Wniosek ten mogą ewentualnie uczniowie znaleźć sformułowany w podręczniku gramatycznym, ale do jego przyjęcia i zrozumienia będą przygotowani własną pracą myśli. Jako dalsze ogniwo toku lekcyjnego nastąpią ćwiczenia, utrwalające i pogłębiające nową wiadomość przez to, że uczeń będzie je stosował do nowego materiału, zawartego w tekście lub w nowych przykładach, podanych przez nauczyciela lub klasę. Ustalony na końcu lekcji w związku z jej przedmiotem temat pracy domowej ma uczeń przemyśleć już bez nadzoru i pomocy nauczyciela i współkolegów. Rozwiązane zadanie domowe może się stać wielokroć środkiem zgrabnego nawiązania do lekcji następnej.

Naszczekowany tu tok lekcji odpowiada czynnej i samodzielnej postawie ucznia, kształci jego zdolność rozumowania, uogólniającego na podstawie zbadanych faktów szczegółowych, budzi żywe zainteresowania. Wykład zaś, który narzuca uczniom w gotowej postaci produkt cudzej myśli, jest w szkole powszechnej niedopuszczalnym środkiem nauczania gramatyki.

W powtarzaniu zaleca się metodę, zmuszającą ucznia do wiązania i równoczesnego stosowania różnych wiadomości, nabytych w dotychczasowej nauce gramatyki. W szczególności należy unikać takiego powtarzania, któreby było skrótem pracy, raz już wykonanej na szczeblach niższych. Dbać tedy należy, aby nabyte poprzednio wiadomości występowały w coraz to nowych skojarzeniach, co pobudza zainteresowanie i umacnia związki między wiadomościami. Gdy więc np. podejmiemy pracę

nad zdaniem, to postawimy ucznia odrazu wobec jakiegoś zdania złożonego: uczeń musi je rozłożyć na pojedyncze, oznaczyć główne i poboczne, zdanie główne rozłożyć na części składowe i nazwać je. Innymi słowy: badany utwór językowy rozpatruje uczeń odrazu ze wszystkich, dostępnych sobie stron, wyzyskując te o nim wiadomości, które poprzednio podawano mu pokawałkowane, w pewnym następstwie rzeczowym i czasowym. Idzie bowiem o to, żeby w umyśle ucznia dokonała się prawdziwa synteza tych nielicznych i elementarnych, ale niezbędnych wiadomości gramatycznych i to nie w postaci recytowania formuł i uogólnień, ale w zastosowaniu ich świadomością przy rozpatrywaniu jakiegoś utworu językowego.

Przy omawianiu gwary uczeń ma w najogólniejszy sposób zdać sobie sprawę z tego, że język polski nie jest zupełnie jednolity, ma zrozumieć, że wszystkich Polaków wiąże jednolita mowa wykształcona, którą poznaje w szkole, że wynoszenie jednych gwar nad drugie, wzajemne wyszydzanie odrębności dzielnicowych nie ma uzasadnienia. Kilka wybranych tekstów gwarowych pokaże uczniowi różnicę mowy polskiej od strony wymawiania, form gramatycznych i słownika.

Należy pamiętać, aby w ćwiczeniach gramatycznych nie przeciążać dzieci nadmierną pisaniną.

Ważną rolę w nauczaniu języka polskiego odgrywa obraz. Występuje on albo jako ilustracja poznawanego tekstu, albo jako podstawa lub punkt wyjścia do ćwiczeń w mówieniu, pisaniu, do ćwiczeń słownikowych i gramatycznych.

Niezależnie od klasy, jak również i tego, jakim celom obraz w nauce języka polskiego służy, musi on posiadać wartości artystyczne, gdyż tylko w tym wypadku przyczyni się do wyrobienia w dzieciach dobrego smaku.

W wyborze obrazów dla poszczególnych klas przestrzegać należy zasady stopniowania trudności. W klasach niższych należy używać obrazów o żywych, ale zharmonizowanych barwach, niewielkiej ilości składników, o treści, interesującej i dostępnej dla dziecka. W klasach wyższych — w miarę rozwoju spostrzegawczości i zwiększania się zasobu wyobrażeń i pojęć dzieci — można uży-

wać obrazów o treści coraz to bogatszej, zawierających większą liczbę składników. Obrazy, zbyt przeładowane szczegółami, nie nadają się do użytku w szkole powszechnej.

Na szczeblu pierwszym obraz uzmysławia dziecku to, o czym słyszy w szkole, czyta i mówi. Na szczeblu drugim obraz — obok tego — stopniowo nabiera innego jeszcze znaczenia; oglądanie obrazów daje dziecku sposobność zaznajomienia się z kilku dziełami najwybitniejszych polskich malarzy.

TEMATY.

Zasadniczą osią całego programu szkoły powszechnej jest Polska i jej kultura.

Zakres materiału rozszerza się stopniowo. W klasie I zasadniczym ośrodkiem jest najbliższe otoczenie dziecka: dom i szkoła; w drugiej — środowisko nieco rozleglejsze, a mianowicie: miejscowość, rozumiana jako wieś, małe miasto lub dzielnica wielkiego miasta, w trzeciej — miejscowość i jej okolica z uwzględnieniem kilku ważniejszych miejscowości sąsiednich; w czwartej — tematy rozszerzają się na całą Polskę, ukazując jej krajobrazy i życie współczesne oraz wybrane fragmenty z jej przeszłości.

W klasie V zasadniczą treść stanowią szczegółowsze obrazy z całej Polski, a ponadto fragmenty z życia jej sąsiadów; w klasie VI tematy rozszerzają się stopniowo na całą Europę i świat; w ten sposób jednak, że zachowuje się związek z Polską i uzupełnia się znajomość kultury polskiej.

W klasie VII występują najwybitniejsze momenty z życia kulturalnego Polski w ciągu dziejów, tematy, związane z życiem w różnych regionach Polski, oraz charakterystyka regionu i środowiska, w którym szkoła się znajduje.

Obok narastania nowych tematów w programie każdej klasy znajdujemy i tematy z lat poprzednich. Takimi powtarzającymi się tematami są: dom i szkoła, miej-

scowość, uroczystość szkolna, życie bieżące i t. p. W każdym jednak roku zmienia się ich zakres i pogłębia treść. Np. życie bieżące stopniowo rozszerza swój zakres (szkoła, dom, miejscowość, okolica, Polska), a przez to dostarcza wiele nowego materiału, zarówno pod względem rzeczowym, jak i wychowawczym; przy uroczystościach szkolnych obok rozszerzania zakresu materiału — brać należy pod uwagę i coraz aktywniejszy udział dzieci w organizowaniu tych uroczystości.

Tematy, należące do różnych grup, mogą być niejednokrotnie łączone. Niektóre z tematów mogą występować w różnych porach roku, np. o domu dobrze jest mówić na początku roku, w okresie świąt Bożego Narodzenia i Wielkanocy (porządki wiosenne w domu) i t. p.

Rozłożenie i rozbudowanie materiału, wskazanego w programie, pozostawia się nauczycielowi z tem, że treść musi być dostosowana do środowiska, w jakim się szkoła znajduje. Tak więc treść tematu „dom rodzinny dziecka, urządzenia i narzędzia pracy“ będzie inna na wsi, inna w mieście, inna na Śląsku, inna na Polesiu i t. d. Dopuszczalne jest przytem wykracanie poza zakres, wskazany dla danej klasy, gdy zachodzi tego wyraźna potrzeba, np. gdy któreś z dzieci wiejskich wróciło z miasta, gdzie było z rodzicami na jarmarku, można z dziećmi pomówić o tem, gdzie które było poza rodzinną miejscowością i t. p. Nie można z tego czynić zasady, ale wyjątki są dopuszczalne.

Tematem, który już w klasie I i II znacznie przekracza ramy zasadniczego ośrodka, są uroczystości szkolne i związane z niemi obrazki z życia Prezydenta Rzeczypospolitej i Marszałka Piłsudskiego. W opowiadaniach tych operujemy wyrazami: Polska, Polacy, mówimy o godle Państwa i t. p. Unikać przytem należy jakichkolwiek definicyj. Na tym stopniu nauczania chodzi raczej o wytworzenie pewnych wyobrażeń i nastrojów uczuciowych, w szczególności o rozbudzenie szacunku dla godła Państwa.

Tematy zostały ustalone zgodnie z założeniem, że w klasach I i II do zakresu języka polskiego wchodzi

elementy historii, geografji i nauki o przyrodzie, a w klasach III i IV — elementy historii. Należy się liczyć z tem, że dziecko, wstępujące do szkoły, przynosi już pewne prymitywne wiadomości o charakterze przyrodniczym i geograficznym. Zadaniem szkoły na poziomie dwu najniższych oddziałów jest wzbogacenie zasobu tych faktów, prostowanie niewłaściwych wyobrażeń, zaprawianie do odtwarzania w słowie, rysunku i t. d. tego, co dziecko widziało, co samo przeżyło. Osiągnąć to można przez zastrzeżenie zdolności obserwacyjnych dziecka. Na układ tematów o charakterze przyrodniczym i geograficznym wpływają oczywiście pory roku i zachodzące w związku z niemi zmiany w otoczeniu, oraz pewne przygodne zjawiska, dające dzieciom możność czynienia spostrzeżeń, np. śnieg, burza, wylew rzeki, powódź, kwitnienie sadu i t. d. Pogadanki na te tematy nie są oderwane w szczególności od toku nauki czytania i pisania, przeciwnie — są raczej ilustracją i uzupełnieniem tych zajęć szkolnych. Treścią ich mogą być tylko dorywcze fragmenty, wynurzające się ze środowiska, w którym dziecko przebywa, podkreślające pewne tylko właściwości o zdecydowanym charakterze, które z łatwością zostaną pochwycone i przyswojone. Istoty żywe: zwierzęta i rośliny powinny stanowić przedmiot obserwacji i rozmów dziecka z nauczycielem. Pożądaną rzeczą jest związanie tych rozmów z opieką nad jakimś zwierzęciem lub rośliną pokojową, szczególnie kwitnącą. Pożądane są opowiadania z życia zwierząt, nie uwzględniające jednak szczegółów o charakterze przyrodniczym. Wybór tematów jest uzależniony od okoliczności, które nastęrcza życie szkolne, szczególnie na wsi. (Kuropatwy podchodzą w zimie do zabudowań szkolnych, zjawia się stadko jemioluszek, dzieci widzą po raz pierwszy na wiosnę bociana i t. p.)

Okoliczności życia szkolnego nastęrczają również tematy z zakresu higieny, np. z pierwszemi słotami jesienności kojarzymy: wycieranie nóg przed wejściem do mieszkania, gromadzenie się kurzu na podłodze, zarazki i roznoszenie chorób, mycie podłogi, które jest ciężką pracą, oszczędzanie pracy ludzkiej. W czasie pierwszych

mrozów, gdy dzieci przychodzą w cieplejszych ubraniach, możemy mówić o poszanowaniu ubrania, dbaniu o jego czystość i porządy wygląd, sposobie wieszania ubrania w szafie, sposobie przechowywania ubrania w domu i t. p.

Na lekcjach języka polskiego należy wyzyskać przede wszystkim wartości wychowawcze poruszanych tematów, wprowadzając dzieci w świat otaczających je zjawisk bez dążności do systematyzowania wiedzy z poszczególnych działów. W związku z poznawaniem środowiskiem należy również starać się o uwypuklenie pierwiastków humanistycznych zapomocą oświetlenia zjawisk i rzeczy przede wszystkim od strony emocjonalnej, przy szczególnem uwzględnieniu najróżnorodniejszych przejawów życia człowieka.

Należy starać się przy rozwijaniu poszczególnych tematów, aby wszystkie rodzaje wychowania, a więc: religijne, etyczne, obywatelsko-państwowe, gospodarcze i estetyczne zostały uwzględnione.

Książki do nauki języka polskiego, przeznaczone dla szkół całego obszaru Polski, nie mogą w dostatecznej mierze uwzględniać zróżnicowanego materiału środowiskowego i regionalnego. Aby więc wypełnić wymagania programu, który wyraźnie podkreśla znaczenie środowiska i regionu, powinien nauczyciel uwzględniać czerpany stamtąd materiał w różnych ćwiczeniach przy każdej nadarzającej się sposobności.

WYCIECZKI.

W klasach I i II organizacja wycieczek jest o tyle ułatwiona, że poszczególne przedmioty nauczania jeszcze się nie wyodrębniają. W klasach wyższych na lekcjach języka polskiego wyzyskujemy materiał, zebrany na wycieczkach innych przedmiotów, obok tego jednak organizujemy wycieczki i dla potrzeb języka polskiego. Będą to przeważnie wycieczki, wprowadzające w treść czytanki, czy utworu poetyckiego. Piękno wiersza o zacho-

dzie słońca dzieci wtedy odczują, gdy czytanie utworu poprzedzi obserwacja zachodu słońca i t. p. Wycieczki dostarczają ponadto wiele materiału obserwacyjnego do ćwiczeń słownikowych, do ćwiczeń w mówieniu i wypracowań piśmiennych.

KORELACJA.

Realizacja zasad osi programowej jest możliwa jedynie przy zachowaniu ścisłej łączności nauki języka polskiego z innymi przedmiotami nauki szkolnej.

W zakresie języka polskiego znajduje się materiał, przyczyniający się do pogłębienia religijnego życia dziecka. Są to obrazki, malujące piękniejsze rodzime obrzędy, zwyczaje i uroczystości, obrazki słynnych miejsc odpustowych w Polsce i t. p.

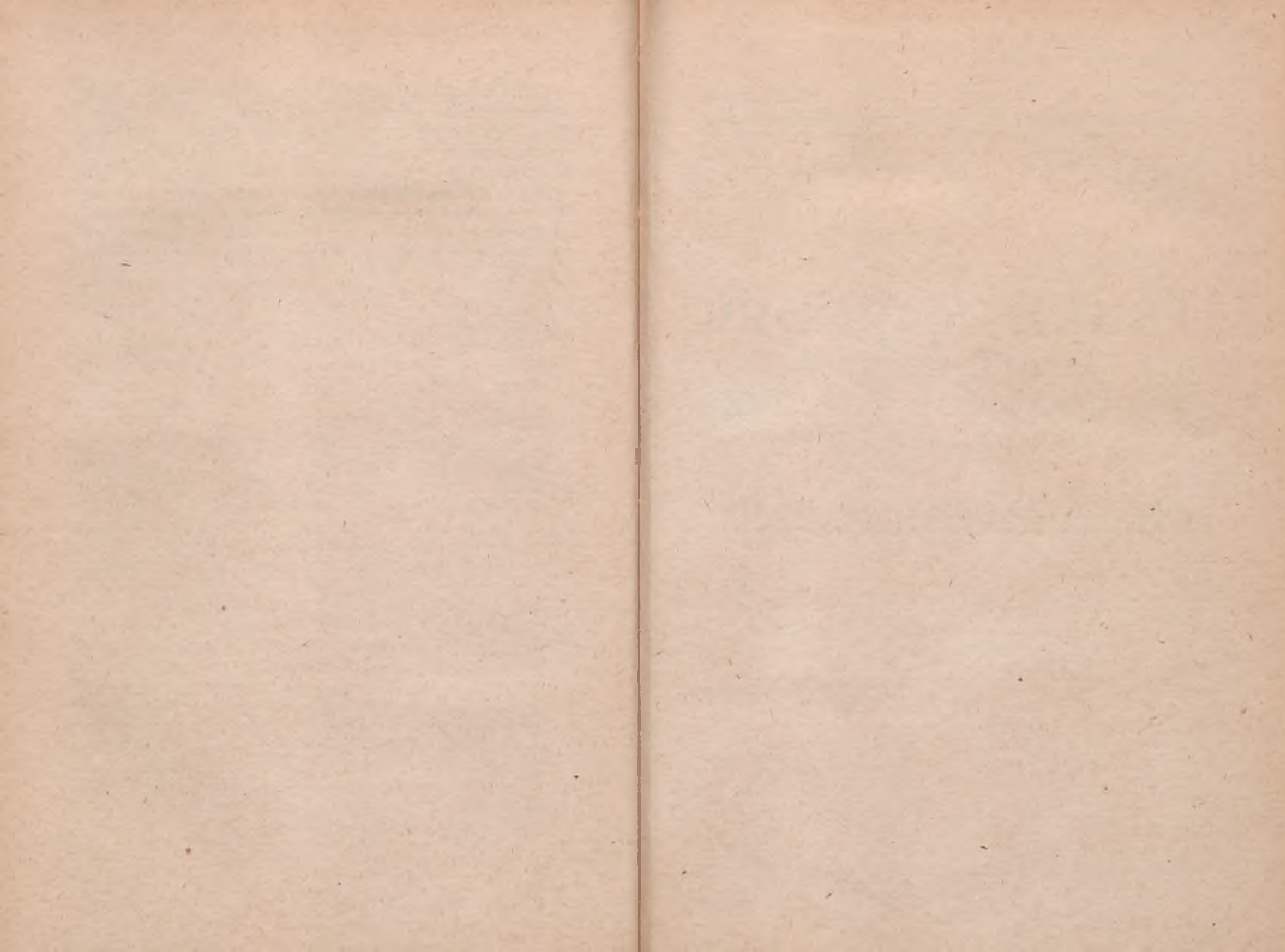
Związek z historją, geografją i nauką o przyrodzie występuje najściślej na szczeblu pierwszym, zwłaszcza w klasach I i II, gdzie język polski obejmuje tematy, przygotowujące do nauki tych przedmiotów w klasach wyższych. Rolę tę w stosunku do historii spełnia język polski i w klasach III i IV.

Po zróżnicowaniu przedmiotów nauki na szczeblu drugim i trzecim — łączność języka polskiego z innymi nie ustaje. Polega ona na uwzględnianiu w różnego rodzaju ćwiczeniach tematów o zabarwieniu historycznym, geograficznym i przyrodniczym, ujmując je w formie żywych, barwnych opowiadań i obrazów.

Zasadniczy przytem materiał poznawczy z tych dziedzin winien być opracowany na lekcjach odpowiednich przedmiotów, język polski zaś da jedynie tym różnorodnym tematom pogłębienie uczuciowe, oświetlenie z innego punktu widzenia przez uzupełnienie całości lub szczegółu, skupi zagadnienia, związane z przeżyciami, oraz wyzyska zdobytą treść w dziedzinie wychowania.

W ten sposób te przedmioty uzupełniają się wzajemnie całym szeregiem wartościowych momentów wychowawczych i poznawczych.

Na szczeblu pierwszym poza tem język polski wiąże się z rysunkami, zajęciami praktycznymi, śpiewem. Ośrodkiem przytem jest język polski, który dostarcza tematów, wymagających ilustrowania przez te przedmioty. Na szczeblu drugim i trzecim nauczyciele rysunków i śpiewu winni ustalić wspólnie z polonistą zakres materiału, przeznaczonego dla zaznajomienia młodzieży z elementami polskiej kultury artystycznej ze szczególnem uwzględnieniem sztuki ludowej w zakresie, dostępnym dla danego poziomu.

DRUKOWANE JAKO RĘKOPIS.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

*Praca przygotowana na podstawie projektu
z dnia 12.10.1933 r.*

**PROGRAM NAUKI
W PUBLICZNYCH
SZKOŁACH Powszechnych
TRZECIEGO STOPNIA**

RELIGJA RZYMSKO-KATOLICKA

(PROJEKT)

L W Ó W — 1933
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

RELIGJA RZYMSKO-KATOLICKA.

KLASA I.

2 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

1. Pierwsze pogadanki na temat najprostszych przejawów życia religijnego dzieci: przeżegnanie się, medalik, obrazek, paciierz, kościół — na tle przykładów z dzieciństwa np. św. Stanisława Kostki i św. Teresy.

2. Pogadanki: o Bogu-Ojcu, Stworzycielu nieba i ziemi; o aniołach, w szczególności Aniele Stróżu - opiekunie dzieci; o człowieku — dobrym, posłusznym Bogu, i złym, nieposłusznym. Na przykładach konkretnych z życia pobożnych dzieci (j. w.) budzenie pobożności działy.

3. Pogadanki: o Bogu Ojcu, który zesłał Syna Bożego na świat; o Matce Boskiej, która jest także naszą Matką; o narodzeniu Małego Jezusa, o Jezusie jako chłopięciu, ucieczce Jego do Egiptu, życiu ukrytem, o Panu Jezusie 12-letnim.

W związku z pogadankami, przedstawiającymi lata dziecięce Pana Jezusa, wzór modlitwy i posłuszeństwa, wyjaśnienie w sposób dziecięcy, na barwnych przykładach, próśb, zawartych w modlitwie Ojciec Nasz. Przykłady z życia pobożnych dzieci, naśladowujących Pana Jezusa w Jego świętym dziecięctwie.

4. Pogadanki o Chrystusie — Nauczycielu Najlepszym: np. chrzest Chrystusa Pana, powołanie Apostołów, cudowny połów ryb, uciszenie burzy, Pan Jezus i dzieci, wjazd do Jerozolimy, Ostatnia Wieczerza, Męka Pana Jezusa, Zmartwychwstanie, ukazanie się niewiastom i Apostołom, Wniebowstąpienie, Zesłanie Ducha Świętego.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość najważniejszych zdarzeń z dzieciństwa Pana Jezusa i najdostępniejszych dla dziecka faktów z późniejszego życia i działalności Chrystusa (w zakresie materiału nauczania), Modlitwy Pańskiej i Pozdrowienia Anielskiego.

PRAKTYKI RELIGIJNE.

Poprawne i pobożne odmawianie *Ojcze Nasz*, *Zdrowaś Marja*, *Aniele Boży*, *Wierzę w Boga* i pozdrowienia *Niech będzie pochwalony Jezus Chrystus*; modlitwa o błogostawieństwo dla Państwa Polskiego i jego potęgę; wdrażanie do stosowania w szkole i w życiu próśb i prawd wiary, zawartych w pacierzu; spełnianie dobrych uczynków dla miłości Dziecięcia Jezus: pilność, pobożność, grzeczność, posłuszeństwo; branie udziału w uroczystościach i zwyczajach Kościoła (żłóbek, jasełka, grób Chrystusa Pana, Baranek Wielkanocny, majowe nabożeństwo); śpiewanie pieśni religijnych, związanych z rokiem Kościelnym, a dostosowanych do poziomu działy.

UWAGI.

Opracowując poszczególne tematy, należy nawiązywać stale do własnych religijnych przeżyć dziecka, do religijnych przeżyć innych dzieci, do opisów przeżyć pobożnych dzieci i Chrystusa-dziecka w szczególności.

W doborze przykładów należy iść drogą pozytywnego sposobu kształcenia, a nie negatywnego, a więc podkreślać raczej to, co dobre, niż to co złe, budzić raczej uczucie miłości i uwielbienia, niż grozy czy lęku i t. d.

Podadanki winny być utrzymane w stylu dziecięcym, winny być proste i serdeczne. Ożywić przytem można nauczanie jakąś strofką pieśni religijnej, np. ku czci Matki Boskiej, koledą, ilustracjami o odpowiednim poziomie artystycznym, układaniem książki do nabożeństwa z obrazków, klejeniem szopki i t. d.

Szczególnie wielką uwagę należy przykładzać do zastosowań praktycznych nauczania religii.

KLASA II.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Na tle żywych, barwnych opowiadań z życia dzieci wogóle, a Świętych dzieci polskich w szczególności, np. św. Stanisława Kostki — zaznajomienie dziecka: z przykaza-

niem miłości Boga i stosunkiem dziecka do Boga, z obowiązkiem pobożnej modlitwy, czci imienia Bożego i święcenia dni świętych (W zakresie I—III Przykazania Boskiego).

2. Na tle obrazków z życia dzieci wogóle, a Świętych dzieci polskich w szczególności (np. św. Kazimierza lub św. Jana Bosko i św. Teresy) — zaznajomienie dzieci z przykazaniem miłości bliźniego, stosunkiem do rodziców, rodziny, szkoły i bliźnich. W stosunku dziecka do bliźnich zwrócenie szczególnej uwagi na miłość, poszanowanie i posłuszeństwo dla rodziców, zgodę i pomoc wzajemną w rodzinie i szkole. Zachęcanie dzieci przykładami z życia Jezusa Chrystusa i Świętych do rozwijania w sobie łagodności, cierpliwości, poszanowania życia swego i bliźnich, skromności i czystości duszy i ciała, poszanowania cudzej i swojej własności, pracowitości, prawdomówności, dotrzymywania słowa, uczynności i życzliwości dla wszystkich. (W zakresie IV—X Przykazania Boskiego).

3. Przygotowanie do Sakramentu Pokuty w sposób odpowiedni dla dzieci, t. j. na podstawie przypowieści Pana Jezusa o dobrym pasterzu, zbłąkanej owieczce, o synu marnotrawnym i na przykładach z życia świętych dzieci (np. św. Teresy, św. Jana Bosko i t. p.).

4. Przygotowanie do Komunii Świętej: na tle pogadanek o obietnicy Najświętszego Sakramentu, o Ostatniej Wieczerzy i Mszy św. poznanie Jezusa Chrystusa, utajonego w Hostji; na tle przykładów z życia dzieci (np. św. Teresy, św. Stanisława Kostki lub św. Jana Bosko j. w.) rozwijanie w dzieciach pragnienia przyjęcia Pana Jezusa w Komunii św. i zaznajomienie ich z odpowiednimi modlitwami i sposobem zachowania się podczas Komunii św.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość przykazań miłości Boga i bliźniego i dziecięciorga przykazań na tle przykładów z życia Pana Jezusa i świętych dzieci. Elementarne wiadomości o Sakramencie Pokuty i Ołtarza.

PRAKTYKI RELIGIJNE.

Modlitwa o błogosławieństwo dla Państwa Polskiego i o jego potęgę. Obudzenie w dziecku gorącej miłości ku Panu Jezusowi i pragnienia przyjęcia Go w Komunii św., przystąpienie do Sakramentów św. Pokuty i Ołtarza; śpiewanie pieśni religijnych, związanych z rokiem kościelnym, a dostosowanych do poziomu dziatwy. Udział w nabożeństwach kościelnych i państwowych. Ponadto jak w klasie I.

UWAGI.

Materiał Przykazań Boskich ujmować należy na tle konkretnych przykładów z życia Pana Jezusa, świętych dzieci polskich i własnych przeżyć dzieci; po poznaniu przez dzieci treści przykazań, należy je zaznajomić z ich tekstem.

Realizując punkt 3 materiału nauczania, należy zaznajomić dziecko ze sposobem spowiadania się i warunkami dobrej spowiedzi. Dzieci powinny nauczyć się poznawać swoje przewinienia, żałować za nie, bez lęku, jasno, szczerze i z zaufaniem z nich się spowiadać, oracować nad swą poprawą i starać się o zadośćuczynienie za winy

KLASA III.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Życie Chrystusa Pana.

(„Wierzę w Boga“ w obrazkach).

1. Zapowiedź przyjścia Chrystusa Pana: barwne opowiadanie biblijne o stworzeniu świata i ludzi; o grzechu pierworodnym i jego skutkach; o dążeniu ukaranej ludzkości do Boga; o pierwszej obietnicy Mesjasza; o powołaniu Abrahama i dziejach Józefa; o Mojżeszcu; o Dawidzie; o prorokach, zapowiadających Zbawiciela świata.

2. Barwne, powiązane treściowo opowiadanie na tle Ewangelji św. o Zwiastowaniu N. M. Panny, Bożem Narodzeniu, ofiarowaniu w świątyni, pokłonie Trzech Króli i ucieczce Jezusa do Egiptu, o Panu Jezusie 12-letnim w świątyni, Panu Jezusie, wzorze modlitwy, posłuszeństwa i pracy, o chrzcie Pana Jezusa, o powołaniu Apostołów.

3. Barwne, powiązane treściowo opowiadania na tle

Ewangelji św. o Chrystusie, jako Nauczycielu; o siewcy; o miłosierdziu i cudach Pana Jezusa; o wyznaniu św. Piotra; o wskrzeszeniu Łazarza; o wjeździe do Jerozolimy; o ostatniej Wieczerzy i ustanowieniu Ofiary N. Przymierza.

4. Barwne, powiązane treściowo opowiadania na tle Ewangelji św. o Męce Pańskiej, Zmartwychwstaniu Pana Jezusa; o ukazaniu się w Jerozolimie i Galilei; o Wniebowstąpieniu; o ustanowieniu Sakramentów św.; o ustanowieniu Kościoła; o Zesłaniu Ducha św.

5. W miarę przeżywania roku kościelnego wzmianki o świętach, które Kościół obchodzi na pamiątkę różnych chwil z życia Pana Jezusa, oraz (okolicznościowo) o mogących zainteresować dzieci obrzędach kościelnych. (Boże Narodzenie; Trzech Króli; Wielki Tydzień i t. p.).

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość: kilku wybranych opowiadań biblijnych ze Starego Testamentu, mieszczących w sobie zapowiedź przyjścia Chrystusa Pana; życia i nauki Chrystusa, a w związku z tem, w stopniu dostępnym dla dzieci, zrozumienie prawd, zawartych w Składzie Apostolskim; kilku obrazków z życia Matki Boskiej; znajomość mogących zainteresować dzieci obrzędów kościelnych.

PRAKTYKI RELIGIJNE.

Modlitwa o błogosławieństwo dla Państwa Polskiego i o jego potęgę. Przystępowanie do Sakramentów św. Pokuty i Ołtarza. Lektura zajmujących dzieci, zaleconych przez władze szkolne, książeczek o treści religijnej. Udział w nabożeństwach kościelnych i państwowych. Ponadto jak w klasach poprzednich.

UWAGI.

Materiał nauczania w klasie III, obejmujący kolejno po sobie następujące artykuły Składu Apostolskiego, opiera się zasadniczo na barwnych, związanych treściowo opowiadaniach biblijnych Starego i Nowego Zakonu, tudzież na własnych przeżyciach dzieci, związanych z rokiem kościelnym. Nadto odwoływać się można do przeżyć Świętych dzieci, wskazując w różnych momentach przerabiania materiału, jak one miłowały Boga i naśladowały w życiu Małego Jezusa, jak apostołowały modlitwą, przykładem, pomocą i dobrą radą braterskiem upomnieniem, darowaniem win, uczynkami miłosierdzia. Wskazaniem jest zwracać uwagę na zwyczaje i obrzędy świąteczne.

w Polsce, mogące zainteresować dzieci, jak np. Św. Mikołaj, Gwiazdka, Jasełka, Trzech Króli, Wielki Tydzień i t. d.

KLASA IV.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Nauka Pana Jezusa.

(Zasady moralne).

1. Wstępne pogadanki o nauce Pana Jezusa, dotyczącej życia dzieci na tle barwnych opowiadań, opartych o treść następujących przypowieści: przypowieść o siejbie Mat. XIII 1—23, o dobrym nasieniu i kłakolu Mat. XIII 24—31, o ziarnie gorczycznem Mat. XIII 31—32, o sieci rzuconej w morze Mat. XII 47—52.

Na tle barwnych opowiadań, opartych na przypowieściach: o wyznaniu św. Piotra Mat. XV 13—19, (lub obrazie uzdrowienia córki niewiasty chananejskiej), o pełnieniu przykazań Mat. V 17—20, o modlitwie Mat. VI 5—15, Mat. VII 7—12, o wytrwałej modlitwie Łuk. XVIII 1—8, o faryzeuszu i celniku Łuk. XVIII 9—14, o przysiędze Mat. V 33—37, o największym przykazaniu miłości Boga i bliźniego Mat. XII 28—34, o dobrym pasterzu Jan X 14—18. Obowiązki dziecka wobec Boga. (W zakresie I—III Przykazania Boskiego).

2. Na tle barwnych opowiadań, opartych na przypowieściach: o czci ojca i matki Mat. XV 4—6; nie należy gniewać się na brata Mat. V 21—26; o samarytaninie Łuk. X 25—37; o uczynkach miłosiernych Mat. XXIV 31—48; o Łazarzu i bogaczu Łuk. XVI 19—31; o zgorzeniu Mat. V 19—30; o miłości bliźniego Mat. XII 31—32; o miłości wzajemnej Jan XV 12—17. Obowiązki dziecka wobec bliźniego. (W zakresie IV—X Przykazania Boskiego).

3. Na tle barwnych opowiadań, opartych na przypowieściach: o talentach Mat. XXV 14—30; o robotnikach w winnicy Mat. XX 1—16; o synu marnotrawnym Łuk. XV 11—32; o godach weselnych Mat. XXII 1—14; o dziesięciu pannach Mat. XXV 1—13; o potrzebie zaparcia się i naśladowania Pana Jezusa Mat. XVI 24—28. Obowiązki dziecka wobec siebie.

4. Na tle obrazków z dzieciństwa Świętych, przedstawiających godne naśladowania przykłady realizacji nauki Chrystusa Pana w życiu, ze szczególnem uwzględnieniem Świętych Polskich, np. św. Kazimierza i Wandy Malczewskiej, lub św. Teresy, św. Jana Don Bosco, Św. Franciszka Serafickiego — pogadanki o znaczeniu Sakramentów Świętych w życiu i pracy nad sobą.

- Kilka barwnych obrazków słynnych miejsc kultu w Polsce: na Jasnej Górze u stóp Matki Boskiej Częstochowskiej; w Wilnie u stóp Matki Boskiej Ostrobramskiej; w Korcu na Podlasiu u ołtarza Matki Boskiej Cudownej; w Katedrze Lwowskiej przed Cudownym Obrazem Matki Boskiej i t. p.; o słynniejszych regionalnych miejscach kultu.

5. Uporządkowanie i powtórzenie przystępnych dla dzieci najważniejszych prawd wiary i moralności, poznanych w dotychczasowej nauce.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość zasad wiary i moralności (w zakresie Składu Apostolskiego i przykazań Boskich oraz kościelnych), głoszonych przez Kościół św., podanych na tle życia i nauki Chrystusa Pana. Poznanie Sakramentów św. i ich znaczenia w pracy nad sobą. Znajomość kilku słynniejszych miejsc kultu w Polsce.

PRAKTYKI RELIGIJNE.

Modlitwa o błogosławieństwo dla Państwa Polskiego i jego potęgę. Przystępowanie do Sakramentów św. Pokuty i Ołtarza. Ukochanie prawa Bożego i dążenie do wprowadzania go w życie codzienne w domu i w szkole, a więc w stosunku do kolegów, rodziców, biednych i t. p. Lektura książeczek o treści religijnej, zaleconych dla młodzieży — oraz zaleconego pisemka religijnego. Udział w nabożeństwach kościelnych i państwowych, nadto w miarę możliwości w nabożeństwie majowym i czerwcowym. Śpiewanie pieśni religijnych, związanych z rokiem kościelnym, a dostosowanych do poziomu działania. Poza tem jak w klasach poprzednich.

UWAGI.

W nauce IV klasy należy dążyć do scalenia i ugruntowania podstawowych zasad wiary i moralności chrześcijańskiej, dotychczas przez dziecko poznanych.

Przy nadarzających się ku temu sposobnościach należy wdrażać dzieci do stosowania poznanych prawd w życiu.

KLASA V.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

„Wierzę w Boga“ na tle życia i nauki Chrystusa Pana.

1. Barwne, o tekst Pisma św. oparte opowiadania, uwzględniające tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaje, obyczaje: o Bogu Stworzycielu świata, aniołów, człowieka, Opatrzności Bożej, oczekiwaniu Zbawiciela, o Mojżeszu, o Samuelu, o Dawidzie, o Salomonie, o prorokach, o zapowiedzi Jana Chrzciciela, o przyjściu Chrystusa Pana Łuk. I. 5—25.

Barwne, o tekst Ewangelji św. oparte opowiadania o Zwiastowaniu Najświętszej Marji Pannie Łuk. 1. 26—28, o narodzeniu Pana Jezusa Łuk. 2. 1—21, o pokłonie mędrców Mat. 2. 1—12, o nauczaniu Jana Chrzciciela Łuk. 3. 1—18.

2. Barwne, o tekst Ewangelji św. oparte opowiadania, uwzględniające tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaje, obyczaje: o chrzcie Pana Jezusa Mat. 3. 10—17, o poście i kuszeniu Pana Jezusa Mat. 4. 1—11, o Panu Jezusie w synagodze, o Jezusie marzącym w Nazarecie Łuk. IV. 16—30, o wyborze Apostołów Łuk. 4. 1—6, o uzdrowieniu chorego przy sadzawce Jan 5. 1—47, o Janie Chrzcicielu, posyłającym uczniów Mat. 11. 2—30, o rozmnożeniu chleba i chodzeniu po morzu Mat. XIV. 13—21 i 22—36, o Panu Jezusie i grzesznikach Jan 8. 2—11, słowach Chrystusa Pana o swem Bóstwie Jan 10, 22—39.

3. Barwne, o tekst Ewangelji św. oparte opowiadania, uwzględniające tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaje, obyczaje: o zapowiedzi męki Chrystusa Pana Łuk. 18. 31—39, o uroczystym wjeździe Chrystusa Pana i wypędzeniu kupców Mat. 21. 1—17, o Wieczery Paschalnej Jan 13. 1—15, o modlitwie w Ogrojcu Mat. 26. 36—46,

o schwytaniu Chrystusa Pana Mat. 26. 47—56, o Jezusie przed Annaszem i Kaifaszem Mat. 26. 57—66, o zaparciu się Piotra Mat. 26. 69—75, o Panu Jezusie przed Pilatem Mat. 27. 17—30, o Drodze Krzyżowej Mat. 27. 31—34, o ukrzyżowaniu Mat. 27. 56, o złożeniu do grobu i Zmartwychwstaniu Mat. 27. 57—66 i 28.

4. Barwne, o tekst Ewangelji św. oparte opowiadania, uwzględniające tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaje i obyczaje: o ukazaniu się Pana Jezusa Marji Magdalenie, uczniom i Apostołom Łuk. 24. 13—15, Jan 20. 11—18, 19, 29; o założeniu Kościoła Mat. 28. 16—20; o Wniebowstąpieniu Łuk. 24. 50—54; o Zesłaniu Ducha Świętego, o rzeczach ostatecznych i ciała zmartwychwstaniu, tudzież o sądzie ostatecznym Mat. 25. 31—46.

5. W służbie wiary: barwne przykłady gorącej wiary w Polsce: np. z życia błogosławionej Jadwigi i t. p.; wybrane obrazki z cyklu „Polska przedmurzem chrześcijaństwa“, np. Królowa Jadwiga i Chrzest Litwy, Ks. St. Papeżyński i Sobieski pod Wiedniem i t. p. Obrazki z ziemi Chełmskiej i t. p.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość najważniejszych postaci i wydarzeń ze Starego Testamentu, jako wstępu do życia i nauki Pana Jezusa w zakresie pierwszego punktu programu; pogłębiona i rozszerzona, oparta na tle życia i nauki Pana Jezusa, znajomość zasad wiary w zakresie Składu Apostolskiego. Znajomość kilku odpowiednich przykładów z życia świętych i historii ojczystej, w zakresie materiału nauczania.

PRAKTYKI RELIGIJNE.

Modlitwa o błogosławieństwo dla Państwa Polskiego i o jego potęgę. Obudzenie przywiązania do wiary i przyzwyczajenia do świadomego brania udziału w uczczeniu zbiorowym Pana Jezusa. Lektura przystępnej dla wieku, zaleconej beletrystyki religijnej i zaleconego dla młodzieży pisemka religijnego. Przystępowanie do Sakra-

mentów św. Spiewanie pieśni religijnych, związanych z rokiem szkolnym i dostosowanych do poziomu dziatwy. Udział w nabożeństwach kościelnych i państwowych. Nadto jak w klasach poprzednich.

UWAGI.

Podstawa, na której winno się oprzeć nauczanie w klasie V, są żywe, barwne opowiadania, oparte o teksty Pisma św., a uwzględniające tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaje, obyczaje — w sposób, przystępny dla wieku i odpowiadający zainteresowaniom dzieci. Tło opowiadań winno mieć jednak charakter realny, aby swym realizmem przemawiać silniej do młodzieży.

Dla uniknięcia zbyt częstego powtarzania się jednych i tych samych rzeczy z życia i nauki Chrystusa Pana wybrać należy tylko te karty i przypowieści, w których Chrystus głosi zasady wiary.

Realizując punkt 5 programu, związany ściśle z życiem religijnym Polski, można wspomnieć także przygodnie i o takich cudownych miejscach, jak Lourdes, Lisieux, o pielgrzymkach do nich itp.

Pogadanki o najważniejszych postaciach i zdarzeniach Starego Testamentu można ożywić odczytaniem w klasie nielicznych, krótkich, przystępnych wyjątków z „Księgi rodzaju“, ustępu o stworzeniu świata, wybranego psalmu Dawidowego, prorocत्व, wyimków z Nowego Testamentu i t. p.

KLASA VI.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Zasady moralne.

1. Przystępne, barwne, o tekst Pisma św. oparte opowiadania, uwzględniające tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaje, obyczaje, pod tytułem: „Bóg ogłasza na górze Synaj dziesięcioro przykazań“, „Kazanie na górze, w którym Chrystus potwierdza i rozszerza przykazania“, „Chrystus głosi największe przykazanie miłości Boga i bliźniego“, „Chrystus powołuje Apostołów, by głosili po świecie Jego naukę“, „Wiara, cześć i miłość ku Bogu św. Piotra i Pawła“.

Odpowiednie obrazki z życia Polski i świętych Pol-

skich: np. z ziemi Chełmskiej (święcenie dnia Bożego) i z życia św. Stanisława Kostki lub św. Wojciecha, względnie Królowej Jadwigi, wskazujące na *obowiązki chrześcijanina wobec Boga*. (W zakresie I, II, III przykazania Bożego).

2. Przystępne i barwne, uwzględniające tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaje, obyczaje, — opowiadania z życia Świętych Polskich, np. św. Stanisława Kostki i św. Kazimierza (lub obrazki z życia św. Teresy i Ks. Don Bosco), ilustrujące stosunek tych świętych do rodziców, rodzeństwa i bliźnich, miłość i uszanowanie, życzliwość i usłużność, uczucia społeczne, koleżeństwo, solidarność, wspomaganie się w dobrem, uczucia obywatelskie, ofiarność, prawość, podporządkowanie się prawu, *wskazujące na obowiązki chrześcijanina wobec bliźnich i siebie*. (W zakresie IV przykazania Bożego).

3. Przystępne i barwne, uwzględniające tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaje, obyczaje, opowiadania z życia Świętych Polskich np. św. Stanisława Kostki, św. Jana z Dukli; ich poszanowanie tudzież dbałość o życie bliźniego (w zakresie V przykazania Bożego); nadto opowiadania z ich życia (lub życia św. Teresy), przedstawiające ich cnotę czystości, a wskazujące na obowiązki chrześcijanina wobec bliźnich i siebie. (W zakresie VI i IX przykazania Bożego, ze szczególnem zwróceniem uwagi na wzajemny stosunek młodzieży, rozmowy, żarty, rozrywki, czytelnictwo).

4. Przystępne i barwne, uwzględniające tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaje, obyczaje, opowiadania z życia Świętych Polskich, np. św. Jana Kantego i Szymona z Lipnicy (lub obrazki z życia Ks. Don Bosco), wskazujące na dalsze obowiązki chrześcijanina wobec siebie i bliźnich: obowiązek poszanowania swojej i cudzej własności; uczciwości i sprawiedliwości; zwracania pożyczonych rzeczy; oszczędności; poszanowania dobra publicznego; prawdomówności i życia w prawdzie; życzliwego sądu o bliźnich; zwalczania obmowy, plotek, krytyki i t. d. (W zakresie VII i X przykazania Bożego).

Na tle obrazków z życia Świętych Polskich i in.

(np. św. Stanisława Kostki, św. Jacka, św. Jadwigi) — *przykazania kościelne.*

5. Na tle obrazków z życia Franciszka Serafickiego i jego stosunku do Boga, bliźnich i świata — omówienie sposobu, w jaki należy spełniać najwyższe przykazania miłości Boga i bliźniego, aby stała się źródłem rozwoju życia Chrystusowego w duszy.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość zasad moralnych w zakresie przykazań Boskich i kościelnych na tle życia i nauki Pana Jezusa i Jego Świętych, ze szczególnem uwzględnieniem Świętych Polskich i zastosowań tych zasad w życiu dzieci.

PRAKTYKI RELIGIJNE.

Modlitwa o błogosławieństwo dla Państwa Polskiego i o jego potęgę. Budzenie w młodzieży umiłowania cnoty, wskazywanie na jej wartość w życiu oraz środków jej pozyskania.

Przystępowanie do Sakramentów Świętych. Lektura zaleconych książeczek religijnych, beletrystycznych oraz zaleconego pisemka religijnego. Spełnianie dobrych uczynków jednostkowych i zbiorowych (pomoc kolegom biednym, zbieranie znaczków na misje i t. p.). Udział w nabożeństwach kościelnych i państwowych. Ponadto jak w klasach poprzednich.

UWAGI.

Na tle barwnych opowiadań z życia i nauki Chrystusa, opartych o tekst Ewangelji św., oraz obrazków z życia Matki Boskiej Królowej Korony Polskiej i Świętych ze szczególnem uwzględnieniem Świętych Polskich, obrazków z własnego życia dziatwy, a okolicznościowo i obrazków biblijnych — młodzież przyswaja sobie w sposób konkretny, dostosowany do dziecięcego życia, zasady moralne, wniosłe sposoby ich stosowania w życiu praktycznym jednostkowym i zbiorowym oraz żyje zgodnie z niemi.

„Opowiadania biblijne“ na tym poziomie powinny uwzględniać w postaci żywych, barwnych obrazków tło zdarzeń a więc miejsce, czas, zwyczaj, obyczaje i t. p.

KLASA VII.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Życie parafjalne.

1. Na tle prostych, barwnych opowiadań o obrzędach Mszy św. (Przygotowanie, Część nauczająca, Msza Wiernych, Dziękczynienie) — poznanie Mszy św. i jej podstawowych części, tudzież sposobu jej słuchania i jej owoców.

Związane z tem treściowo opowiadania z życia Polki i Polskich Świętych (np. św. Kazimierz lub błogosławiona Jadwiga Śląska a Msza Święta), z Ziemi Chełmskiej (święcenie dnia świętego) i t. p.

2. Na tle barwnych obrazków z życia Świętych Polskich, np. św. Stanisława Kostki, św. Wojciecha, lub Królowej Jadwigi — poznanie roli Sakramentów Św. w życiu chrześcijanina i sposobów korzystania z nich w pracy nad sobą. Odczytanie odpowiednich wyjątków z mszalika, zawierającego również obrzędy kościelne. Poznanie związanych z Sakramentami Św. obrzędów, obowiązków i praw chrześcijanina.

3. Na tle barwnych obrazków obrzędów roku kościelnego (np. Roraty, Boże Narodzenie, Wielki Tydzień, Zmartwychwstanie Pańskie, Boże Ciało, Zielone Świątki, Święto Matki Boskiej Zielnej, Gromnicznej i t. p.) — poznanie życia chrześcijańskiego w obrzędach, ze szczególnem uwzględnieniem kościelnych zwyczajów i obrzędów regionalnych.

Odpowiednie obrazki z życia Świętych Polskich, patronów danego miejsca, tudzież słynniejszych miejsc kultu religijnego w Polsce.

4. Na tle lektury opowiadań z życia idealnego pasterza parafji, Św. Jana Vianney'a, wprowadzenie w całość życia parafjalnego. Pogadanki o kościele parafjalnym, (poświęcenie kościoła i cmentarza); o proboszczu i wikarym; o organizacjach parafjalnych; pracy religijno-charytatywnej w parafji; o biskupie, o jego władzy, katedrze, o Papieżu i Bazylice św. Piotra w Rzy-

mie; o zakonach, ich roli kulturalnej i filantropijnej, ze szczególnem uwzględnieniem Polski i zakonów miejscowych; o pracy misyjnej u nas i w dalekich krajach (ze szczególnem uwzględnieniem obrazków z działalności misjonarzy polskich).

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość Mszy Św. i jej podstawowych części, tudzież sposobu jej słuchania; znajomość Sakramentów Św., ich roli w życiu chrześcijanina, tudzież związanych z nimi obrzędów; znajomość roku kościelnego w obrzędach, ze szczególnem uwzględnieniem obrzędów kościelnych regionalnych polskich; znajomość życia parafjalnego w jego najistotniejszych przejawach.

PRAKTYKI RELIGIJNE.

Modlitwa o błogosławieństwo dla Państwa Polskiego i o jego potęgę. Udział w życiu religijnem parafji: słuchanie Mszy Św., przystępowanie do Sakramentów Św., świadomy udział w nabożeństwach, związanych z rokiem kościelnym i nabożeństwach państwowych. Ołtarzyk w klasie ku czci Matki Boskiej w miesiącu maju.

Śpiewanie pieśni religijnych, związanych z rokiem kościelnym, a dostosowanych do poziomu młodzieży. Lektura religijno-beletrystyczna, dostosowana do poziomu dzieci, o głębszej wartości dla rozwoju jej wewnętrznego życia. Lektura religijnego pisemka, zaleconego przez władze szkolne. Pogadanki o sierocińcach, szpitalach, schroniskach dla starców, jako zewnętrznych wyrazach przejęcia się słowami Chrystusa Pana i ich ukochania, tudzież o ustosunkowaniu się dzieci do nich.

UWAGI.

Mszę Św. i jej podstawowe części poznać winien uczeń na tle barwnych opowiadań biblijnych (np. Baranek Wielkanocny, Ostatnia Wieczerza), a głównie obrzędów Mszy Św. z „Mszą katechumenów“ np. zapoznanie ucznia w ten sposób, iż najpierw pozna jakiś obrazek, przedstawiający dawne nabożeństwa w synagogach (polegające na czytaniu Pisma św., Prawa Mojżeszowego, tłumaczeniu pisma św., modlitwie wspólnej, śpiewaniu psalmów), następnie

obrazek „Chrystusa nauczającego w Synagodze“, a w końcu dopiero dzisiejszą część dydaktyczną Mszy Św. Doprowadzi to niewątpliwie do głębszego wnikięcia w odpowiednie części Mszy Św. Obrzędy poznaje uczeń z barwnych obrazków w podręcznikach i odczytując ważniejsze miejsca mszalika — po polsku.

Pogadanki o Sakramentach Św. uświadomić muszą uczniowi ich głęboki sens wewnętrzny i zapobiec temu, by korzystanie z nich nie stało się w życiu ucznia czemś zewnętrznem i jedynie formalnem. Ujęcie ich musi być jednak praktyczne. Przy chrzcie św. np. poznać więc musi uczeń, co to jest chrzcielnica, kim są rodzice chrzestni, co za obietnice składa się przy chrzcie św. i t. p.

Należy nadto wspomnieć o święceniach: ziół (M. Boska Zielna), świec (M. Boska Gromniczna), zwierząt (św. Roch), pól i t. p.; o miejscach poświęconych, o niesporach; o takich nabożeństwach parafjalnych, jak majowe, czerwcowe, różańcowe i t. p.; o odпустach; patronach parafji i t. p.

Całokształt materiału nauczania musi zaznajomić ucznia z życiem parafjalnem.

UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMU.

CELE I CHARAKTER NAUCZANIA.

Celem nauczania religii w szkole powszechnej jest dążenie do tego, by dzieci ukochały i naśladowały Jezusa Chrystusa, poznając Jego życie i naukę. Chrystus Pan winien być głównym źródłem i podstawą życia religijnego dziatwy na tym poziomie; postać Jego, słowa i czyny winny bezpośrednio przemawiać do jej dusz. Dokoła Niego ześrodkowuje się cały materiał nauczania.

Podkreślić tylko należy, że na tego samego Chrystusa dziecko w różnych fazach rozwoju psychicznego inaczej patrzy, z bezcennych skarbów, które mu Chrystus przynosi, czerpiąc tylko dostępne mu rzeczy. Jakkolwiek więc temat się nie zmienia i ten sam Chrystus ukazuje się mu stale, dziecko patrzy na Niego z różnych punktów widzenia, coraz to głębiej wnikając w to, co mu On przynosi, w miarę jak się posuwa w rozwoju.

Celem nauki religii w klasie pierwszej jest uporządkowanie, tudzież pogłębienie zasobu wiadomości, będącego własnością ducha i spowodowanie, by dziecko zaczęło żyć życiem religijnym bardziej świadomem, niż dotychczas — samorzutną swą aktywnością obejmując i dziedzinę religii.

Najelementarniejsze poznanie religijne dziecka musi mieć za przedmiot to, co jest mu bliskie, nie zaś to, co dalekie, czy abstrakcyjne, a więc wszystko to, co ono z dziedziny religijnej wie, widzi, czuje, doświadcza.

W początkach (klasa II) wyznaczamy aktywności religijnej dziecka jeden główny kierunek mianowicie: opanowywanie siebie, własnych słów, czynów, wad — lub,

z bardziej pozytywnej strony rzecz biorąc, rozwój dobra w sobie i przygotowanie się do przyjęcia Chrystusa Pana.

W klasie III po takim zbliżeniu się dziecka do Chrystusa Pana — Chrystus sam niejako zaczyna prowadzić dziecko, stając się już jego bezpośrednim przewodnikiem i nauczycielem. Życiem swym, jako najdoskonalszym przykładem i słowy swemi prostemi, lecz wielkimi, wskazuje dziecku drogę, po której kroczyć powinno. Celem nauki religii na tym stopniu jest tak zapoznać dziecko w podstawowych zarysach („Wierzę w Boga“) z życiem i nauką Chrystusa Pana, by to wystarczyło do rozwoju życia Chrystusowego w jego duszy.

Celem nauczania w klasie IV jest zapoznanie dziecka z podstawowymi zasadami moralności chrześcijańsko-katolickiej oraz synteza i pogłębienie wiadomości, nabytych na szczeblu pierwszym — doprowadzenie dziecka jednym słowem do tego, by jasno zdało sobie sprawę, co w dziedzinie wiary posiada, jaka jest tego wartość i co ma czynić, by jeszcze bardziej zbliżyć się do Boga.

Na szczeblu drugim celem nauczania religii jest, by dziecko subtelniej wniknęło w treść nauki Chrystusa Pana (zasady wiary i moralności), podawanej mu przez Kościół, i głębiej umiało wiązać ją z życiem, by poznało środki realizowania jej w życiu jednostkowym i zbiorowym.

Na szczeblu trzecim, o charakterze wybitnie życiowo-praktycznym, nauczanie religii ma cele swoiste: są niemi wdrożenie do życia religijnego wogóle, a do życia parafialnego w szczególności. Należy innemi słowy w tym ostatnim szczeblu przygotować dziecko do życia w tych warunkach, w których będzie pracowało i żyło. Klasa VII w rezultacie będzie niejako nowicjatem, do życia bezpośrednio przygotowującym. Światło nauki Chrystusowej, podawane przez Kościół, musi dziecku oświecić najważniejsze dziedziny i sytuacje życiowe, w których w przyszłości znaleźć się może, i te zagadnienia, które będzie musiało rozwiązać, a które rozstrzygać powinno w duchu religii Chrystusa Pana. Znajdą tu więc określenie z religijnego punktu widzenia zagadnienia życia rodzinnego,

zagadnienia stosunku do kolegów, pracodawców i zawodu, stosunku do kościoła parafjalnego w różnych chwilach własnego życia, do Kościoła wogóle, do Państwa i ludzkości.

Nauczanie religji musi dążyć do tego, aby dać młodzieży jasny pogląd religijny na świat i przygotować ją do życia w duchu zasad religji katolickiej. Czynniki religjno-moralne winny zająć należne sobie naczelné miejsce w kształtującym się poglądzie młodzieży na świat, doprowadzić do pełni wewnętrznego rozwoju jej duszy, znaleźć wkońcu wyraz zewnętrzny w jej życiu codziennem, indywidualnem i zbiorowem.

Religja, jako przedmiot nauczania, posiada swój istotny dla siebie nadnaturalny charakter, prowadzi człowieka do połączenia się z Bogiem, ostatecznym i najważniejszym celem. Nie może więc stracić i w nauczaniu swej *nadnaturalności*, nie może stać się czemś małym i powszedniem, nie może stracić niczego ze swej wielkości i wzniosłości.

Nie wystarczy nadto w nauczaniu religji zrealizowanie celów, jedynie teoretyczno-poznawczych. Religja musi doprowadzić do przeniknięcia zasadami wiary i moralności chrześcijańsko-katolickiej życia, musi urobić pozytywny stosunek dziecka do Boga i ideałów, do najbliższych osób, wreszcie do samego siebie — musi wychowywać. W ten sposób Duch Boży przeniknąć winien całe indywidualne życie dziecka, jego życie *w domu, w szkole, poza domem*. Nauczanie religji ma więc także życiowo-praktyczny charakter.

W nauczaniu religji, już od pierwszych chwil niemal, przejawy życia religijnego dziecka winny się wiązać z jego środowiskiem, a więc i Polską. Cechy polskości noszą i obrazki i krzyżyki i medaliki, o których rozmawiamy z dzieckiem, i kościół w jego wiosce, czy mieście rodzinnem i słowa pacierza. Także omawianie pierwszych religijnych przeżyć dziecka nawiązuje do rodzinnego środowiska, a tem samem Polski.

W klasach następnych, opierając się w nauczaniu na żywotach Świętych dzieci polskich i Polskich Świętych

wogóle, nawiązując do kart życia religijnego w Polsce (np. z ziemi Chełmskiej) należy starać się jak najsilniej uwzględnić związek z Polską. Zapoznać więc powinniśmy ucznia w odpowiedni sposób z rokiem kościelnym, świętami w Polsce, Polskimi Świętymi i słynnemi miejscami kultu w Polsce, co pogłębi niewątpliwie ukochanie wszystkiego, co polskie. (Szczebel pierwszy).

Należy także wyraźnie przy nauczaniu religji zaakcentować znaczenie religji rzymsko-katolickiej dla Państwa Polskiego, tak w czasie jego tworzenia się (związek z zachodem) i jego niepodległości, jak w czasie niewoli i chwil najcięższych (wiara jako źródło siły duchowej i siła oporu).

Podkreślić trzeba udział Polski w dziele misyjnem Kościoła: Chrzest Litwy, Unja Brzeska i t. p. (Szczebel drugi).

Szczególnie dużo możliwości grupowania materiału dookoła Polski i jej kultury nastreczy klasa VII. Można wtedy wspomnieć o *osobach*, które na życie religijne w Polsce wywarły wielki wpływ, jak św. Kazimierz, św. Jan Kanty (wzruszający przykład ukochania prawdy i czynnej miłości bliźniego), św. Jadwiga, Hozjusz, Skarga, Kordecki, Kajsiwicz i inni; powiedzieć słów kilka przygodnie o roli zakonów w Polsce i w życiu wogóle.

Można wkońcu w nauczaniu religji uwzględnić przygodnie przykłady z życia wielkich Polaków świeckich, jak Czarnieckiego, Sobieskiego i t. p. i mówić o wpływie ich gorącej wiary na własne życie i czyny.

DOBÓR I UKŁAD MATERJAŁU NAUCZANIA.

Szczebel pierwszy.

Materiał nauczania z religji, przeznaczony do przeobrażenia na *pierwszym szczeblu* szkoły powszechnej, stanowi zwartą w sobie i zamkniętą całość, dostosowaną ściśle do struktury psychicznej dziecka na tym stopniu rozwoju. Składają się nań: *podstawowe prawdy wiary i obyczajów, wyjaśnione na tle życia i nauki Chrystusa Pana, obrzędów Kościoła, faktów z życia Świętych i zda-*

rzeń życiowych dzieci. W poszczególnych klasach szczebla pierwszego, przedstawia się dobór i układ materiału nauczania w następujący sposób:

W klasie pierwszej, w której materiał nauczania musi być bardzo bliski dziecku, aby mógł rozwinąć jego swobodną i naturalną religijność i pobudzić do pracy nad sobą — materiał tworzą pogadanki na temat własnego życia religijnego dzieci, pacierza, dzieciństwa Pana Jezusa i najdostępniejszych dla dziecka faktów z życia Pana Jezusa.

Klasa druga przygotowuje do Sakramentu Pokuty i przyjęcia Komunii Świętej, zapoznaje z przykazaniami miłości Boga i bliźniego na tle życia Pana Jezusa i Świętych, wskazuje temsamem drogi pracy nad sobą i współpracy z Jezusem Chrystusem, który wspomaga, oczyszcza, uświęca.

Klasa trzecia obejmuje: zapowiedź przyjścia Chrystusa Pana, Jego życie i naukę („Wierzę w Boga“), tak ujęte, by prowadziły do rozwoju życia Chrystusowego w duszach dzieci.

Klasa czwarta wkońcu, to zapoznanie dziecka w sposób dostępny dla wieku na tle życia i nauki Chrystusa Pana z zasadami moralności chrześcijańsko-katolickiej oraz próba syntezy przystępnych dla dzieci najważniejszych zasad wiary, głoszonych przez Kościół Św., a podanych w poprzednich klasach.

Szczebel drugi.

Na szczeblu drugim, w klasach V i VI, w sposób bardziej *systematyczny* i pełny zapoznaje się dziecko z podstawowymi zasadami wiary i moralności chrześcijańskiej. Osiąga się to jednak nie na jakimś materiale abstrakcyjnym, lecz na tle *życia i nauki Chrystusa Pana.*

W klasie piątej podaje się więc zasady wiary na tle życia Pana Jezusa.

W klasie szóstej: na tle życia i nauki Pana Jezusa, tudzież obrazków z życia i działalności Świętych Polskich, zasady moralne, dostosowane do życia dzieci.

Szczebel trzeci.

Materiał klasy VII to wprowadzenie młodzież w życie parafjalne; klasa ta obejmuje zagadnienia obowiązków parafjanina wobec Boga i Kościoła, państwa i rodziny na konkretach z uwzględnieniem środowiska; wdraża praktycznie w życie parafjalne: słuchanie i rozumienie Mszy św., umiejętne korzystanie z Sakramentów św., w Rok Kościelny i rodzime obrzędy z nim związane, w całokształt życia parafjalnego.

UWAGI METODYCZNE.

Podstawową formą nauczania religii w szkole powszechnej jest, zgodnie z przykładem Chrystusa Pana i wiekową praktyką Kościoła — forma podająca, a więc: pogadanki, opowiadania i t. p. Nadaje się ona bowiem najlepiej do podawania prawd objawionych, pozwala najsilniej oddziaływać na uczucia młodzieży.

Pogadanki i opowiadania religijne muszą oczywiście, odpowiednio do wieku dzieci, podawać prawdy wiary i moralności na coraz to innym tle i w sposób zawsze dostosowany do rozwijającej się psychiki i zainteresowań dziatwy.

W klasie pierwszej i drugiej tło to stanowić będą przeważnie barwne obrazki z życia Świętych dzieci polskich i samych dzieci, w sposób prosty podające elementy wiary (pierwsza klasa), moralności (druga klasa), oraz pobudzające mimowoli do naśladowania pobożnych przykładów.

W klasie trzeciej i czwartej tłem pogadanek i opowiadań, mających dziecko zaznajomić głębiej z zasadami wiary i moralności, są obrazki z życia i działalności Chrystusa Pana, ujęte w pewną organiczną całość.

W klasie piątej i szóstej pogadanki i opowiadania z życia Chrystusa Pana i Świętych Polskich będą nadto uwzględniały tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaje i obyczaje, — będą nawiązywały do barwnych wartościowych ilustracji w podręczniku i na tem realnem dopiero tle podawać będą jeszcze bardziej pogłębione zasady wiary i moralności chrześcijańsko-katolickiej.

W klasie siódmej pogadanki i opowiadania będą miały charakter praktyczny, życiowy. Będą nadto uwzględniały środowisko dziecka: miejskie kulturalne, wiejskie, miejskie proletarjackie; będą się liczyły z jego potrzebami. Będą dostosowane również (bardziej jeszcze niż w klasach poprzednich) do płci młodzieży, w wychowaniu religijnem dziewczyny i chłopca, licząc się z ich cechami swoistymi.

Opowiadania winny być wygłaszane stanowczo z pamięci, gdyż wówczas nauczyciel może łatwo w toku opowiadania dostosować się do pojętności uczniów przez zamianę wyrazów trudnych lub zawiłych na przystępniejsze, przez przytoczenie koniecznych wyjaśnień bez uszczerbku dla toku opowiadania; wyraz twarzy, ruchy i gesty, towarzyszące opowiadaniu, ułatwiają również zrozumienie. Mówiąc zresztą z pamięci, nauczyciel łatwo się ożywia, wlewa w tok opowiadania swe przekonania i uczucia, które oddziałują na zasłuchaną młodzież, budząc pokrewne uczucia i postanowienia w duszy.

Należy dbać o to, by opowiadania i pogadanki, ujmujące materiał nauczania danej klasy, były barwne, żywe, proste i serdeczne, aby budziły zainteresowanie, utrzymywały w napięciu uwagę oraz oddziaływały uczuciowo na dziecko; w klasach najniższych należy o ile możności utrzymać je w stylu dziecięcym. Pogadanki i opowiadania winny nawiązywać z jednej strony do przeżyć danych dzieci, z drugiej zaś do danego środowiska. Moment aktualizacji należy w nich stale uwzględniać. Podane w odpowiednich momentach życia szkolnego, w związku z jakimiś aktualnymi zdarzeniami, czy sytuacjami szkolnymi, niewątpliwie głębiej przemówią do dzieci. Nie mogą to więc być pogadanki szablonowe, o treści i formie raz na zawsze zgóry ustalonej. Pogadanki i opowiadania winny, podświadomie niejako oddziałując na dzieci, drogą pośrednią przyczynić się do podnoszenia i umoralniania jednostek; dlatego też moralizowanie jest niedopuszczalne.

Pogadanki i opowiadania powinna ożywić lektura wybranych barwnych ustępów z życia pobożnych dzieci i życia Świętych. W klasach najniższych (I—II) odczytuje je nauczyciel; w klasach, od III począwszy, czyta się je

wspólnie z dziatwą, względnie omawia się rzeczy, przeczytane przez dziatwę w domu. W klasach I—IV będą to przykłady z religijnego życia pobożnych dzieci, np. św. Stanisława Kostki, św. Teresy, św. Kazimierza jako dziecka, Wandy Malczewskiej, Jana Bosco, obrazki z życia pierwszych chrześcijan lub z życia religijnego w Polsce np. „Z ziemi chełmskiej“. W klasach V—VII będzie to życie Chrystusa Pana, żywot św. J. Vianney'a i t. p.

Podobne tematy obejmie lektura domowa z religji (z pośród listy, zatwierdzonej przez władze szkolne), którą należy omawiać raz w miesiącu na lekcji.

Od klasy czwartej należy też wprowadzić lekturę zaleconego pisemka religijnego.

Zalecenie programu, np. w klasie V, że lekcje o najważniejszych postaciach i zdarzeniach Starego Testamentu ożywić należy odczytaniem młodzieży krótkich przystępnych wyjątków z „Księgi Rodzaju“, czy Psalmu Dawidowego, lub prorocत्व — można np. realizować w następujący sposób: po barwnej pogadance o stworzeniu świata przy końcu lekcji odczytuje się dziecku kilka wierszy z „Księgi Rodzaju“: „Na początku Bóg stworzył...“; wielkie te słowa, odpowiednio odczytane, wywrzeć muszą niewątpliwie na dziatwę głębokie wrażenie, i o to tylko tu chodzi. W innym wypadku, zanim zaczniemy mówić np. o Dawidzie, odczytamy z dziatwą psalm „Kto się w opiekę“, lub inny dla niej przystępny. Później dopiero powiemy jej, kto był jego twórcą. Analogiczną rolę winna spełniać lektura wybranych ustępów Ewangelji Świętej, opowiadających o życiu i nauce Chrystusa Pana.

Należy rozbudzić przy nauczaniu religji na tym poziomie od czasu do czasu także aktywność ucznia, która wywołuje głębsze zainteresowanie się materiałem nauczania, pozytywne nastawienie wobec pracy samej i jej rezultatów. Uczeń przyjmuje je podówczas jako „swoje“. Niech więc np. szuka samodzielnie w książeczkach religijnych postaci świętych dzieci, które najbardziej uochały Matkę Boską, czy Jezusa Chrystusa, czy cnotę prawdy, czy jakąś prawdę wiary, niech zestawia i porównywa pewne rzeczy. Niech np. szuka w pisemku religijnem, jak to obchodziły szkoły i dzieci w różnych okolicach Polski święta państwowe polskie, jak modliły się

o błogosławieństwo dla Państwa Polskiego i o jego potęgę oraz niech opowie o tem swym kolegom.

Nie wolno tylko zapominać, iż aktywność dziecka musi mieć swe granice; religja katolicka bowiem jest religją objawioną i nie jest problemem, który krytycznie można badać, a potem dopiero się decydować.

Niemalą rolę, jako czynnik ożywiający lekcje, odegrać może *pieśń religijna*, już od pierwszych lat pobytu dziecka w szkole. Musi to jednak być pieśń prosta, łatwa i mogąca trafić do serc dziatwy (np. *Kiedy ranne wstają zorze, Ojczy z Niebios, Kolędy, Chwalcie łąki umajone, Po górach, dolinach* i t. p.). Dobierać ją należy zależnie od okoliczności, w których jest śpiewana, a więc uwzględniać porę roku, święta, treść lekcyjną i cel, jaki się przy jej pomocy pragnie osiągnąć.

Pieśń można śpiewać na początku lekcji religji, wzbudzając przez nią odpowiedni nastrój u dziatwy, tak bardzo ważny dla przebiegu lekcji i jej wyniki. Może być przy końcu lekcji wyrazem zewnętrznym stanu uczuciowego, wywołanego przez lekcję. Można ją wkońcu zaśpiewać i wśród lekcji, gdy nadarzy się do tego odpowiednia chwila, lub gdy się chce lekcję urozmaicić. Na szczeblu III-im należy uwzględniać przytem wartościowe pieśni religijne regionalne.

Poważne znaczenie wychowawcze nadto ma śpiewanie w szkole przez młodzież pieśni religijnych, związanych z rokiem kościelnym, a dostosowanych do poziomu dziatwy — przed i po nauce wogóle. Przyczynia się to bardzo dodatnio do pogłębienia religijnego życia młodzieży, jej stosunku do pracy i Boga. Dlatego też jest rzeczą wskazaną, by się to odbywało w każdej szkole, szczególnie zaś w miesiącu maju.

Przy nauce religji należy unaoczniać dziecku wszystko, co tylko można i korzystać w jak najszerszej mierze z *obrazów*. Jest to rzeczą bardzo ważną dlatego, że dla dziecka to jedynie jest przystępne i łatwe, zwłaszcza w pierwszych latach szkolnych, co do świadomości jego dostaje się zapomocą zmysłów. Dlatego nauczyciel, mówiąc np. o znaku Krzyża Świętego, winien pokazać dziecku, jak się żegnać powinno, robiąc sam znak

Krzyża Świętego; winien dalej pokazać, jak się zachować przy modlitwie; mówiąc o Mszy Św., może pokazać dzieciom obrazki, przedstawiające jej części; mówiąc o rzeczach, do liturgji należących, może je również przed oczy uczniów stawić; pokazać Kościół parafjalny i jego części, sprzęty, kielichy, monstrancje, ornaty i t. d., wytłumaczyć, do czego służą. Jeśli nie można rzeczy unaocznic przez pokazanie, niech nauczyciel użyje zawsze chociażby ilustracyj, a więc ilustracyj naczyń świętych, Kościołów i ich części i t. p. (W braku ilustracyj winien posłużyć się przynajmniej rysunkiem).

Dobierać należy przytem obrazy barwne, przejrzyste, wiernie odtwarzające tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaje, obyczaje, prawdziwe pod względem naukowym. Winny one być nadto odpowiednio wielkie, aby mogły być widziane przez wszystkie dzieci; piękne co do rysunku, ugrupowania, wyrazu twarzy osób — tak, by kształciły smak estetyczny, nie były przeładowane niepotrzebnymi szczegółami i nie obrażały uczuć skromności dzieci.

Rysunek dziecka może również ożywić od czasu do czasu lekcję religji, szczególnie w najniższych oddziałach, stając się zewnętrznym wyrazem przeżyć dziecka. Należy jednak unikać w tym kierunku bardzo szkodliwej przesady, tematy dobierać bardzo umiejętnie i nie przemęczać dziecka rysunkiem, wyzyskując dla celów lekcyjnych wyłącznie pracę ochotniczą (św. Mikołaj, kapliczki przydrożne i t. p.).

Bardzo wielką wagę należy przykładać do *zastosowań praktycznych* w nauczaniu religji. Program wymienia je w poszczególnych klasach w ustępach, poświęconych „praktykom religijnym“.

Złączone organicznie z religją i z niej wypływające praktyki religijne nie dadzą się bez istotnej szkody od przedmiotu odłączyć. Nauczyciel musi nad niemi rozłożyć opiekę i doprowadzić do tego, by młodzież je pokochała, by stały się czemś samorzutnem, wewnętrzną potrzebą młodzieży, a później trwałem, wartościowem przyzwyczajeniem, wynikającym z wewnętrznej, głębszej religijności dziatwy. Praktyką religijną w szerszem tego słowa znaczeniu ma być życie całe, wpływające z wiary;

zasady należy wprowadzać w czyn. Nauczycielowi musi przyświecać myśl, że „religia niema być czemś ponad życiem tylko, ani czemś obok życia, ale całe życie ma być religią“.

Życie religijne nie da się w pierwszej mierze pomyśleć bez modlitwy. Obudzenie wewnętrznej potrzeby modlitwy, nauczanie jej, zaprawienie do niej, danie modlitwy, dostosowanej do wieku, zdolności, indywidualności i kultury wychowanka — jest więc ważnym obowiązkiem nauczyciela religii. Rozbudzenie modlitwy duszy winno być wynikiem pracy w tej dziedzinie. Od czasu do czasu można też odmówić z dziećmi akt wiary, nadziei, miłości.

Nauczyciel winien również opiekować się modlitwą młodzieży, odmawianą przed i po nauce, brać w niej udział, jeśli uczniowie odmawiają ją razem w kaplicy lub sali; jeśli zaś modlitwa odbywa się w każdej klasie osobno, czuwać nad tem, by ją dziatwa odmawiała pobożnie, serdecznie, poważnie, by znała dobrze pacierz i najważniejsze modlitwy.

Winien co więcej, jako kapłan-Polak, otoczyć jak najserdeczniejszą opieką modlitwę dziecka polskiego o błogosławieństwo Boskie dla Państwa Polskiego i o jego potęgę. Ta modlitwa, jako stała praktyka religijna, winna potęgować uczucia miłości dziecka dla naszego państwa i łączyć jego myśl państwową z religijnymi ideałami.

Jest przytem wskazane, by w klasie wisiał obraz Matki Boskiej, by obraz ten młodzież w maju zdobyła kwiatami (dziecięce ołtarzyki ku czei Matki Boskiej) i wyrażała w ten sposób swe uczucie miłości ku Marji, Królowej Korony Polskiej.

Specjalną troską otoczyć należy także nabożeństwa szkolne kościelne, wdrażając dzieci do zrozumienia istoty Mszy Św., używania książeczek do nabożeństwa, mszali, śpiewu w czasie Mszy Św. Nabożeństwa państwowe winny być przedmiotem specjalnej troski ks. prefekta i całej szkoły.

Żywe, barwne, dostosowane do poziomu i przeżyć dzieci egzorty (obowiązkowe) mogą też zdziałać bardzo wiele dla podniesienia duchowego dziatwy. Treść egzort winna być planowo opracowana i rozłożona na cały rok

szkolny, względnie szereg lat. Egzorty, związane z nabożeństwami państwowymi, winny budzić w dziecku uczucie miłości i uszanowania dla Państwa Polskiego i osób, na czele Państwa stojących. Egzorty nie powinny być wypowiedane w stylu patetycznym, lecz w sposób prosty i trafiający do uczuć dziecka.

Gdy chodzi o pierwsze przygotowanie do Sakramentu Pokuty i Ołtarza, nauczyciel zwróci na to uwagę, ażeby dzieci przy rachunku sumienia jasno zdawały sobie sprawę ze swoich przewinień i poprawiały się z nich już w okresie przygotowania; wzbudzi w dzieciach zapal do pracy nad sobą, pragnienie oczyszczenia się z grzechów i stan radosnego oczekiwania — nie trwogi, lęku i niepewności. Nauczyciel da poznać dzieciom Komunię Świętą, jako przejaw największej, troskliwej miłości Pana Jezusa dla ludzi i wzbudzi w dzieciach uczucia najgłębszej wdzięczności, ukochania, pokory i radosnego pragnienia życia dla Pana Jezusa i z Nim. W ostatnich dniach przed spowiedzią, w sposób przystępny i ostrożny, aby dzieci nie zgorszyć, pomoże im przy rachunku sumienia oraz postara się wytworzyć wśród dzieci poważny, pogodny, radosny nastrój skupienia i modlitwy.

Dzieciom, mniej rozbudzoną duchowo, albo mającym szczególne trudności, nauczyciel dopomoże w tym okresie przez poufne, spokojne rozmowy, w których skłoni je do zastanowienia się nad sobą. Nauczyciel postara się, aby dzień Komunii Świętej był prawdziwą uroczystością dla dziecka.

Pierwsza spowiedź powinna stać się zachętą i bodźcem do głębszego religijnego życia dziecka. Dlatego kapłan winien się zbliżyć do duszy dziecka z wielką delikatnością, dobrocią, aby mu dać przeżycie podniosłe i przyjemne.

Tak samo należy otoczyć serdeczną opieką i dalsze praktyki religijne dziecka z tej dziedziny.

Nauczyciel religii winien w pracy nad religijnym rozwojem młodzieży mieć ustawicznie przed oczyma duszy i naśladować jak najstaranniej postać najidealniejszego nauczyciela — Chrystusa Pana.

Z poświęceniem i z miłością, w świecie dotychczas nienapotkaną, oddawał się Pan Jezus sprawie nauczania i zbawienia ludzi. Niestrudzony przebiegał ziemię pale-

styńska, przypuszczając do siebie dzieci niewinne, ucząc je, błogosławiąc i przyobiecując Królestwo Niebieskie, przygarniając dorosłych, tak ubogich jak i majątnych, prostaczków i uczonych, sprawiedliwych i grzeszników. A nauczanie to było życiowe, przystępne, budzące zajęcie, wychowawcze, ożywione przykładami, porównaniami, przypowieściami, które Boski Mistrz czerpał z otaczającej natury, lub z życia ludzkiego dla unaocznienia tajemnic Bożych i pobudzenia słuchających do szukania Królestwa Bożego. Naukę głoszoną stwierdzał następnie Pan Jezus przykładem swoim. Pokorny i cierpliwy wznoszeniu ubóstwa, niedostatku, jak i prześladowań, któremi Go złość ludzka ścigała, pełen wyrozumiałości i umiejętności wnikania w duszę bliźniego, pełen miłosierdzia i litości i zawsze gotowy do niesienia pomocy nieszczęśliwym, pałający miłością Boga i ludzi, miłością, która zaprowadziła Go na Golgotę, winien Chrystus Pan być dla kapłana wzorem w pracy szkolnej, w nauczaniu młodzieży i w wychowywaniu jej.

Podręcznik, który obok osobowości nauczyciela odgrywa w nauczaniu religii rolę decydującą, winien młodzieży podawać całokształt kursu religii w danej klasie w pięknej formie, w sposób barwny, żywy, interesujący, ściśle dostosowany do psychiki młodzieży. Musi przytem posiadać odpowiedni poziom naukowy, wartości wychowawcze, budzić uczucia wyższe młodzieży, a więc religijne, obywatelsko-państwowe, etyczne, estetyczne. Wzory wychowawcze przenikać muszą podręcznik jak najintensywniej, stanowiąc niejako duszę, która napelni życiem materiał nauczania.

Szczególniej w pierwszych latach realizacji nowego programu, podręcznik będzie czemś omal decydującem o rezultatach pracy. Powinien przeto pod każdym względem być naprawdę *wartościowym*, zarówno pod względem treści, jak bogactwa i jakości ilustracji, uwzględniających w estetyczny, a do psychiki młodzieży dostosowany sposób, tło zdarzeń, a więc miejsce, czas, zwyczaj, obyczaj; winno ich być kilkadziesiąt w każdym podręczniku, szczególnie zaś przeznaczonym dla szkół wiejskich i małomiasteczkowych, nie dysponujących częstokroć zbyt wielką ilością pomocy naukowych.

Podręcznik, uzupełniając nauczanie po linii nadawania mu postaci wykończonyj i logicznej, nie powinien jednak pozbawiać samodzielności nauczyciela.

Konieczną jest rzeczą bowiem zawsze, a szczególnie w nauczaniu religii, dostosowanie podręcznika do środowiska wychowanka: kulturalnego miejskiego, wiejskiego, proletarjackiego i szczególnych warunków, w których wychowanek wyrasta i kształci się, oraz do zainteresowań uczniów, a w pewnej mierze i nauczyciela.

Nauczyciel powinien ponadto zaznajomić uczniów z techniką korzystania z podręcznika; powinien uzupełniać podręcznik, polecając lekturę wyjątków z książeczek, poleconych przez władze szkolne, a treściowo związanych z materiałem nauczania danej klasy, lub zaleconego pisemka religijnego; aktywizować to, co zdobyli uczniowie z dziedziny wiadomości religijnych.

Bardzo pożądana przedewszystkiem jest tu lektura beletrystyczno-religijna; obok niej nadają się do czytania książki w rodzaju: Antologja obrazków z życia Świętych dzieci polskich, Obrazki z obrzędów kościelnych, Z roku kościelnego i t. p.

Jako naczelne wytyczne należy więc przyjąć w nauczaniu religii następujące zasady: nawiązywać do własnych przeżyć religijnych dziecka i do jego rodzinnego środowiska miejskiego, wiejskiego, proletarjackiego i t. p.; budzić przez nauczanie przeżycia religijne, a zaniechać wyłącznie pamięciowego opanowywania materiału (przy czem jednak wyniki nauczania muszą być osiągnięte); dostosowywać jakoś materiał nauczania do poziomu rozwoju psychicznego dziecka, a w miarę możliwości także do jego zainteresowań, w związku z tem budzić samorzutną religijną aktywność dziecka i wewnętrzną potrzebę oraz ukochanie praktyk religijnych; przeżywać z dziećmi życie Chrystusa Pana, przejawiające się w roku kościelnym i doprowadzać młodzież w ten sposób do ściślejszego połączenia z Jezusem Chrystusem i odrodzenia w Jego duchu; otoczyć bardzo troskliwą opieką praktyki religijne i doprowadzić do tego, by uczestnictwo w nich nie było wyłącznie formalne, ale potęgowało życie Chrystusowe w duszach dzieci.

KORELACJA Z INNEMI PRZEDMIOTAMI.

Nauka religji powinna się wiązać w szkole powszechnej głównie z następującymi przedmiotami nauczania: j. polskim, historją, śpiewem, geografją, zajęciami praktycznymi.

Korzystać więc można przy nauczaniu religji, gdy chodzi o j. polski, z bogatego materiału legend, opisów zabytków, związanych z życiem religijnem w środowisku dziecka, czytanek o treści etycznej i t. p., które uczeń na godzinach nauki tego przedmiotu przeczytał. Doniosłą rolę w budzeniu uczuć religijnych odgrywają tu przede wszystkim wiersze o treści religijnej, utwory liryczne i ustępy nastrojowe, w duchu religijnym utrzymane.

Z tematów historycznych niejeden wiąże się także z życiem religijnem. Dość wspomnieć o takich, jak Polska w służbie Krzyża, Święci polscy, obrazki z życia religijnego w Polsce i t. d. Nawiązać do nich może dlatego z łatwością nauczyciel religji, wyzyskując je dla celów swego przedmiotu i wychowania religijnego.

Nauka geografji daje uczniowi wiele wiadomości, mogących mu uzmysłwić tło zdarzeń (krajobraz, miejsce, obyczaje, zwyczaje), o których się mówi na godzinach religji, szczególnie, gdy będzie mowa o działalności Świętych Polskich lub Chrystusa Pana na tle Ziemi Świętej. Nawiązując przytem do wiadomości krajoznawczych i geograficznych dziatwy, można wspomnieć o takich, związanych z życiem religijnem momentach, jak np.: kapliczki, krzyże przydrożne; styl kościołów w okolicy, jeśli posiadają specyficzne cechy (np. na Podhalu); o pracy misyjnej i kulturalno-oświatowej zakonów, o pracy misjonarzy w krajach katolickich.

Nauczyciel śpiewu winien przerobić z młodzieżą melodyjną stronę szeregu wartościowych, a odpowiadających psychice dziatwy pieśni religijnych; z tekstem pieśni zapoznać musi dziatwę nauczyciel religji, umożliwiając jej nadto zrozumienie tekstu pieśni.

Wyzyskując wkońcu pęd dziatwy do konstruowania, można je zachęcić do zrobienia na godzinach zajęć praktycznych także przedmiotów, związanych z jej przeżyciami religijnymi, np. szopki, krzyża i t. p.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

PROGRAM NAUKI W PUBLICZNYCH SZKOŁACH POWSZECHNYCH TRZECIEGO STOPNIA

ZAJĘCIA PRAKTYCZNE

(PROJEKT)

LWÓW — 1933
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

ZAJĘCIA PRAKTYCZNE.

KLASA I.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA CODZIENNEGO.

Czystość: mycie rąk, twarzy, nóg, czyszczenie zębów, czesanie się, czyszczenie obuwia z błota, zbieranie papierów do kosza, ścieranie kurzu z przedmiotów.

Porządek: sznurowanie i zapinanie bucików, wieszanie okrycia na właściwym miejscu, przestrzeganie racjonalnego porządku w ławce szkolnej i torebce na książki.

Zachowanie się na drodze, ulicy, w ogrodzie, parku: właściwe chodzenie pojedynczo i w gromadce, korzystanie z urządzeń, zabezpieczających porządek i czystość, łatwe ćwiczenia w orjentacji i zaradności, w mieście ponadto: właściwe przechodzenie przez jezdnię, wsiadanie do tramwaju lub autobusu i wysiadanie z tramwaju lub autobusu.

B. WSTĘPNE ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

Wykonywanie łatwych zabawek i przedmiotów, związanych z nauczaniem i wychowaniem.

Materiały, nadające się do zastosowania: kasztany, żołądzie, jarzębina, fasola, szyszki, korki, patyczki, pudełka różnego rodzaju, wydmuszki i t. p.; plastylina, glina, wosk; różne gatunki bibułki i papieru (bibułka gładka, karbowana, gazety, papier do pakowania, zapisane zeszyty i t. p.); gałganki, skrawki tkanin; koraliki, włóczka kolorowa, nici, sznureczek, cienki drucik i t. p.

Narzędzia: linijka, nożyczki, nożyki, kolce.

Orjentacyjne przykłady tematów: koszyczki, łódeczki, płaszki, łańcuchy, korale (z jarzębiny); laleczki z roślin („panny z maku“), zwierzątka i pajace z plastyliny, gliny, wosku; chora-giewki, wiatraczki, kubki, trzaskawki, strzały, koperty, latarenki, jaskółki, koniki i t. p., wykonywane z papieru; laleczki z gałgan-ków i włóczki; ozdoby na choinkę (łańcuchy, pająki, „światy“ z opłatków i t. p.); bukiety, wianki.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność wykonywania wskazanych w programie zabie-gów, dotyczących czystości i porządku;

umiejętność zaginania i rozdzierania według linii prostej bibułki i papieru, łączenia rozmaitych materiałów klejem, dru-cikiem, sznureczkiem, włóczką lub nitką.

UWAGI

Na zajęcia praktyczne należy wyzyskać w klasie I przewidziane 2 godziny tygodniowo, oddzielając lekcje całogodzinne, lub też zabie-rając część godziny, przeznaczoną poza tem na inny przedmiot — oprócz tego jednak z konieczności stałego baczenia na czystość, po-rządek i t. d. wynika wykonywanie przez dzieci czynności z tego zakresu w każdym przypadku, gdy to będzie potrzebne, a łatwe roboty ręczne winny być także stosowane dla celów metodycznych na lekcjach innych przedmiotów.

Przy *zajęciach z zakresu kultury życia codziennego* należy dzieci nauczyć stałego korzystania z kraty, wycieraczki lub szmaty do czyszczenia obuwia, z kosza do papierów, spluwaczki, z umywalni do mycia rąk, z mydła, z gęstego grzebienia, z ustępu i urządzeń higienicznych, z ręcznika lub małych ścierek do wycierania, które każde dziecko winno codziennie do szkoły przynosić.

Nadto należy przyzwyczajać do czyszczenia paznokci, oddychania przez nos, noszenia i używania chustki do nosa, zasłaniania ust chustką przy kaszlu i kichaniu, zawijania w papier śniadań i t. d., przestrzegać, aby dzieci nie wkładały do ust palców i różnych przed-miotów.

Dzieciom o słabym wzroku, cierpiącym na zapalenie powiek, mającym wyrzuty, należy dawać wskazówki, jak się mają zachować, aby nie zaszkodzić sobie i nie zarazić kolegów.

Zaprawianie do właściwego zachowania się w różnych miejscach i okolicznościach, wskazanych w materiale nauczania, winno się od-bywać bądź w pobliżu szkoły w granicach czasu, przeznaczonego specjalnie na zajęcia praktyczne, bądź na wycieczkach, urządanych

w godzinach nauki języka polskiego Odpowiednie rozmowy i poga-danki będą raczej należały do zakresu języka polskiego.

Ćwiczenia w orjentacji i zaradności na ulicy mogą polegać np. na wyborze drogi krótszej lub mniej uciążliwej, chronieniu się przed deszczem i t. p.

Przy wykonywaniu robót z różnych materiałów dzieci winny się obchodzić przeważnie bez żadnych narzędzi. Te, które są wskazane w materiale nauczania, powinna posiadać w odpowiedniej ilości sama szkoła; dzieci nie są obowiązane do ich nabywania i przynoszenia.

Nauczyciel winien dbać, ażeby dzieci miały poddostatkiem ma-terjałów barwnych, zwracać uwagę na ostrożne posługiwanie się na-rzędziami tam, gdzie to jest konieczne, i na swobodną i radosną atmosferę przy pracy. Bukiety, układane z kwiatów polnych lub ogro-dowych (z ogrodu szkolnego, z domu), mogą być przeznaczone dla kościoła lub służyć do przyozdobienia klasy lub domu.

KLASA II.

3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA CODZIENNEGO

Czystość: mycie twarzy, rąk, nóg, czyszczenie zębów, płó-kanie jamy ustnej, gardła, czesanie się; czyszczenie obuwia, zbie-ranie papierosów do kosza, ścieranie kurzu.

Porządek: sznurowanie i zapinanie bucików, wieszanie okry-cia na właściwym miejscu, mycie kubka do śniadania, przestrze-ganie racjonalnego porządku w ławce szkolnej i torebce na książki; utrzymywanie w porządku tablicy szkolnej i umywalni; posypywanie piaskiem lub żwirem ścieżek na podwórzu i w ogro-dzie.

Zachowanie się na drodze, ulicy, w ogrodzie, parku: ko-rzystanie z urządzeń, zabezpieczających porządek i czystość, łatwe ćwiczenia w orjentacji i zaradności; w mieście ponadto: właściwe przechodzenie przez jezdnię, wsiadanie do tramwaju lub autobusu, wysiadanie z tramwaju lub autobusu.

B. WSTĘPNE ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

Wykonywanie łatwych zabawek z przedmiotów, związanych z pracą i życiem w szkole.

Materiały, nadające się do zastosowania: kasztany, żołędzie, jarzębina, fasola, szyszki, korki, patyczki, kora sosnowa, pudełka

różnego rodzaju, wydmuszki i t. p.; słoma, sitowie, rogożyna, plastylina, glina, wosk, różne gatunki bibułki i papieru (bibułka gładka, karbowana, gazety, papier do pakowania, zapisane zeszyty i t. p.), karton różnobarwny (okładki zapisanych zeszytów), opłatki, kawałki tektury; gałganki, skrawki tkanin, koraliki, włóczka kolorowa, nici, sznureczek, cienki drucik i t. p.

Narzędzia: miarki centymetrowe, nożyczki, nożyki, kolce.

Orientacyjne przykłady tematów: łądki, koszyczki z roślin (z kasztana, z głąba kapusty i t. p.); mebelki dla lalek z kartonu; zabawki z kartonu lub papieru, jak np. samolociki, okręciki, latawce, maski, lampjony, ozdoby na choinkę; tarcze zagarowe, najprostsze teczki na rysunki, torebki na nasiona, laleczki, pająki ze słomy, „światy“ z opłatków i inne ozdoby choinkowe; bukiety, wianki.

Okładanie papierem pakunkowym lub gazetowym zeszytów i książek; robienie paczek i zawiniątek i obwiązywanie ich w sposób handlowy.

C. KARMIE NIE PTAKÓW ZIMĄ.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność samodzielnego i sprawnego utrzymywania w czystości ciała i w porządku ubrania, oraz przedmiotów pomocniczych przy pracy i zabawie; umiejętność właściwego zachowania się na drodze, ulicy, w parku i t. p., z uwzględnieniem w mieście przechodzenia przez ulicę;

umiejętność cięcia, zaginania, klejenia papieru i kartonu; umiejętność okładania papierem zeszytów i książek, obwiązywania małych paczek; sprawność w posługiwaniu się dla celów zabawowych dostępnymi materiałami roślinnymi.

UWAGI

W klasie II należy prowadzić przeważnie lekcje całogodzinne, można jednak, o ile ogólna organizacja pracy na to pozwala, przeznaczać także na zajęcia praktyczne tylko część godziny.

Kulturalne i higieniczne nawyki dziecka, zapoczątkowane w klasie I, utrwała się systematycznie w dalszym ciągu, przy tych samych jednak ćwiczeniach z zakresu kultury życia codziennego, jak w klasie I, należy żądać od dzieci więcej samodzielności i pewnego zmechanizowania czynności łatwiejszych. Oprócz obserwacji i ćwiczeń w pobliżu szkoły, należy urządzić w godzinach zajęć praktycznych

parę wycieczek — na wsi do zagród lub na drogę poza wieś, w mieście na dziedzińce, do parków, w celu sprawdzenia i utrwalenia umiejętności właściwego zachowania się i przyczynienia się do znajomości najelementarniejszych urządzeń higienicznych; tym samym celem, między innymi, winny zresztą służyć wycieczki, odbywane w godzinach, przeznaczonych na inne przedmioty.

Przy zajęciach rękodzielniczych nauczyciel coraz częściej zwraca uwagę na poprawniejsze użycie narzędzi i czystość w wykonaniu, nie krępując jednak pod żadnym pozorem pomysłowości uczniów w ujęciu wysuniętego tematu. Nie narzucając sposobu wykonania danego przedmiotu, udziela rad, pokazuje, jak należy używać narzędzi lub przyborów, jak kleić, wiązać i t. p. Narzędzia, wskazane w materiale nauczania, powinna posiadać w odpowiedniej ilości sama szkoła; dzieci nie są obowiązane do ich nabywania i przynoszenia.

KLASA III.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA CODZIENNEGO.

Utrwalenie nawyków w zakresie higieny osobistej, zdobytych w klasach I i II; nadto nakrywanie do stołu i porządne krajanie chleba; najprostsze czynności w razie skaleczenia się, w szczególności właściwe obwijanie palca lub ręki — z zachowaniem odpowiedniej czystości; tamowanie krwi z nosa z dostosowaniem się do tego samego warunku; czyszczenie obuwia i ubrania; porządne układanie lub wieszanie ubrania.

B. WSTĘPNE ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

Wykonywanie z różnych materiałów zabawek i przedmiotów, związanych z pracą i życiem w szkole.

Materiały, nadające się do zastosowania: płótno, papier, karton, ew. cienka tektura (Nr. 100—70), ew. tektura rolowana; słoma, sitowie, rogożyna; gałganki wierzby i bzu dzikiego, kasztany, żołądź, orzechy, szyszki, wydmuszki.

Narzędzia: igły, naporstki, miarki centymetrowe, węgielnicze, nożyczki, nożyki, kolce.

Obrobienie chustki do nosa, ręcznika lub serwetki; szycie worka na książki, pantofle lub śniadanie, albo woreczka do mycia; przyszywanie guzików i wieszadeł.

Orjentacyjne przykłady innych robót: zeszyty, notesiki, pudełeczka, tabliczki na napisy, kalendarzyki ściennie, tarcze zegarowe, loteryjki obrazkowe, szopka z zaprojektowanymi przez uczniów i wykonanymi z różnych materiałów figurynkami, ze zwierzętami i drzewami; pasy i czapki dla kołędników, zdobione wycinankami; mebelki i zabawki z tektury rolowanej; koszyczki i wiatraczki ze słomy; piszczałki, fujarki z wierzbiny, bzu dzikiego, czapka pastusza z sitowia; dzbanuszki i ptaszki z wdmuszek; barwienie i zdobienie jajek; łatwe zabawki z roślin, jak w klasach niższych.

Łatwa naprawa zepsutych zabawek i okolicznościowe sklejenie słuczonych przedmiotów, np. spodeczków, kubków.

C. PODLEWANIE KWIATÓW W DONICZKACH, SKRZYŃKACH I OGRODZIE SZKOLNYM; KARMIEŃIE PTAKÓW ZIMĄ.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość wskazanych w programie czynności pomocniczych w gospodarstwie domowym; umiejętność utrzymywania w czystości ubrania i obuwia;

umiejętność przyszywania guzika i wieszadła; znajomość ściągów zasadniczych: przed i za igłą, stępnówki ręcznej i ściegu obrębowego;

umiejętność bądź cięcia i łączenia papieru, kartonu i tektury, bądź cięcia i plecienia słomy, rogożyny i sitowia — zależnie od tego, który rodzaj materiałów przeważał w ciągu rocznej pracy i w stopniu, odpowiadającym wskazanemu w sposób przykładowy doborowi prac.

UWAGI.

Zajęcia z zakresu kultury życia codziennego winny się wiązać, jak w klasach niższych, z naturalnymi sytuacjami z życia dzieci, np. krajanie chleba i nakrywanie do stołu z dożywianiem lub spożywaniem drugiego śniadania, najprostsze czynności opatrunkowe z wypadkami skaleczenia się lub krwotoku z nosa w tej samej klasie lub w klasach innych.

Ważny składnik kursu klasy III stanowią początki szycia, obowiązujące zarówno chłopców, jak i dziewczęta.

Początkowy charakter zabawowy innych prac rękodzielniczych przetwarza się w „majstrowanie“. Dziecko przestaje się zadowalać iluzyjnym dopełnianiem rzeczywistości w zakresie zabawek i zaczyna badać, składać, próbować — ujawnia się silna tendencja do zdoby-

wania wiadomości, do opanowania materiału przez „majstrowanie“. Te tendencje należy wydatnie wyzyskać, zarówno przy wytwarzaniu nowych przedmiotów, jak również przy łatwych naprawach zepsutych zabawek i naczyń, kładąc nacisk na użyteczność pracy dla otoczenia.

Przy pracy nad tematami o charakterze regionalnym (sporządzanie pasów i czapek dla kołędników, barwienie jajek i t. p.) nie należy narzucać dzieciom pomysłów ani też wpływać na zasadniczy sposób ujęcia zadania, aby przedmioty te stanowiły nadal swobodny wyraz zainteresowań dziecka.

Wycieczki, należące do zakresu innych przedmiotów, powinno się wyzyskiwać do dalszego rozwijania i utrwalać nawyków kulturowych i właściwego stosunku do odpowiednich, a najpospolitszych urzędów, poza tem należy zorganizować kilka wycieczek, służących specjalnie temu celowi.

KLASA IV.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA CODZIENNEGO.

Czystość: wietrzenie sali, dokładne czyszczenie z pyłu podłogi i sprzętów, czyszczenie lampki kuchennej i pieca, czyszczenie szyb (o ile szkoła znajduje się na niskim parterze), metalowych klamek, okuć, łyżek, noży i widelców; mycie sprzętów drewnianych, malowanych olejno; czyszczenia odzieży na mokro, z wywabianiem plam (bez stosowania płynów, łatwo się zapalających).

Porządek: planowe układanie przedmiotów w szafie i na półkach w szkole.

B. WSTĘPNE ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

1. *Wykonywanie łatwych przedmiotów*, związanych z pracą i życiem w szkole oraz zabawek, *głównie z drzewa*.

Materiał zasadniczy: cienkie deseczki grubości 5—10 mm (deszczyna lub klejonka), drewnienka lub listewki o ustalonych wymiarach przekroju. Oprócz tego można stosować dodatkowo *inne materiały:* druciki, blaszki, gumę, szkło (płaskie rurki, flaszki), skórę, płótno, tasiemki, papier, tekturę; w szkołach wiejskich przede wszystkim słomę, rogożynę, sitowie, włosie.

W razie braku materiału do robót z drzewa, roboty ze słomy, rogożyny, sitowia, włosia mogą nietylko je uzupełniać, ale zastę-

pować częściowo, a w wyjątkowych wypadkach (na wsi) całkowicie.

Narzędzia i przybory: miarki centymetrowe, węgielnice, nożyczki, nożyki, kolce; ponadto lekkie piłki (rozplątнице, odsadnice, krzywki), pilniki, strużki amerykańskie, świderki, wkrętaki, wkrętaki, gwoździki, klej.

Orjentacyjne przykłady tematów:

przedmioty użytkowe i pomoce do nauki:

z drzewa: deseczki do krajania chleba, etykietki do roślin, do kluczy, liczmany, pudełeczka i skrzyneczki na zbiory, przykrywki do garnków;

ze słomy, rogożyny i sitowia: wycieraczki, warkocze do drzwi, maty do nóg, względnie obicia drzwi lub ula: kobiałki, koszyczki na chleb, owoce i obierzyny, kapelusze, pantofle; zabawki z drzewa np. pajace, zwierzęta, wózki, kolejki, samochody, młyny, wiatraczki, kołowrotki, wielkanocne klekotki, kłapaczki i grzechołki; ozdoby na choinkę z papieru, słomy i włosia.

2. *Łatwe cerowanie i tatanie pończoch i odzieży:* w zastosowaniu do dziewcząt ponadto: skrojenie i obrębianie pieluszki i uszycie kaftanika dla niemowlęcia.

Sporządzanie prostych tablic na napisy i obrazki, teczek na zeszyty, wycinanie godeł drużyn skautowskich, podklejanie „plakatów higienicznych“, naprawianie książek — okolicznościowo, w związku z potrzebami nauki i życia szkolnego.

C. OPIEKA NAD KWIATAMI I KWIETNIKAMI W SZKOLE.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność zamiecienia podłogi bez kurzu, wybrania popiołu z pieca, oczyszczenia szyby i niewielkiego przedmiotu metalowego, oczyszczenia odzieży na mokro; umiętność załatania i zacerowania podartych pończoch i odzieży.

W zakresie robót z drzewa, o ile odgrywają rolę podstawową: Umiejętność przyrznięcia deseczki lub listewki według podanego formatu, połączenia dwóch kawałków deseczki, listewki lub innego drewnianka zapomocą gwoździków, wkrętek lub kleju; przy uprawianiu przedewszystkiem robót ze słomy, rogożyny, sitowia, włosia: umiętność wykonywania przedmiotów o takim stopniu trudności, jak wskazane przykładowo w programie.

UWAGI.

Prace w zakresie kultury życia codziennego rozpoczyna nauczyciel(ka) od obudzenia zainteresowania przerabianą czynnością porządkową. W tym celu omawia z dziećmi, jak dana czynność jest wykonywana u nich w domu, jakie są zalety i wady znanej dzieciom techniki. Zwraca ich uwagę, że tę samą czynność można wykonać wieloma sposobami, a od metody pracy zależy jej szybkość i dokładność. Gdy zainteresowanie zostanie obudzone, nauczyciel(ka) demonstruje najlepszą technikę danej czynności, wyjaśniając celowość każdego szczegółu pracy. Po demonstracji, wykonanej przez nauczyciela(kę), poszczególne dzieci powtarzają daną czynność.

Przy prowadzeniu lekcji porządków nauczyciel(ka) powinien(na) przedewszystkiem zwracać uwagę na prawidłowość i dokładność pracy, oszczędność czasu i wysiłku, zachęcając dzieci do wykonywania zajęć domowych metodą, przyswojoną w szkole, i sprawdzając wyniki ich doświadczeń w tym zakresie.

W dziale wstępnych zajęć rękodzielniczych materiałem podstawowym ma być drzewo w postaci cienkich deseczek, drewnienek lub listewek. Szkoła winna poczynić wszelkie możliwe starania o zapewnienie sobie tego materiału — jedynie wobec nieprzewidywalnych trudności można nadać znaczenie równoważne lub przeważające takim materiałem, jak słoma, rogożyna, sitowie, włosie.

Przy wstępnych zajęciach rękodzielniczych należy zwracać uwagę uczniów na własności materiałów, wymagać czystości i systematyczności w pracy.

Rysunek roboczy w tej klasie nie jest potrzebny, natomiast uczniowie rysują odpowiednie formy wprost na materiale według ustalonych przez siebie wymiarów. Niektóre przedmioty, wykonane z drzewa, a zwłaszcza zabawki, mogą być pomalowane farbą klejową lub olejną. Okładki z tektury mogą być oklejane papierami jednotonowymi (niebłyszczącymi) lub własnoręcznie przez uczniów barwionymi.

Przy wykonywaniu pieluszki i kaftanika dla niemowlęcia należy, w nawiązaniu do pomocniczych czynności dzieci przy pielęgowaniu, omawiać w sposób najprzystępniejszy i praktyczny przeznaczenie tych przedmiotów i wogóle obchodzenie się z niemowlęciem.

Pracę zespołową można stosować przy takich robotach łatwych, ale mających jakiś sens życiowy, jak np. grodzenie niskim płotkiem kwietnika szkolnego, przygotowanie plakatów higienicznych, jako plastycznego przedstawienia hasła lub przepisu w zakresie higieny życia i mieszkania; mogą tu być wyzyskane gotowe ryciny, obrazki, reklamy, wycinane i naklejane.

W ciągu roku szkolnego należy urządzić kilka wycieczek, związanych ściśle z robotami uczniów, a więc: do składu materiałów drzewnych, do warsztatów stolarskich, do fabryki zabawek i t. p., względnie do warsztatów koszykarskich, wytwórni mat i słomianek, zależnie od miejscowych warunków.

KLASA V.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

1 a. Chłopcy.

Wytwarzanie przedmiotów użytkowych z drzewa.

Materiały: deski świerkowe, sosnowe, olchowe o grubości od 5—15 mm.

Narzędzia podstawowe: lekkie piły, strug zdiernik, lub równian, młotek, obcegi.

Przy wytwarzaniu przedmiotów uczniowie winni zapoznać się z przerzynaniem deski po i obok linii, naznaczonej na desce, wzdłuż i w poprzek słoii, oraz z łączeniem desek zapomocą gwoździ i wkrętek.

Orientacyjne przykłady tematów: półeczki pod lampy w stajniach i oborach, półeczki i skrzyneczki do szczotek i zgrzebeł, wieszadełka z haczykami metalowymi do kluczy i ręczników, skrzynki do hodowli roślin, domki dla ptaków, pułapki na myszy, pudełka na noże i widelce, wycieraczki (kraty) do czyszczenia obuwia, półeczki do umywalni i kuchni.

W razie braku materiałów do robót z drzewa, roboty te mogą być zastąpione częściowo, a w wyjątkowych wypadkach (na wsi) całkowicie: przez roboty ze słomy, rogożyny, sitowia: koszyki, półkoszki, chodaki, wycieraczki, ule i t. p.

1 b. Dziewczeta.

Szycie i roboty dziane.

Materiały: płótno (na wsi), półpłótno, perkal, surówka.

Szycie jaśka lub poszewki na poduszkę, fartucha do pasa, koszuli dziennej, łatanie i cerowanie bielizny; z robót dzianych szydełkowych: szaliki, czapeczki na głowę dla dziecka.

Przy wykonywaniu wskazanych części ubioru, uczennice winny się zapoznać ze ściegami: przed igłą, za igłą, obrąbkowym, okrętkowym; ze szwami: zwykłym, pojedynczym i odwracającym (podwójnym lub francuskim); z marszczeniem, przyszywaniem łasiemek, guzików, wykonywaniem dziurki i pętelki; przy wyko-

nywaniu robót dzianych, szydełkowych ze ściegiem zasadniczym: łańcuszkiem, półsłupkiem, słupkiem.

2. Roboty z różnych materiałów.

(dla chłopców i dziewcząt) do wyboru w zależności od warunków i potrzeb szkolnych i domowych.

Orientacyjne przykłady tematów:

w korelacji z geografją: piaskownice, wiatromierze, proste gnomony;

w korelacji z przyrodą martwą: czynny model pompy ssącej (sikawka z buzu), czynny model kuchenki z cegły;

w korelacji z geometrją: modele kartonowe i tekturowe brył; w związku z różnemi zainteresowaniami młodzieży: latawce, łuki, łatwe modele namiotu harcerskiego, z urządzeniem wewnętrznym, najprostsze pomoce do przedstawień amatorskich; gwiazdy na Boże Narodzenie, wózek dyngusowego kogutka (w centralnej Polsce), czapki dla kolędników (np. do „przedstawień herodowych“), modele przydrożnych kapliczek i krzyżów;

łatwe roboty introligatorskie: podklejanie mapek kieszonkowych, map, obrazków, ilustracyj, wyciętych z gazet, sporządzanie bloków; naprawa książek.

B. W SZKOŁACH POSIADAJĄCYCH OGRÓD.

Zajęcia ogrodnicze.

W jesieni. Prace, związane z zabezpieczeniem roślin na zimę. Zbiór warzyw i zabezpieczanie ich na zimę (zależnie od warunków: przechowywanie w piwnicy lub dołowanie). Zbiór nasion roślin, uprawianych w ogrodzie. Zebranie i przechowanie jedno- i wieloletnich pędów drzew i krzewów dla przygotowania sadzonek.

Na wiosnę. Sadzenie i rozmnażanie roślin ozdobnych wieloletnich (bylin) i dalsza nad nimi opieka. Opieka nad krzewami użytkowymi: malinami i porzeczkami. Opieka nad krzewami ozdobnymi ze szczególnem uwzględnieniem potrzeb gnieźdzenia się ptaków. Sadzonkowanie zielne roślin pokojowych.

W szkołach bez ogrodu: uprawa roślin ozdobnych w skrzynkach i doniczkach.

C. ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA CODZIENNEGO.

Czystość: odkurzanie obrazów, usuwanie pajęczyn, szorowanie surowych sprzętów drewnianych, na wsi: skopków do dojenia krów, plecionych koszyków; zabezpieczanie na zimę drzwi i okien (o ile szkoła mieści się na parterze), wywabianie plam z odzieży; przechowywanie i zabezpieczanie odzieży letniej i zimowej.

Porządek: planowanie i układanie przedmiotów na półkach i w szafie w szkole.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zastosowaniu do chłopców:

w zakresie robót z drzewa: umiejętność przyrznięcia deski według prostej i krzywej linii, ostrugania zdiernikiem lub równiaczem i połączenia dwóch kawałków deski zapomocą gwoździ i wkrętek;

w zakresie robót ze słomy, rogożyny i sitowia, jeżeli są uprawiane w większym zakresie: umiejętność wykonania jednego ze wskazanych przedmiotów.

W zastosowaniu do dziewcząt:

znajomość ściegów przed igłą, za igłą, ściegu obrąbkowego i okrętkowego, szwów zwykłych (pojedynczych), odwracanych, (podwójnych lub francuskich), umiejętność marszczenia, przyszywania tasemek, guzików, wykonywania dziurki i pętelki.

W zastosowaniu do chłopców i dziewcząt:

umiejętność szorowania chropowatych powierzchni, wywabiania łatwiejszych plam, umiejętność przechowywania i zabezpieczania odzieży letniej i zimowej.

UWAGI.

Do robót z drzewa są wskazane narzędzia podstawowe i charakterystyczne dla rodzaju pracy, która winna się opierać na najprostszycich środkach. Nie wyłącza to użycia, w razie możności i potrzeby, innych narzędzi i przyborów.

Deski, z których są wytwarzane przedmioty na lekcjach zajęć rękodzielniczych, powinny być strugane zdiernikiem lub równiaczem, a czasami mogą być nawet zupełnie nie strugane lub też strugane tylko z jednej strony, zależnie od przeznaczenia przedmiotu.

Zajęcia z zakresu kultury życia codziennego uwzględniają w tej klasie porządki tygodniowe i sezonowe, gdy w klasie IV występowały zasadniczo porządki codzienne.

W ciągu roku szkolnego należy urządzić kilka wycieczek, związanych ściśle z robotami uczniów, a więc, zależnie od warunków i możliwości: do tartaków, warsztatów stolarskich, względnie koszykarskich, wytwórni mat, słomianek, do szwalni i t. p.

W zwiedzanych warsztatach pracy należy zwracać uwagę nie tylko na technikę pracy, ale i na jej warunki i przebieg oraz jakość wytwarzanych produktów.

KLASA VI.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

1 a. Chłopcy.

Do wyboru:

roboty z drzewa,

albo roboty z drutu i blachy,

albo w razie braku warsztatów i narzędzi do jednego z powyższych rodzajów robót, koszykarstwo wiklinowe i ewentualnie trzciniowe.

Warjant 1-szy. *Wytwarzanie z drzewa przedmiotów użytkowych.*

Materiały: deski sosnowe, świerkowe, olchowe.

Narzędzia podstawowe: piły lekkie, strugi, młotki, obcęgi, świdry, dłuta, siekierki.

Przy wykonywaniu różnych przedmiotów uczniowie powinni zapoznać się z zasadami poprawnego wyprawiania deski oraz z łączeniem na kołeczki, na czopy i na zakładkę, nabrać dalszej wprawy w łączeniu gwoździami i wkrętkami.

Orientacyjne przykłady tematów do wyboru: skrzynki na gwoździe, szczotki, grzebienie i ścierki, pudła na śmiecie, ławeczki pod nogi; szpadelki, saneczki, wózekki do zabaw dziecięcych; taczki, grabie, klatki dla drobiu i królików; podstawki do skoków, ramy do siatek z muślinu, łyżniki, stołeczki do obory; linje, cyrkle.

Warjant 2-gi. *Wytwarzanie z drutu i blachy przedmiotów użytkowych i pomocy naukowych.*

Materiały: drut o grubości do 4 mm. i cienka blacha.

Przy wykonywaniu różnych przedmiotów uczniowie winni się zapoznać z cięciem, wyginaniem drutu o grubości do 4 mm,

oraz z cięciem, wyginaniem i łączeniem (zakładaniem, lutowaniem) cienkiej blachy.

Orientacyjne przykłady tematów do wyboru z drutu: podstawki do palników, do żelazka, do imbryków, szkielety brył geometrycznych, szkielety do abażurów; z blachy: foremki do ciasta, lejki, pudełka, lampki spirytusowe, kalorymetry, decymetry sześcienne.

Warjant 3-ci: *Koszykarstwo wiklinowe*, oraz przy sprzyjających warunkach *trzcinowe*.

Przedmioty do wyrobu: koszyki do chleba, owoców, kobiałki na obierzyny, kosze na papiery i t. p.

1 b. D z i e w c z ę t a .

Szycie i roboty dziane.

Szycie koszuli nocnej kimonowej — w mieście, koszuli z rękawami — na wsi, bluzy kimonowej gimnastycznej, szarawarów damskich; ćwiczenia w braniu miary długości, miary w piersiach, biodrach, pasie, przystosowywanie gotowej formy do własnej potrzeby.

Przy wykonywaniu wskazanych części ubrania uczennice winny się wprawiać w stosowaniu ściegu za igłą, stebnówki, ściegu obrąbkowego, okrętkowego, szwów: zwykłego, odwracanego, bielźnianego, w zeszywaniu ukosów i wykonywaniu bielźnianych rozporzków.

Roboty dziane, szydełkowe i drutowe: wykonanie łatwej ozdoby na koszuli; czapeczki, rękawice, kamizelki i t. p.

Roboty z różnych materiałów

(dla dziewcząt i chłopców) do wyboru w zależności od warunków i potrzeb szkolnych i domowych.

Orientacyjne przykłady tematów:

w korelacji z geografją: proste przyrządy, wyjaśniające kulistość ziemi, model zegara słonecznego, przyrządy miernicze;

w korelacji z geometrią: modele kartonowe i tekturowe brył;

w związku z różnymi zainteresowaniami młodzieży: laski harcerskie, zbiorowe prace: trójnogi do palenisk, dekoracje i kostjumy do teatrzyków szkolnych; z drzewa, papieru, szkła, drutu, słomy i innych materiałów — szopki, turoń, wieniec dożynkowy

(chłopcy przygotowują drewnianą konstrukcję wieńca, a dziewczęta oplatają ją słomą, oraz zdobią sztucznymi kwiatami) i t. p.

B. Wyłącznie dla dziewcząt, w szkołach, posiadających odpowiednie warunki:

GOSPODARSTWO DOMOWE.

Gotowanie potraw najprostszą techniką z artykułów spożywczych, używanych codziennie w miejscowym środowisku.

Zestawianie racjonalnych posiłków i ich kalkulacja z uwzględnieniem wartości produktów i kosztów opału.

Zapasy na zimę: pomidory, szczaw, ogórki, marmolady, powidła; suszenie grzybów, owoców, rumianku, kwiatu lipowego.

Przechowywanie artykułów spożywczych na dłuższy i krótszy okres czasu w sposób, stosowany w miejscowym środowisku, odpowiednio do wartości artykułu ulepszony.

Właściwe planowanie i układanie sprzętów i narzędzi pracy w kuchni.

Utrzymywanie w czystości spiżarni, piwnicy i kuchni szkolnej, z położeniem specjalnego nacisku na racjonalne zmywanie naczyń kuchennych.

C. W szkołach, posiadających ogród:

ZAJĘCIA OGRODNICZE.

W jesieni. Dalsza opieka nad bylinami w ogrodzie, aż do przekazania jej na wiosnę klasie V. Dalsza opieka nad krzewami. Prace, związane z gromadzeniem i przerabianiem kompostu. Przedzimowe przygotowanie roli, np. zagonów pod uprawę warzyw, rabat i kwietników pod rośliny ozdobne.

W końcu zimy. Strzyżenie żywopłotów — pokazy lub prace własnoręczne uczniów, zależnie od ilości dzieci, ilości narzędzi, ilości drzew i długości żywopłotu.

Na wiosnę. Wysiewanie w inspekcje i na rozsadniку nasion dla przygotowania rozsady, np. pomidorów, kapusty. Siew warzyw i roślin ozdobnych, przesadzanie roślin z inspektu i rozsadniку i dalsza opieka nad temi roślinami. Pielęgnowanie zasiewów na zagonach. Poletka demonstracyjne (pokazowe).

Przez cały rok: ochrona drzew przed szkodnikami.

W szkołach bez ogrodu: uprawa roślin ozdobnych w skrzynkach i doniczkach.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie zajęć rękodzielniczych dla chłopców: przy robotach z drzewa: umiejętność wyprawiania deski, łączenia desek lub listewek na czopy, na nakładkę;

przy robotach z metalu: umiejętność cięcia, wyginania i łączenia drutu i blachy;

przy robotach koszykarskich: znajomość sposobów obrabiania wikliny i ewentualnie trzciny w zakresie, wskazanym przez materiał nauczania.

W zakresie zajęć rękodzielniczych dla dziewcząt: znajomość ściągów za igłą, stębnówki, ściegu obrąbkowego, okrętowego, szwów zwyczajnych, odwracanych, bieliźnianych, umiejętność zszywania ukosów i szycia rozporzków bieliźnianych.

W zakresie nauki gospodarstwa domowego (tam, gdzie jest prowadzona): umiejętność ułożenia i ugotowania obiadu z dwóch potraw, które były przerabiane w klasie; umiejętność używania dogotowyczca; umiejętność suszenia grzybów i owoców, soleńia pomidorów i ogórków.

UWAGI.

Nauka przyrządzania potraw i przetwórstwa spożywczego może być prowadzona jedynie w tych szkołach, które posiadają lub mogą wynająć kuchnię na użytek szkolny. Najlepiej potrzebom szkoły odpowiada kuchnia duża, posiadająca kilka trzonów, tak że przy każdym trzonie nie pracuje więcej niż 6 dziewczynek. Wielkie trzony kuchenne do celów szkolnych się nie nadają.

W warunkach gorszych, t. j. w szkołach, w których znajduje się mała kuchnia o jednym lub dwóch trzonach, nauka gospodarstwa domowego może być prowadzona równocześnie z nauką szycia w dwóch równoległych grupach.

Przy wszelkich zajęciach rękodzielniczych w klasie VI należy zwracać uwagę na kalkulację i racjonalne zużycie resztek materiałów.

Grupy, złożone z 4 dzieci, winny kolejno, np. każda w ciągu tygodnia, brać udział w sprzątaniu własnej klasy i opiece nad czystością korytarzy i sieni szkolnej pod kontrolą kierownika i wychowawcy.

W ciągu roku szkolnego należy urządzić kilka wycieczek do warsztatów pracy, wybranych w zależności od miejscowych warunków i robót uczniów z pośród następujących: wytwórnice stolarskie, ślusarskie, kilimkarskie, krawieckie, prowadzone z zastosowaniem maszyny, kuźnie, gospodarstwa rolne, prowadzone również z zastosowaniem maszyny (siewników, młocarni, pługów motorowych i t. d.).

Liczymy się z tem, że w miarę opanowywania technik prac ręcznych powiększa się zasób narzędzi, jakimi się dziecko posługuje. W ten sposób do zakresu jego pojęć przenika zagadnienie ulepszonych środków technicznych dla życia i pracy człowieka. Pokazując mu zatem podczas wycieczek zastosowanie maszyny w pracy na roli i w przemyśle, zwracamy jego uwagę na różne działanie maszyn i różnicę między pracą ręczną a maszynową co do czasu i ilości wytwarzanych przedmiotów. Obserwacje wyzyskuje się do porównania z pracami dzieci.

KLASA VII.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

A. ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

1 a. Chłopcy.

Do wyboru: roboty z blachy i walcówki, albo roboty z drzewa,

albo w braku urządzeń i narzędzi do wymienionych powyżej rodzajów robót, zwłaszcza na wsi — koszykarstwo wiklinowe i ewentualnie trzcinowe.

Warjant 1-szy. *Wytwarzanie pomocy naukowych i przedmiotów użytkowych z metali.*

Materiały: blacha żelazna cynowana i czarna o grubości nie przekraczającej 1 mm oraz walcówka.

Przy wykonywaniu różnych przedmiotów uczniowie winni się zapoznać z cięciem i wyginaniem blachy i walcówki oraz łączeniem tych materiałów zapomocą lutowania i nitowania (na zimno).

Orjentacyjne przykłady tematów: blachy do ciasta, decymetry sześciennie, młynki Segnera, lampki spirytusowe, pudełka na drobiazgi, szufelki do śmieci, polewaczki ogrodowe, poidelka dla drobiu i t. p.; z walcówki: podstawki do palników, do półeczek szklanych, wycieraczki do obuwia, kraty okienne, saneczki, grabie, suszarki do owoców. Naprawa różnych przyrządów i przyborów, między innymi zamków.

Warjant 2-gi. *Wytwarzanie z drzewa przedmiotów użytkowych.* Uczniowie winni się zapoznać przy wykonywaniu różnych przedmiotów z łączeniem drzewa na wpust, na zwiżdżowanie i na styk, nauczyć się ostrzenia piły i struga, zaznajomić się ze spo-

sobami barwienia i konserwowania drzewa. Wyjątkowo zdolnych chłopców można zapoznać z łączeniem na wczepy odkryte.

Orientacyjne przykłady tematów: taborety, szafeczki na narzędzia, półeczki na książki, linje, cyrkle, rysownice, taczki ogrodowe, suszarki do owoców, saneczki, narty.

Warjant 3-ci. *Koszykarstwo wiklinowe* oraz w sprzyjających warunkach *trzciniowe*.

Przedmioty do wyrobu: koszyki do owoców, kartofli, węgla, kobiałki do obroków, kołyski (t. zw. „mojżeszówki“).

Podstawy meblarstwa koszykowego, ew. podstawy szczotkarstwa.

1 b. D z i e w c z ę t a .

Szycie i roboty dziane.

Szycie z materiałów nowych lub starych odświeżanych następujących części ubrania; zależnie od miejscowych warunków: fartuch z rękawami do pracy, bluza sportowa, spódnica plisowana;

lub koszula, gorset, spódniczka, fartuch według wzorów miejscowych;

nadto wszędzie — sukienka dziecięca, wyprawka dla niemowlęcia.

Przy wykonywaniu wskazanych części ubrania: zaznajomienie się z odrysowaniem i przystosowaniem gotowych form do figury, najłatwiejsze ściegi ozdobne na kołnierzykach, serwetkach.

Tam, gdzie można mieć do rozporządzenia maszynę do szycia, zaznajomienie się z jej użyciem i utrzymywaniem w porządku.

Roboty z różnych materiałów.

Orientacyjne przykłady tematów:

W koleracji z przyrodą martwą: model dzwonka elektromagnetycznego, model (uproszczony) telegrafu elektromagnetycznego (aparatus nadawczy i odbiorczy); łatwe aparaty radjowe.

Dla celów nauki o przyrodzie żywej: wiewarja różne (akwarja, terrarja), gabloty.

Łatwa naprawa pomocy naukowych, różnych narzędzi i przyrządów z metalu i drzewa w domu i w gospodarstwie.

W związku z różnymi zainteresowaniami młodzieży, potrzebami szkoły i środowiska, sprzęt harcerski i sportowy (kajaki,

paliki do namiotów, laski skautowskie, krzeselka składane, stojaki do gier, kije hokejowe); budowa scenki szkolnej, dekoracje i kostjumy; altanki, ławki i stoły ogrodowe, szklenie okien, okna inspektowe, prymitywne kurniki, klatki dla królików, siatki z drutu do klatek, stajenka dla kozy; ule, paliki ogrodowe; grodzenie drzewek przydrożnych, grodzenie podwórka, naprawianie płotów, sporządzanie drogowskazów i t. p.

B. *Wyłącznie dla dziewcząt w szkołach, posiadających odpowiednie warunki:*

GOSPODARSTWO DOMOWE.

Zupy z wywarów jarzynowych i owocowych, podprawione z zastosowaniem dwóch różnych technik, rosół i kleiki dla chorych. Jarzyny jako potrawa i jako dodatek do mięsa, sałaty z jarzyn surowych. Mięsa: gotowane, smażone, pieczone (na wsi ze specjalnem uwzględnieniem potraw z mięsa królików i gołębi). Potrawy z ciasta zagniatanego. Wypiekanie z ciasta i wypiekanki z kasz z dodatkiem z jarzyn lub owoców z użyciem dogotowacza. Kompoty, kisiele, owoce pieczone.

Zestawianie racjonalnych obiadów i posiłków całodziennych zgodnie z zasadami dietyki i możliwościami finansowemi oraz robienie kalkulacji z uwzględnieniem wartości produktu i kosztu opału.

Zapasy na zimę: pomidory, szczaw, ogórki, marmolady, powidła; suszenie grzybów, owoców, rumianku, kwiatu lipowego; palenie żyta i żołądzi na kawę, dołowanie warzyw w piwnicy.

C. ZAJĘCIA GOSPODARCZE I HODOWLANE.

Każdą szkołę *obowiązuje w odpowiednich warunkach* (posiadanie ogrodu, odpowiednich pomieszczeń do chowu) wybór po jednym temacie z trzech grup:

Grupa I.

Poletka pokazowe:

a) poletka nawożone i nienawożone,

b) poletka, na których stosowano pewne zabiegi w stosunku do roślin (np. pielenie i okopywanie) lub ich nie stosowano.

Grupa II.

Zajęcia do wyboru, zależnie nietylko od warunków miejscowych, ale i od umiejętności i zamiłowań nauczyciela:

- a) chów drobiu,
- b) chów królików,
- c) pasieka i uprawa roślin miododajnych (mających równocześnie jakieś inne gospodarcze znaczenie).

Grupa III.

Uprawa roślin propagandowych, t. j. mających duże odżywcze znaczenie dla szerokich mas, lub wybitne znaczenie gospodarcze, np. kukurydzy na ziarno, żywokostu na paszę, soji, porzeczek, malin, rumianku jako rośliny lekarskiej.

W szkołach bez ogrodu: uprawa roślin ozdobnych w skrzynkach i doniczkach.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie robót rękodzielniczych dla chłopców:

przy robotach z metalu: umiejętność lutowania blachy, piłowania, wiercenia i nitowania na zimno walcówki;

przy robotach z drzewa: umiejętność wykonania złącza na zwidłowanie, wpust lub na styk, naostrzenia piły i struga;

przy robotach koszykarskich: opanowanie sposobów obrabiania wikliny i ewentualnie trzciny.

W zakresie robót rękodzielniczych dla dziewcząt:

umiejętność przystosowania gotowej formy do figury, wykonania jednego z przedmiotów, wskazanych w programie, przy posiadaniu maszyny znajomość łatwych ściegów maszynowych.

W zakresie gospodarstwa domowego (tam, gdzie ten dział jest prowadzony): umiejętność ułożenia i ugotowania racjonalnego obiadu z dwóch nowych potraw, które były przerabiane w klasie; umiejętność zrobienia marmolady, powideł, pomidorów i szczawiu w butelkach.

W zakresie zajęć ogrodniczych i hodowlanych: wykazanie na konkretnych wynikach umiejętności stosowania racjonalnych zabiegów koło uprawy roślin i chowu zwierząt i zrozumienia elementów postępu rolniczego.

UWAGI.

W klasie V wszyscy uczniowie musieli przerobić, o ile nie przeszkodziły temu wyjątkowe trudności, elementy techniki drzewnej, potrzebnej każdemu człowiekowi. Kierownictwa szkół, zależnie od miejscowych warunków i mogą prowadzić w dalszym ciągu w kla-

sach VI i VII roboty z drzewa, lub w klasie VI z drzewa, a w VII z metalu, lub też w VI i VII — z metalu.

Przy szyciu wyprawki dla dziecka należy omówić zasady racjonalnego pielęgnowania niemowlęcia, z oparciem się na zdobytych już wiadomościach z dziedziny nauki o człowieku i higieny i wogóle zachowaniem ścisłego związku z tym działem nauczania.

Nauka gotowania w klasie VII jest utrwaleniem i rozszerzeniem nauki w klasie VI. Dzieci zapoznają się z trudniejszymi technikami pracy i z przyrządzaniem bardziej różnorodnych potraw z tych samych znanych im produktów. Planowanie posiłków i ich kalkulację powinny wykonywać bardziej samodzielnie.

Pod opieką kierownika szkoły i wychowawcy młodzież klasy VII utrzymuje w porządku i czystości pomoce naukowe i bibliotekę szkolną, pomaga przy wydawaniu książek oraz otacza opieką salę rekreacyjną i podwórze szkoły.

Wycieczki winny być organizowane do tych warsztatów pracy, które, wiążąc się z robotami młodzieży, posiadają jednocześnie większe znaczenie dla regionu szkoły. Należy przytem w sposób najbardziej przystępny i poglądowy wyjaśnić, jakich warunków wymaga typ zajęcia w danym warsztacie od pracownika pod względem fizycznym, umysłowym i moralnym (elementy poradnictwa zawodowego). Należy również w dalszym ciągu poznawać i omawiać zastosowanie maszyn, inne ulepszenia, już dokonane, oraz zwracać uwagę, jakie nowe urządzenia i formy organizacji mogłyby podnieść wartość społeczną warsztatów pracy.

UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMU.

CELE I CHARAKTER NAUCZANIA.

Zajęcia praktyczne mają na celu:

kształcenie zmysłów i usprawnienie rąk wraz z wyrobieniem zdolności konstrukcyjnych;

rozwinięcie zamiłowania do pracy fizycznej i wyrabianie dla niej szacunku;

wyrabianie życiowej zaradności oraz kształcenie na konkretnym materiale samodzielności, spostrzegawczości, wytrwałości i dokładności w pracy;

opanowanie *technik pracy ręcznej*, występujących w zajęciach rękodzielniczych i gospodarskich, w zakresie i stopniu, dostosowanym do wieku uczniów i warunków szkoły;

wyrabianie właściwych przyzwyczajeń w zakresie kultury życia codziennego;

zaprawianie młodzieży do stosowania zdobytych usprawnień i umiejętności w pracy indywidualnej i zespołowej na terenie domu, szkoły i środowiska.

Czynności ucznia na lekcjach zajęć praktycznych winny łączyć się ściśle z życiem codziennem otoczenia, z nauką i zabawą dziecka, gdyż tylko pod tym warunkiem cel ich będzie zrozumiały i bliski. W związku z tem, należy rozbudzać zainteresowania dziecka dla otaczającego je rzeczywistego życia, dla potrzeb jego własnych, szkoły, domu i środowiska, kierując jego uwagę na prace, zapomocą których mogłoby potrzeby te zaspakajać w granicach swoich sił fizycznych i umysłowych. W ten sposób winno się rozwijać systematycznie w młodzieży zamiłowanie do czynności o celu konkretnym, w których powzięte „zamiary“ i „projekty“ łączyłyby się z pracą istotnie produktywną, a stąd wartościową dla życia jednostek i ogółu.

Na zajęciach praktycznych dziecko wykonywa czynności, zmierzające do wyrabiania usprawnień i nawyków kulturalnych w dziedzinie higieny ciała, odzieży i mieszkania, oraz do wytwarzania przedmiotów, służących do użytku osobistego, szkolnego i domowego.

W miarę jednak rozszerzania się widnokręgów myślowych i zainteresowań oraz sił fizycznych dziecka, prace wykonywane na lekcjach zajęć praktycznych w kl. V, VI i VII, będą służyły również potrzebom jego życia intelektualnego. Wystąpią tu w szczególności: dostosowanie rodzajów zajęć ogrodniczych do biegu nauki o przyrodzie, zajęć z zakresu gospodarstwa domowego dla dziewcząt do nauki o człowieku, konstruowanie łatwych przedmiotów, jako konkretów, uzmysławiających wyobrażenia i pojęcia oderwane, przyswajane na lekcjach geografii, matematyki, nauki o przyrodzie i t. p., wreszcie w łączności z nimi wytwarzanie łatwych pomocy naukowych.

Ważne znaczenie zajęć praktycznych w całości nauczania szkolnego polega na tem, że tu właśnie ogniskują się i spełniają w największym stopniu zadania wychowania techniczno-utilitytarnego. W przedmiocie tym chodzi już nie tylko o związek z życiem, o postawę praktyczną, o wyrobienie samych dyspozycji do czynnego ujmowania rzeczywistości — ale, i to przede wszystkim, o zdobycie odpowiednich sprawności, opanowanie, coraz bardziej metodyczne, czynności z zakresu pracy fizycznej, możliwych i najbardziej celowych w tym wieku i w danym środowisku. W związku z tym charakterem, zajęcia praktyczne stają się polem do wykonania technicznego wielu prac i przedsięwzięć, „projektów“, służących celom różnych przedmiotów i bieżącego życia szkolnego, a wymagających środków z dziedziny pracy fizycznej.

W zajęciach rękodzielniczych, ogrodniczych i gospodarskich należy nadto nawiązywać w sposób naturalny do tych rodzajów prac, które mają największe zastosowanie w środowisku i których znajomość jest w szczególności potrzebna uczniom, jako mieszkańcom danej okolicy. Jeżeli bowiem program zajęć praktycznych ma nauczyć młodzież doraźnego rozwiązywania trudności, wynikających z życia w różnych warunkach, to należy położyć wielki nacisk na to dostosowanie do typu i potrzeb życia gospodarczego miejscowej ludności.

Nawiązując jednak przede wszystkim do życia środowiska, nie można ograniczać się do jego obecnego poziomu kulturalnego i gospodarczego, ale należy stopniowo, pomалу i systematycznie, w granicach możliwości, istniejących w danych warunkach pracy szkolnej, wprowadzać młodzież na te drogi, które wiedą do podnoszenia kultury materialnej.

Drogi te, to wdrożenie młodzieży do posługiwania się w pracy nie tylko prymitywnymi, ale również bardziej złożonymi narzędziami i materiałem solidniejszym i trwalszym, aniżeli materiał, używany przez ludność miejscową, to zastosowanie w pracach ogrodniczych hodowlanych i gospodarczych lepszych sposobów uprawy roślin i chowu zwierząt hodowlanych w danej okolicy, to lepsze wyzyskanie produktów w gospodarstwie domowym, niż to przeciętnie ma miejsce.

Usprawnienie techniczno-utilitytarne już samo przez się posiada doniosłe znaczenie dla celów wychowania obywatelskiego, zbliżając młodzież do wytwórczości rzemieślniczej i rolniczej, oraz do techniki współczesnej, zapomocą bezpośredniego zżycia się z materiałem i narzędziem. Utwierdza się przytem i rozwija poczucie rzeczywistości, zrozumienie sposobów panowania nad nią, oraz granic i środków dalszego jej przekształcania.

Przy wykonywaniu różnych robót w czasie zajęć praktycznych wystąpią sytuacje, wymagające organizowania pracy zespołowej, co winno się przyczynić do wyrobienia poczucia zbiorowej odpowiedzialności i karności, bez zatury indywidualnej inicjatywy.

Wycieczki, stosowane celowo w miarę możliwości, winny uczyć dziecko ostrożności i zaradności w pewnych typowych okolicznościach, pogłębiać jego stosunek do własnej pracy i jej wytworów zapomocą ich porównywania z pracą i wytworami warsztatów rolnych, rzemieślniczych i zakładów technicznych, przyczyniać się do poznawania zdolności i usprawnień ludzi, trudności i oporów, zwalczanych wysiłkiem człowieka i grup społecznych, przejawów współżycia i wzajemnej pomocy.

Do poznania i umiłowania polskiej kultury i zrozumienia, jak doniosłą rolę odgrywa ona dla wszystkich obywateli państwa polskiego, jako wspólna więź życia, ma się przyczyniać uwzględnianie tradycji i zwyczajów miejscowych, regionalnych i ogólnopolskich, przy wyborze tematów do wykonania. Utrzymywanie związku między pracą szkoły a obyczajami i kulturą

plastyczną środowiska, może ułatwić w przyszłości niejednemu z uczniów, zwłaszcza szkół wiejskich, swoistą twórczość w zakresie sztuki ludowej.

KONSTRUKCJA PROGRAMU I OGÓLNA ORGANIZACJA PRACY.

Program zajęć praktycznych obejmuje następujące działy:

- 1) zajęcia z zakresu kultury życia codziennego,
- 2) zajęcia rękodzielnicze,
- 3) zajęcia ogrodnicze, hodowlane i z zakresu gospodarstwa domowego.

Poszczególne działy zajęć praktycznych winny, o ile możliwości, wiązać się z sobą, tworząc organiczną całość.

Zależność zajęć praktycznych od warunków szkoły i typu środowiska wyjaśnia dużą elastyczność programu tego przedmiotu.

W związku z rozwojem dziecka, różne działy zajęć praktycznych wystąpią w pewnych klasach wydatniej, w innych mniej wydatnie.

Zajęcia z zakresu kultury życia codziennego, obowiązkowe we wszystkich szkołach powszechnych, wysuwają się na czoło programu w klasie I—IV włącznie, pozostają w jego ramach w klasie V, w klasach VI i VII wychodzą poza obręb godzin przeznaczonych na zajęcia praktyczne i zostają włączone do całości pracy wychowawczej w szkole.

Zajęcia rękodzielnicze, z początku w charakterze zabawowym i wstępnym, później bardziej metodyczne, obowiązują z uwzględnieniem różnych możliwości i warjantów we wszystkich klasach wszystkich szkół; zróżniczkowanie na zajęcia dla chłopców i dziewcząt występuje dopiero w programie klas V, VI i VII.

Zajęcia ogrodnicze dla chłopców i dziewcząt, gospodarstwo domowe dla dziewcząt występują w drugim i trzecim szeregu programowym, jako obowiązujące wyłącznie dla tych szkół, które mają warunki do prac tego typu, podobnie chów zwierząt w klasie VII.

W szczególności należy rozumieć jako warunek do organizowania prac ogrodniczych teren o przestrzeni najlepiej około $\frac{1}{4}$ ha, stanowiący własność szkoły lub oddany szkole do rozporządzenia; do organizowania zajęć z zakresu gospodarstwa do-

mowego dla dziewcząt — kuchnię w szkole lub oddaną szkole do dyspozycji poza gmachem szkolnym; chów drobiu i królików metodą demonstracyjną w klasie VII wymaga także urządzeń i dostosowań, których nie można przewidywać we wszystkich szkołach.

Pierwszy szczebel programowy.

Na zajęcia praktyczne należy wyzyskać w klasie I przewidziane 2 godziny tygodniowo, oddzielając lekcje całogodzinne, lub też zabierając część godziny, przeznaczoną poza tem na inny przedmiot — oprócz tego jednak łatwe roboty ręczne winny być także stosowane dla celów metodycznych na lekcjach innych przedmiotów. W klasie II należy przewidzieć przeważnie lekcje całogodzinne, można jednak, o ile ogólna organizacja pracy na to pozwala, przeznaczać także na zajęcia praktyczne tylko część godziny. W klasach III i IV przeznaczają się na zajęcia praktyczne 2 razy tygodniowo po 2 godziny, można jednak niekiedy skupiać czynności z tego zakresu w czterech godzinach kolejnych w ciągu jednego dnia.

Na poszczególnych lekcjach można stosować różne formy organizacyjne w zależności od typu ćwiczeń i posiadanych urządzeń pomocniczych. Czas, przeznaczony w poszczególnych klasach na zajęcia praktyczne, może nauczyciel wyzyskać w ten sposób, że w pewnych okresach roku szkolnego, np. na początku roku w klasie I, położy większy nacisk na dział kultury życia codziennego, a następnie po otrzymaniu w tym zakresie dodatkowych wyników na wstępne zajęcia rękodzielnicze.

W klasach I i II nadto nauczyciel winien poświęcić niezależnie od biegu zajęć praktycznych codziennie kilka minut na systematyczne sprawdzanie czystości ciała i odzieży dziecka, co również w zmniejszonym stopniu należy stosować w klasach III i IV.

Drugi i trzeci szczebel programowy.

W klasach V, VI i VII należy stosować taki sam rozkład godzin jak w klasie czwartej, t. j. przeznaczać na zajęcia praktyczne bądź dwa razy po dwie godziny tygodniowo, bądź okolicznościowo komasować czynności w jednym dniu pracy.

Zajęcia praktyczne są organizowane rozmaicie, w zależności od warunków, jakie szkoła posiada.

Warunki te mogą być następujące: 1) szkoła nie posiada ani ogrodu ani kuchni do rozporządzenia, 2) szkoła posiada ogród, 3) szkoła posiada kuchnię własną lub do rozporządzenia w innym lokalu, 4) szkoła posiada ogród i kuchnię.

W przypadku 1-ym szkoła organizuje zajęcia rękodzielnicze i zajęcia z zakresu kultury życia codziennego oraz uwzględnia uprawy skrzynkowe i doniczkowe.

W przypadku 2-im szkoła organizuje zajęcia rękodzielnicze, zajęcia ogrodnicze i zajęcia z zakresu kultury życia codziennego.

W przypadku 3-im szkoła organizuje zajęcia rękodzielnicze, zajęcia z zakresu gospodarstwa domowego dla dziewcząt i zajęcia z zakresu kultury życia codziennego oraz uwzględnia uprawy skrzynkowe i doniczkowe.

W przypadku 4-ym szkoła organizuje wszystkie cztery działy, przewidziane w programie zajęć praktycznych, a więc zajęcia rękodzielnicze, ogrodnicze, z zakresu gospodarstwa domowego dla dziewcząt oraz z zakresu kultury życia codziennego.

Praca w szkołach *koedukacyjnych*, może być organizowana w sposób podany poniżej *przykładowo* i nie wykluczający innych możliwych form organizacyjnych, dostosowanych bardziej do danych warunków.

W *pierwszym* przypadku łączy się chłopców klasy V i klasy VI w jeden zespół, prowadzony przez nauczyciela; dziewczęta z klas V i VI w jeden zespół, prowadzony przez nauczycielkę. W obu wypadkach na każdego z nauczycieli i na każdego ucznia wypadnie cztery godziny tygodniowo lekcji. Nauczanie w klasie VII można organizować, powierzając naprzemian prowadzenie lekcji jednej z dwóch sił nauczycielskich tak, aby na każdego ucznia wypadło 4, a na każdego z nauczycieli 2 godziny tygodniowo lekcji.

W *drugim* przypadku organizować można pracę z zastosowaniem sezonowości, t. j. zajęcia ogrodnicze przypadną głównie w okresie od początku roku szkolnego do końca października i od połowy kwietnia do końca roku szkolnego, zajęcia rękodzielnicze głównie na pozostały okres środkowy roku szkolnego. Łączenie młodzieży V i VI w zespoły według płci pod kierunkiem nauczyciela i nauczycielki oraz ogólna organizacja pracy w klasie VII — jak w przypadku I-ym. Praca we wspólnym

ogrodzie wymaga stałego porozumiewania się obojga uczących. Może być również zastosowana taka organizacja, że jedna z sił nauczycielskich ma 2 godziny lekcji tylko w okresie zimowym, druga 2 godziny lekcji w tym okresie a cztery godziny w pozostałym, obejmując wówczas całkowicie naukę ogrodnictwa i dozór nad ogrodem.

W *trzecim* przypadku łączenie młodzieży klas V i VI w zespoły według płci pod kierunkiem obojga nauczycieli oraz organizacja pracy w klasie VII — jak w przypadkach poprzednich. W związku jednak z posiadaniem przez szkołę kuchni, część czasu (około $\frac{1}{3}$), przeznaczonego ogółem na zajęcia praktyczne dla zespołu dziewcząt, złożonego z uczennic klasy V i VI, poświęci nauczycielka w ciągu całego roku szkolnego na naukę gospodarstwa domowego, organizowaną dla dziewcząt klasy VI (liczba dziewcząt przy gotowaniu zależna od liczby trzonów i wielkości kuchni). Do tego celu zużytkuje ona również część czasu w ciągu godzin swoich lekcji w klasie VII, zawsze jednak bacząc na to, by obowiązujący dziewczęta w drugim i trzecim szczeblu program szycia został wykonany, co jest w wysokim stopniu umożliwione przez pominięcie nauki kroju.

W *czwartym* przypadku organizuje się prace zespołów młodzieży męskiej z klas V i VI i żeńskiej z klas V i VI, ale z uwzględnieniem zasady sezonowości. Zajęcia ogrodnicze prowadzą nauczyciele ze swoimi zespołami, jak w przypadku drugim. Nauka gospodarstwa domowego dla dziewcząt z klas VI i VII będzie organizowana przez nauczycielkę, jak w przypadku trzecim. Należy jednak tutaj liczyć się z koniecznością dużego ograniczenia zajęć ogrodniczych dla dziewcząt klasy VII, aby mogły one wykonać obowiązujący je program szycia i nauki gospodarstwa domowego.

Organizacja zespołów męskich i żeńskich oraz prowadzenie w klasie VII naprzemian lekcji przez oboje nauczycieli zajęć praktycznych wymaga celem osiągnięcia odpowiednich rezultatów, aby nauczyciele zajęć praktycznych w drugim i trzecim szczeblu programowym w szkołach koedukacyjnych pracowali w stałym porozumieniu ze sobą, interesując się wzajemnie planami swoich prac, a o ile możliwości uzgadniając je i opracowując wspólnie.

Podczas tych godzin lekcji w klasie VII, w których uczy

nauczyciel, dziewczęta winny przeważnie pod jego nadzorem mieć zajęcia ze swego zakresu; podobnie mają pracować chłopcy podczas lekcji nauczycielki. Pewne roboty jednak, z reguły zaś zajęcia ogrodnicze, mogą być wykonywane wspólnie.

Podczas tych godzin lekcji, w których nauczycielka kieruje pracami wszystkich lub części dziewcząt z klasy VI w kuchni, pozostała grupa dziewcząt z klasy V i ew. VI winna wykonywać prace z zakresu szycia bądź w sali szkolnej, znajdującej się w pobliżu kuchni szkolnej, bądź w sali, sąsiadującej bezpośrednio z izbą, w której pracuje zespół chłopców klas V i VI pod kierunkiem nauczyciela zajęć praktycznych, aby mogło mieć miejsce doraźne sprawdzanie ze strony jednej z sił nauczycielskich, czy w klasie panują normalne a niezbędne warunki do pracy. W podobnych warunkach grupa młodzieży z klasy VII winna mieć zapewnioną doraźną opiekę ze strony nauczyciela, uczącego w sąsiedniej klasie.

Ponieważ w organizacji pracy na zajęciach praktycznych wystąpią t. zw. prace „ciche“ zespołów i grup uczennic lub uczniów, należy wyzyskać je do celów ogólnowo-wychowawczych jako czynnik usamodzielnienia młodzieży. W tym wypadku grupy lub zespoły młodzieży winny mieć swoich kierowników, odpowiedzialnych przed nauczycielami za rozdział i wykonanie prac, których ogólne plany nauczyciele uprzednio opracują z młodzieżą. W celu ułatwienia samokontroli młodzieży klas V, VI i VII należy zachęcać ją do systematycznego prowadzenia kart sprawozdawczych z wykonanych prac, t. j. notowania daty rozpoczęcia i wykonania przedmiotów, ich liczby, materiałów zużytych i t. d.

Praca w szkołach *męskich* lub *żeńskich* winna być również organizowana rozmaicie, w zależności od różnych warunków, posiadanych przez szkołę.

Trudności w organizacji pracy w szkołach żeńskich, związane z nauką gospodarstwa domowego w klasach VI i VII, można rozwiązać analogicznie, jak w szkołach koedukacyjnych: grupa dziewcząt, wykonywująca prace z szycia równocześnie z grupą, pracującą w kuchni pod kierunkiem jednej nauczycielki, winna być umieszczona w sali sąsiadującej bądź z kuchnią szkolną, bądź z inną klasą, ale zawsze w warunkach zapewniających jej opiekę ze strony nauczycielstwa.

Wycieczki i lekcje czterogodzinne.

Wycieczki nie powinny zająć więcej niż 16 godzin z czasu, przeznaczonego ogółem na zajęcia praktyczne w danej klasie w ciągu roku.

Organizacja lekcji czterogodzinnej winna być oparta na planie, opracowanym w ścisłym porozumieniu nauczycieli zajęć praktycznych z całym gronem nauczycielskim.

Przy opracowaniu tego planu bierze się pod uwagę:

rozdzielenie prac pierwszo- i drugoplanowych w danym sezonie w zależności od naturalnych warunków (np. w jesieni i na wiosnę ogrodnictwo, w zimie rękodzieło i t. p.);

potrzeby życiowe dziecka, szkoły, domu a w warunkach sprzyjających do pewnego stopnia i potrzeby środowiska;

zagadnienia korelacyjne, a mianowicie sprawę przygotowania lub uzupełnienia nauki na lekcjach innych przedmiotów.

Lekcje czterogodzinne mają służyć przede wszystkim do wykonania pewnych większych zamierzeń i projektów.

ZAJĘCIA Z ZAKRESU KULTURY ŻYCIA CODZIENNEGO.

Zajęcia z zakresu kultury życia codziennego stanowią dział, nie wyodrębniany dotychczas w ten sposób. Włączenie ich do zajęć praktycznych nie oznacza bynajmniej, iżby oddziaływanie w tym zakresie nie miały należeć również do innych dziedzin nauczania i wychowania — istnieje jednak poza tem potrzeba udzielenia czasu i miejsca na to, co możnaby nazwać szkoleniem praktycznym w tym zakresie: na istotne nauczenie pewnych *czynności*, na wpojenie pewnych praktycznych, niezbędnych *umiejętności*. W programie uwytatniają się trzy główne rodzaje tych czynności i umiejętności, objęte krótkimi hasłami: czystość, porządek, zachowanie się w niektórych okolicznościach. Odpowiednie ćwiczenia mają być wykonywane na lekcjach zajęć praktycznych, aż do klasy V włącznie; dalszy ciąg, już poza godzinami zajęć praktycznych, mają stanowić czynności, obejmujące wydatniejszy udział w stałej pracy nad utrzymywaniem porządku w szkole a nawet w organizacji użytkowania książek i pomocy szkolnych.

W klasach niższych wysuwają się w tych ramach z istoty rzeczy na czoło, łącznie z najelementarniejszymi formami towarzyskiego obcowania, nie dające się zresztą od nich oddzielić

wskazania i nawyknięcia higieniczne. Wiek, w którym dziecko rozpoczyna naukę, jest najodpowiedniejszym do celowych odruchów, jakimi są przyzwyczajenia higieniczne.

Zaprawianie praktyczne w tej dziedzinie musi rozpocząć się u progu szkoły. Udzielanie wskazań higienicznych wyłącznie drogą teoretyczną nie przekona dziecka o wartości zdrowia, ponieważ dziecko własnem zdrowiem się nie interesuje i nie ceni go tak, jak osoby dorosłe. Należy więc zainteresować dziecko jego wzrostem, wagą, stanem zębów, sprawnością wzroku, słuchu i t. p., oraz wdrożyć je do zachowania higienicznych wskazań przy siedzeniu, pisaniu, czytaniu, jedzeniu, chodzeniu i t. p.

W związku z tem postępuje wdrażanie dziecka do ładu i systematyczności w jego życiu codziennem, t. j. utrzymywania w porządku ubrania, przedmiotów pracy i zabawy i t. p. Jak w każdej innej, tak i w tej dziedzinie praca szkoły musi być oparta na dydaktycznych i pedagogicznych podstawach.

A więc: zajęcia praktyczne z działu kultury życia codziennego winny kojarzyć się z swobodnym ruchem dziecka, zabawą, opowiadaniem, bajką, śpiewem, rysunkiem, zajęciami rękodzielniczymi, aby wywołać zainteresowanie i czynny stosunek dziecka do pracy;

winny, o ile to możliwe, zawsze wiązać się z sytuacjami naturalnymi z życia dziecka, aby ono widziało ich istotną potrzebę i zrozumiało sens życiowy danej czynności (stąd np. w dnie słotne położy się szczególny nacisk na czyszczenie obuwia, po pracach ręcznych lub zabawach na mycie rąk i t. p.);

wyznaczone do wykonywania prace indywidualne i zespołowe nigdy nie powinny przekraczać sił fizycznych dziecka, a przy ich wykonywaniu należy pilnie przestrzegać zachowania wszelkich przepisów higienicznych;

uwagi i wskazania nauczyciela, stosowane przy zajęciach praktycznych tego typu, winny być zawsze nacechowane taktem i delikatnością, a w stosunku do dzieci, posiadających ciężkie warunki życia domowego, subtelnem wnikiem w ich życie i potrzeby;

po wybraniu do wyćwiczenia danej praktyki z zakresu kultury życia codziennego, należy pilnie przestrzegać, aby wszystkie dzieci wykonywały odpowiednie ćwiczenia stale i systematycznie, a dopiero po pewnym czasie, gdy nastąpi wdrożenie, należy

przystępować do wprowadzenia innych praktyk, z uwzględnieniem zawsze zasady stopniowania trudności.

W pierwszych latach pobytu dziecka w szkole powszechnej należy wyzyskać ten dział dla rozbudzenia w dziecku uczucia czynnej życzliwości w stosunku do najbliższego otoczenia — w szczególności matki, nauczyciela, lub służby domowej i szkolnej, oraz innych osób, których praca stanie się łatwiejszą i przyjemniejszą, jeżeli dziecko nauczy się samodzielnie wykonywać pewne czynności z zakresu kultury życia codziennego.

Następnie, w miarę rozwoju umysłowego dzieci, należy w nich rozwijać *poczucie odpowiedzialności* za to wszystko, czem dziecko może zaszkodzić zdrowiu własnemu lub swoich kolegów.

Do koniecznych warunków pracy szkoły w zakresie kultury życia codziennego należą:

osobisty przykład nauczycieli i odpowiednie ustosunkowanie się całego grona nauczycielskiego do zagadnienia zdrowotności dzieci i ludności środowiska szkoły;

zaopatrzenie szkoły w najprostsze urządzenia higieniczne i ich systematyczne użytkowanie, jako pomocy szkolnych (krata, wycieraczka do obuwia, kosz na śmiecie, umywalnia z kubłami i ręcznikami, ustęp, zgodny z wymaganiami higieny i t. p.).

ZAJĘCIA RĘKODZIELNICZE.

Zajęcia rękodzielnicze winny w szkole powszechnej kształcić zmysły i usprawniać ręce dziecka przy wytwarzaniu przedewszystkiem przedmiotów prostych, ale celowych i estetycznych, a służących do użytku osobistego, domowego i szkolnego.

Zajęcia rękodzielnicze w szczeblu pierwszym mogą być wykonywane w klasie na ławkach lub stolikach szkolnych. Dla zabezpieczenia tych sprzętów od zniszczenia należy użyć, o ile to możliwe, podkładek z tektury, klejonki lub linoleum.

Zajęcia rękodzielnicze w klasach V, VI i VII odbywają się oczywiście w najlepszych warunkach, gdy szkoła posiada pracownię z warsztatami; jeżeli jej niema, zajęcia rękodzielnicze muszą się z konieczności, przy zachowaniu ogólnych założeń programowych, oprzeć na prostszych narzędziach i najdostępniejszych urządzeniach i dostosowaniach technicznych w zwykłej izbie szkolnej. Można się urządzić np. w taki sposób: w izbie,

przeznaczonej dla jednej z klas: V, VI lub VII, ustawić zamiast ławek stoły i ew. kilka warsztatów oraz szafy lub tylko półki z narzędziami; w sali tej będą miały lekcje zajęć praktycznych te wszystkie klasy, przytem w razie jej zajęcia przez inną, niż ta, dla której jest przeznaczona na stałe, musi nastąpić zamiana izb. Nie będzie to wykonalne wówczas, gdy sale, przeznaczone dla klas V, VI i VII, różnią się znacznie wymiarami. Inny sposób załatwienia sprawy polega na zaopatrzeniu tych wszystkich klas w stoły zamiast ławek i przechowywaniu narzędzi, materiałów i rozpoczętych prac bądź w jednej z trzech izb, bądź w dwu lub wszystkich trzech, zależnie od warunków. W ostateczności trzeba się zadowolić podkładkami na ławkach, jak w klasie IV.

W klasach I i II prace wykonywane będą miały cechy raczej ekspresji niż technicznej poprawności. Chodzi tu bowiem przedewszystkiem o wyraz zainteresowań dziecka.

W klasach III i IV wyzyskuje się dążności dziecka do „majstrowania“ przy wykonywaniu zabawek, jako mechanizmów istotnie działających, jak np. wiatraczki, fujarki, piszczałki, latawce, samochodziki i t. d.

Zajęcia rękodzielnicze obejmują w klasie III i IV roboty z zakresu szycia, łątania i cerowania.

W klasie IV podstawową rolę ma odgrywać, o ile to nie nasuwa trudności, nie dających się pokonać, drzewo we wskazanej postaci. W razie gdy się to nie da osiągnąć, można nadać znaczenie równoważne lub przeważające takim materiałom, jak słoma, rogożyna, sitowie, włosie.

Wśród zabawek wystąpią przedmioty o charakterze regionalnym, związane z kulturą plastyczną wsi i artystycznymi zainteresowaniami młodzieży wiejskiej. Należy jednak zawsze pamiętać, że te prace dzieci nie są ćwiczeniami technicznymi, ale tylko środkiem do szczerego i bezpośredniego wyrażania się dziecka i stąd naiwność i prostota formy nie może podlegać krytyce.

W klasach V, VI i VII odróżnia się w zastosowaniu zarówno do chłopców jak do dziewcząt dział *podstawowy* zajęć rękodzielniczych, którego treścią jest metodyczne opanowywanie określonej techniki i określonych materiałów, oraz dział drugi, dodatkowy, przybierający większą wagę w klasie VII: roboty z różnych materiałów. W pierwszym dziale dla chłopców są przewidziane w programie różne warjanty, przytem na czoło

wysuwają się w klasach V i VI roboty z drzewa, w VII z metalu. Dla dziewcząt niema wyboru w dziale podstawowym: obowiązują wszędzie szycie wraz z robotami dzianymi; poza tym wykonywają one również roboty z różnych materiałów.

W miarę rozwoju usprawnień technicznych ucznia należy kłaść nacisk na wprowadzanie go we właściwe poznanie tworzywa i zrozumienie możliwości, jakie tkwią w danym materiale.

Przedmioty, wykonywane przez uczniów, powinny być zrobione dokładnie, ale stopień wykończenia należy ściśle dostosować do typu i przeznaczenia przedmiotu. Przesadna dokładność, nieodpowiednio zastosowana, jest nieproduktywna, a przede wszystkim męczy i zniechęca ucznia do pracy i zmusza go do zbyt długiego ślęczenia nad jednym przedmiotem, wskutek tego zaś stoi na przeszkodzie rozwojowi zdolności twórczych. Np. skrzynka na gwoździe, wystrugana zdiernikiem i zbita gwoździami, może być zrobiona dostatecznie dokładnie przez ucznia V klasy w przeciągu dwóch do czterech godzin; skrzynka taka będzie praktyczna i nie będzie raziła swym wyglądem. Inaczej wykończyć należy pudełko na nici, igły i t. p.

Znaczna część prac, zwłaszcza wykonywanych z różnych materiałów ma stanowić pomoc do nauki innych przedmiotów, w szczególności geografji, przyrody. Należy przytem uwzględnić, że dziecko 11, 12 i 13-letnie interesuje się obróbką danego materiału o tyle tylko, o ile ona nie jest celem samym w sobie, lecz drogą do wykonania przedmiotu, który je interesuje.

W miarę rozwoju zdolności spostrzegania, bystrości obserwacji i umiejętności orjentowania się w życiu otoczenia należy zaprawiać uczniów do samorzutnego tworzenia projektów prac, któreby zaspakajały potrzeby własne domu, szkoły, otoczenia. Rozważanie zagadnień, „co należy i można wykonać“ dla podniesienia kulturalnego życia samodzielnym wysiłkiem młodzieży, jak do celów praktycznych zużytkować materiał dostępny w danym środowisku, jak wyzyskać „resztki“ i „odpadki“, winno stałe należeć do zakresu zainteresowań i pracy nauczyciela zajęć praktycznych.

W zakresie *szycia* wprowadza się branie miary w pasie, piersiach i biodrach i przykrawywanie fasonu według formy, otrzymanej od nauczycielki. Uczennice powinny dostać formy gotowe i umieć je przystosować do potrzeb własnych (zmniejszyć, powiększyć); w ten sposób nauczą się szyc i korzystać z tych

form bez straty czasu na naukę kroju, która na poziomie szkoły powszechnej nie może dać odpowiednich wyników. Przedmioty proste (poszewkę, serwetkę, worek i t. p.) kraje się bezpośrednio po wymierzeniu na materiale.

Materiały do robót winny być jak najtańsze i o ile możliwości jednakowe dla całej klasy: w mieście perkal, surówka, półplótno, na wsi plótno (propaganda lnu zamiast bawełny); nie należy wprowadzać robót z jedwabów i batystów, gdyż robota wykonana z lepszego materiału wygląda zawsze lepiej, co wzbudza rozżalenie u dzieci niezamożnych.

Przy ozdabianiu bielizny i ubrania należy używać wzorów i ściągów jak najprostszych, a przy robotach dekoracyjnych dawać wzory, zakwalifikowane do użytku w szkołach. Należy zwrócić baczną uwagę na tradycję regionalną tak co do kroju, jak i co do zdobienia bielizny i ubrania.

Przy realizowaniu programu zajęć praktycznych typu rękodzielniczego przestrzegać należy racjonalnych zasad postępowania.

Szczegółowy *plan lekcji* umożliwi nauczycielowi przygotowanie się do niej i porozumienie się z nauczycielami innych przedmiotów co do ich współpracy, ułatwia przygotowanie potrzebnych materiałów i pomocy naukowych.

Przystępując z uczniami do wykonania jakiegoś tematu, należy dokładnie zdać sobie sprawę z planu roboty, zastosowania potrzebnych narzędzi i materiałów. Należy dbać o to, ażeby nie nastęrczyć uczniom za wiele trudności w pracy i nie zniechęcać do niej np. z powodu użycia nieodpowiedniego materiału, tegoż narzędzia, czy zastosowania niewłaściwej, zbyt skomplikowanej konstrukcji, uniemożliwiającej osiągnięcie wyniku pracy.

Począwszy od klasy V należy się posługiwać rysunkiem roboczym. Zależnie od rodzaju wykonywanego przedmiotu może się zmieniać charakter tego rysunku. Przy robotach z tektury i blachy najodpowiedniejszym będzie narysowanie siatki przedmiotu, przy robotach z drzewa i walcówki należy w miarę potrzeby wprowadzać rysunek rzutowy w najprostszej postaci. Rysunek roboczy winien być wykonany, o ile to możliwe w naturalnej wielkości, na papierze białym lub na papierze szarym pakunkowym. Każdy rysunek winien być narysowany na oddzielnym arkuszu, który w czasie pracy stale ma leżeć przed uczniem na stole lub warsztacie.

Nauczyciel winien czuwać nad *właściwym biegiem nauki* i utrzymywać odpowiednie tempo pracy. Jeżeli do wykonania jakiegoś przedmiotu trzeba użyć nowego, nieznanego dotąd uczniowi narzędzia, nauczyciel daje to narzędzie uczniom do ręki, objaśnia szczegółowo jego budowę i sposób użycia. Nauczyciel stara się podczas udzielania wyjaśnień o widoczny, poprawny i całkowity pokaz techniczny lub jasny rysunek objaśniający. W tym czasie uwaga wszystkich uczniów winna być zwrócona na omawiany temat.

Rozpoczynając z uczniami wykonanie jakiegoś przedmiotu, należy dokładnie zdać sobie sprawę z planu pracy, zastosowania potrzebnych narzędzi i materiału. Naprzykład, przystępując do robienia półeczki, należy się najpierw zdecydować, do czego ona ma służyć. Czy mają na niej leżeć książki, czy też doniczki z kwiatami lub też leżeć przybory do mycia ust. Następnie zdecydować musimy, jakiej wielkości i ile książek chcemy na niej umieścić lub ile doniczek, kubków, pudełek, flaszek chcemy na niej ustawić. Musimy się również zastanowić nad tem, gdzie tę półkę po wykończeniu zawiesimy: w kuchni, w łazience, czy gabinecie. Dopiero gdy zupełnie ściśle ustalimy przeznaczenie projektowanej półki, możemy przystąpić do omówienia jej wielkości, kształtu, koloru, gatunku drzewa, z którego ma być zrobiona, wyboru narzędzi, oraz sposobu i stopnia jej wykończenia.

Podczas pracy nauczyciel kontroluje, czy uczniowie pracują w dobrej postawie (względny natury higienicznej), czy dobrze trzymają narzędzia i poprawnie nimi władają, oraz w miarę potrzeby udziela poszczególnym uczniom niezbędnych wskazówek.

Po ukończeniu lekcji narzędzia powinny być położone na właściwym miejscu, warsztaty oczyszczone i nakryte, a podłoga czysto zamieciona.

Nauczyciel powinien przy każdej nadarzającej się sposobności zwracać uwagę na cechy charakterystyczne materiałów, pouczać o sposobach uodpornienia drewna (suszenia, impregnowania), zaznajamiać podczas wycieczek ze sposobami mechanicznego obrabiania drewna i metali (obrabiarki) oraz praktycznie zapoznawać z budową, użyciem i ostrzeniem potrzebnych narzędzi.

Jest rzeczą bardzo pożądaną, aby od czasu do czasu uczniowie przeprowadzali *kalkulację* wykonanych przedmiotów.

Obliczając koszt wyprodukowania przedmiotu, należy brać pod uwagę trzy czynniki: koszt materiału, wartość użytego czasu i koszt ogólny. Wszystkie te koszty muszą być obliczane w przybliżeniu. Zbyt dokładna kalkulacja zajmowałaby bardzo dużo czasu i dla ucznia nie byłaby dostępna. Dla umożliwienia obliczenia kosztów, w pracowni winien wisieć cennik ważniejszych materiałów. Kalkulacja wykaże, jak wielkie znaczenie w kosztach produkcji odgrywa wprawa, jak również dobra organizacja pracy, oraz ujawni, że koszt wykonywanych przedmiotów w szkole jest zwykle wyższy od cen rynkowych. Nie powinno to jednak niepokoić nauczycieli i uczniów, gdyż przy kalkulacji nie braliśmy w rachubę tych korzyści umysłowych i fizycznych, jakie osiągnęli uczniowie przy pracy.

Przedmioty wykonane są niezwłocznie oddawane według ich przeznaczenia, a więc dziecku dla niego lub dla domu. wychowawcy danej klasy, jeżeli stanowią pomoce szkolne, przedmioty użytkowe lub zabawki dla młodszych dzieci i t. d.

Należy skłaniać dzieci do *zbiorowego planowania i wykonywania robót, które mają na celu „dobre środowiska“*. W porozumieniu z czynnikami samorządowymi mogą być wykonywane: z wikliny lub z drzewa ławeczki wypoczynkowe przy drogach i skwerkach, drogowskazy czy tablice orjentacyjne, kosze na śmiecie, sadzenie i grodzenie drzewek przydrożnych i tp. Nadto w klasach wyższych budowa scenek, sporządzanie „kostjumów“, ogłoszeń, reklam powinno być próbą samodzielności i uspołecznienia młodzieży w zajęciach o charakterze praktycznym.

Należy także zachęcać dzieci do ofiarowywania instytucjom opieki społecznej wykonanych przez siebie zabawek, pomocy naukowych, robót dzianych, drobiazgów codziennego użytku w wypadkach nadmiaru tych przedmiotów.

GOSPODARSTWO DOMOWE (GOTOWANIE I PRZETWÓRSTWO).

Prowadzenie nauki gospodarstwa domowego w szkole powszechnej wszędzie tam, gdzie istnieje lub może być wynajęta kuchnia na użytek szkolny, ma na celu lepsze przygotowanie dziewczynek do przyszłych zajęć gospodarskich, a narazie zainteresowanie ich temi, często pogardzanymi przez nie, zajęciami domowymi. W czasie krótkiego kursu szkolnego nie można osiągnąć umiejętności poprawnego gotowania nawet niezbyt wielkiej

liczby nowych dla dzieci potraw. Kurs ma być raczej zapoznaniem z bardziej racjonalnymi metodami wykonywania codziennej pracy i ma pobudzić do praktykowania w domu metod, poznanych w szkole.

Dlatego też na pierwszej odrazu lekcji w klasie VI nauczycielka zwraca uwagę na znaczenie racjonalnego rozmieszczenia sprzętów i narzędzi kuchennych. Dziewczynki rozmieszczają narzędzia według ośrodków pracy, a nauczycielka, posługując się uprzednio przez siebie wykonanym planem, poprawia ich pracę, objaśniając każdy jej szczegół. Następnie, przystępując do gotowania obiadu, nauczycielka zwraca baczną uwagę na prawidłowe zestawienie jadłospisu, złożonego choćby z dwóch najprostszych potraw, racjonalnie dobranych, co odrazu jest wyjaśniane w paru słowach przed rozpoczęciem pracy. W klasie VI układanie posiłków dotyczy jedynie obiadów, gotowanych w szkole, natomiast w klasie VII, w związku z równoczesną nauką higieny, dziewczynki, prócz obiadów, przez siebie gotowanych, zestawiają najtańsze, dostateczne dla potrzeb człowieka, posiłki całodzienne. Dane zarówno do układania dziennych posiłków, jak i do kalkulacji, są ustalane wspólnie w klasie, dalszy ciąg pracy uczennice mogą wykonywać w domu.

Przy gotowaniu w klasie VI zwraca nauczycielka przede wszystkim uwagę na prawidłowe przyrządzanie tych najprostszych potraw, które są jadane w domu uczennic. Praca ma być wykonywana przy użyciu możliwie najmniejszego wysiłku tak, ażeby produkt końcowy bez podnoszenia jego kosztu był smaczny i posiadał swoją maksymalną wartość odżywczą. Do oszczędzenia wysiłku posłuży zapoznanie dziewczynek z drobnymi, tanimi narzędziami kuchennymi, ułatwiającymi pracę, i z dogotowywaczem, oszczędzającym opału. Mocny nacisk należy położyć na czystość w czasie pracy i po jej skończeniu, a zwłaszcza na prawidłowe mycie naczyń kuchennych, które zarówno w naszych domach ubogich jak i zamożnych jest przeważnie bardzo wadliwie wykonywane. Jeżeli przy gospodarstwie szkolnym znajduje się spiżarnia i piwnica, dziewczynki mają obowiązek utrzymywać ją stale we wzorowej czystości i porządku, a przy robieniu przetworów na zimę lub gromadzeniu pewnej ilości zapasów (choćby na czas krótki) należy omówić sposoby i warunki prawidłowego ich przechowania. Podczas nauki dziewczynki robią często porównanie między tem, czego

się uczą w szkole, a tem, co mają u siebie w domu, przyczem każdy dodatni szczegół ich domowego gospodarstwa jest podkreślany przez nauczycielkę, a ujemne poddane życzliwemu rozważeniu w celu uświadomienia sobie możliwości i sposobów ulepszenia.

W klasie VII zakres gotowania znacznie się rozszerza i pod względem różnorodności potraw, i pod względem techniki. W tej klasie chodzi o wprowadzenie większego urozmaicenia posiłków, bardzo jednostajnych wśród naszej uboższej ludności. W stosunkach miejskich zagadnienie polegać będzie na poprawieniu wadliwego odżywiania bez zwiększenia jego kosztu, a w stosunkach wiejskich na lepszym wyzyskaniu produktów (warzywa, owoce, mięso, drobiu i królików), które mogą być w łatwy sposób otrzymywane u siebie w gospodarstwie, a są niewyzyskane, lub nieznane jedynie z powodu nieumiejętności ich przyrządzania i bardzo jednostronnych przyzwyczajzeń w zakresie odżywiania. Dlatego też każdej nowowprowadzonej potrawie powinna towarzyszyć kalkulacja i wyjaśnienie, z jakimi innymi potrawami można ją zestawiać. Poza rozszerzeniem zakresu gotowania klasa VII pogłębia i utrwala naukę przetwórstwa, zapoczątkowaną w klasie VI.

Potrzebom szkoły najlepiej odpowiada kuchnia duża, posiadająca kilka trzonów, tak, że przy każdym trzonie nie pracuje więcej niż 6 dziewczynek. Wielkie trzony kuchenne do celów szkolnych się nie nadają. Jeżeli kuchnia nie może równocześnie pomieścić wszystkich dziewczynek, klasa dzieli się na dwie grupy, z których równocześnie jedna gotuje, a druga szyje w sąsiedniej sali pod częściowym nadzorem nauczycielki. Jeżeli wskutek szczupłości kuchni wymiar czasu na pracę każdej uczennicy z zakresu gospodarstwa domowego zmniejsza się, ilość gotowanych potraw musi być ograniczona i wymagania, stawiane uczennicom, odpowiednio obniżone.

ZAJĘCIA OGRODNICZE I HODOWLANE.

Najbardziej pożądanym typem *ogrodu szkolnego* jest normalny *ogród kwiatowo-owocowo-warzywny*.

Prace dzieci w ogrodzie, przewidziane w programach klas V i VI, odbywają się w godzinach zajęć praktycznych według programu, związanego z kursem nauki o przyrodzie żywej. Prace

te winny być stale uwzględniane w nauczaniu przyrodoznawstwa i stanowić praktyczne zastosowanie wiadomości o zjawiskach biologicznych, poznawanych na lekcjach nauki o przyrodzie. W tym wypadku, kiedy zajęcia praktyczne i nauka o przyrodzie są w rękach dwu nauczycieli, musi istnieć między nimi stałe porozumienie. W klasie VII, wiadomości przyrodnicze uczniów będą również nieraz zużytkowywane i utrwalane przy wybranych pracach ogrodniczych.

Uczniowie nie powinni wykonywać w ogrodzie żadnej pracy mechanicznej, której znaczenie i cel byłyby dla nich niezrozumiałe, gdyż głównym zadaniem tych zajęć jest *świadome ustosunkowanie się* do prac na roli i w ogrodzie.

Co się tyczy przestrzeni, $\frac{1}{4}$ ha jest najodpowiedniejszym obszarem do rozplanowania ogrodu szkolnego.

Tam, gdzie teren jest zbyt mały dla założenia ogrodu w ścisłym znaczeniu tego wyrazu, należy wyzyskać najmniejszy nawet kawałek ziemi (kilka, kilkanaście metrów) na założenie rabat roślin tak dobranych, by mogły posłużyć do obserwacji biologicznych.

Przy planowaniu ogrodu należy wziąć pod uwagę, iż ma on stanowić teren do przeprowadzania lekcji z klasą i dla ćwiczeń praktycznych. Wobec tego rozmieszczenie rabat, odległości między nimi, szerokość ścieżek i t. p. powinny być takie, by praca zbiorowa dzieci mogła być swobodnie przeprowadzona. Wzgląd na dogodne zorganizowanie pracy powinien przeważać nad chęcią rozbudowania ogrodu pod względem ilości rabat, ilości uprawianych roślin i t. p.

Dobór roślin powinien być dokonywany w ścisłym związku z wymaganiami programu nauki o przyrodzie żywej w zakresie obserwacji biologicznych, które dzieci mają przeprowadzić, oraz programu zajęć praktycznych, a także z takimi względami praktycznymi, jak dożywianie dzieci i t. p. Nie powinno się uprawiać w ogrodzie roślin dziko rosnących, które można znaleźć w bliskiej odległości od szkoły. Próby stworzenia sztucznych zbiorowisk, których niema w pobliżu szkoły, np. wydmy, torfowiska, jakkolwiek byłyby użyteczne, są ryzykowne, wymagają bowiem wielkiego nakładu pracy, a dają małe nadzieje powodzenia. Dział systematyczny w ogrodzie jest zbędny, co wynika z programu. Zwraca się uwagę, że dużo obserwacji biologicznych można przeprowadzić na roślinach ozdobnych, które uprawia się w ogo-

dzie ze względów estetycznych; należałoby tylko dokonać planowego ich doboru (np. zapyłanie: mak wschodni, szalwia srebrzysta, orlik, tytoń narcyzowy; wspinanie się: winobluszcz, powojnik, nasturecja; rozmnażanie wegetatywne: kosaciec, lilja tygrysowa i t. p.). Podobnie i rośliny użytkowe dostarczają odpowiedniego materiału, np. do gromadzenia zapasów w różnych organach rośliny — warzywa; do wspinania się: groch, fasola i t. p.

A więc przy odpowiednim doborze rośliny użytkowe i rośliny ozdobne mogą dostarczyć materiału do obserwacji biologicznych tak obfitego, że dział „biologiczny“ w ścisłym znaczeniu tego wyrazu może być pominięty. Jest to okoliczność ważna szczególnie tam, gdzie szkoła nie rozporządza odpowiednio dużym terenem. Należy wprowadzić pewne zróżnicowania zależnie od środowiska. W okolicach dużych miast jest usprawiedliwiona np. uprawa truskawek, lepszych odmian drzew owocowych, nowalij i t. d. Natomiast w szkołach, oddalonych od dużych środowisk miejskich, należy uprawiać raczej takie rośliny, które mogłyby mieć duże znaczenie odżywcze dla szerokich mas, a które są u nas mało stosowane lub nieznanne, np. kukurydzę na ziarno, soję, pospolite gatunki drzew owocowych. Poza tym zróżnicowanie powinno wynikać z pewnych gospodarczych tendencji i możliwości danej okolicy, co winno być ustalone w swoisty sposób dla poszczególnych wypadków.

Powinno się uprawiać taką ilość roślin jednego gatunku, by a) dzieci mogły swobodnie pracować przy uprawie i b) mogły w grupie, odpowiadającej liczebnością normalnej klasie, ustawić się koło grządki bez nadmiernego tłoku i robić spostrzeżenia, mając okazy blisko siebie. Na niewielkim terenie należy więc wyrzec się dużej ilości gatunków roślin na korzyść większej ilości osobników tego samego gatunku.

Przykładowo podaje się następujący podział przestrzeni:

- 100 m² na grządki indywidualne, względnie po dwoje dzieci na grządkę,
- 50 „ na poletka pokazowe,
- 750 „ na kwietniki wraz z drogami i ścieżkami,
- 100 „ na inspekty i gromadzenie kompostu,
- 1400 „ na warzywa i ogród owocowy,
- 100 „ na rezerwę,

2800 m² ogółem na ogród szkolny (większa przestrzeń sprawiałaby trudności).

Niezależnie od zajęć planowych na lekcjach, dzieci biorą udział, w miarę swoich sił, w pracach koło utrzymania całego ogrodu w porządku i wykonywają prace te wtedy, kiedy okoliczności tego wymagają, np.: gracowanie ścieżek, tępienie chwastów, niekiedy pielienie. Należy zorganizować w tym celu odpowiednie dyżury.

Narzędzia (komplety) do prac ogrodniczych powinny być w miarę możliwości zrobione w szkole przez uczniów klas wyższych, a przechowywane w osobnej komórce lub szopie przy ogrodzie; ich utrzymywanie w czystości i porządku oraz naprawa winny być przedmiotem opieki nauczyciela przy pomocy dyżurującej kolejno starszej młodzieży. W razie potrzeby większej ilości narzędzi lżejsze z nich może przynosić młodzież z domu.

W klasach III i IV w jesieni dzieci zbierają z krzewów i ziół polnych nasiona i owoce, którymi karmi się ptaki w czasie mrozów i większego śniegu.

Gdy szkoła nie posiada ogrodu, powiększa się czas, poświęcony na zajęcia rękodzielnicze, zamiast zajęć ogrodniczych zaś w klasach V, VI i VII wystąpią tylko hodowle roślin w doniczkach lub skrzynkach, w wymiarze czasu bardzo szczupłym, o ile chodzi o wyjaśnienia i pokazy na lekcjach. Należy poza tem zalecać takie same hodowle w domu, a także uprawę roślin, dowolnie wybranych na zagonkach w gospodarstwie rodziny dziecka. W skrzynkach mogą być uprawiane rośliny określone lub dowolnie wybrane; np. (pomidory, szczypiorek, kwiaty), w doniczkach kwiaty, na zagonkach rośliny, jadalne na surowo, np. rzodkiewka, groszek, marchew, pomidory. Wymienione prace winny zapoznawać dziecko z uprawą ziemi, pielęgnowaniem, obserwacją i użytkowaniem roślin.

W klasie VII nauczyciel(ka) organizuje w odpowiednich warunkach chów królików i ptactwa domowego, który jest wyłącznie chowem demonstracyjnym; chów w większej ilości jest w warunkach pracy szkolnej nieodpowiedni. Część teoretyczną, przygotowawczą nauczyciel(ka) prowadzi z całą klasą, drogą pogadanek i demonstrowania na modelikach: prawidłowych klatek dla królików, gniazd, grzęd, poidełek dla kur (należy uwzględnić przestrzeń na wybieg) i t. d. Następnie dzieci kolejno po 2—3 pełnią dyżury, reszta klasy interesuje się przebiegiem tych zadań, a nauczyciel pomaga dzieciom radą i wyjaśnia trudności. Chów należy doprowadzić do końca roku szkolnego.

Należy w zajęciach ogrodniczych i hodowlanych uwzględnić wydatnie, o ile warunki na to pozwalają, organizację prac zespołowych dzieci, mających na celu ochronę roślin użytkowych w środowisku. Należą do nich: walka ze szkodnikami w ogrodach i polach, zakładanie opasek, zbieranie gniazd owadzieli, zakładanie gniazd sztucznych, ochrona krzewów i t. d.

WAŻNIEJSZE UWAGI, DOTYCZĄCE ORGANIZACJI GOSPODARCZEJ

Ogród szkolny jest terenem ściśle wyodrębnionym od terenu ogrodu kierownika i nauczycieli, oddanym pod *wyłączny zarządek* nauczyciela(ki) zajęć praktycznych, który(a) jest odpowiedzialny(a) za jego poziom gospodarczy wobec kierownika szkoły, służącego swą radą i pomocą przy organizacji pracy. Na terenie ogrodu, przeznaczonego na użytek kierownika lub nauczyciela, nie mogą być pod żadnym pozorem zajęte dzieci szkolne w charakterze pracowników.

Z *wytworów pracy* dzieci w ogrodzie szkoła organizuje z pomocą wychowawczyń, matek i starszych sióstr uczniów posiłki (owoce suszone i świeże, powidła do chleba, jarzynowe gorące zupy, soja i t. d.), mające na celu przede wszystkim dożywianie dzieci, nie posiadających w domu odpowiednich warunków materialnych. Z posiłków tych mogą również korzystać za skromną opłatą dzieci zamożniejsze. Akcja ta powinna być połączona ściśle z nauką gotowania w V i VI klasie.

Wyhodowane w ogrodzie kwiaty mogą służyć do ozdabiania gmachu szkolnego, kościoła, kapliczki lub cmentarza; można je również oddawać uczniom tych klas, które je hodowały, ze wskazaniem, jak należy nimi ozdabiać mieszkanie rodziców.

Szczegóły *opieki nad ogrodem* w czasie świąt i wakacyj muszą być dostosowywane do miejscowych warunków, a organizacja tej opieki może być różna, zależnie od okoliczności. Ułatwieniem trudnej sytuacji, jaka wytwarza się w czasie wakacyj, jest fakt, że w tym okresie nie przypadają poważniejsze prace.

Poniżej podane drogi rozwiązywania tych trudności są tylko przykładami organizacji, która w różnych warunkach może przybierać różne formy. W pewnych warunkach można zorganizować dyżury dzieci najbliższej mieszkających. Należy przytem brać pod

uwagę tylko dzieci, promowane do klas VI i VII, oraz amatorów z klasy V. Dyżury odbywałyby normalnie po kilkoro dzieci dziennie, każda grupa miałaby swojego przodownika, odpowiedzialnego za wykonanie pracy. Plan robót, które należy wykonać podczas wakacyj, trzeba ustalić przed końcem roku szkolnego i dokładnie omówić z zainteresowanymi dziećmi. W razie nieobecności nauczyciela (wyjazdu na wakacje) możnaby powołać do ogólnego nadzoru nad ogrodem członków Opieki Szkolnej. W razie niemożności rozwiązania temi sposobami sprawy organizacji ogrodu, należy w preliminowanym budżecie zajęć praktycznych uwzględnić corocznie konieczność *dodatkowego wynagrodzenia* w naturze lub pieniądzach otrzymanych ze sprzedanych produktów ogrodu za czynności, pełnione w ogrodzie podczas feryj przez osoby wynajęte.

Drób i króliki, chowane w szkole, mogą być zabierane do domu na wakacje przez dzieci i powierzane ich opiece w tym okresie.

Kwoty, osiągnięte ze sprzedaży wytworów pracy dzieci, lub zwrot kosztów przy dożywianiu winny być obracane na *potrzeby całej szkoły* (kupno nasion i sadzonek, zakup materiałów i narzędzi do pracy, opłowanie opieki nad ogrodem, organizowanie dalszych wycieczek, kupno sprzętu sportowego, prenumeratę czasopism, kupno książek do biblioteki i t. p.).

Książki rachunkowe, dotyczące cen i ilości materiałów, zużytych do prac warsztatowych, ogrodniczych i hodowlanych, innych kosztów, oraz ilości wytworów wraz z ewentualną ceną ich sprzedaży, powinny być prowadzone przez młodzież z klas VI i VII.

WYCIECZKI.

Wycieczki, organizowane w godzinach zajęć praktycznych, winny się łączyć ściśle z zajęciami z zakresu kultury życia codziennego, rękodzielniczymi, ogrodniczymi, gospodarczymi i hodowlanymi. Wybrane do zwiedzania objekty i zjawiska życiowe, z nimi związane, powinny być dostosowane do zainteresowań dziecka i jego pracy w danej klasie, a udzielane przytem objaśnienia — do rozwoju umysłowego przeciętnego ucznia; objaśnienia te winny być podawane w sposób naturalny, prosty i niejako okolicznościowy, jednak z zastosowaniem planowego stopniowania i przyczyniać się wydatnie do elementarnego wyrobienia

w zakresie świadomego zbierania wiadomości o życiu swego otoczenia i ich porządkowania.

W klasach: pierwszej, drugiej i trzeciej szkoły powszechnej celem wycieczek będą objekty o użyteczności bezpośredniej: drogi, ulice, studnie, domy, zabudowania gospodarskie, parki i ogrody miejskie; wycieczki te wiążą się przede wszystkim z działem kultury życia codziennego, ucząc dziecko umiejętnego unikania niebezpieczeństw i korzystania z urządzeń, służących zdrowiu i bezpieczeństwu (chodzenia po drogach, w mieście przechodzenia przez jezdnię i t. d.), uświadamiając znaczenie tych urządzeń i zaprawiając do szanowania pracy ludzi, którzy czuwają nad ładem oraz życiem i zdrowiem obywateli w danym środowisku. Należy rozwijać w dzieciach poczucie odpowiedzialności za to wszystko, co służy „nam wszystkim“, a, co za tem idzie, przyzwyczajając je do unikania wszelkich postępków, które mogą wywołać zepsucie, zniszczenie lub zmarnowanie urządzeń wspólnych, a więc zanieczyszczania dróg, studzien, podwórzy i t. p., niszczenia drzew i krzewów, oraz nauczyć właściwego zachowania się w parkach, ogrodach, w tramwajach, w kościele, na ulicy i t. p. Należy *stale* w sposób delikatny ale stanowczy wymagać od dzieci, aby wskazywane przez nauczyciela formy kulturalnego zachowania się na zwiedzanych terenach były starannie przestrzegane.

W kl. IV, V, VI i VII w ramach, na jakie pozwolą miejscowe warunki, organizuje się na zajęciach praktycznych wycieczki do tych warsztatów pracy, które są związane z zajęciami rękodzielniczymi, ogrodniczo-hodowlanymi i gospodarczymi. Będą to więc warsztaty przemysłowe, poświęcone obróbce drzewa, metalu, ewentualnie słomy, rogożyny, wikliny, ogrody owocowe, kwiatowe, warzywne, gospodarstwa rolnicze i hodowlane, oraz w związku z nauką szycia i gospodarstwa domowego dla dziewcząt przedsiębiorstwa krawieckie, zakłady przetwórcze: piekarnie, kuchnie i t. d.

Przy zwiedzaniu warsztatów pracy należy zastosować zasadę stopniowania trudności, rozpoczynając od warsztatów o najprymitywniejszych urządzeniach aż do warsztatów, opartych na zastosowaniu maszyny (klasy VI i VII), przyczem w klasie VII należy położyć specjalny nacisk na zwiedzanie gospodarstw i zakładów o większym znaczeniu dla danego śro-

dowiska. Wykluczyć należy zbyt wielkie warsztaty pracy, jako nieodpowiednie dla młodzieży w szkole powszechnej.

Przed każdą wycieczką należy w celu nastawienia uwagi i zainteresowania dzieci, opracować z nimi odpowiedni plan wycieczki. Nauczyciel winien przedtem zasięgnąć informacji u kierownika danego warsztatu. Podczas wycieczki i przy opracowywaniu jej planu należy zwracać uwagę dzieci na jakość wytworów pracy rękodzielniczej, ogrodniczej i gospodarczej młodzieży a ludności miejscowej, na czas i materiał, używany do pracy w szkole a w zwiedzanych obiektach, na narzędzia i sposoby wykonywania czynności.

Wycieczki w godzinach zajęć praktycznych winny zatem przedewszystkiem dawać młodzieży materiał do pogłębienia jej stosunku do własnych prac w zakresie zajęć praktycznych i być nawiązaniem do porównywań i zestawień z pracami rodzin dzieci.

W klasach VI i VII należy w szczególności zwracać młodzieży uwagę przy zwiedzaniu warsztatów przemysłowych na znaczenie najlepszych środków technicznych i urządzeń dla pracy człowieka, na konieczność umiejętnego obchodzenia się z maszyną, na różnice w działaniu maszyn, na różnice między wynikami pracy mechanicznej a ręcznej, na czas potrzebny do wykonania, na materiał zużywany i sposoby organizacji pracy.

W warsztatach pracy rolnej należy zwracać uwagę zwłaszcza uczniów klasy VII na obszar ogólny gospodarstwa, nawożenie i uprawę gruntu, gatunki roślin i drzew owocowych, stan budynków gospodarskich, główne źródła utrzymania rodzin i t. d.

Młodzież żeńską należy przez wycieczki zainteresować dziedzinami gospodarstwa domowego, wskazując na wielkie znaczenie racjonalnych sposobów gospodarki w rodzinie dla życia całego społeczeństwa, rozwijając poszanowanie dla pracy domowej i zrozumienie jej godności.

ŚRODKI POMOCNICZE.

(obraz, ilustracja, film, książka).

Przy różnych pracach z zakresu zajęć praktycznych można posługiwać się środkami pomocniczymi, które utrwalają i pogłębiają stosunek poznawczy i uczuciowy młodzieży do pracy fizycznej, zwłaszcza wówczas, gdy będzie niemożliwe organizowanie odpowiednich wycieczek. Dużą rolę mogą w tym względzie ode-

grać: obraz, film, ilustracje w książkach i czasopismach, odtwarzające bądź przebieg różnych prac ludzkich, bądź nowoczesne urządzenia techniczne (budynki i wnętrza mieszkaniowe, ulepszone narzędzia pracy na roli, w przemyśle, w gospodarce domowej i t. p.), bądź wytwory pracy ludzi, uzyskane przy udoskonalonych środkach technicznych.

Równocześnie należy zachęcać młodzież w klasach V, VI i VII do czytania popularnych czasopism i książek z zakresu rolnictwa, rzemiosła, techniki i zaprawiać ją do korzystania z takich źródeł przy planowaniu i wykonywaniu prac szkolnych. Działy te powinny być koniecznie uwzględnione w każdej bibliotece szkolnej.

KORELACJA ZAJĘĆ PRAKTYCZNYCH Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Zajęcia praktyczne wiążą się ściśle z nauką o przyrodzie żywej w dziedzinie prac ogrodniczo-hodowlanych, które ilustrują na konkretnych przykładach zagadnienia, opanowywane na lekcjach przyrody. Znaczną część robót z drzewa i metalu stanowią narzędzia i sprzęty do prac ogrodniczo-hodowlanych. Budowa łatwych pomocy naukowych do fizyki, łatwych instalacji, konstruowanie modelików i narzędzi pracy, wprowadzanie elementów materiałowznawstwa przy pracach rękodzielniczych i t. d. w zakresie zajęć praktycznych — służą pogłębianiu i utrwalaniu zagadnień, opracowywanych na lekcjach przyrody martwej.

Wymienione w programie zajęć praktycznych modele, konkretyzujące zagadnienia z geografji, ułatwiają dziecku zrozumienie symboliki geograficznej; poza tem przewiduje się wykonywanie różnych przyrządów pomocniczych do geografji.

Zajęcia rękodzielnicze dostarczają dalej, w granicach możliwości, narzędzi do ćwiczeń gimnastycznych i sportów; czynności o charakterze praktycznym, jak szycie, sprzątanie, przysposabiają do życia obozowego — harcerskiego.

Zajęcia praktyczne służą powstawaniu i wzbogacaniu wyobrażeń matematycznych przy samem budowaniu różnych form przestrzennych, a także zapomocą tworzenia modeli konkretyzujących (modele brył i t. p.). Różne działy zajęć praktycznych dają materiał, czerpany z życia, do zadań rachunkowych, a mianowicie tematy z dziedzin wytwórczości, kalkulacji cen, materia-

łów, robocizny i t. p. Na pracach rękodzielniczych można również przygotowywać takie materiały do ćwiczeń w liczeniu i mierzeniu, jak: patyczki, klocki, blaszki, pręty, liczydelka i t. p., oraz przybory do nauczania arytmetyki i geometrii (linijki, cyrkle, rysownice i t. p.).

Zajęcia praktyczne korzystają z wyników obserwacji, prowadzonych w zakresie nauki rysunku, wyrobionych sprawności rysunkowych i malarskich, znajomości i odczucia wymagań estetycznych, dotyczących budowy form. Formy użytkowe, projektowane na lekcjach rysunku w klasie VII, winny być przeważnie wykonywane na lekcjach zajęć praktycznych.

Język polski może czerpać z poszczególnych działów zajęć praktycznych materiały do ćwiczeń w mówieniu, czytaniu i pisaniu, związanych z życiem dziecka i jego otoczenia. W klasach niższych dzieci mogą robić na lekcjach zajęć praktycznych zabawki, związane z treścią pogadanek.

DRUKOWANE JAKO RĘKOPIS.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

PROGRAM NAUKI
W PUBLICZNYCH
SZKOŁACH POWSZECHNYCH
TRZECIEGO STOPNIA

NAUKA O PRZYRODZIE

(P R O J E K T)

LWÓW — 1933
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

NAUKA O PRZYRODZIE.

KLASA III.

GEOGRAFJA ŁĄCZNIE Z NAUKĄ O PRZYRODZIE.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA DLA WSI.

Szkola.

Położenie szkoły we wsi, nazwy przysiółków i wsi, z których dzieci przychodzą do szkoły. Oznaczenie położenia szkoły w stosunku do stron świata na podstawie obserwacji wschodu i zachodu słońca.

Klasa, boisko: ustalenie położenia w stosunku do stron świata; mierzenie krokami i taśmą centymetrową.

Rośliny w najbliższym otoczeniu szkoły.

Rozpoznawanie roślin ozdobnych w najbliższym otoczeniu szkoły, np. petunja, nasturcja, malwa. Rozróżnianie części tych roślin: korzeń, łodyga, liść, kwiat. Przekwitwanie tych roślin, powstawanie owoców. Kilka drzew z najbliższego otoczenia szkoły, np. lipa, biała akacja, jesion lub inne, zależnie od miejscowości; rozróżnianie tych drzew po liściach.

Jesień na wsi.

Zmiany w pogodzie od czasu, kiedy dzieci rozpoczęły rok szkolny — lato, jesień. Jesienna pogoda. Czas: doba, tydzień, miesiąc. Posługiwanie się kalendarzem.

Żółknięcie i opadanie liści oraz owocowanie poznanych drzew. Zimowanie poznanych roślin: zabezpieczenie drzew przez kore, paki na drzewach. Drzewa i zioła.

Przegląd najważniejszych prac jesiennych: orka, kopanie, zbiór pozostałych plonów i zabezpieczanie ich na zimę. Charakterystyczne przysłowia miejscowe, związane z temi pracami i pogodą.

Zagroda.

Przeznaczenie i rozmieszczenie budynków w zagrodzie. Utrzymanie czystości w zagrodzie. Studnia, utrzymanie studni w czystości.

Chata, ustalenie położenia danej chaty w stosunku do stron świata. Z jakiego materiału są pobudowane chaty we wsi; pokrycie chaty, zabezpieczenie od pożaru; znaczenie drzew w otoczeniu zabudowań, jako środka utrudniającego szerzenie się pożarów.

Czystość i porządek w chacie. Znaczenie okien jako źródła światła i powietrza; otwieranie okien. Zabezpieczenie chaty od zimna.

Zwierzęta w zagrodzie.

Pies, kot, koń, krowa, owca, świnia, królik, mysz; obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Młode tych ssaków, opieka rodzicielska.

Opieka człowieka nad chowanymi zwierzętami; ich pożywienie; konieczność zapewnienia im czystych i zdrowych pomieszczeń. Okolicznościowe wskazówki higieniczne, związane z chorobami, które mogą szerzyć te zwierzęta. Korzyści, które przynoszą człowiekowi ssaki domowe: siła pociągowa, mięso, nabiał, tkaniny i t. d. Sprzedaż nabiału do miasta.

Ptaki domowe: kura, kaczka, gęś, gołąb, wróbel — obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Korzyści, jakie człowiek czerpie z chowu ptaków domowych; sprzedaż jaj i drobiu do miasta.

Wieś.

Drogi we wsi; rozróżnianie i porównywanie różnych dróg: ścieżki, drogi polne, szosa; kierunek głównej drogi we wsi w stosunku do stron świata. Odległości od wsi do

sąsiednich miejscowości; znaczenie napisów na słupach przydrożnych. Utrzymywanie dróg; praca kamieniarza, znaczenie drzew przydrożnych. Sposoby lokomocji, spotykane na danych drogach.

Budynki i instytucje wiejskie (w zależności od miejscowych warunków): kościół, poczta; straż ogniowa; sklep.

Stacja kolei żelaznej, jeżeli jest w pobliżu; pociągi osobowe i towarowe.

Rzemieślnicy we wsi, ich wyroby.

Urząd gminny, posterunek policji.

Wiosna na wsi.

Zmiany w pogodzie na wiosnę; roztopy. Przyłot ptaków, wicie gniazd. Jaskółka, bocian. Wysiadywanie jaj przez ptaki domowe. Opieka rodzicielska ptaków.

Przebudzenie się owadów. Mucha domowa; przenoszenie zarazków, konieczność zabezpieczania pożywienia przed muchami; składanie jaj w mięsie przez muchę plujkę. Owady w niechlujnych mieszkaniach i pasorzyty zewnętrzne człowieka (bez opisu budowy); sposoby zapobiegania i tępienia.

Zmiany, zachodzące w drzewach, poznanych w jesieni: rozwój pąków, kwitnienie.

Obserwacje drzew owocowych w czasie ich zakwitania. Zapylenie kwiatu przez pszczoły; obserwacja powstawania owocu na jakiegokolwiek dostępnej roślinie.

Najbliższa okolica.

Widnokrąg; zmiany krajobrazu w czasie marszu.

Strumień lub rzeka; brzeg prawy i lewy, wysoki i niski; kierunek biegu; szybkość prądu, podmywanie brzegów i nanoszenie piasku. Zużytkowanie spadku wody: młyn, tartak (zależnie od okoliczności).

Wody stojące: staw lub jezioro; brzegi, wyspy, półwyspy, zatoki.

Kąpiele w rzece lub stawie; dodatnie strony kąpiele, niebezpieczeństwa.

Nierówności terenu; góra lub wzgórze; rozróżnianie podnóża, zbocza, wierzchołka (zależnie od miejscowych warunków).

Najbliższe miasteczko lub miasto.

Droga do miasta, odległość od wsi, różnice między wsią i miastem pod względem sposobów zabudowania, dróg, zajęć mieszkańców.

Obserwacje stanowiska słońca w różnych porach dnia, powtarzane w różnych porach roku; stałe *obserwowanie i notowanie* przez klasę pogody (zachmurzenia, opadów) w postaci kalendarza obrazkowego, z zestawianiem co miesiąc wyników: liczba dni słonecznych, deszczowych, o pogodzie zmiennej i t. d.

MATERJAŁ NAUCZANIA DLA MIASTA.

Szkoła.

Adres szkoły. Adres ucznia. Strony świata; ustalenie położenia podwórza i klasy w stosunku do stron świata; mierzenie krokami i taśmą centymetrową. Dzielnica, w której mieści się szkoła; godne uwagi budynki i instytucje w pobliżu szkoły; porównywanie odległości różnych punktów od budynku szkolnego.

Rośliny w najbliższym otoczeniu szkoły.

Rozróżnianie kilku roślin, hodowanych na balkonach, lub w oknach, jak np. petunia, nasturcja; części tych roślin: korzeń, łodyga, liść, kwiat, owoc; przekwitanie i powstawanie owoców. Rozpoznawanie po liściach kilku drzew parkowych, np. kasztanowca, klonu, lipy.

Zwierzęta w mieście.

Koń, pies, kot, mysz, ew. królik: obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Młode tych zwierząt, opieka rodzicielska. Stosunek człowieka do tych ssaków, jako pożądaných lub niepożądaných towarzyszy.

Ptaki: gołąb, wróbel — ich obyczaje, postawa, ruchy, sposób odżywiania się.

Owady niechlujnych mieszkań i pasorzyty zewnętrzne człowieka (bez opisu budowy); sposoby zapobiegania i tępienia.

Jesień w mieście.

Zółknienie i opadanie liści poznanych roślin; owocowanie drzew; „kasztany“, owoce klonów, lip; rozsiewanie się tych owoców. Zimowanie poznanych roślin; zabezpieczenie drzew przez kore, pąki na drzewach. Drzewa i zioła.

Zmiany w pogodzie od czasu, kiedy dzieci rozpoczęły rok szkolny — lato, jesień. Jesienna pogoda. Czas: doba, tydzień, miesiąc. Posługiwanie się kalendarzem.

Wyżywienie miasta.

Uliczna sprzedaż owoców; targi i sklepy z owocami i warzywami. Wskazówki higieniczne, związane ze spożywaniem surowych owoców.

Sprzedaż nabiału i mięsa w sklepach i na targach. Wieś jako dostarczycielka żywności dla miasta.

Krowa, owca, świnia: obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Ich młode, opieka rodzicielska. Korzyści, które przynoszą człowiekowi: mięso, nabiał, tkaniny.

Ptaki domowe: kura, kaczka, gęś ewent. indyk — obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Korzyści, jakie człowiek czerpie z ich chowu.

Miasto.

Ulice miejskie: bruki, chodniki, oświetlenie; przepisy, dotyczące ruchu ulicznego; utrzymanie ulic w porządku.

Wodociągi, kanalizacja. Sposoby lokomocji i przewożenia towarów. Dworzec kolejowy; urządzenia na dworcu, pociągi osobowe i towarowe. Poczta.

Zajęcia ludności miejskiej — na podstawie spostrzeżeń i przeżyć dzieci.

Ratusz, policja.

Różne dzielnice miasta: najstarsza, handlowe, fabryczne i t. d. Kościoły, inne ważniejsze budowle.

Wiosna w mieście.

Zmiany w pogodzie na wiosnę; roztopy w ogrodach i parkach, topnienie lodów na stawach. Brzegi stawu; wyspy, półwyspy, zatoki.

Ruszanie lodów na rzece. Brzeg prawy i lewy, wysoki i niski; kierunek biegu rzeki; podmywanie brzegów przez rzekę; obmurowania, wały ochronne. Znaczenie rzeki dla miasta. Środki transportowe i komunikacja osobowa wodna (zależnie od warunków miejscowych).

Kąpiele rzeczne; dodatnie strony kąpieli i plażowania, niebezpieczeństwa; odpowiednie przepisy higieniczne.

Wiosenne prace ogrodników w parkach i na zielenicach miejskich. Znaczenie parków i zielenic dla miasta; przepisy, obowiązujące publiczność.

Przyłot jaskółek i jerzyków do miasta, ich gnieźdzenie się. Gnieźdzenie się i wysiadywanie jaj przez wróble i gołębie.

Skrzynki z kwiatami na balkonach i oknach. Kwitnienie pierwszych drzew lub krzewów ozdobnych w parkach.

Przebudzanie się owadów. Mucha domowa: przenoszenie zarasków, konieczność zabezpieczenia pożywienia przed muchami; składanie jaj w mięsie przez muchę plujkę.

Okolice miasta.

Okolice podmiejskie: sady, warzywniki, zaopatrywanie miasta w owoce i warzywa.

Widnokrąg: zmiany krajobrazu w czasie marszu.

Nierówności terenu; wzgórze lub góra: rozróżnianie podnóża, zbocza, wierzchołka (zależnie od miejscowych warunków).

Wieś w pobliżu miasta.

Różnica pomiędzy wsią a miastem pod względem sposobu zabudowania, dróg i zajęć mieszkańców.

Obserwacje stanowiska słońca w różnych porach dnia, powtarzane w różnych porach roku; stałe obserwowanie i notowanie przez klasę pogody (zachmurzenia, opadów) w postaci kalendarza obrazkowego, z zestawieniem

co miesiąc wyników: liczba dni słonecznych, deszczowych, o pogodzie zmiennej.

Prowadzenie hodowli roślin ozdobnych w doniczkach lub skrzynkach.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość sposobu życia i obyczajów zwierząt domowych, wskazanych w materiale nauczania, oraz korzyści, jakie człowiek czerpie z ich chowu.

Umiejętność rozpoznawania głównych części rośliny: korzenia, łodygi, liścia, kwiatu, owocu, oraz rozróżniania kilku drzew z najbliższego otoczenia, między innymi owocowych; elementarne wiadomości o kwitnieniu i owocowaniu.

Praktyczne orjentowanie się w najbliższym otoczeniu; znajomość głównych kierunków (Pn, Pd, Z, W); umiejętność nazywania i rozróżniania elementów krajobrazu najbliższej okolicy, jak góra, rzeka, staw i t. p.; umiejętność rozróżniania stanów pogody; znajomość głównych zajęć człowieka i użyteczności, dostępnych dla zewnętrznej obserwacji dziecka instytucyj w jego środowisku.

UWAGI.

Program występuje w dwu odmianach: dla typowej wsi i dużego miasta, z których każda obowiązuje w określonych w ten sposób warunkach. Te dwie odmiany, wskazując na konieczność przystosowania programu do warunków miejscowych, nie przesadzają bynajmniej wszelkich możliwości w tym zakresie; nauczyciel, pracujący na krańcu dużego miasta, będzie zmuszony czerpać tematy częściowo z jednego, częściowo z drugiego programu; w małych miastach znajdzie zastosowanie raczej program wiejski z małymi odchyleniami na korzyść tych specyficznych tematów, których dostarczy miasteczko, natomiast we wsi, w pobliżu której znajdują się jakieś zakłady przemysłowe i której ludność w tych zakładach pracuje, należy opracować odpowiedni temat, jakkolwiek nie został on uwzględniony w programie dla typowej wsi. Jednym słowem, w warunkach pośrednich między obu typami krańcowymi nauczyciel winien, opierając się na podanych wzorach, ustalić program, któryby ściśle odpowiadał warunkom miejscowym, z tem zastrzeżeniem, że tematy, które są uwzględnione w obu redakcjach, są powszechnie obowiązujące.

Zasadniczym tematem pracy szkolnej w klasie III, z punktu widzenia geografji, jest zaznajomienie się z najbliższą okolicą i zdobyć na tym materiale pewnego zasobu elementarnych wiadomości i wyobrażeń geograficznych.

Tematy, odnoszące się do pracy ludzkiej, są utrzymywane na poziomie nauki o rzeczach. Należy dążyć do tego, by dziecko dostrzegło wysiłek ludzki, włożony w każdą, nawet drobną rzecz, oraz rozbudzić świadomość wzajemnej zależności między pracami ludzi w różnych środowiskach.

W opracowaniu tematów zarówno z zoologii jak i z botaniki należy większy nacisk położyć na stosunek danego zwierzęcia lub rośliny do człowieka i odwrotnie człowieka do nich, niż na szczegóły o charakterze wyraźnie przyrodniczym, z których należy uwzględnić przedewszystkiem właściwości biologiczne, związane z rzucającymi się w oczy cechami budowy zewnętrznej.

Uwzględnione w programie dla miasta hodowle doniczkowe i skrzynkowe winny znaleźć szczególne zastosowanie w tych szkołach, które nie mają ogrodu, oraz występować w tym przypadku również i na wsi. Opiekę nad hodowlami sprawują dzieci kolejno.

Program wskazuje wyraźnie tematy z zakresu higieny, które należy ujmować w sposób bardzo pogładowy i praktyczny.

Na wsi większość lekcji powinna być przeprowadzona w terenie, o ile na to pozwalają warunki atmosferyczne. W mieście lekcje, dotyczące poznawania miasta, winny się również odbywać poza szkołą; ponadto należy przedsiębrać na wiosnę wycieczki do warzywników i sadów oraz wycieczki w celu zapoznania się ze zwierzętami domowymi w ich właściwym środowisku.

KLASA IV.

GEOGRAFJA I NAUKA O PRZYRODZIE.

5 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Od początku roku szkolnego do końca października.

NAUKA O PRZYRODZIE.

Przegląd najpospolitszych warzyw; rozróżnianie części jadalnych.

Opracowanie pomidora, jako przykładu rośliny rocznej, oraz innego warzywa jednorocznego, np. fasoli, bobu lub ogórka.

Rośliny dwuletnie: kapusta — budowa główki jako podstawa do zrozumienia budowy pąka; cebula.

Korzenie marchwi, pietruszki, buraka w porównaniu z korzeniami poprzednio poznanych roślin. Zapasy roślin dwuletnich; ich użytkowanie przez roślinę i przez człowieka. Dla wsi: przegląd tych roślin w drugim roku ich życia.

Zbiór warzyw, przechowywanie ich w ciągu zimy. Wskazówki higieniczne, związane ze spożywaniem surowych warzyw. Znaczenie odżywcze warzyw. Handel warzywami w danej miejscowości.

Rozpoznawanie drzew owocowych po liściach i owocach. Tegoroczny urodzaj owoców, co na ten urodzaj wpłynęło (pogoda, szkodniki). Owoce „robaczywe”; prace w sadzie, związane z zabezpieczeniem drzew przed szkodnikami.

Owoce: śliwki, jabłka, gruszki; porównanie z poprzednio poznanymi owocami, np. pomidorem. Wyróżnianie nasion w owocach. Przechowywanie owoców w ciągu zimy. Wskazówki higieniczne, związane ze spożywaniem surowych owoców. Znaczenie odżywcze owoców.

Jesienne prace na polach. Mechaniczna uprawa roli; narzędzia, używane w danej okolicy.

Oziminy, opracowanie jednego gatunku zboża; rozpoznawanie części dojrzałego żyta lub pszenicy, ich znaczenie w życiu rośliny. Rozpoznawanie gatunków zbóż krajowych po ziarnie i kłosach. Perz: rozmnażanie się z kłaczą, sposoby tępienia. Rozmnażanie ziemniaków zapomocą bulw. Len i jego zastosowania.

Od początku listopada do połowy kwietnia.

GEOGRAFJA.

1. Obrazy terenu, przyrody, życia i pracy ludzi w Polsce.

Nad morzem.

Nad brzegiem morza. Połów ryb. Burza na morzu. Latarnia morska. Zwiedzenie okrętu w Gdyni.

W górach.

Nad Morskim Okiem. Lawina śnieżna. Dzień z juhasami na halach. Powódź w górach. U źródeł Wisły.

Wodospad Białej Wisłki. Łodzią przez Pieniny. Splaw drzewa na Czeremoszu.

Wśród bagien i lasów.

Łodzią po spokojnej rzece poleskiej (bobry). Zbiór siana na Polesiu. Żubry w puszczy Białowieskiej. Zima na Wileńszczyźnie (wilki). U bartnika w puszczy Kurpiowskiej.

W krainach pól uprawnych.

Nasze pola w czasie słońc jesiennych, w zimie, na wiosnę i w lecie. Wieś wielkopolska. Jarmark w Łowiczu. Dożynki w Spale.

Wśród górników.

W podziemiach Wieliczki. W kopalni węgla.

Z życia wielkich miast.

Na Wawelu. Pod Ostrą Bramą. Na kopcu Unji Lubelskiej. Przechadzka po Poznaniu. W łódzkiej fabryce tkanin. Na ulicach Warszawy. Na zamku Prezydenta Rzeczypospolitej.

Podróże po Polsce dawniej a dziś.

Sposoby podróżowania dawniejsze a dzisiejsze. Z fliśkami do Gdańska: tratwy, galary, śpichrze i młyny.

2. Wprowadzenie planu i mapy.

Ślad a plan. Podziałka. Kompas. Rysowanie planów małych przedmiotów, klasy, mieszkania, podwórza lub boiska, ew. ogrodu szkolnego. Szkic drogi ze szkoły do domu. Czytanie planu szkoły, planu wsi lub miasta.

Plan dróg, rzek i osad w powiecie i województwie.

Rozszerzenie wiadomości o urzędach państwowych i instytucjach społecznych własnej wsi lub miasta.

3. Czytanie mapy politycznej Polski.

Przegląd głównych rzek: Wisła z dopływami — Dunajcem, Sanem, Bugiem, Narwią, Pilicą; Odra z Wartą i Notecią; Niemen z Wilją; Dźwina; Prypeć; Dniestr. W związku z siecią rzeczną umiejscowienie okolicy wła-

snej oraz okolic, poznanych w pierwszej części kursu. Przegląd głównych miast: Kraków, Lublin, Warszawa, Gdynia, Gdańsk, Katowice, Częstochowa, Łódź, Poznań, Wilno, Pińsk, Lwów — z przypomnieniem wiadomości, zdobytych w pierwszej części kursu.

Przegląd linii granicznej Polski, Z jakimi sąsiadami Polska graniczy.

Podział na województwa.

Obliczanie długości według mapy. Notowanie poznanych rzek i miast oraz granic na mapce konturowej.

Od połowy kwietnia do końca roku szkolnego.

NAUKA O PRZYRODZIE.

Zwierzęta, związane z pracą człowieka na roli i towarzyszące człowiekowi w polu: wrona (kawka lub gawron, zależnie od występowania tych lub innych gatunków w okolicy), dżdżownica, kret; inne do wyboru, np. kuropatwa, zając, sowa, mysz polna, jastrząb mysołów. Obyczaje i odżywianie się tych zwierząt oraz związane z tem szczegóły budowy zewnętrznej; stosunek tych zwierząt do gospodarki człowieka na roli.

Przylot skowronków; obyczaje skowronka.

Pierwsze chwasty, zjawiające się na polach i w ogrodach: rozróżnianie ich, obserwacje kwitnienia i owocowania; szkodliwość chwastów.

Wiosenne prace na roli. Gleba: wyróżnianie piasku, gliny i próchnicy; przepuszczalność piasku dla wody, nieprzepuszczalność gliny. Gleby urodzajne i nieurodzajne. Gleby piaszczyste i gliniaste. Zachowanie się wody deszczowej i pochodzącej z roztopów. Znaczenie wody w glebie dla roślin. Gruzełkowa budowa dobrze uprawionej gleby.

Na przykładzie wiśni, śliwy lub tarniny rozróżnianie w kwiecie: kielicha, korony, pręcików, słupka.

Pierwsze rośliny, kwitnące na łąkach. Zapyłanie przez owady.

Bielinek kapustnik, jego przeobrażenia. Pszczoły, ich przeobrażenia i ustrój roju. Trzmiele: podobieństwo do pszczoł, znaczenie dla zapyłania roślin uprawnych. Chra-

bąszcz: sposób życia, przeobrażenia. Biedronki i mszyce: wzajemny stosunek tych owadów.

Ślimak, np. winniczek. Szkody, wyrządzane przez ślimaka w warzywniku i na łąkach. *Rola ropuch w tępieniu ślimaków.*

Hodowle, prowadzone w różnych okresach roku szkolnego, w związku z programem i w zależności od warunków.

Hodowla gąsienic owadów.

Kiełkowanie zboża.

Hodowla cebuli na wodzie.

Hodowla ziemniaków na wodzie.

W mieście, w szkole bez ogrodu, hodowla w skrzynkach: buraków, marchwi, kapusty w drugim roku ich życia.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie geografji.

Znajomość kilku charakterystycznych krajobrazów polskich; znajomość najważniejszych przejawów życia i pracy człowieka w poznanych okolicach; znajomość rozmieszczenia rzek i położenia miast, wymienionych w materiale nauczania.

Rozumienie planu i umiejętność rysowania łatwych planów: klasy, mieszkania, podwórza lub boiska; umiejętność posługiwania się kompasem; umiejętność wskazania na mapie politycznej Polski poznanych rzek i miast.

W zakresie nauki o przyrodzie.

Znajomość najpospolitszych roślin uprawnych i kilku chwastów, z uwzględnieniem zapyłania przez owady, powstawania owocu ze słupka, sposobów rozsiewania się poznanych owoców i rozmnażania się rośliny przez nasiona i kłącza.

Umiejętność rozróżniania i nazywania organów rośliny: korzeń, łodyga nadziemna, kłącze, bulwa, cebula, liść, kwiat, części kwiatu (kielich, korona, pręciki, słupek).

Znajomość sposobu życia i obyczajów oraz łączących się z tem szczegółów budowy zewnętrznej kilku pospolitych zwierząt, związanych z pracą człowieka na roli.

UWAGI.

Oddzielenie nauki o przyrodzie i geografji w czasie nie może być ściśle; na naukę o przyrodzie, jeśli tego będą wymagały warunki, wypadnie przeznaczać poszczególne godziny lub dwugodzinne lekcje w marcu lub w początkach kwietnia, a czasem i w listopadzie; odwrotnie wycieczki geograficzne odbywać się będą zależnie od potrzeby w okresach, przeznaczonych na nauczanie przyrody. Obowiązuje jednak zasada, że ogólna liczba godzin, przeznaczonych na geografję i naukę o przyrodzie, winna być jednakowa.

Geografja. Nauczyciel winien opracować wszystkie typy krajobrazowe, wymienione w dziale 1-ym materiału nauczania, bez posługiwania się mapą. Wskazane tematy poszczególnych pogadanek można uzupełnić innemi, w zależności od warunków i posiadanych środków naukowych. Nie chodzi przytem o systematyczne ujęcie tej lub innej krainy, niemożliwe zresztą bez użycia mapy, lecz o zapoznanie dziecka przy pomocy żywych i barwnych obrazów z rozmaitością i bogactwem przyrody i życia w Polsce. Pogadanki winny być ilustrowane obrazkami w podręczniku, obrazami ściennymi, a także w miarę możliwości obrazami świetlnymi i okazami.

Zwracanie uwagi na podobieństwa i różnice między poznawanym terenem a najbliższą okolicą, podkreślanie istniejących kontrastów ułatwi żywsze i głębsze poznanie odmiennych objawów i stosunków.

Opracowywanie działu, dotyczącego planu, winno się odbywać gruntownie i bez pośpiechu, przy pomocy licznych ćwiczeń.

Przy posługiwaniu się mapami należy uwzględniać tylko podziałkę, strony świata, znakowanie miast, rzek, głównych dróg, linii kolejowych i granic politycznych.

Dla utrwalenia poznawanych wiadomości należy zaznaczać na mapach konturowych rzeki, miasta, granice, ważniejsze linje kolejowe, oraz wpisywać nazwy. Pomocna może być również ścienna mapa indukcyjna. Zajęcia tego typu mogą się odbywać tylko w szkole.

Nauka geografji w klasie IV ma dać dziecku pierwsze wyobrażenie o całości Polski.

Nauka o przyrodzie. W zakresie nauki o przyrodzie kolejność tematów w obrębie każdego z dwu okresów nie może ściśle obowiązywać nauczyciela, który powinien się dostosowywać do warunków zewnętrznych.

Niektóre rośliny zostały w programie wyraźnie określone, inne wskazano przykładowo lub wymieniono grupę, z której należy czerpać (np. chwasty), co stwarza pewną swobodę wyboru.

Oprócz tego dostosowanie się do warunków winno znaleźć wyraz w położeniu nacisku na te lub inne z pośród opracowanych roślin, przytem należy uprzywilejować rośliny, stanowiące podstawę gospodarki danej okolicy, lub też posiadające dla niej wydatniejsze znaczenie ujemne.

Wybór zwierząt opracowywanych, chociaż bardziej określony

niż wybór roślin, nie jest jednak również ustalony w sposób bezwzględny; nauczyciel może pominąć ze zwierząt, wskazanych przykładowo, te, których się nie spotyka w okolicy, winien natomiast uwzględnić inne, jeżeli są rozpowszechnione lub ukazały się w danym roku.

Hodowle winny być prowadzone indywidualnie w domu lub grupami pod ścisłym dozorem nauczyciela i omawiane na lekcjach.

Program nakazuje w dalszym ciągu uwzględniać okolicznościowo wskazówki z dziedziny higieny.

Na wsi większość lekcyj powinna się odbywać w terenie, o ile na to pozwalają warunki atmosferyczne. W mieście należy organizować wycieczki do okolicznych warzywników, sadów i na pola.

KLASA V.

3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Od początku roku szkolnego do końca października:

NAUKA O PRZYRODZIE ŻYWEJ.

1. Zaznajomienie z kilku roślinami wodnymi, np. trzcina, tatarakiem, grążelem, żabiściekiem, moczarką, rogatkiem: rozmanażanie wzrostowe przez kłącza i pąki zimowe, rozsiewanie owoców lub nasion przez wodę i ptaki wodne, przystosowania do życia w wodzie, zimowanie pod lodem.

Ryba — na przykładzie ryby, hodowanej w akwarjum: ruchy, pobieranie pożywienia, oddychanie oraz związane z tem szczegóły budowy zewnętrznej. Sposób życia i związane z nim szczegóły budowy zewnętrznej karpia i szczupaka.

2. Zmiany, zachodzące w przyrodzie w jesieni: temperatura, opady, długość dnia, zmiany w świecie roślinnym i zwierzęcym.

3. Wilk, ryś, sarna, wiewiórka, bóbr, nietoperz: sposób życia, przystosowanie do poruszania się w różnych środowiskach, sposób zdobywania i przyjmowania pożywienia oraz związane z tem szczegóły budowy zewnętrznej. Sen zimowy niektórych ssaków.

Sposób życia i obyczaje niedźwiedzia brunatnego, niedźwiedzia białego, lwa, jelenia, łosia, antylopy, żubra. Zwierzęta ginące.

Hodowle.

Hodowla roślin wodnych.

Hodowla owadów wodnych.

Hodowla ryb w akwarjum.

Od początku listopada do połowy kwietnia.

NAUKA O PRZYRODZIE MARTWEJ.

1. *O cieple.* Pokrycie ciała ssaków i ptaków, oraz materiały odzieżowe i budowlane, jako przykłady do rozpatrywania przewodnictwa cieplnego. Powietrze jako zły przewodnik ciepła. Praktyczne wypróbowanie niektórych dobrych i złych przewodników ciepła. Źródła ciepła użytkowego w gospodarstwie domowym. Spalanie przy całkowitym i częściowym dopływie, oraz bez dopływu powietrza (w zamkniętym naczyniu); racjonalne palenie w piecu, kuchni (trzonie kuchennym).

Główne produkty spalania drewna: węgiel drzewny, popiół, gazy spalinowe (głównie: dwutlenek węgla i „czad“). Palenisko, jako miejsce wytwarzania gazów spalinowych, kanały piecowe, jako drogi odprowadzania. Charakterystyczne oddziaływanie dwutlenku węgla na wodę wapienną.

2. *Powietrze czyste a zanieczyszczone.* Działanie powietrza wydychanego i czystego na wodę wapienną. Wpływ oddychania, palenia się lampy naftowej lub świecy na czystość powietrza. Tam, gdzie są używane lampy naftowe: części składowe lampy i ich znaczenie.

3. *Materiały budowlane i elementarne pomiary.* Gлина, cegła i kafel. Żelazo, jego zastosowanie w budowie trzona kuchennego i pieca (drzwiczki, płyta i pierścienie na płycie).

Pion, poziomica i ich zastosowanie. Waga i ważenie.

4. *Zmiany objętości przy zmianach temperatury.* Zmiany objętości wody, nafty, powietrza i metalu przy zmianach temperatury. Osadzanie obrczy żelaznej na koło wozu.

Zachowanie się słupa rtęci w termometrze, wstawionym w topniejący lód, w parę wrzącej wody; skala, odczytywanie stopni, 0° i 100°. Badanie temperatury mieszaniny. Termometr pokojowy i termometr lekarski.

5. *Stany skupienia wody*. Para wodna; parowanie i jego znaczenie w życiu praktycznym: suszenie bielizny, siana, zboża; opady atmosferyczne; wrzenie wody, jej dystylacja. Zamarzanie wody; zmiana objętości przy zamarzaniu wody.

6. *Rozpuszczalność w wodzie*. Rozpuszczanie w wodzie soli kuchennej, cukru i sinego kamienia i krystalizacja tych ciał z wody. Woda mineralna. Woda zaskórna i źródłana. Sposoby oczyszczania wody. Woda miękka i twarda; zmiękczenie wody twardej. Urządzenia, dające dobrą wodę do picia (np. studnia cembrowana, wiercona, wodociąg).

7. *Własności powietrza, jego ciśnienie*. Wykazanie przy pomocy wagi, że powietrze posiada ciężar. Ciśnienie powietrza i jego rozprężliwość. Stwierdzenie, że powietrze ogrzane jest lżejsze od powietrza zimnego. Zastosowania ciśnienia powietrza: lewar prosty, pompa ssąca, ew. rozpylacz, ew. sikawka pożarna.

8. *O świetle*. Smuga światła, smuga cienia. Obrazy przedmiotów, wytworzone przy pomocy małych otworów. O cieniu.

Zwierciadło; odbicie światła; obrazy w zwierciadle; peryskop.

Załamanie światła. O barwach tęczy; rozszczepienie światła białego.

Od połowy kwietnia do końca roku szkolnego.

NAUKA O PRZYRODZIE ŻYWEJ.

1. Kilka ptaków krajowych, pozostających, przylatujących do nas na zimę i odlatujących, np. sikorka, dzięcioł, jemioluszką, kukułka, czapla, krzyżówka: obyczaje tych ptaków i związane z tem szczegóły budowy zewnętrznej. Pokrycie ciała ptaków, przystosowania do lotu, budowa gniazd, opieka rodzicielska. Przeloty ptaków. Znaczenie ptaków w gospodarce przyrody i w gospodarce ludzkiej.

2. Budowa pąków. Kwitnienie drzew kotkowych; wiatropylność i owadopylność.

Byliny, kwitnące wczesną wiosną, np. przylaszczka, sasanka, zawilec, fiołek; zapasy, krótki okres rozwoju tych roślin, kwitnienie, rozmnażanie przez nasiona i rozmnażanie rastowe.

3. Żaba: ruchy, oddychanie, sposób przyjmowania pokarmu i związane z tem szczegóły budowy zewnętrznej.

Przeobrażenia żab. Porównanie żab i ropuch.

Zaskroniec: obyczaje, ruchy w związku z ukształtowaniem ciała, paszcza, przyjmowanie pokarmu. Różnice między zaskroncem i żmiją. Rak: sposób życia, ruchy i sposób pobierania pożywienia w związku z budową zewnętrzną. Sposób życia kilku owadów wodnych, np. pływaka, ważki, komara. Zatok i błotniarka: osobliwości budowy zewnętrznej w związku z ruchami i sposobem pobierania pożywienia.

Hodowle.

Hodowla żab.

Obserwacje rozwoju skrzeku żabiego.

Hodowla ściętych gałązek dla obserwowania rozwoju pąków.

Rozmnażanie roślin pokojowych z sadzonek.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie nauki o przyrodzie żywej.

Znajomość kilku roślin wodnych, kilku drzew i bylin, kwitnących wczesną wiosną, z uwzględnieniem ich przystosowań do zmian pór roku, do środowiska oraz rozmnażania przez nasiona i rozmnażania rastowego.

Znajomość pewnej ilości ssaków i ptaków oraz kręgowców i bezkręgowców wodnych, z uwzględnieniem ich sposobu życia, przystosowań do zmian pór roku, do środowiska, oraz najbardziej typowych przeobrażeń owadów i płazów.

W zakresie nauki o przyrodzie martwej.

Rozumienie zastosowań dobrych i złych przewodników ciepła w gospodarstwie domowym, budowie domów, sporządzaniu odzieży i t. p.; rozumienie roli powietrza w spalaniu i oddychaniu; znajomość użytku gliny, cegły, kafla i żelaza jako materiałów budowlanych; znajomość trzech stanów skupienia wody i rozumienie znaczenia tych stanów w przyrodzie; znajomość własności, które winna mieć woda do picia; rozumienie działania lewaru, pompy ssącej; rozumienie zjawisk życia codziennego, polegających na prostolinjowym rozchodzeniu się światła.

Umiejętność użycia pionu, poziomicy, wagi, umiejętności posługiwania się termometrem.

UWAGI.

Oddzielenie w czasie nauki o przyrodzie żywej i nauki o przyrodzie martwej nie może być ścisłe: na naukę o przyrodzie żywej, jeżeli tego będą wymagały warunki, wypadnie przeznaczyć poszczególne godziny lub dwugodzinne lekcje w marcu lub początku kwietnia, a czasem i w listopadzie; nawzajem ta sama liczba godzin będzie zajęta przez fizykę i chemję w okresach, przeznaczonych zasadniczo na naukę o przyrodzie żywej.

W zakresie nauki o przyrodzie żywej punktem wyjścia dla opracowywania materiału są w tej klasie zjawiska biologiczne (przystosowania do środowiska oraz do zmian pór roku), ujmowane na konkretnych przykładach, wybranych w zależności od tego, czy należy występuje w nich to zjawisko, które chcemy dzieciom wyjaśnić, i czy rozporządzamy odpowiednim materiałem poglądowym. Z pośród ssaków opracowuje się bardziej szczegółowo pewną ilość zwierząt o charakterystycznych cechach (wilk, ryś i t. d.), inne zaś (niedźwiedź, jelen, lew i t. d.) ujmuje się porównawczo z tamtymi, uwzględniając przede wszystkim ich sposób życia.

Na wsi przewidzieć należy lekcje nad stawem, o ile staw znajduje się w pobliżu, albo wycieczki, których ilość uzależnić należy od odległości do stawu; na wiosnę lekcje lub wycieczki do lasu lub zarośli dla zaznajomienia się z bylinami kwitnącymi wczesną wiosną i z rozwojem pąków. W mieście pożądana jest jedna wycieczka nad staw w jesieni i jedna do lasu na wiosnę.

Wiadomości o życiu roślin, z którymi zaznajamiają się dzieci, obserwując dziko rosnące rośliny najbliższego środowiska, znajdują zastosowanie w zajęciach w ogrodzie.

Nauka o przyrodzie martwej rozpoczyna się od rozważenia elementarnych zjawisk cieplnych. Chwila rozpoczęcia nauki przypada na czas przelomowy między jesienią a zimą, gdy uczniowie

są świadkami głębokich przeobrażeń w otaczającej przyrodzie i w gospodarce człowieka. Zmiany te narzucają nieprzebrany materiał doświadczalny, który program wyzyskuje w działach od 1 do 5. O szczegółówem rozwinięciu tego materiału będą rozstrzygały: warunki zewnętrzne i możliwości szkolne.

Umieszczenie elementarnych pomiarów na wskazanem miejscu zostało dokonane w tym celu, by uczeń przystąpił do nich dopiero po uprzednim zżyciu się z metodą pracy i lepszem zrozumieniu znaczenia tych pomiarów na tle zjawisk i potrzeb życia codziennego.

KLASA VI.

3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Od początku roku szkolnego do końca października.

NAUKA O PRZYRODZIE ŻYWEJ.

1. Rozpoznawanie drzew krajowych i niektórych aklimatyzowanych iglastych i liściastych. Na przykładzie jednego drzewa iglastego lub liściastego (np. dąb, świerk, sosna) — budowa pnia (wyjaśnienie szczegółów dostrzegalnych gołym okiem na przekroju).

Wpływ oświetlenia, temperatury, wiatru, wilgotności powietrza w lesie na jego roślinność. Paproć (np. paproć samcza), mech (np. płonnik): przystosowania tych roślin do środowiska, sposób rozmnażania się.

Parowanie liści, ich opadanie; spoczynek zimowy drzew.

Grzyby jadalne i trujące. Gnacie ściółki leśnej przy współdziałaniu pleśni i grzybów; kompost. Grzyby pasorzytnicze, np. rdza zbożowa lub zaraza ziemniaczana.

Kłęski lasów, powodowane przez owady szkodniki, np. barczatkę sosnowkę, brudnicę mniszkę, strzygonję chojnówkę (wybór uzależniony od okoliczności). Kornik, jego niszczyielska działalność. Mrówki: ustrój roju; rola mrówek jako obrońców lasu i siewców roślin runa leśnego.

Lasy sztuczne i naturalne. Dawne zalesienie Polski. Ochrona przyrody.

2. Obraz dżungli indyjskiej — warunki klimatyczne i glebowe. Słoń indyjski, tygrys, bawoły, małpy, boa, okularnik.

Pustynia Sahara. Obraz pustyni — warunki klimatyczne i glebowe, charakter roślinności. Palma daktylowa, wielbłąd. Życie zwierząt na stepie afrykańskim.

Obraz tundry — warunki klimatyczne i glebowe, charakterystyka roślinności. Renifer.

Hodowle i doświadczenia.

Hodowla pleśni (w związku z tematem: grzyby).

Hodowla rośliny w świetle i ciemności (w związku z tematem: wpływ światła na rośliny).

Ogólna opieka nad roślinami szkolnymi (w związku z tematami: wpływ światła i wilgoci na rozwój roślin, zapotrzebowanie światła i wilgoci przez różne rośliny, parowanie rośliny).

Przesadzanie roślin pokojowych (w związku z tematami: czynności korzenia, czerpanie pożywienia z gleby, zapotrzebowanie powietrza przez korzenie).

Od początku listopada do połowy kwietnia.

NAUKA O PRZYRODZIE MARTWEJ.

1. *Skład powietrza.* Spalanie pod kloszem proszku żelaza. Prażenie proszku żelaza przy wolnym dostępie powietrza. Główne składniki powietrza: tlen i azot. Palenie się węgla i siarki w powietrzu, w tlenie.

2. *Obieg węgla.* Dwutlenek węgla. Obieg węgla w przyrodzie: udział w tym obiegu człowieka i zwierząt; przyswajanie węgla przez rośliny zielone; zależność świata zwierzęcego od roślinnego.

3. *Skład chemiczny wody.* Otrzymanie wodoru zapomocą ogrzewania wilgotnego proszku żelaza w rurze. Otrzymanie wody przez spalanie wodoru. Ciężar wodoru w stosunku do powietrza. Tlen, jako drugi składnik wody.

4. *Żelazo.* Rudy żelaza; otrzymywanie żelaza z rudy przy pomocy węgla; wielki piec. Gatunki żelaza: surowiec, stal. Zastosowanie tych gatunków żelaza do wyrobu przed-

miotów codziennego użytku. Konserwacja przedmiotów żelaznych.

5. *Sól kuchenna, wapień, granit, glina.* Sól kopalniana; warzonka. Wapień pospolity; łupek wapienny, marmur; wapno palone, gaszone. Zastosowania wapna w budownictwie, rolnictwie i zabiegach sanitarnych; cement, beton.

Główne składniki granitu; zastosowanie granitu; produkty jego wietrzenia.

Glina. Zachowanie się surowej gliny wobec wody; plastyczność gliny. Wypalanie gliny; cegła, jej porowatość, zachowanie się cegły wobec wody; zabezpieczenie murów od nasiąkania wodą; dreny; gliniane naczynia kuchenne niepolewane i polewane.

6. *Kompas.* Magnes w kształcie „igły“. Oddziaływanie igły kompasu na opiłki i przedmioty żelazne. Wzajemne oddziaływanie dwóch igieł. Stały kierunek igły w kompasie: bieguń północny i południowy. Inne kształty magnesów.

7. *Prąd galwaniczny.* Elektromagnes. Praktyczne poznanie budowy dzwonka elektrycznego ze szczególnem uwzględnieniem elektromagnesu. Ogniwo Leclanché'go. Obwód prądu. Schemat telegrafu elektromagnetycznego.

Latarka elektryczna; praktyczne zaznajomienie się z jej budową; żarówka jako sygnalizator prądu. Wprowadzenie do obwodu prądu przewodników o różnych długościach, grubościach i z różnych materiałów; posługiwanie się stosem zamiast pojedynczego ogniwa.

8. *O pracy, tarcia i środka ciężkości.* Przegląd prac, wykonywanych przez ludzi i zwierzęta, wodę i wiatr, z określaniem wykonywanej czynności i zwracaniem uwagi na to, że dla wykonania pracy są konieczne: siła i przesunięcie. Przegląd narzędzi, przyrządów, prostych maszyn, używanych przez człowieka do wykonywania pracy, ze stopniowem wyodrębnieniem dźwigni i równi pochyłej. Doświadczenia z dźwignią, kołowrotem, równią pochyłą w celu wykazania, że one ułatwiają wykonanie pracy.

Przykłady tarcia w działaniu poznanych narzędzi,

przrządów i maszyn. Przykłady celowego wzmocnienia i zmniejszenia tarcia.

Trzy stany równowagi.

Od połowy kwietnia do końca roku szkolnego.

NAUKA O PRZYRODZIE ŻYWEJ.

1. Budowa nasienia, zapasy w nasieniu. Nasiona jednoliścienne i dwuliścienne. Stan spoczynku nasion. Przebieg kiełkowania; warunki kiełkowania.

2. Czynności korzenia na przykładzie młodego korzenia kiełkujących roślin. Wyjaławianie się gleby, jej nawożenie. Elementarne wiadomości o płodozmianie. Znaczenie wody i powietrza w glebie; drenowanie pól i łąk.

3. Rośliny stanowisk suchych: wydm, lub usypisk skalnych (zależnie od warunków lokalnych), o wybitnych przystosowaniach do środowiska, np. szczotlicha, wydmuchrzyca, jastrzębiec-kosmaczek, dziewanna, rozchodnik.

4. Rośliny pnące się, np. chmiel, powój, fasola, groch, przytulja, dzikie wino, bluszcz, kolcowój, jeżyna, wybrane z uwzględnieniem różnorodności przystosowań do wspinięcia się.

Wpływ światła na rozwój rośliny na przykładzie roślin, wyhodowanych w świetle i ciemności.

Hodowle i doświadczenia.

Kiełkowanie (przebieg zjawiska).

Doświadczenia, wykazujące znaczenie zapasów podczas kiełkowania: częściowe i zupełne usunięcie liści, względnie bielma (groch, zboże).

Doświadczenia, wykazujące wpływ obciążenia wierzchołka, wzrostu korzenia na rozwój korzeni bocznych (groch na bibule za szkłem).

Doświadczenia, wykazujące wpływ obciążenia wierzchołka pędu na rozwój pąków bocznych (np. trzykrotka, koleus).

Doświadczenie, wykazujące wyginanie się łodygi ku światłu, a korzenia od światła (gorczyca).

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie nauki o przyrodzie żywej.

Znajomość najpospolitszych drzew krajowych i aklimatyzowanych, kilku roślin zarodnikowych podszycia leśnego, kilku roślin stanowisk suchych, z uwzględnieniem parowania roślin, przystosowań do stanowisk suchych, wpływu światła na życie i kształtowanie się roślin i przyswajania przez nie węgla.

Elementarne wiadomości o kiełkowaniu roślin, czynnościach korzenia, właściwościach gleby, jako środowiska, w którym żyją korzenie.

Znajomość pewnej liczby owadów leśnych szkodliwych i użytecznych, oraz ich znaczenia w gospodarce leśnej.

Zrozumienie potrzeby ochrony przyrody.

Znajomość obyczajów zwierząt egzotycznych, wskazanych w materiale nauczania, na tle warunków i środowiska.

W zakresie nauki o przyrodzie martwej.

Zrozumienie znaczenia tlenu przy spalaniu; znajomość składu chemicznego wody; znajomość rodzimych kopalni, wskazanych w programie, oraz sposobów ich użytkowania.

Znajomość budowy i działania dzwonka elektrycznego, ogniwa Leclanché'go, latarki elektrycznej, sprawność w obchodzeniu się z nimi; umiejętność tworzenia obwodów prądu elektrycznego.

Pojęcie o pracy, tarciu i trzech zasadniczych stanach równowagi; zrozumienie działania dźwigni i kołowrotu.

UWAGI.

Oddzielanie w czasie nauki o przyrodzie żywej i nauki o przyrodzie martwej nie może być ścisłe: na naukę o przyrodzie żywej, jeżeli tego będą wymagały warunki, wypadnie przeznaczyć poszczególne godziny lub dwugodzinne lekcje w marcu lub w początku kwietnia, a czasem i w listopadzie; nawzajem ta sama liczba godzin będzie zajęta przez fizykę i chemję w okresach, przeznaczonych zasadniczo na naukę o przyrodzie żywej.

W zakresie *nauki o przyrodzie żywej* punktem wyjścia dla opracowywania materiału są w tej klasie, podobnie jak w V, zjawiska biologiczne (wpływ światła i wilgoci na życie roślin, zależność zwierząt od środowiska), ujmowane na konkretnych przykładach, wybranych w zależności od tego, czy należyce występuje w nich to zjawisko, które chcemy dzieciom wyjaśnić, i czy rozporządzamy odpowiednim materiałem poglądowym.

Zwierzęta egzotyczne opracowuje się na tle krajobrazu, uwydatniając ich przystosowanie do warunków klimatycznych i glebowych.

Na wsi należy przewidzieć lekcje w lesie, o ile las znajduje się w pobliżu, albo wycieczki, których ilość uzależnić należy od odległości do lasu, na wiosnę lekcje lub wycieczki na wydmną piaszczystą oraz do zarośli dla zaznajomienia się z przystosowaniami roślin do stanowisk suchych oraz z pnączami. W mieście pożądana jest jedna wycieczka do lasu w jesieni oraz jedna wiosenna dla opracowania tematów, przewidzianych w kursie wiosennym.

Wiadomości z życia roślin, z którymi zaznajamiają się dzieci, obserwując dziko rosnące rośliny najbliższego środowiska, znajdują zastosowanie w zajęciach w ogrodzie.

Dla opracowania zagadnienia obiegu węgla niezbędne jest dostateczne poznanie przez ucznia w zakresie *nauki o przyrodzie martwej* głównych własności tlenu i dwutlenku węgla. W zależności od przygotowania młodzieży wykonanie tego działu programu może bądź ograniczyć się do opracowania poszczególnych etapów procesu zosobna, bądź też objąć ponadto ich związanie w całość.

Zagadnienia, zawarte w działach 6 i 7 materiału nauczania z dziedziny przyrody martwej, wprowadzają ucznia w odrębny, specjalny świat zjawisk magnetycznych i elektromagnetycznych oraz prądu elektrycznego.

Koniecznym staje się tu odpowiednie przygotowanie warunków do przebiegu zjawiska elektromagnetycznego (montaż przyrządu, względnie montaż urządzenia); ponadto zrealizowanie przebiegu zjawiska w formie eksperymentu posiada wtedy tylko metodyczną wartość, kiedy (poza montażem) sam uczeń jest jego bezpośrednim, ostatnim wykonawcą.

Szczegółnej troski ze strony nauczyciela wymaga dział, dotyczący pracy. Z rozmaitych znaczeń słów, określających różne nasze czynności, trzeba wyłonić treść bardziej *ogólną*, dla tych czynności *wspólną*. Przeglądając prace, dokonywane na różnych terenach, uczeń określa je językiem potocznym: „kuje, zgina, piłuje, rąbie, wbija, orze” i t. p. W tych różnych określeniach tkwi wspólna i bardziej ogólna treść, istotna dla pojęcia pracy mechanicznej: „przesuwa”. Nauka w tym dziale powinna ucznia doprowadzić do zrozumienia (lecz nie do definicji), że jednym z istotnych czynników pracy mechanicznej jest przesunięcie. Zrozumienie przez ucznia, że drugim czynnikiem pracy mechanicznej jest siła, nie napotyka na większe trudności.

KLASA VII.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pierwsze półrocze.

NAUKA O PRZYRODZIE MARTWEJ.

1. *Przetwory ze zbóż, ziemniaków, buraków.* Mąka, chleb. Krochmal. Cukier. Spirytus. Napoje alkoholowe i bezalkoholowe.

2. *Przetwory z mleka. Jaja. Tłuszcze. Owoce.* Części składowe mleka. Przetwory z mleka. Mleko i chleb w odżywianiu. Części składowe jaja. Działanie na białko: ogrzewania, spirytusu względnie kwasu octowego. Tłuszcze zwierzęce i roślinne i ich zastosowanie.

3. *Przetwory z węgla kamiennego.* Sucha dystalacja węgla kamiennego. Fabrykacja gazu świetlnego; schemat gazowni. Ciężar gazu świetlnego w stosunku do ciężaru powietrza. Główne części składowe gazu świetlnego. Obchodzenie się z instalacją gazową i jej konserwacja. Koks. Smoła pogazowa.

4. *Ropa naftowa.* Jej główne przetwory: benzyna, nafta, smary, parafina; środki ostrożności przy obchodzeniu się z benzyną i naftą; środki ratownicze w chwili przypadkowego zapalenia się benzyny, nafty i innych łatwopalnych materiałów.

5. *O obronie przeciwgazowej.* Praktyczne wskazówki: użycie maski, zachowanie się w schronie. Znaczenie silnego lotnictwa dla obrony przeciwgazowej.

6. *Pływanie ciał.* Prawo Archimedesesa dla wody i powietrza. Areometr; balon. Zasady czynnego pływania, samolot.

7. *Najważniejsze przyrządy optyczne.* Soczewka. Lupa. Okulary: daleko i krótkowzroczność.

8. *Prąd indukcyjny i jego zastosowania.* Sposoby otrzymywania prądu indukcyjnego. Model prądnicy; elektrownia. Motor. Instalacja oświetleniowa. Telefon. Radioodbiornik.

9. *Zjawiska elektryczne w atmosferze.* Błyskawica. Iskra z maszyny elektrostatycznej; jej działanie. Gromnik. Środki ostrożności przy obchodzeniu się z prądem; środki ratownicze w wypadku porażenia prądem.

10. *Mierzenie czasu.* Wahadło. Zasady budowy zegara wahadłowego i sprężynowego.

11. *Silniki.* Główne zasady budowy i działania wiatraka, maszyny parowej, turbiny wodnej. Przegląd przykładów zastosowań silników.

Drugie półrocze.

NAUKA O CZŁOWIEKU ŁĄCZNIE Z HIGJENĄ.

1. *Higjena postawy* w związku z ogólnym ukształtowaniem ciała.

2. *Ruchy kończyny dolnej.* Udział kości i mięśni w ruchach kończyny dolnej. Staw kolanowy, jako przykład ruchomego zestawienia kości. Zmęczenie mięśni. Pokaz doraźnej pomocy w razie stłuczenia kolana, zwknięcia, złamania kości, na przykładach kończyny dolnej.

3. *Ruchy kończyny górnej,* udział w nich kości i mięśni. Higjena paznokci. Opatrywanie drobnych ran.

4. *Pokarmy człowieka.* Przeróbka pokarmu w jamie ustnej. Higjena jamy ustnej. Przeróbka pokarmu w żołądku i jelitach. Higjena wyboru, przygotowywania i przyjmowania pokarmów.

5. *Wędrówka materiałów odżywczych z krwią* w związku z najważniejszymi narządami krążenia. Pierwsza pomoc w skaleczeniu głębszym i krwotoku. Męczenie się serca. Higjena pracy fizycznej i sportów. Działanie trucizn na serce (nikotyna).

6. *Wydalenie z organizmu dwutlenku węgla, wody i moczu.* Utlenianie się organizmu. Temperatura ciała ludzkiego. Oddychanie płucne. Znaczenie klatki piersiowej, jako ochrony kostnej płuc i serca. Znaczenie krwi przy oddychaniu. Higjena dróg oddechowych. Czynności wydalnicze nerek. Oddychanie i wydalanie skórne. Zmysły skórne. Higjena skóry.

Pierwsza pomoc w razie omdlenia, uduszenia, zatrue-

cia gazem świetlnym lub zaczadzenia, zamarznięcia, odmrożenia, porażenia słonecznego, utonięcia.

7. *Głowa, jako siedlisko większości narządów zmysłów.* Ochrona kostna narządów zmysłów. Czynności oka i związane z nimi szczegóły budowy. Higjena oczu. Czynności ucha i związane z nimi szczegóły budowy ucha. Niewidomi i głuchoniemi. Stosunek człowieka normalnego do upośledzonego.

8. *Znaczenie mózgu i rdzenia w ustroju ludzkim.* Zmęczenie układu nerwowego. Sen. Higjena układu nerwowego. Stosunek człowieka normalnego do psychicznie upośledzonego i chorego.

9. *Powtórzenie wiadomości* o czynnościach ustroju ludzkiego z uwzględnieniem zgubnego wpływu alkoholu na czynności poszczególnych narządów. Wpływ alkoholizmu na moralne i ekonomiczne życie społeczeństwa.

10. *Wrogowie organizmu ludzkiego.* Oddziaływanie pasorzytów zewnętrznych na ustrój ludzki i sposób walki z nimi. Pasorzyty wewnętrzne: trychiny, soliter. Krótkie wiadomości o ich przystosowaniach do życia pasorzytniczego. Zараżanie się temi pasorzytami i sposoby zapobiegania.

11. *Elementarne wiadomości o bakterjach.* Zjawiska z życia codziennego, wywołane przez bakterje: kwaszenie kapusty, ogórków, mleka. Sposoby zabezpieczania produktów spożywczych od psucia się. Działalność bakteryj w ściółce leśnej, kompoście, oborniku, próchnicy. Bakterje chorobotwórcze. Ich działalność w ustroju ludzkim na przykładzie gruźlicy. Zakażenie przyranne. Wskazówki praktyczne z zakresu zapobiegania najważniejszym chorobom zakaźnym. Główne sposoby roznoszenia chorób zakaźnych: pieniądze, woda.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie nauki o przyrodzie martwej.

Orientacja w zasadniczej kolejności prac i produktów przy otrzymywaniu przetworów rolnych; znajomość głównych produktów użytkowych suchej dystalacji węgla

kamiennego i dystylacji ropy naftowej; zapoznanie się z pierwszemi środkami obrony przed napadem gazowym.

Zrozumienie zasad pływania ciał; znajomość prostych przyrządów optycznych; orientacja w głównych sposobach wytwarzania prądu indukcyjnego; umiejętność należytego obchodzenia się z odbiorczą instalacją oświetleniową (żarówka, wyłącznik, przełącznik); zrozumienie zjawiska piorunu; orientacja w głównych zasadach budowy i działania wskazanych silników.

W zakresie nauki o człowieku łącznie z higieną.

Przyswojenie elementarnych wiadomości o czynnościach organizmu ludzkiego w związku z budową odnośnych organów.

Zrozumienie i utrwalenie zasad higieny osobistej.

Przyswojenie elementarnych wiadomości o bakterjach i ich znaczeniu w życiu człowieka.

UWAGI.

Nauka o przyrodzie martwej w klasie VII wymaga zróżnicowania zależnie od środowiska. W zasadzie należy nauczanie dostosować do lokalnych warunków. Na wsi więc należy szerzej rozwinąć część chemiczną (działy 1 do 5), w dużem zaś mieście część fizyczną (działy 6 do 11).

Nauka o przyrodzie martwej, zgodnie z charakterem ostatniej klasy, winna wydatnie przyczynić się do przygotowania młodzieży do dalszego życia przez zaznajomienie jej z dostępnymi zagadnieniami chemji i fizyki stosowanej, oraz przez wyrobienie zaradności w posługiwaniu się pewnymi urządzeniami technicznymi, używanymi w życiu codziennem. Przy rozpatrywaniu tych tematów na tle własnego środowiska należy młodzieży uświadamiać korzyści gospodarcze, płynące z rozwoju kultury materialnej.

W *nauce o człowieku* wiadomości o czynnościach organizmu ludzkiego, podawane w zakresie przewidzianym przez program, winny się opierać zawsze na faktach znanych uczniom, lub takich, które mogą być stwierdzone doświadczalnie.

Wskazania z zakresu higieny osobistej winny znaleźć uzasadnienie w poznawanych przez młodzież czynnościach organizmu ludzkiego. Wiadomości z zakresu ratownictwa winny być tak opracowane, by mogły być przez młodzież stosowane w razie konieczności.

Tematy, dotyczące bakteryj, należy opracować w ten sposób, by uwydatniło się ich znaczenie w pospolitych zjawiskach życia codziennego, oraz ich rola jako czynników chorobotwórczych i płynące stąd konsekwencje praktyczne.

UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMU.

Nauka o przyrodzie nie występuje jako osobny przedmiot w klasach I i II, w których tematy z tego zakresu są poruszane na lekcjach innych przedmiotów, przede wszystkim języka polskiego. W klasie III nauka o przyrodzie jeszcze się nie wyodrębnia sama przez się, ale ukazuje się jako nowy przedmiot nauczania łącznie z geografją. Dopiero w klasie IV nauka o przyrodzie otrzymuje osobny program, tworząc jednak formalnie wraz z geografją jeden przedmiot, w klasie V zaś zaczyna się podział na naukę o przyrodzie żywej i naukę o przyrodzie martwej, stanowiące formalnie jeden przedmiot. W klasach V i VI obie dziedziny występują kolejno w zależności od pór roku, w VII zaś kolejno w dwu półroczach.

Związek między nauką o przyrodzie żywej a nauką o przyrodzie martwej polega przede wszystkim na wzajemnem wyzyskiwaniu materiału, już opracowanego w jednej z obydwóch dziedzin; natomiast ścisła, tematyczna łączność może być uwzględniona tylko w wyjątkowych wypadkach.

CELE NAUCZANIA I ICH REALIZACJA.

Nauka o przyrodzie w szkole powszechnej ma na celu:

doprowadzenie do zdobycia elementarnych wiadomości o przejawach życia pospolitych zwierząt i roślin, o ustroju ludzkim z uwzględnieniem jego higieny; o najważniejszych zjawiskach przyrody martwej z uwzględnieniem tych, które mają większe znaczenie praktyczne;

kształcenie umiejętności świadomego i celowego obserwowania zjawisk i orientowania się w związkach, zachodzących między niemi;

zbliżenie uczniów do świata istot żywych przez częste z nimi obcowanie, wyrobienie poszanowania życia we wszelkich jego przejawach, wytworzenie uczuciowego stosunku do przyrody ojczyznej, wyrażającego się w poszanowaniu rodzimego krajobrazu;

wyrobienie czynnej postawy i zaradności w odpowiednich okolicznościach życia codziennego;

wskazanie możliwości podnoszenia środowiska na wyższy poziom gospodarczy, oraz uświadomienie znaczenia takiej działalności dla gospodarki Państwa.

W nauce o przyrodzie żywej odróżniamy przy realizacji tych celów kilka etapów.

Poruszanie tematów przyrodniczych oraz związane z nimi zajęcia praktyczne w klasach I i II mają za cel podtrzymanie wrodzonej dzieciom tendencji do obserwacji, wdrożenie do formułowania w słowach swoich spostrzeżeń, wzbudzanie uczuciowego stosunku do istot żywych, oraz wyrabianie właściwych nawyków higienicznych i kształcenie pewnej zaradności, z tem związanej.

W klasach III i IV dążymy do zaznajomienia z zjawiskami człowieka, związanymi z wyżywieniem się i ubraniem, i do wyrobienia poszanowania dla pracy ludzkiej i dla wszystkiego, w co człowiek pracą swą włożył; rozwijamy właściwy stosunek do istot żywych, wyrabiamy w dalszym ciągu nawyki higieniczne i odpowiednią zaradność.

W klasach V i VI postępujemy coraz dalej w urzeczywistnianiu wszystkich celów ogólnych nauczania przyrody. Oddziaływanie wychowawcze odbywa się pod hasłem „należy chronić wszystko, co żyje i co życiem swoim nie zagraża bytowi człowieka“. W klasie VI wprowadza się stopniowo uzasadnienie konieczności ochrony przyrody względami estetycznymi, naukowo - przyrodniczymi i historycznymi.

Szczególnym zadaniem klasy VII jest zaznajomienie młodzieży z organizmem ludzkim oraz danie rozumowych podstaw dla wskazań higieny osobistej.

Na wszystkich poziomach, korzystając z materiału bliskiego uczniowi, rozwijamy i pogłębiany znajomość środowiska. W klasach wyższych czerpiemy ponadto ma-

terjał z całej Polski, dążąc w ten sposób do zorientowania dzieci w bogactwach ojczyznej przyrody. Przy wszelkich odpowiednich okolicznościach kładzie się nacisk na fakty o ogólnem znaczeniu gospodarczem. Szczególnie doniosłe znaczenie pod względem wychowawczym posiada zaznaczone powyżej zagadnienie ochrony przyrody.

W klasie V stosunek ucznia do zjawisk przyrody martwej staje się stopniowo coraz bardziej czynny. Uczeń nie tylko świadomie obserwuje zjawisko i zastanawia się nad jego przebiegiem, lecz bada je, stara się znaleźć wytłumaczenie faktów, z którymi dotychczas niemal codziennie się spotykał, nie widząc jednak ich życiowego znaczenia; próbuje wreszcie lepiej, niż dotychczas, zużytkować właściwości niektórych zjawisk dla codziennego życia.

Taki stosunek ucznia do materiału nauczania nawiązuje się i rozwija w klasie V na tle pierwszych prymitywnych doświadczeń, obejmujących zjawiska naogół znane uczniowi z obserwacji najbliższego otoczenia. Przy pomocy takiego nieobcego materiału łatwiej jest uczniowi uzyskać postawę, którą scharakteryzowano powyżej.

W klasie VI nauka o przyrodzie martwej wprowadza ucznia w niektóre nowe dziedziny, w szczególności w dziedzinę zjawisk elektromagnetycznych, a inne ukazuje mu pod nowym, dotychczas obcym dla niego kątem widzenia, np. zagadnienie pracy mechanicznej.

W jednej i drugiej klasie, zgodnie z celami nauczania, z opracowania każdego niemal tematu powinien uczeń wynieść praktyczną korzyść, zwiększającą jego zaradność życiową.

W ramach nauki o przyrodzie martwej w szkole powszechnej posiada klasa VII ponadto swoje jeszcze zadania. Nauka w tej klasie ma zaznajomić ucznia z pewnymi technicznymi zagadnieniami chemji i fizyki stosowanej. Otrzymywanie przetworów spożywczych, sucha dystylacja węgla kamiennego, dystylacja ropy naftowej, lotnictwo, prądnice, silniki — oto tematy, w których winna się orjentować młodzież, opuszczająca szkołę powszechną, ze względu na ich wielkie znaczenie gospodarcze.

Ponadto nauka w klasie VII winna dążyć do wy-

robienia w uczniu skłonności do dokładniejszego rozglądania się w warunkach przyrodniczych bytu codziennego, zarówno osobistego jak i zbiorowego, na tle bliższego środowiska, w celu głębszego poznawania tego środowiska, jego potrzeb i możliwości jego rozwoju.

Związek nauki o przyrodzie martwej z kulturą całej Polski należy uświadamiać uczniowi w dostępny sposób zapomocą wiązania odpowiednich zagadnień z pewnymi terenami Rzeczypospolitej, oraz zapomocą podkreślania znaczenia dla Państwa każdej choćby pozornie najdrobniejszej, lecz rzetelnej pracy jednostki i zespołu. Ze względu na charakter materiału w klasie V (wstępne elementy fizyki i chemji, pierwsze wprowadzenie w metodę pracy) będzie można w pierwszym roku nauczania uwzględnić tylko drugi sposób. W klasach VI, VII obydwie drogi powinny zostać należycie wyzyskane. Złoża rud metalicznych, soli, węgla kamiennego, ropa naftowa i t. d. zwiążą nauczanie z odpowiednimi połączeniami Państwa. W klasie VII program uwypukla znaczenie obrony przeciwgazowej dla bezpieczeństwa Polski i rolę w tem zagadnieniu odpowiednio przygotowanej i usprawnionej jednostki.

We wszystkich wreszcie klasach należy pamiętać o konieczności tworzenia podstaw dla samokształcenia młodzieży. Ograniczony czas i brak odpowiednich urządzeń nie pozwalają na to, by w nauce szkolnej szerzej zajmując się pewnymi interesującymi zastosowaniami i wynalazkami, lecz młody umysł pragnie często tych właśnie wiadomości w większym zakresie, niż szkoła je dać może. Powinna więc ona skierowywać młodzież na drogę samokształcenia, budzić zainteresowanie do dobrej lektury popularno-naukowej, która rozwijać może zamiłowania, decydujące często o wyborze dalszej drogi kształcenia.

NAUKA O PRZYRODZIE ŻYWEJ.

POGLĄDOWOŚĆ.

W imię zasady poglądowości dąży się do tego, by dzieci mogły o ile możności zaznajamiać się z opracowywanymi obiektami lub zjawiskami na podstawie oso-

bistego z nimi zetknięcia się przy bezpośredniej obserwacji. Możliwość urzeczywistnienia tego postulatu w całej pełni lub tylko częściowo jest zależna: a) od środowiska, (duże miasto, wieś lub małe miasto), b) od tego, czy sięgamy do materiału z zakresu zoologii, czy botaniki.

Poglądowość w całej pełni i w najlepszej postaci możemy stosować na wsi lub w mniejszych miastach w zakresie botaniki, jeżeli będziemy dokonywali doboru odpowiednich roślin; dlatego też program wskazuje kategorycznie tylko rośliny uprawne, w związku z roślinami dziko rosnącymi ustala zjawiska, które należy opracować (owocowanie, wpływ światła na rośliny, wspinanie się roślin i t. p.), pozostawiając nauczycielowi dobór roślin w zależności od miejscowych warunków. W dużych miastach trudność uzyskania odpowiedniego materiału poglądowego, to jest żywych roślin, zmusza do ograniczenia jednych tematów, a rozszerzenia innych.

LEKCJE POZA KLASĄ.

Najwłaściwsze warunki stosowania poglądowości stwarza nauczanie poza klasą, w naturalnym środowisku, w którym żyje dana roślina lub zwierzę, lub też gdzie da się przeprowadzić obserwacja zjawiska, które ma być tematem lekcji. Nauczanie w takich warunkach, o ile dzieci się z niem oswoją, nie powinno nasuwać trudności wychowawczych; należy jednak zastosować odpowiedni sposób postępowania, to znaczy starać się o to, żeby dzieci zainteresowały się tematem i pracą; dążenie do utrzymania wyłącznie zewnętrznej karności chybia zawsze celu. Na wsi, w małych miastach i w szkołach, posiadających ogród, większość lekcji z zakresu botaniki może się odbywać w terenie. W klasie wygodniej odbywać lekcje następujących typów: a) badanie budowy roślin, np. budowy kwiatu, b) niektóre lekcje, mające charakter powtórzeń. W mieście o wiele częściej trzeba rezygnować z pracy w terenie i przeprowadzać lekcje w klasie.

Zoologia dostarcza mniej tematów, nadających się do opracowania w terenie. Na wsi w terenie można przeprowadzić lekcje o zwierzętach domowych (w stajni, na pastwisku, przy pracy i t. p.), lekcje o owadach, o zwie-

rzędach wodnych i ptakach, gnieźdzących się w pobliżu zabudowań ludzkich, (jaskółka, wróbel, bocian). Większość obserwacji, dotyczących zwierząt, może być robiona tylko w miarę następujących się okoliczności.

Ogród szkolny, o ile istnieje, powinien być jak najbardziej wykorzystany do przeprowadzania lekcji z zakresu botaniki; z tematów zoologicznych można w nim opracowywać na podstawie bezpośrednich obserwacji przede wszystkim owady i ptaki

WYCIECZKI.

Zarówno na wsi jak w mieście należy uwzględnić pewną ilość wycieczek we właściwym znaczeniu. Na wsi organizuje się wycieczki dalsze, kilkugodzinne, do zbiorowisk, których niema w najbliższym sąsiedztwie szkoły. W miastach wycieczki takie mają na celu zdobycie przynajmniej pewnej ilości spostrzeżeń w istotnie naturalnych warunkach. Teren do tego typu wycieczek musi być starannie wybrany, by zjawiska, które mają podlegać obserwacji, występowały wyraźnie i były skupione na niezbyt wielkiej przestrzeni; nie mogą być to obserwacje przygodne, dostosowane doraźnie do okoliczności, narzuconych przez przypadek, lecz przeciwnie teren poszukiwań powinien być wybrany zależnie od powziętych zamierzeń. Podobnie jak i zwykła lekcja, wycieczka powinna mieć swój wyraźny cel. Uświadomienie sobie przez dzieci, co mają zbadać i czego będą szukały, podtrzymuje ich zainteresowanie i chroni przynajmniej w pewnej mierze od rozproszenia. Przygodne obserwacje są najzupełniej usprawiedliwione w zakresie zoologii, np. obserwowanie ptaka, wiewiórki lub zająca, które przypadkiem spotka się w czasie wycieczki. Na wycieczkach wogóle, a szczególnie z dziećmi miejskimi, na które nowe warunki pracy silnie działają, należy przede wszystkim zwrócić uwagę na przejawy życia, np. obserwować lot trzmiecia, jak przysiadła na kwiatach, jak zapuszcza języczek, natomiast zaznajamianie dzieci z odnośnymi szczegółami budowy trzmiecia w tych warunkach nie przyniesie korzyści; zajęcia tego rodzaju należy odłożyć do pracy w szkole.

Na wycieczkach należy przestrzegać następujących prawideł: a) zbiera się tylko gatunki pospolite i tylko w ilości, potrzebnej do przeprowadzenia lekcji w klasie, b) zebrane okazy zabezpiecza się zaraz przed zniszczeniem: zwinięciem lub połamaniem, c) dla zbierania okazów nie wolno trącić łąk i pól, d) nie odrywa się dużych gałęzi, a przy zbieraniu owoców lub liści z drzew należy uważać, by ich nie niszczyć, e) przy połowie zwierząt wodnych bierze się tylko to, co będzie hodowane, choćby się zловиło najpospolitsze gatunki, f) pod żadnym pozorem nie należy dzieciom pozwalać na zbieranie nareczy kwiatów, które, w większości wypadków, są przez nie porzucane w drodze powrotnej do szkoły, g) miejsce odpoczynku i zabaw powinno być pozostawione w bezwzględny porządku, wszelkie papiery i odpadki jedzenia zakopane w ziemi, h) ognisk w lasach palić nie wolno, i) zabijanie ptaków lub ssaków dla wzbogacenia muzeum szkolnego na wycieczkach z dziećmi jest niedopuszczalne.

OBSERWACJE, JAKO PRACA ZADANA.

Spostrzeżenia w terenie mogą być w odpowiednich warunkach traktowane również, jako lekcje zadane: nauczyciel może polecić przynieść dzieciom okazy na lekcję, wskazując, jakie spostrzeżenia mają porobić przy poszukiwaniu i zbieraniu; np. jeżeli to dotyczy rośliny, mogą dzieci zauważyć, w jakich warunkach dana roślina rośnie, jakie owady odwiedzają jej kwiaty, czy niema na niej paraszytów i t. p. Mogą to również być obserwacje wstępne przed lekcją, np. przed lekcją o chrabąszczu dzieci mogą zaobserwować: na jakich drzewach żerują chrabąszcze, a jakich unikają, w jaki sposób trzymają się na liściach, czy mają lot ciężki czy lekki w porównaniu np. z muchą, komarem, motylem, jak wyglądają ich różki, gdy się wznoszą do lotu i t. p. Wszystkie te spostrzeżenia przeprowadzą dzieci chętnie poza godzinami zajęć w szkole, gdy tymczasem obserwacja żywych chrabąszczy na lekcji nasuwać może dużo kłopotów wychowawczych.

Niezmiernie ważnym czynnikiem nie tylko kształcącym, ale i wychowawczym jest obserwowanie przez

dzieci zjawisk, zachodzących w dłuższym przeciągu czasu, jak np. rozwój rośliny z nasienia lub sadzonki, budowanie gniazd przez ptaki (jaskółki, bociany) i opieka ich nad potomstwem. Spostrzeżenia tego typu powinny być robione przez dzieci w naturze, o ile pozwalają na to okoliczności, np. na wsi. Ogród szkolny powinien być wyzyskany w obszernym zakresie do spostrzeżeń, wymagających ciągłości w czasie.

HODOWLE I DOSWIADCZENIA.

Wielu odpowiednich tematów dostarczają również hodowle, na które należy zwrócić szczególną uwagę w szkołach miejskich, pozbawionych możliwości robienia licznych obserwacji w terenie. Hoduje się roślinę lub zwierzę, by zbadać jego wzrost i rozwój, np. przeobrażenie owadów, żab; drobne zwierzęta wodne dla obserwacji ich ruchów, sposobu pobierania pożywienia, sposobu oddychania i t. p. Nie należy trzymać ptaków w klatkach, o ile nie przemawiają za tem specjalne okoliczności, jak znalezienie chorego ptaka, któremu dzieci przychodzą z pomocą, wyjątek w tym względzie stanowi kanarek.

Program uwzględnia doświadczenia, w których się stawia wyraźne zagadnienie i wytwarza sztuczne warunki, doprowadzające do znalezienia odpowiedzi, np. jaki jest wpływ światła na wzrost rośliny? jakie znaczenie mają zapasy w nasieniu dla kielkującej rośliny? Należy przytem mieć możliwość porównywania, to znaczy, że hoduje się pewną ilość roślin w normalnych warunkach, a pewną ilość pozbawia się tego czynnika, którego wpływ pragnie się zbadać, zachowując wszelkie inne warunki niezmiennione. Doświadczenia, które muszą być bardzo proste, nietylko ze względu na swoją treść, ale i na technikę wykonania, powinny być doprowadzone do końca i dawać właściwe wyniki.

Zarówno doświadczenia, jak i hodowle, powinny być czysto i starannie utrzymane. Tam, gdzie warunki szkolne nie są dogodne, lepiej przedsięwziąć niewiele hodowli równocześnie i utrzymywać je tylko przez krótki okres opracowywania danych zagadnień w klasie, niż dawać dzieciom obraz udręczeń zwierząt i źle wykonanej pracy.

Z hodowlami ściśle się wiąże wyrabianie w dzieciach umiejętności hodowania roślin pokojowych i krzewienie zamięłowania w tym kierunku.

O ile w szkole chowa się zwierzęta (kury, króliki i t. p.), dostarczają one obfitego materiału do spostrzeżeń.

PRACE W OGRODZIE.

Prace dzieci w ogrodzie, odbywające się w godzinach zajęć praktycznych, winny być stale wyzyskiwane w nauczaniu przyrodoznawstwa, a począwszy od klasy V, stanowić praktyczne zastosowanie wiadomości o zjawiskach biologicznych, poznawanych na lekcjach przyrody. W tym wypadku, kiedy zajęcia praktyczne i nauka o przyrodzie są w rękach dwu nauczycieli, musi istnieć między nimi stałe porozumienie.

Uczniowie nie powinni wykonywać w ogrodzie żadnej pracy technicznej, której znaczenie i cel byłyby dla nich niezrozumiałe, gdyż głównem zadaniem tych zajęć jest świadome ustosunkowanie się do prac na roli i w ogrodzie. Obecny przy zajęciach, a niekiedy współpracujący z dziećmi nauczyciel powinien wyzyskiwać każdą nadającą się sposobność dla udzielania wyjaśnień, choćby skutkiem tego dzieci zapóźniły się w robocie technicznej; np. niszczenie chwastów w ogrodzie można wyzyskać dla wyjaśnień, dlaczego chwasty zagłuszają rośliny uprawne i okazują się od nich silniejsze, dlaczego rozpowszechniają się z taką szybkością, jak chwasty wędrują z dalekich krajów do nas i t. p.; przygotowanie gleby pod zasiew grządek daje okazję do stwierdzenia zmian w budowie gleby, które powoduje się przez uprawę, oraz do wyjaśnienia znaczenia cech, nabytych przez glebę, dla rozwoju i czynności korzeni.

SPOSÓB UJĘCIA MATERJAŁU NAUCZANIA.

Stosowanie pogładowości — warunku niezbędnego nauczania przyrody — nie powinno prowadzić do uprawiania w szkole czystej morfologii. Nie badanie kształtów, lecz przejawów życia, wyrażających się w tych kształtach, powinno być zadaniem pracy szkolnej. O ile niższe klasy, III i IV, mają jako ośrodek, skupiający za-

interesowania dzieci, pracę człowieka w ogrodzie i na roli, w klasach wyższych, V i VI, ośrodkiem zainteresowań są takie zjawiska biologiczne, jak: przystosowanie się zwierząt i roślin do warunków klimatycznych, wpływ temperatury, światła, wilgoci i środowiska na życie, rozwój i zachowanie się zwierząt i roślin. Zjawiska te są opracowywane na przykładach konkretnych, czerpanych z krajowej i egzotycznej flory i fauny. Takie ujęcie materiału pozwala na zrozumienie pracy człowieka zarówno przy uprawie roślin, jak i przy korzystaniu z bogactw naturalnych oraz na świadomy udział dziecka w pracach w ogrodzie. I tu więc w wyższych klasach są uwzględnione zagadnienia gospodarcze, lecz podchodzimy do nich nie od strony praktycznej — pracy człowieka, lecz od strony przyrody, do której człowiek w pracy swojej musi się przystosowywać, by móc ją wyzyskać.

Obserwacje, które dzieci przeprowadzają nad zwierzętami lub roślinami, powinny doprowadzać do ustalenia związku, jaki istnieje między budową a przejawami życia zwierzęcia lub rośliny. Równocześnie powinny sobie dzieci zdawać sprawę z zależności istot żywych od środowiska i od takich warunków zewnętrznych, jak temperatura, światło i wilgoć.

Należy jednak baczyć, by uwzględniać tylko takie zależności, które nie mogą ulegać dyskusji. Niewątpliwie istnieje związek między ustawieniem się liści klonu lub grabu a możliwością wyzyskania światła, niewątpliwie tylko przy pewnym ukształtowaniu ciała i kończyn mogą zwierzęta prowadzić życie nadrzewne, a szybkobiegaczami będą tylko zwierzęta o wysokich kończynach i t. p. Unikać należy jednak dopatrywania się przystosowań w każdym szczególnie morfologicznym, zauważonym przez dzieci. Drugim niebezpieczeństwem, jakie może grozić z powodu biologicznego ujęcia materiału, jest zbyt pochopne robienie kategoriycznych uogólnień. Nie można twierdzić, np., że wszystkie kwiaty o barwnym okwiecie są owadopylne, bo bywają między niemi i samopylne i wydające nasiona bez opylenia. Można tylko powiedzieć, że barwny okwiat wskazuje najczęściej na owadopylność.

TOK NAUCZANIA.

Przy projektowaniu toku zajęć powinno się dbać o utrzymanie zainteresowania dziecka w stałym napięciu. Przestrzeganie zasady pogłębłości, dobór materiału faktycznego, odpowiadającego poziomowi uczniów, stosowanie pracy samodzielnej — są to czynniki, sprzyjające niewątpliwie zainteresowaniu dzieci przedmiotem. Jednakże nawet przy uwzględnianiu tych czynników można wprowadzić zniechęcającą dziecko monotonię, jeżeli wszystkie lekcje będą opracowane według jednakowej dyspozycji. W tych warunkach może się stać wątpliwą nawet samodzielność ucznia: zaczyna on prosto mechanicznie odtworzać nabyte sposoby pracy z małą domieszką twórczego wysiłku. Pożądane więc jest stosowanie rozmaitych sposobów podejścia do tematu i różnorodności w konstrukcji lekcji, co nietylko podtrzymuje zainteresowanie dziecka, ale chroni również nauczyciela od zrutynizowania pracy.

Zrutynizowania pracy uniknie się wtedy, gdy na początku lekcji wysunięty zostanie jakiś ośrodek zainteresowania danym tematem, który nada pewien kierunek zarówno obserwacjom, jak i rozumowaniu dzieci: idąc po drodze celowych poszukiwań, dzieci będą się same wypowiedziały, bez ciągłego pobudzania przez nauczyciela za pomocą pytań. Nadmiar drobnych pytań uczącego, następujących jedno po drugim, nakłada tak wąskie ramy wysiłkom myślowym dziecka, że sprowadza je tylko do stwierdzania faktów, dostrzeżonych na badanych okazach, z wyłączeniem wszelkiego pierwiastka rozumowego.

Przy opracowywaniu większości tematów, wskazanych przez program, należy stosować pracę samodzielną dziecka w postaci planowych obserwacji i rozumowania. Nie znaczy to jednak, by nauczyciel, pojmując krańcowo tę zasadę, unikał wszelkich wyjaśnień ze swej strony wtedy, kiedy dziecko jakiejś wiadomości nie będzie mogło zdobyć na podstawie pracy samodzielnej. Pewne tematy wymagają nawet przewagi wyjaśnień nauczyciela, przy względnie słabym udziale uczniów, np. tematy z zakresu higieny.

Dużą rolę odgrywają opowiadania nauczyciela o życiu i obyczajach zwierząt, oraz na tematy o charakterze wychowawczym, jak np. ochrona przyrody. Opowiadania takie winny być możliwie barwne i sugestywne.

UTRWALANIE WIADOMOŚCI.

Celem nauczania przyrody jest nie tylko kształcenie formalne, które osiąga się przez stosowanie samodzielnej pracy dziecka, ale i danie mu pewnego zasobu wiadomości z zakresu przyrodoznawstwa. Ilość materiału pamięciowego, przyswojonego przez dzieci, nie powinna być duża, ale bardzo starannie dobrana. Program wskazuje materiał, który ma być przez dzieci przyswojony w każdej klasie. W ramach tych wymagań może jednak grozić przeładowanie szczegółami, o ile nauczyciel nie będzie świadomie dokonywał ich wyboru. Nie należy wymagać od dzieci pamiętania takich szczegółów, które im się z niczem nie kojarzą i których pamiętanie nie znajdzie w późniejszym życiu żadnego usprawiedliwienia. Do takich zbędnych wiadomości należą przedewszystkiem liczne szczegóły morfologiczne, które bywają często samorzutnie przez dzieci spostrzegane; np. nie to jest godne zapamiętania, że wiewiórka ma 5 palców u tylnych nóg, a 4 u przednich, chociażby dziecko ten fakt stwierdziło na okazie, lecz to, że długie ruchome palce, opatrzone ostremi pazurami, ułatwiają jej bieganie po drzewach i t. p.

Należy wymagać od dziecka miejskiego, by znało najważniejsze krajowe rośliny uprawne i prace, związane z ich uprawą, gdyż na tem opiera się wyżywienie i dobrobyt kraju. Wybór szczegółów do zapamiętania winien więc być celowy: wiadomości, które zdobywa dziecko w szkole, albo mają mu ułatwić orjentowanie się w otaczającym świecie, albo mieć charakter użyteczny.

Dla utrwalenia nabytych wiadomości są konieczne powtórzenia. Nie powinny one jednak być czysto pamięciowym odtworzeniem poznanych faktów, lecz pracą myślową dokoła nowego zagadnienia, do którego rozstrzygnięcia posłużyć ma poznany już dawniej materiał faktyczny.

Takiem powtórzeniem może być np. klasyfikowanie poznanych form zwierzęcych. Klasyfikowanie, dokonywane przez dzieci, musi być zgodne z zasadami logiki, nie będziemy jednak dążyć do tego, by miało ono pozory systematyki naukowej. W zakresie botaniki podstawą do powtórzeń w wyższych klasach mogą być zagadnienia biologiczne o dosyć szerokim zakresie, np. jak długo żyją rośliny, które poznaliśmy i jak zimują? W jaki sposób mogą rośliny wyzyskiwać światło słoneczne?

KSIAŻKI I POMOCE NAUKOWE.

Poczynając od klasy IV, dzieci mają podręcznik: służy on przedewszystkiem do przypomnienia treści lekcji i przez to do utrwalenia materiału pamięciowego. Wobec tego, że tok lekcji bywa różny, zależny od wielu okoliczności, a przedewszystkiem od warunków lokalnych, dziecko znajdzie naogół w podręczniku tę samą treść, którą opracowywało na lekcji w innem ujęciu, opracowanie lekcji z podręcznika nie będzie jej mechanicznem odtworzeniem i zapamiętaniem, lecz będzie wymagało czynnej postawy wobec książki.

Obok podręcznika dziecko powinno być wdrażane do posługiwania się różnemi książkami, jako źródłem wiadomości, np. niektóre tematy z życia zwierząt mogą być przedmiotem zupełnie samodzielnej lektury różnych książek, bez uprzedniego opracowania tematu na lekcji, lecz z obowiązkiem zdania potem sprawy nauczycielowi z przeczytanej treści. Korzystanie z książki należy zalecać również wtedy, gdy uczeń zwraca się do nauczyciela z zapytaniem, wykraczającym poza zakres zagadnień, objętych nauczaniem szkolnem, oczywiście o tyle, o ile jest do rozporządzenia odpowiedni materiał książkowy. Nauczyciel jest w takim wypadku obowiązany do sprawdzenia, czy dziecko znalazło pożądaną wyjaśnienie i czy je dobrze zrozumiało.

Konieczność posługiwania się ilustracjami występuje szczególnie w dziale o zwierzętach, gdyż w wielu wypadkach nie będzie można zastosować żywego materiału poglądowego, lecz tylko ryciny, które winny być jak naj-

liczniej uwzględnione w podręczniku. Umiejętne kierowanie odczytywaniem tych rycin przez dziecko musi wówczas z konieczności zastąpić obserwację żywego materiału. Dla porozumienia się jednak nauczyciela z ogółem klasy ryciny w podręczniku nie są wystarczające, konieczne są także duże tablice ścienna, wyobrażające dane zwierzę na tle środowiska.

Zaopatrując szkołę w okazy wypchane, należy kierować się następującymi wskazaniem: nie powinno być w szkole okazów zwierząt rzadkich, podlegających ochronie (np. świstak), ptaków, mających dodatnie znaczenie gospodarcze.

W każdym wypadku należy typ pomocy dostosowywać do roli, jaką dany temat posiada w programie, i do charakteru danego obiektu, np. pożądanym jest preparat spirytusowy żmii, gdyż dzieci powinny się dokładnie zaznajomić z jej wyglądem ze względów praktycznych.

W dziale botanicznym pomocy szkolnych zbędne są tablice, wyobrażające pospolite rośliny krajowe. Tam, gdzie już są one do dyspozycji nauczyciela, mogą być użyte do powtórzeń, w żadnym zaś wypadku nie mogą służyć jako jedyny materiał poglądowy. Natomiast rośliny, podlegające ochronie, należy pokazywać dzieciom tylko na rycinach; nie powinny się one znajdować w szkole pod postacią okazów zasuszonych.

Dużą rolę w nauczaniu mogą odgrywać obrazki i pocztówki, kolekcjonowane przez nauczyciela i dzieci.

Obrazkami można się posługiwać w różny sposób: np. dziecko rozpoznaje na obrazkach to, co widziało w naturze, i przyzwyczajają się do kojarzenia konkretnego obiektu z jego wyobrażeniem na płaszczyźnie, co ułatwia mu pracę odwrotną: rozpoznanie w naturze tego, co było widziane na obrazku. Poza tem obrazki dostarczają dużo tematów do samorzutnego wypowiedzania się dzieci.

Dzieci często pytają o nazwy znalezionych zwierząt lub roślin; jest to doskonała sposobność do ćwiczenia ich zaradności: zamiast mówić nazwę, nauczyciel poleca im rozpoznanie danego zwierzęcia lub rośliny w atlasie i znalezienie jego nazwy. Atlasy zoologiczne powinny odpowiadać następującym wymaganiom: a) zwierzęta powin-

ny być przedstawione w charakterystycznych postawach na tle środowiska, b) pożądanym jest, by na jednej tablicy był tylko jeden gatunek zwierzęcia, lub też grupa zwierząt, pozostająca w pewnej zależności od siebie (np. lis, podchodzący kuropatwę). O ile na jednej tablicy umieszcza się z jakichkolwiek względów kilka form zwierzęcych, winny one być tak dobrane, by mogły być utrzymane w tej samej skali. Rośliny w atlasach botanicznych winny być ugrupowane na podstawie środowisk oraz por roku, w których kwitną. Rośliny na jednej tablicy powinny być utrzymane w tej samej skali. O ile roślina nie może być przedstawiona w całości, należy uwzględnić jej najbardziej charakterystyczne części.

WSKAZOWKI METODYCZNE, DOTYCZĄCE KLASY VII.

Nauka o człowieku łącznie z higieną w klasie VII ma do spełnienia dwojakie zadanie: winna ona dać elementarne wiadomości o czynnościach ustroju ludzkiego w związku z jego budową, oraz zrozumienie tych nakazów higienicznych, które były podawane w poprzednich latach wychowania szkolnego bez żadnych podstaw rozumowych.

Każdy uczeń sam dla siebie lub dla swego kolegi jest w pewnym zakresie materiałem poglądowym, a lekcje gimnastyki i badania lekarskie mogą dostarczyć szeregu spostrzeżeń, które winny być wyzyskane w odpowiednim czasie. Gimnastyka dostarcza spostrzeżeń, dotyczących postawy, zachowania równowagi, ruchomych i nieruchomych części szkieletu, różnorodności ruchów, wykonywanych przez poszczególne części ciała, działalności poszczególnych grup mięśni; badania lekarskie, o ile są przeprowadzane, pozwalają stwierdzić przyrost na wadze i wzroście, wzrost pojemności klatki piersiowej, umieszczenie serca i t. p. Wyzyskanie dla nauki o człowieku szkolnych zabiegów higienicznych wiąże wiadomości, nabywane przez dziecko, z jego własnym ustrojem, a przepisy higieniczne tracą charakter narzuconych nakazów, stając się wnioskami, wyprowadzanymi najczęściej przez dzieci samodzielnie.

Niezależnie od tego materiału spostrzeżeniowego i pogładowego jest rzeczą konieczną posługiwanie się modelami i tablicami dla zaznajomienia dzieci z budową wewnętrzną w szczerpym zakresie, jaki jest wskazany przez program, ale i w tym wypadku dzieci powinny umieć wskazać na sobie najważniejsze organy.

Punktem wyjścia dla rozważań z zakresu czynności organizmu ludzkiego winien być zawsze fakt, znany dzieciom, lub taki, który można doświadczalnie stwierdzić. Dzieci np. wiedzą, że przybywa im na wadze, że ich kości i mięśnie rozrastają się. Rozrost ten odbywa się kosztem pożywienia, które dotrzeć musi do wszystkich części ciała, bo wszystkie się rozrastają. Pożywienie może tylko w postaci płynnej wędrować po ustroju, stąd konieczność doprowadzenia naszych różnorodnych pokarmów do stanu płynnego — zadanie to spełnia przewód pokarmowy. Rozumowanie takie daje podstawę do zrozumienia zjawiska trawienia. Prowadząc dalej nasze rozumowanie, stwierdzamy, że dorośli muszą jeść, choćby im na wadze nie przybywało: stąd wniosek, że organizm ludzki wciąż się zużywa, wciąż coś traci i odradza to, co stracił — kosztem pożywienia. Elementarne zrozumienie tych przemian jest ważnym momentem w tym dziale nauczania z punktu widzenia wykształcenia przyrodniczego.

Opracowywanie zagadnień, dotyczących człowieka, wymaga przypominania niektórych wiadomości z zakresu fizyki i chemji. Niekiedy przyrząd fizyczny może oddać większe usługi niż model anatomiczny.

Niezależnie od swoich wartości ogólnokształcących i praktycznych w zakresie higieny, nauka o człowieku może być w dużej mierze wyzyskana dla celów wychowawczych. Niewątpliwie narzucać się będzie dzieciom porównywanie ustroju zwierzęcego i ludzkiego; często nauczyciel będzie posługiwał się, i słusznie, analogjami przy rozpatrywaniu tego lub innego zjawiska. Równocześnie wypływnie zagadnienie przodującego stanowiska, jakie człowiek zajmuje w przyrodzie: chwytne ręka, wspomagana przez niezliczone narzędzia, mowa, utrwalana na piśmie, przekazująca z pokolenia na pokolenie doświadczenie ludzkie. Stąd wnioski o obowiązkach, jakie nakłada na czło-

wieka takie bogate wyposażenie: stosunek człowieka do człowieka, nie regulowany wyłącznie walką o byt — opieka nad słabymi i upośledzonymi, jako obowiązek indywidualny i społeczny; stosunek do samego siebie — dążenie do wyzyskania tych cech, które przyroda wyróżniła człowieka z pośród swoich tworów.

Nauczanie o pasorzytach zarówno zewnętrznych jak i wewnętrznych z pośród robaków i owadów należy ująć z punktu widzenia praktycznego, higienicznego, a nie przyrodniczego. Zbędne jest więc wchodzenie w szczegóły budowy tych zwierząt. Jedynie cechy, które są związane z ich życiem pasorzytniczym, winny być uwydatnione, np. organy paszczowe owadów, organy czepne pasorzytów wewnętrznych i t. p.

Bakterje również opracowuje się z punktu widzenia praktycznego. Chemiczna strona ich działalności musi być pominięta; w większości wypadków stwierdza się tylko efekt końcowy: zmiany, następujące w ciałach podlegających działalności bakteryj, oraz wydzielanie jądów przez bakterje chorobotwórcze. Nauczanie należy tak prowadzić, by uwydatnić wielką rolę bakteryj w gospodarce przyrody.

KORELACJA NAUKI O PRZYRODZIE ŻYWEJ Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Tematy przyrodnicze są poruszane już w klasie I i II na lekcjach języka polskiego. W dalszym ciągu nauki szkolnej czytanki o zabarwieniu przyrodniczym na lekcjach języka polskiego, ujęte w formę żywych, barwnych opowiadań i obrazków, przyczyniają się do ożywienia i uzupełnienia nauki o przyrodzie. Koniecznym warunkiem jest tu stosowna wartość literacka tych czytanek.

Nauczanie przyrody posiada szereg wspólnych tematów z geografją: krajobraz, szata roślinna i świat zwierzęcy. Geografja pomoże do wyjaśnienia charakterystycznych cech, np. ogólnego pokroju roślin i wyglądu zwierząt w zależności od warunków klimatycznych, pór roku, rodzaju gleby. Nauczyciel geografji rozszerza wiadomości o roślinach użytkowych i zwierzętach, mających znaczenie gospodarcze dla człowieka, zwłaszcza egzotycznych, opra-

cowywanych przez nauczyciela przyrody zwykle mniej obszernie.

Podczas wycieczek przyrodniczych, szczególnie dalszych, nauczyciel nie powinien pomijać sposobności do dania wyjaśnień geograficznych i odwrotnie wycieczki geograficzne należy wyzyskać zależnie od okoliczności do spostrzeżeń biologicznych.

Nauka o przyrodzie dostarcza wielu tematów do pracy w zakresie rysunku. Jest niekiedy rzeczą pożądaną, by rysunek i związana z nim dokładna obserwacja poprzedzały bezpośrednio opracowywanie danego tematu na lekcji nauki o przyrodzie.

Związek z zajęciami praktycznymi polega przede wszystkim na odpowiedniej organizacji prac w ogrodzie szkolnym tam, gdzie ogród istnieje, na wyzyskaniu dla obserwacji przyrodniczych chowu zwierząt domowych, o ile jest prowadzony w szkole, a także na wykonywaniu w zakresie zajęć rękodzielniczych przyborów do hodowli i doświadczeń.

NAUKA O PRZYRODZIE MARTWEJ.

MIEJSCE I PRZEBIEG NAUCZANIA.

Miejscem pracy dla nauki o przyrodzie martwej może być teren naturalny gospodarczy izba szkolna pracownia. Na pierwszych dwóch terenach zjawiska występują w stanie gotowym, często jednak skomplikowanym, dla ucznia trudnym do ujęcia. Dlatego wyzyskanie dla pracy miejsc pozostałych jest rzeczą niezbędną: zjawiska, tu wywoływane, nie posiadają wprawdzie charakteru zupełnie naturalnego, występują jednak w warunkach i przebiegach uproszczonych, bardziej dostępnych dla zrozumienia.

Przystępując do opracowania tematu, nauczyciel winien rozważać dodatnie i ujemne strony pracy nad nim na różnych dostępnych terenach i wybrać teren najodpowiedniejszy. Wybór zależy będzie od środowiska, w którym się szkoła znajduje, od jej otoczenia, od wyposażenia szkoły w pomoce naukowe, istnienia pracowni i t. d. Nawet jednak przy dobrze wyposażonej pracowni należy młodzież jak najczęściej stykać bezpośrednio ze zjawiskami

zachodzącymi w przyrodzie i urządzeniami życia praktycznego, dążąc do tego, by fragmenty jednego zagadnienia, opracowywane na różnych terenach, wzajemnie się treścią przenikały i uzupełniały.

Przy opracowywaniu materiału nauczania należy jak najsilniejszy nacisk położyć na związek nauki z codziennym życiem praktycznym. Opracowanie niektórych zagadnień może polegać tylko na rozpatrzeniu praktycznego urządzenia lub zastosowania technicznego, lub na życiowej interpretacji zjawiska, codziennie przez ucznia spostrzeganego. Przy rozpatrywaniu innych tematów włączy się jako ogniwo pośrednie badanie zjawiska w pracowni lub eksperyment nauczyciela.

Punktem wyjścia winno być zaciekawienie ucznia. Przez nawiązanie do świata otaczającego, w miarę możliwości do bezpośredniego otoczenia, do skromnego doświadczenia ucznia, należy wzbudzić zainteresowanie i uczynić zagadnienie aktualnym.

Stworzywszy ten konieczny dla nauki stosunek do tematu, należy zużytkować bezpośrednio działanie zjawiska na ucznia, wskazać na możliwości jego wyzyskania, oraz rozpatrzyć, jak zjawisko badane reguluje odpowiednie urządzenia ludzkie i jakie ono posiada znaczenie w ogólnej gospodarce przyrody.

W zasadzie przebieg nauczania powinien odpowiadać następującemu schematowi:

1. Nawiązanie do spostrzeżeń uczniów, poczynionych w życiu codziennym, oraz do przerobionego materiału.
2. Postawienie i wstępne omówienie zagadnienia.
3. Omówienie sposobów wykonania eksperymentu i wybór jednego z tych sposobów, bez uprzedzania wyników, względnie wybór sposobu przeprowadzenia obserwacji na terenie naturalnym lub gospodarczym.
4. Wykonanie eksperymentu według wybranego sposobu, względnie obserwacja zjawiska lub urządzenia na terenie naturalnym lub gospodarczym.
5. Kontrola, uporządkowanie i uzgodnienie spostrzeżeń.
6. Uzupełnienie zasobu spostrzeżeń, zebranych w cza-

sie wykonywania eksperymentu lub zwiedzania terenu, innymi spostrzeżeniami z otoczenia.

7. Opracowanie wniosków.

Schemat ten, podany przykładowo, nie da się zastosować przy opracowywaniu wszystkich tematów; czasem niektóre jego ogniwa odpadną, często między wymienione włączyć trzeba będzie nowe, pośrednie.

Szczegółnej uwagi wymaga etap ostatni. Pomieścić należy, że opracowanie wniosków opiera się na bezpośredniej obserwacji zjawiska, na samodzielnym stosunku ucznia do niego, a nie na cudzym opisie. Samodzielność wyrazi się w tem, że uczeń poda własny opis przebiegu zjawiska, przebiegu, którego był świadkiem, a często i sprawcą. Nauczyciel winien przyjmować uważnie każdy opis (byle nie cudzy): dobry i trafny, zły i chaotyczny. Ostateczną treść opisu ustalić może tylko samo zjawisko, powtarzane w razie potrzeby.

Wnioski winny być bezpośrednie. Nie mogą one wyrażać się w dalekich uogólnieniach, w ścisłych i złożonych pojęciach chemicznych i fizycznych. Takie uogólnianie i wytwarzanie pojęć byłoby w szkole powszechnej przedczesne.

Materiał teoretyczny należy wogóle ograniczyć do najniezbędniejszego, dostępnego dla uczniów zakresu, a więc np. w klasie V przy rozpatrywaniu zjawisk optycznych nie należy wykonywać pomiarów kątów padania i odbicia, współczynnika załamania, nie należy wykreślać obrazów w zwierciadle płaskim; podobnie w klasie VII należy maszynę elektrostatyczną rozważać tylko jako dogodny źródło elektryczności bez teoretycznego uzasadnienia jej działania; również opracowanie silników, wskazanych w programie tej klasy, winno posiadać charakter wyłącznie praktyczny.

PRACA NA TERENIE NATURALNYM LUB GOSPODARCZYM.

Praca na terenie naturalnym lub gospodarczym może przybierać postać bądź lekcji poza klasą (na podwórzu, w zabudowaniu gospodarskim, w pobliskim obejściu), bądź wycieczki.

Wycieczki w nauczaniu przyrody martwej mogą być krótsze i dłuższe.

Krótką wycieczką ma na celu obejrzenie zjawiska lub szczegółu jakiegoś urządzenia na terenie naturalnym lub gospodarczym. Albo włącza się ją w dwugodzinną lekcję w ten sposób, że jest tylko fragmentem lekcji, albo też poświęca się na nią całe dwie godziny; liczyć się przytem należy z odległością danego terenu od szkoły i obierać tylko objekty najbliższe.

Tak pojęta wycieczka może albo być uzupełnieniem wykonanego już w pracowni eksperymentu, albo też w niektórych wypadkach go zastępować. Dążyć należy do tego, aby uwzględnić eksperyment i wycieczkę, ponieważ obydwie te formy nauczania uzupełniają się wzajemnie, a każda z nich posiada specyficzne wartości kształcące i wychowawcze.

Inny charakter posiada wycieczka, zorganizowana w celu obejrzenia całości urządzenia gospodarczego lub przemysłowego (warsztatu, fabryki), i przedsięwzięta po opracowaniu odpowiedniego działu materiału nauczania. Gdy w pierwszym przypadku wycieczka jest fragmentem pracy nad pewnym zagadnieniem, w drugim jest ona zakończeniem większego działu materiału nauczania. Czas, przeznaczony na wycieczkę drugiego rodzaju, może obejmować od dwóch do trzech godzin, w dogodnych warunkach (zmiana tygodniowego planu godzin) cały dzień szkolny.

Przed urządzeniem dalszej wycieczki należy zbadać warunki pracy na terenie, który ma się zamiar zwiedzić, odległość jego od szkoły, zapewnić sobie właściwe przyjęcie wycieczki i t. p. Uczniowie winni dokładnie wiedzieć, co mają obserwować.

Możliwe jest wreszcie wyzyskanie wycieczek, organizowanych w nauce innych przedmiotów, dla celów nauki o przyrodzie martwej; jeśli nauczyciel przyrody martwej nie uczy równocześnie przedmiotu, dla którego urządza się wycieczkę, konieczne jest porozumienie.

CWICZENIA UCZNIOWSKIE.

Główną i podstawową formą nauczania przyrody martwej jest ćwiczenie uczniowskie.

Ćwiczenia uczniowskie, odbywające się na lekcjach nauki o przyrodzie martwej, należy z zasady wykonywać tak zwanym „równym frontem“, t. j. w ten sposób, że wszyscy uczniowie opracowują równocześnie to samo zagadnienie, przytem na jeden zespół przyrządów może przypadać 2—4 uczniów.

Przebieg zjawiska w ćwiczeniu winien być prosty, aby uczeń mógł je objąć jako całość, wyraźny, aby zmysły ucznia reagowały swobodnie, oraz jednoznaczny, aby po wykonaniu ćwiczenia uczeń mógł je samorzutnie, zdecydowanie i jasno opisać. Samo zjawisko, wybrane jako temat ćwiczenia, winno być łatwo powtarzalne w warunkach szkolnych, co umożliwi utrwalenie i grupowanie spostrzeżeń ucznia, oraz wzbudza w nim stopniowo świadomość stałej kolejności poszczególnych fragmentów zjawiska i ich pewnej prawidłowości.

EKSPERYMENT I INFORMACJE NAUCZYCIELA.

Nauczyciel wykonywa eksperyment z reguły wtedy, gdy albo doświadczenie jest za trudne, by mógł je wykonać uczeń, a zagadnienie tak ważne, że nie można go pominąć, albo też gdy środki są tak skromne, że przerebienie danego doświadczenia przez wszystkich uczniów nie jest możliwe. W obydwu wypadkach uczeń nie może pozostać tylko biernym widzem, lecz powinien brać udział w wykonywaniu eksperymentu. Udział ten może wystąpić w dwojakiej postaci: uczeń może pomagać nauczycielowi doraźnie w wykonywaniu pewnych tylko fragmentów doświadczenia, albo też bezpośrednim wykonawcą staje się uczeń, nauczyciel zaś daje wskazówki i rady.

Z tego, co wyżej powiedziano, wynika, że eksperyment, wykonywany przez nauczyciela, jest tylko sposobem wyjścia z sytuacji trudnych metodycznie.

Zarówno ćwiczenia uczniowskie, jak eksperymenty pokazowe, wymagają od nauczyciela pewnych umiejętności

technicznych. Nauczyciel powinien umieć: montować i zestawiać przyrządy, sporządzać niektóre przyrządy prymitywne oraz sprzęt pomocniczy. Opanowanie tych umiejętności pozwoli mu poprawnie i zaradnie eksperymentować, umożliwi rozsądną kontrolę nad ćwiczeniami, wykonywanymi przez uczniów, i doraźną w nich pomoc, oraz ułatwi organizację prac warsztatowych, wchodzących w skład zajęć praktycznych.

Zdarzyć się mogą wypadki, że i wykonanie eksperymentu nie będzie możliwe z różnych względów; wtedy należy poprzestać na informacji.

Informacja występuje w różnych fazach pracy laboratoryjnej lub obserwacji urządzeń technicznych, jako niezbędne dopełnienie i naświetlenie, albo, wiążąc się z danym zagadnieniem, wprowadza do niego nową treść użytkową, praktyczną.

NOTATKI UCZNIÓW.

Dla ciągłości pracy eksperymentalnej stosować należy notatki, obejmujące tekst pisany i rysunki. Tekst pisany notatek winien być ustalony wspólnie przez nauczyciela i ucznia, zredagowany zwięźle, z zastosowaniem wyrazów i zwrotów dla ucznia zrozumiałych. Rysunek, wykonywany również na lekcji, powinien być schematyczny, przejrzysty, zrozumiały dla ucznia i nie nadbyt trudny do wykonania.

KSIĄZKA.

Książka może występować w postaci podręcznika oraz w postaci lektury popularnej. Podręcznik umożliwia uczniowi utrwalenie wiedzy, zdobytej w szkole, uzupełnia tę wiedzę przez podawanie materiału opisowego i informacyjnego, wreszcie w razie krótkiej przerwy w nauce szkolnej zastępuje ją częściowo. Czytanie przystępnego opisu zjawiska ułatwia jego zrozumienie, a kilkakrotnie powtórzone w razie potrzeby sprzyja gruntowniejszemu przemyśleniu.

Odpowiednia lektura popularna jest jednym ze środków budzenia zaciekawienia młodzieży, źródłem, z którego uczeń czerpie interesujące go wiadomości, pomocą

w przemyślaniu zagadnień nowych, nie objętych programem, a aktualnych dla ucznia.

Nauczyciel winien organizować posługiwanie się lekturą, czuwać nad jej doborem i nią kierować. Zakres lektury winien być w ogólnych ramach dostosowany do materiału nauczania.

NAUKA NA WSI I W MIEŚCIE.

Materiał nauczania w klasie V i VI jest tego rodzaju, że może być w całości opracowany zarówno w szkole na wsi jak i w mieście. Należy tylko dobrać odpowiednie przykłady do ilustracji tego materiału, zależnie od środowiska, oraz posługiwać się odpowiednim terenem pracy. Należy również odpowiednio modyfikować rozkład czasu, poświęcać więcej uwagi zagadnieniom charakterystycznym i aktualnym dla wsi, względnie miasta, a ograniczyć do krótkich wzmianek naukę o tych zastosowaniach, które nie odgrywają większej roli w gospodarstwie domowym i społecznym danego środowiska. Różnice występują silniej w klasie V, niż w VI.

Przykłady.

Klasa V.

1. Źródła ciepła użytkowego w gospodarstwie domowym; sposób racjonalnego palenia w piecu, kuchni.

Zagadnienie to posiada duże znaczenie dla wsi i w mieście; sposób jednak opracowania na wsi i w dużym mieście, zaopatrzonem w instalację gazową, elektryczną i ogrzewanie centralne, będzie różny i winien być uzależniony od warunków mieszkaniowych młodzieży. W dużym mieście należy ten punkt programu ograniczyć do krótkiej wzmianki, gdyż przy opracowywaniu suchej dystalacji węgla kamiennego (gaz świetlny) i elektryczności w klasie VII zagadnienie ogrzewania w warunkach wielkomiejskich znajdzie rozwinięcie i pogłębienie.

2. Wpływ palenia się lampy naftowej na czystość powietrza; części składowe lampy naftowej i ich znaczenie.

Zagadnienie to należy opracować szczegółowo na wsi

i w małym mieście, natomiast ograniczyć do krótkiej wzmianki w dużym mieście, gdzie większość domów jest zaopatrzona w elektryczną instalację oświetleniową.

3. Urządzenia, dające dobrą wodę do picia.

Na wsi i w małym mieście należy uwzględnić przede wszystkim studnie, w dużym mieście wodociągi (na wsi praca na terenie gospodarczym, w dużym mieście wycieczka do stacji wodociągów).

Materiał dla *klasy VII* należy dostosować szczególnie umiejętnie do warunków miejscowych: w szkole wiejskiej należy szerzej rozbudować część chemiczną, w wielkim zaś mieście część fizyczną.

Przykłady.

1. Przetwory z mleka; produkcja jaj.

Na wsi zwiedzić należy mleczarnię, jajczarnię i t. p., wykonać niektóre proste doświadczenia, oraz użyć ilustracji. W dużym mieście natomiast warunki zmuszą w większości wypadków do poprzestania tylko na doświadczeniach i pokazach. Wszędzie uwzględnić należy wzmiankę o organizacji kontroli artykułów spożywczych.

2. Przetwory z węgla kamiennego.

Na wsi nauka oprze się o doświadczenie suchej dystalacji węgla kamiennego. W mieście (posiadającym gazownię) obok doświadczenia powyższego wyzyskać należy fotografię, rysunek schematyczny, które dotyczą miejscowej gazowni. Jeżeli miejscowa gazownia jest objektem małym, wskazana jest wycieczka na jej teren. Wycieczkę winno poprzedzić odpowiednie przygotowanie młodzieży. Należy uwzględnić użycie gazu świetlnego w gospodarstwie domowym, jako źródła ciepła, ew. światła.

Nauka fizyki w tej klasie winna wogóle czerpać materiał z różnych urządzeń technicznych. Prądnica i motor elektryczny, instalacja oświetleniowa, silniki wymagają w zasadzie zwiedzenia odpowiednich warsztatów technicznych. Na wsi należy skrupulatnie wyzyskać miejscowe warunki (prądnica dla prądu miejscowego, traktor lub pług motorowy, młyn wodny lub parowy, wiatrak, młoc-karnia i t. p.).

KORELACJA NAUKI O PRZYRODZIE MARTWEJ Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

W zakresie zajęć praktycznych wykonywa się pewne prace, stanowiące ważne uzupełnienie ćwiczeń na lekcjach fizyki i chemji. Posługiwanie się przy zajęciach praktycznych surowcami (szkło, metal, drzewo) zapoznaje ucznia z fizycznymi cechami tych materiałów oraz wyrabia sprawności, które można zużytkować przy sporządzaniu sprzętu pomocniczego i prymitywnych przyrządów do nauki o przyrodzie martwej. Nawzajem przygotowanie z zakresu nauki o przyrodzie martwej może nieraz ułatwić orientację w zadaniach, wykonywanych na lekcjach zajęć praktycznych.

Rysunek występować może w nauce o przyrodzie martwej w dwóch postaciach: jako środek wypowiedzania się ucznia na tle wykonanej przezeń pracy lub też jako obraz syntetyzujący w formie gotowych tablic. W jednym i drugim przypadku należy użycie rysunku jako środka pomocniczego dostosować do rozwoju uczniów i ich sprawności, osiągniętej w nauce rysunku, i posługiwać się formami prostymi, zrozumiałymi dla młodzieży.

Z geografją łączą naukę o przyrodzie martwej takie tematy, jak: zmiany temperatury, opady atmosferyczne, rozpuszczalność w wodzie, kopaliny i t. p. Obydwa przedmioty powinny współdziałać w opracowaniu tych tematów i wyzyskiwać wzajemnie już zdobyte wiadomości ucznia.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

PROGRAM NAUKI W PUBLICZNYCH SZKOŁACH POWSZECHNYCH TRZECIEGO STOPNIA

RYSUNEK
(P R O J E K T)

LWÓW — 1933
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

RYSUNEK.

KLASA I.

2 razy po pół godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z wyobraźni. Ilustrowanie różnych scen z życia dzieci i ich najbliższego otoczenia oraz krótkich a ciekawych powiastek, bajek i innych tematów z różnych zakresów pracy szkolnej. (Orjentacyjne przykłady tematów z życia dzieci i ich najbliższego otoczenia, nadających się do ilustrowania: „co umiecie narysować?“, „narysujcie dzieci coś ładnego“, „kogo najbardziej kochacie?“, „narysujcie coś dla mamusi, dla tatusia, dla siostrzyczki i bratciszka“, „dzieci idą z rodzicami na przechadzkę lub do kościoła“, „co dzieci widziały na ulicy?“, „co dzieci widziały w ogrodzie lub na polu“, „jak grzeczne dzieci spożywają śniadanie?“, „zabawa w żołnierzy“ i t. p.).

Rysunek z pamięci. Na podstawie obserwacji (samodzielnej lub kierowanej): rysowanie z pamięci przedmiotów z najbliższego otoczenia o niezłożonych i łatwych do zapamiętania kształtach, z uwydatnieniem w rysunku głównych części składowych przedmiotu oraz łatwo dostrzegalnych dla dzieci różnic wielkości części. Odróżnianie przy obserwacji i na rysunku linii prostych i krzywych.

Odróżnianie i nazywanie trzech barw zasadniczych (czerwonej, niebieskiej, żółtej).

Ćwiczenia pomocnicze: układanki z patyczków i kawałków papieru.

Przy wskazanych rodzajach rysunku praktyczne zaznajamianie się z użyciem papieru, ołówka, kredek.

Okolicznościowo rysowanie kredą na tablicy.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu o niezłożonych kształtach, z uwydatnieniem w rysunku głównych części; rozróżnianie linii prostej i krzywej; właściwe posługiwanie się ołówkiem i kredkami; poprawny układ ciała przy pracy.

UWAGI.

Rysunek, poza czasem, wskazanym w programie, winien być również jak najczęściej stosowany na lekcjach innych przedmiotów zależnie od potrzeby i dla urozmaicenia pracy.

Najwięcej czasu w tej klasie zużywamy przez cały rok na rysunek z wyobraźni, aby umożliwić dziecku samorzutne wyrażanie swych spostrzeżeń, myśli, pragnień i t. p.

Opowiadania ustne i czytanki, ilustrowane przez dzieci, winny być krótkie, ciekawe, barwne, oddziaływające na wyobraźnię, przytem tak dobrane, aby ilustracje nie obejmowały zbyt wielu przedmiotów.

Mniejszy wymiar czasu zajmie rysunek z pamięci, oparty na obserwacji, połączonej z omawianiem kształtów przedmiotów, interesujących ucznia. Rysunek ten ma na celu stopniowe przyzwyczajanie dzieci, zwłaszcza na najprostszyc przykładach, do dokładniejszego wyrażania zapomocą formy rysunkowej swych spostrzeżeń.

Aby ośmielić dziecko do pracy, poznać jego zainteresowania i t. d., należy pierwszych kilka lub kilkanaście lekcji rysunku poświęcić na swobodne i niczem niekrępowane wypowiedzianie się w rysunku.

Układanki z patyczków i kawałków papieru o jednej lub wielu barwach należy stosować przed rysunkiem z pamięci, a niekiedy i z wyobraźni, dla uwydatnienia części przedmiotu i ich rozmieszczenia, przytem te ćwiczenia pomocnicze winny zajmować nie więcej niż kilka minut.

Temat rysunkowy musi być opracowany w ciągu jednej lekcji.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu ma polegać na tem, że dziecko potrafi go odtworzyć w *dziecięcym rysunku schematycznym*, odpowiadającym danemu wiekowi, z uwydatnieniem cech, wskazanych dalej w tekście „Wyników nauczania“.

KLASA II.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z wyobraźni, obejmujący ilustrowanie różnych scen z życia dzieci w domu i poza domem oraz zajmujących opowiadań (powiastek, baśni, bajek) i innych

tematów z różnych zakresów pracy szkolnej. (Orientacyjne przykłady tematów z życia dzieci, nadających się do ilustrowania: „na wakacjach“, „dzieci idą na wycieczkę“, „dzieci pasą krowy, gęsi, zbierają grzyby“, „co dzieci robią w domu?“, „ojciec lub matka przy pracy“, „co się dzieciom śniło?“, „Święty Mikołaj“, „kim chciałbyś być?“, i t. p.).

Rysunek z pamięci. Na podstawie obserwacji (samodzielnej lub kierowanej): rysowanie z pamięci przedmiotów z otoczenia o kształtach łatwych dla dzieci do zapamiętania, z uwydatnieniem w rysunku głównych części składowych przedmiotu, prawidłowego ich rozmieszczenia oraz łatwo dostrzegalnych różnic wielkości części. (Orientacyjne przykłady tematów: nasze zabawki — czapki z papieru, chorągiewki kolorowe, tarcze, pałasze, łódki, trzaskawki i t. p.; narzędzia do pracy w ogrodzie, ule, domki dla ptaków, domy, niektóre sprzęty; drzewa, kwiaty i t. p.). Rozróżnianie przy obserwacji i rysunku położenia pionowego i poziomego przedmiotów.

Rozróżnianie i nazywanie trzech barw zasadniczych (czerwonej, niebieskiej, żółtej) i jednej pochodnej (zielonej).

Ćwiczenia pomocnicze: wycinanie i układanie form z papieru.

Podpisywanie rysunków „wielkimi“ literami na podstawie znanych uczniom liter drukowanych.

Przy wskazanych rodzajach rysunku dalsze wyrabianie sprawności w posługiwaniu się ołówkiem, kredkami w związku z odtwarzaniem barwnych przedmiotów, oraz rysowanie kredą na tablicy.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu o niezłożonych kształtach, z uwydatnieniem w rysunku głównych części i ich właściwego rozmieszczenia; trafne rozróżnianie położenia pionowego i poziomego przedmiotów; rozróżnianie i nazywanie barw: czerwonej, niebieskiej, żółtej i zielonej.

UWAGI.

Przeważającym typem rysunku w klasie II-ej jest w dalszym ciągu rysunek z wyobraźni. Tematy do ilustracji należy tak dobrać, aby odpowiadały zainteresowaniom uczniów i zawierały treść jasną i łatwą do ilustrowania a wartościową pod względem naukowym i wychowawczym.

Cwiczenia w rysunku ilustracyjnym można wiązać z rysunkiem z pamięci, jeżeli w temacie ilustrowanym wystąpi przedmiot poprzednio obserwowany; np. dzieci obserwowały kaczkę i narysują ją kilka razy w ilustracji na temat „kaczki na przechadźce“.

Przy podpisywaniu rysunków nauczyciel zwraca okolicznościowo uwagę na kształt liter, rysując odpowiednie przykłady na tablicy; osobne ćwiczenia w tym zakresie są niedopuszczalne.

Układanki z papieru nie powinny zabierać w dalszym ciągu na lekcji więcej niż kilka lub kilkanaście minut, odgrywając jedynie rolę pomocniczą. Układanek nie należy naklejać.

Temat rysunkowy musi być opracowany najwyżej w ciągu jednej lekcji.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu ma polegać na tem, że dziecko potrafi go odtworzyć *w dziecięcym rysunku schematycznym*, odpowiadającym danemu wiekowi, z uwydatnieniem cech, wskazanych dalej w tekście „Wyników nauczania“.

KLASA III.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z wyobraźni, obejmujący ilustrowanie odpowiednich scen z życia dzieci i pracy ludzi dorosłych, oraz zajmujących opowiadań, opisów, podań, legend. (Orjentacyjne przykłady tematów z życia dzieci i pracy dorosłych ludzi: „co dzieci robią w domu, w ogrodzie, w polu?“, „praca dzieci w różnych porach roku w polu, w domu, na wsi i w mieście“, „gry i zabawy dzieci na wolnym powietrzu“, „dzieci na ślizgawce“, „Święty Mikołaj w szkole“, „kołędnicy z szopką, z gwiazdą, z turo-niem“, „wspomnienie z Jasełek“ i t. p.).

Rysunek z pamięci a także z pokazu. Na podstawie obserwacji (samodzielnej lub kierowanej): rysowanie z pamięci a także z pokazu przedmiotów użytkowych i tworców przyrody o łatwych do określenia i zapamiętania kształtach, z uwydatnieniem w rysunku zasadniczego kształtu całości i głównych części, prawidłowego ich rozmieszcze-

nia oraz wyraźnie występujących różnic wielkości poszczególnych części; zakładanie dowolną farbą rysunku przedmiotu. (Orjentacyjne przykłady tematów: zabawki — latawce, jaskółki, koniki, czapki, tarcze i t. p. z papieru kolorowego; niektóre narzędzia rzemieślników — młoty, piły, łopaty, kielnie, węgielnice i inne; drzewa — topola, wierzba, świerk; gałązki z owocami lub kwiatami; krowa, kogut, gęś i t. d.). Rozróżnianie na przedmiotach kierunków: pionowego, poziomego i ukośnych, oraz form: prostokąta, trójkąta, kwadratu, koła; zastosowanie tych form przy rysowaniu odpowiednio dobranych przedmiotów w zakresie rysunku z pokazu.

Cwiczenia pomocnicze: wycinanie lub wydzieranie i układanie form z papieru.

Podpisywanie rysunków „wielkimi“ literami na podstawie znanych uczniom liter drukowanych.

Rozróżnianie i nazywanie trzech barw zasadniczych (czerwonej, niebieskiej i żółtej) i trzech barw pochodnych (zielonej, fioletowej, pomarańczowej).

Zaznajomienie uczniów z użyciem farb i pędzla.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu, z uwydatnieniem w rysunku zasadniczego kształtu, odpowiedniego rozmieszczenia części i wyraźnie występujących różnic wielkości; umiejętność narysowania z pokazu przedmiotów o kształtach prostokątnych, trójkątnych i kołistych; rozróżnianie i nazywanie barw pochodnych: zielonej, fioletowej i pomarańczowej; samodzielne podpisywanie rysunków „wielkimi“ literami.

UWAGI.

Należy poświęcić w tej klasie taką samą ilość czasu na rysunek z wyobraźni i na rysunek poobserwacyjny (z pamięci a także z pokazu). Oba te rodzaje ćwiczeń winny się wzajemnie uzupełniać.

Przy rysunku z pamięci należy położyć szczególny nacisk na odtworzenie zasadniczego kształtu całości i części widzianych przedmiotów.

Do rysunku z pokazu należy dobrać przedmioty o prostszych kształtach, niż do rysunku z pamięci; stosować w tym zakresie powolniejsze stopniowanie trudności rysunkowych, ale wymagać dokładniejszego wykonania.

Przy rysowaniu z pokazu przedmiotów o wyraźnych kształtach geometrycznych winni uczniowie zaprawiać się do rysowania kwadratów, prostokątów i kół. Form tych nie należy rysować w oderwaniu od przedmiotów.

Rozróżnianie kierunków uwzględniamy przede wszystkim przy obserwacji przedmiotów płaskich lub też zwróconych do rysującego frontalnie, bez wprowadzenia krawędzi, idących wgląd.

Należy na tym stopniu zwrócić większą uwagę na rozmieszczenie rysunku wraz z podpisem na płaszczyźnie papieru, oraz omawiać szczegółowiej ważniejsze błędy rysunkowe.

Wykonywanie napisów nie może być ćwiczeniem systematycznym, odrębnie występującym, lecz winno polegać na wykonywaniu tytułów i podpisów na rysunkach.

Uczniowie winni często rysować kredą na tablicy.

Temat rysunkowy winien być opracowany najdłużej w ciągu jednej lekcji.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu ma polegać na tem, że dziecko potrafi go odtworzyć w *dziecięcym rysunku schematycznym*, odpowiadającym danemu wiekowi, z uwydatnieniem cech, wskazanych dalej w tekście „Wyników nauczania“.

KLASA IV.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z pamięci i z pokazu. Na podstawie obserwacji (samodzielnej i kierowanej): rysowanie z pamięci i z pokazu przedmiotów użytkowych i tworów przyrody o zdecydowanych kształtach, z uwydatnieniem w rysunku zasadniczego kształtu całości i części, prawidłowego ich rozmieszczenia oraz różnic wielkości części; zakładanie rysunku farbami, odpowiadającymi przede wszystkim trzem zasadniczym barwom, występującym na przedmiotach. (Orientacyjne przykłady tematów: narzędzia ogrodnicze, niektóre narzędzia rzemieślników — cieśli, kowala, stolarza i in.; pewne sprzęty domowe lub szkolne; zwierzęta, jak np.: koza, koń, kaczka, kogut, ryba; drzewa z liśćmi i bez liści — wierzba, grusza polna, topola, gałązki z kwiatami, liśćmi lub owocami). Rozróżnianie na przedmiotach przy obserwacji i w rysunku prostych równoległych, prostopadłych, oraz form: prostokąta, trójkąta, kwadratu, koła i owalu; zastosowanie tych form przy rysowaniu odpowiednio dobranych przedmiotów w zakresie rysunku z pokazu.

Rysunek z wyobraźni, obejmujący ilustrowanie odpowiednich scen z życia ludzi, pewnych wydarzeń w życiu środowiska, przygód podróźniczych lub wojennych i t. p. (Orientacyjne przykłady tematów: „ludzie jadą lub idą na targ“, „ludzie idą do kościoła“, „na dworcu kolejowym lub autobusowym“, „wyścigi na rowerach“, „ludzie śpieszą do pożaru“, „bydło na pastwisku“ i t. p.).

Ćwiczenia pomocnicze: wycinanie sylwet z papieru. Podpisywanie rysunków, wykonywanie tytułów ilustracji i t. p. literami, budowaniami z odcinków prostej i części okręgu.

Rysowanie piórem.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu, z uwydatnieniem w rysunku zasadniczego kształtu, prawidłowego rozmieszczenia części składowych i różnic wielkości części; umiejętność narysowania z pokazu przedmiotu o kształtach prostokątnych, trójkątnych, kwadratowych, kolistych; umiejętność wykonania napisu na rysunku literami, opartymi na znanym druku; rozróżnianie i nazywanie sześciu barw: niebieskiej, czerwonej, żółtej, zielonej, pomarańczowej, fioletowej.

UWAGI.

Na pierwszym planie ćwiczeń rysunkowych należy umieścić w tej klasie rysunek poobserwacyjny (z pamięci, z pokazu).

Do rysunku z pamięci nadają się przedmioty o kształtach łatwych do określenia przez ucznia a także o wyraźnych i prostych stosunkach między rozmiarami.

Do rysunku poobserwacyjnego, wykonanego bezpośrednio po obserwacji, czyli do rysunku z pokazu, dobieramy w dalszym ciągu przedmioty o prostszych kształtach niż do rysunku z pamięci, ale domagamy się większej poprawności w rozmieszczeniu poszczególnych części, wyrażaniu kształtu całości i części oraz charakterystycznych cech przedmiotu. Jest to forma przejściowa do rysunku z natury w znaczeniu ściślejszym, który tytułem próby można od czasu do czasu stosować już w tym oddziale.

Malowanie farbami stosujemy przede wszystkim przy rysunku przedmiotów, na których zdecydowanie występują barwy zasadnicze. Nie należy jednak kępować inicjatywy uczniów, lecz zezwalać na użycie farb przy odtwarzaniu także innych przedmiotów.

Przy rysowaniu odpowiednio dobranych przedmiotów uczni-

wie w dalszym ciągu zdobywają wprawę w rysowaniu form geometrycznych.

Odrębne ćwiczenia w rysowaniu form geometrycznych nie są wskazane.

Okolicznościowo podczas obserwacji przedmiotów w terenie zwracamy uwagę na najprostsze, dostrzegalne dla uczniów zjawiska perspektywiczne (pozorne zmniejszanie się przedmiotów, krycie i t. p.), nie żądając jednak wyrażania tych zjawisk w rysunku i pozostawiając to odczuciu ucznia.

Cwiczenia w rysunku z wyobraźni opieramy obecnie w znacznym stopniu na przygotowaniu ucznia, osiągnięciem dzięki rysunkowi poobserwacyjnemu. Należy więc uwzględniać spośród innych takie tematy ilustracyjne, w których występowałyby przedmioty, dobrze znane uczniowi i opanowane przezeń rysunkowo.

Litery, stosowane przy wykonywaniu napisów, winny mieć prawidłowy kształt. Wszelkie zniekształcenia liter lub ich zdobienie są niedopuszczalne.

Opracowanie jednego tematu nie powinno naogół trwać dłużej niż przez jedną godzinę lekcyjną.

Umiejętność narysowania z pamięci znanego przedmiotu ma polegać na tem, że dziecko potrafi go odtworzyć w *dziecięcym rysunku schematycznym*, odpowiadającym danemu wiekowi, z uwydatnieniem cech, wskazanych dalej w tekście „Wyników nauczania“.

KLASA V.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z pamięci i z pokazu. Na podstawie obserwacji (samodzielnej lub kierowanej): rysowanie z pamięci i z pokazu tworów przyrody i przedmiotów użytkowych o zdecydowanych kształtach i barwach, z uwydatnieniem w rysunku zasadniczego kształtu całości i części, odpowiedniego rozmieszczenia i różnic wielkości części, typowych cech przedmiotu; zakładanie rysunku farbami, odpowiadającymi trzem głównym i trzem pochodnym barwom, występującym na przedmiotach. (Orientacyjne przykłady tematów: koń i krowa, jamnik i chart, karp i szczupak, bocian i kaczka, kogut i wrona, marynarz i ułan, dom parterowy i kamienica wielopiętrowa, topola i wierzba, dąb i świerk, narzędzia i wyroby rzemieślników i t. p.).

Rysunek z natury. Szkicowanie przedmiotów płaskich lub nadających się do płaskiego ujęcia, ustawionych fron-

talnie w różnych położeniach. Zakładanie rysunku farbą, odpowiadającą w przybliżeniu barwie przedmiotu.

Rysunek z wyobraźni, obejmujący ilustrowanie scen z życia ludzi w różnych środowiskach na podstawie własnych przeżyć ucznia lub opowiadania nauczyciela. (Orientacyjne przykłady tematów: „żołnierze maszerują“, „ułani jada“, „wyścigi na łodziach“, „ludzie uciekają“; „ładowanie towarów na okręt“, „robotnicy wychodzą z fabryki“, „flota wojenna lub handlowa“, „polskie samoloty“ i t. p.).

Rysunek odręczny na papierze i na tablicy kwadratu, prostokąta, podział na dwie i cztery części odcinków prostej, kwadratu, prostokąta.

Wykonywanie napisów na rysunkach (zastosowanie patyka).

Przy malowaniu mieszanie farb i wytwarzanie barw pochodnych z trzech zasadniczych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Wyrażanie w rysunku z pamięci i z pokazu linją zasadniczego kształtu różnic wielkości części i typowych cech a także farbą lub kredkami ogólnej barwy przedmiotu; umiejętność narysowania z natury przedmiotu płaskiego lub nadającego się do płaskiego ujęcia o niezłożonym kształcie oraz umiętność założenia rysunku farbą, odpowiadającą barwie przedmiotu; umiejętność narysowania odręcznie kwadratu i prostokąta oraz dzielenia ich na dwie i cztery równe części; odpowiednie umieszczenie i wykonanie napisu na rysunku literami, opartymi na znanym druku.

UWAGI.

W klasie V należy, obok ćwiczeń w rysunku poobserwacyjnym (z pamięci i z pokazu), odgrywającym w dalszym ciągu główną rolę, i rysunku z wyobraźni, wprowadzać stopniowo ćwiczenia w rysunku z natury przedmiotów płaskich w różnych położeniach, jednak ustawionych frontalnie do rysującego.

Przy rysunku z pamięci i z natury należy zwrócić szczególną uwagę na dostrzeganie i wyrażanie zasadniczego kształtu przedmiotu i typowych cech.

Przy obserwacji przedmiotów w terenie stwierdzamy w dalszym ciągu wyraźnie występujące zjawiska perspektywiczne, zachęcając uczniów do ich wyrażania w rysunku z wyobraźni.

Przy obserwacji ludzi i zwierząt zwracamy uwagę na położenie rąk, nóg, tułowia w ruchu.

W pewnych wypadkach można przed przystąpieniem do rysunku poobserwacyjnego zastosować wycinanie sylwet z papieru.

Ćwiczenia w malowaniu wiążą się ściśle z rysunkiem odręcznym przedmiotów i nie mogą być prowadzone oddzielnie. Przy wyrażaniu *barwy ogólnej* przedmiotu farbą należy wziąć pod uwagę przeważającą barwę przedmiotu, pomijając inne drobne plamy barwne.

Ćwiczenia w rysunku z wyobraźni należy wiązać coraz mocniej z rysunkiem poobserwacyjnym. Stosowanie tematów ilustracyjnych, w których występuje kilka lub kilkanaście tych samych przedmiotów, prowadzi do rysunkowego opanowania kształtu tych przedmiotów.

W celu wyrobienia sprawności w odręcznym rysowaniu form geometrycznych stosuje się w tej klasie szkicowanie tych form na większych arkuszach papieru pakowego i na tablicy. Ćwiczenia takie mogą zajmować jedynie część lekcji i wogóle nie powinny zabierać wiele czasu po właściwym przygotowaniu w klasach poprzednich.

Okolicznościowo, w związku z wykonywaniem podpisów i krótkich napisów na rysunkach, należy zwrócić większą uwagę na prawidłowy kształt liter, stosowną wielkość i estetyczne wykonanie.

Temat rysunkowy winien być opracowany w ciągu jednej godziny lekcyjnej, w pewnych wypadkach można rozłożyć pracę łącznie z obserwacjami na dwie lekcje, przyczem wyklucza się lekcje, trwającą dwie godziny szkolne, bezpośrednio po sobie następujące.

KLASA VI.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z pamięci. Na podstawie obserwacji (samodzielnej lub kierowanej): rysowanie z pamięci tworów przyrody i przedmiotów użytkowych o charakterystycznych kształtach i wyraźnych barwach, z uwydatnieniem w rysunku typowego kształtu całości i części, prawidłowego rozmieszczenia oraz stosunków wielkości części, cech charakterystycznych; zakładanie rysunku farbami, odpowiadającymi wyraźnym odcieniom barw zasadniczych i pochodnych, występującym na przedmiotach. (Orientacyjne przykłady tematów: strażak, policjant, myśliwy, siostra miłosierdzia, lis, kot, sarna, królik, indyk, bażant, wyroby rzemieślników, domy murowane, drzewa liściaste, szpilkowe i t. d.). Rysowanie z pamięci drogi, ulicy, toru

kolejowego, domu i t. p. z uwydatnieniem skrótów perspektywicznych.

Rysunek z natury. Rysowanie przedmiotów płaskich i szkicowanie prostopadłościaków, walców i przedmiotów o charakterze wyszczególnionych brył, z uwzględnieniem najwyraźniej występujących zbiegów i skrótów perspektywicznych i z zaznaczeniem cienia.

Rysunek z wyobraźni (perspektywiczny), obejmujący przedstawianie linją i plamą barwną różnych przedmiotów na podstawie opisu. (Orientacyjne przykłady tematów: współczesny dom kilkunastopiętrowy, wielki dworzec kolejowy, dom bankowy, wieża strażacka, okręt pasażerski, latarnia morska, wielka fabryka, zamek średniowieczny, sprzęty domowe i t. p.).

Rysowanie odręczne na papierze i na tablicy trójkątów, łatwych wielokątów, okręgu oraz prostopadłościaków w perspektywie równoległej ukośnej.

Wykonywanie krótkich napisów w związku z potrzebami ucznia lub szkoły (tablice, adresy i t. p.).

WYNIKI NAUCZANIA.

Wyrażanie w rysunku z pamięci linją typowego kształtu różnic wielkości części, charakterystycznych cech oraz farbą barwy ogólnej przedmiotu; umiejętność narysowania z natury prostego przedmiotu płaskiego oraz przedmiotu bryłowego większych rozmiarów, z uwzględnieniem skrótów perspektywicznych; umiejętność narysowania odręcznie wieloboku oraz prostopadłościaku w perspektywie równoległej ukośnej; umiejętność wykonania krótkiego napisu.

UWAGI.

Ćwiczenia w rysunku poobserwacyjnym i z natury należy tak organizować, aby się wzajemnie uzupełniały i zaprawiały ucznia do coraz poprawniejszego wyrażania rysunkiem kształtu obserwowanych przedmiotów z uwzględnieniem zjawisk perspektywicznych a także cienia własnego.

Obserwację zjawisk perspektywicznych (pozorne zmniejszanie się przedmiotów, pozorna zbieżność prostych równoległych, zmiana kształtu) przeprowadzamy w miarę możliwości w terenie (ulica, droga, most, tor kolejowy i t. p.) i na odpowiednich przedmiotach na podwórzu szkolnym i w klasie (budynki, szafy, skrzynie i t. p.).

Podczas obserwacji przedmiotów zwracamy uwagę na różnice w oświetleniu ścian przedmiotu.

Przy rysunku perspektywicznym z pamięci należy unikać dłuższych przerw między obserwacją a rysowaniem.

Cwiczenia w rysunku z natury pogłębiają sprawność w szybkim szkicowaniu przedmiotów w ujęciu płaskim i zaprawiają do dokładniejszego wyrażania zjawisk perspektywicznych. Do rysunku perspektywicznego z natury nadają się bryły i przedmioty o dużych rozmiarach.

Zjawiska perspektywiczne należy ujmować *tylko poglądowo, nie teoretycznie*, chodzi tu głównie o należyte pokierowanie obserwacją i wspomaganie odpowiednimi uwagami samodzielnych wysiłków ucznia, zmierzających do wyrażania tych zjawisk w rysunku.

Wyrażanie cienia własnego przedmiotu będzie polegało na założeniu jednej lub kilku płaszczyzn rysunku przedmiotu kreskami lub farbą ciemniejszą niż ściana oświetlona. Cień zaznacza się tylko dla wydobycia bryłowatości przedmiotu.

Nowym typem rysunku z wyobraźni, mającym ważne znaczenie praktyczne, jest wyrażanie kształtu i barwy przedmiotu na podstawie krótkiego opisu, danego przez nauczyciela, z uwzględnieniem głównych rozmiarów i barwy. Cwiczenia te, rozwijające wyobraźnię przestrzenną, mają na celu ugruntowanie sprawności w przedstawianiu kształtu przedmiotu rysunkiem perspektywicznym.

Cwiczenia w odrębnym rysowaniu figur i brył geometrycznych przeprowadzamy na papierze pakowym i na tablicy, poświęcając na nie kilka minut podczas godzin lekcyjnych.

Przy rysowaniu prostopadłościanów w perspektywie równoległej ukośnej należy określać stosunek długości do wysokości i szerokości, np. 1:2, 1:3, 1:4.

Przy każdej nadarzającej się sposobności należy umożliwić uczniom oglądanie dobrych okazów przedmiotów użytkowych, obrazów lub reprodukcji, oraz zwracać uwagę na piękno tych przedmiotów.

Należy przeznaczyć taką samą ilość czasu na rysunek z pamięci, szkice z natury i rysunek z wyobraźni.

Temat rysunkowy winien być opracowany *zasadniczo w ciągu jednej godziny*, w pewnych wypadkach można rozłożyć pracę łącznie z obserwacją na dwie lekcje, przyczem wyklucza się lekcje, trwającą dwie godziny szkolne, bezpośrednio po sobie następujące.

KLASA VII.

2 godziny tygodniowo.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

Rysunek z pamięci. Szkicowanie po obserwacji przedmiotów o znaczeniu gospodarczym, z uwydatnieniem typowego kształtu i charakterystycznych cech. (Orientacyjne

przykłady tematów: narzędzia rolnicze, typy uli, wzorowe kurniki, gołębniki, karmniki dla ptaków, budynki gospodarskie, różne typy prostych machin, różne środki lokomocji i t. p.).

Rysunek z natury. Rysowanie i malowanie przedmiotów użytkowych o niezbyt złożonych kształtach brył wielościennych i obrotowych (dom murowany, skrzynia, szafa, beczka, balja, wiadro i t. d.) z uwzględnieniem skrótów perspektywicznych i cienia. Szkice terenowe podczas wycieczek.

Rysunek z wyobraźni, obejmujący przedstawianie linią i plamą barwną brył i przedmiotów użytkowych w położeniu pionowym, z uwzględnieniem skrótów perspektywicznych, na podstawie pomysłu ucznia lub opisu, podanego przez nauczyciela. (Orientacyjne przykłady tematów: skrzynki, pudełka, półki, taborety, stoliki, słupy reklamowe, domy i t. p.).

Projektowanie wywieszek, godeł rzemieślniczych, akcesorjów teatralnych, klombów, ogródków i t. p. z zastosowaniem odpowiednich napisów.

Rysunek odręczny a niekiedy zapomocą przyborów kreślarskich kół, elips oraz brył geometrycznych w perspektywie równoległej ukośnej.

* * *

Wycieczki do muzeów, zbiorów, magazynów, obserwacja i omawianie wartości estetycznej przedmiotów użytkowych, okazów sztuki ludowej, wewnątrz mieszkalnych, mebli zabytkowych i współczesnych, oryginałów lub reprodukcji dzieł malarzy polskich: Matejki, Grottgera, W. Koszaka, Wyspiańskiego, Chelmońskiego, Tetmajera i innych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność narysowania (naszkicowania) z pamięci lub z natury przedmiotu z otoczenia, z uwydatnieniem typowego kształtu, cech charakterystycznych, a także barwy ogólnej, z uwzględnieniem zbiegów i skrótów perspektywicznych oraz cienia; umiejętność narysowania odręcznie

na papierze i na tablicy okręgu, elipsy, oraz brył prostopadłościennych; umiejętność zaprojektowania formy użytkowej z zakresu, wskazanego w programie.

UWAGI.

Rysunek w klasie VII winien mieć przede wszystkim charakter praktyczny. Stosuje się to, między innymi, do rysunku z pamięci, w którym należy wyzyskać wyniki poprzedniej nauki do szybkiego szkicowania przedmiotów, mającego w życiu ważne znaczenie jako środek porozumiewania się. Podobny cel ma rysunek z wyobraźni na podstawie opisu.

Cwiczenia rysunkowe, stosowane w tej klasie, winny w rezultacie przygotować ucznia do swobodnego i szybkiego przedstawienia rysunkiem „dwuwymiarowym“ a także w pewnych wypadkach i perspektywicznym prostych przedmiotów z otoczenia.

Do osiągnięcia takiej sprawności prowadzą krótkotrwałe szkice rysunkowe z pamięci i z natury różnych przedmiotów. Należy więc dążyć, aby uczniowie podczas jednej lekcji wykonali kilka szkiców.

Do pogłębienia sprawności rysunkowej i doskonalenia techniki służy głównie rysunek z natury. W zakresie tego rysunku dużą wartość praktyczną posiadają szkice terenowe, wykonywane odręcznie podczas wycieczek i polegające na notowaniu obrazem najważniejszych przedmiotów (budynków, drzew pojedynczych, grup drzew i t. p.) oraz charakteru terenu. Szkice terenowe można czasami zastąpić wykonywaniem prymitywnych planów sytuacyjnych (teren widziany z lotu ptaka).

W zakresie projektowania form należy wybierać tematy, mające istotne zastosowanie praktyczne i odpowiadające potrzebom danego środowiska. Rysunki tego rodzaju winny być wykonane przeważnie odręcznie; użycie przyborów kreślarskich (linij, ekierki, cyrkla) jest przewidziane wówczas, gdy daje istotną oszczędność czasu lub jest niezbędne dla uzyskania należytej dokładności.

Realizowanie projektów form użytkowych należy przeprowadzać przeważnie podczas zajęć praktycznych.

Podczas wycieczek, organizowanych w różnych celach, należy w miarę możliwości zaznajamiać uczniów z zabytkami architektury, zwracając uwagę na wartościowe okazy rękodzieła i t. p.; nadto należy w sprzyjających warunkach organizować od czasu do czasu wycieczki do muzeów, zbiorów, lub pogadanki, połączone z oglądaniem odpowiednich reprodukcji.

Godziny, przeznaczone na rysunek, należy skrupulatnie wyzyskać na opracowanie jak największej liczby tematów. Opracowanie tematu w zakresie rysunku z natury *nie powinno trwać dłużej niż 2 godziny szkolne.*

UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMU.

CELE I CHARAKTER NAUCZANIA.

Nauczanie rysunku w szkole powszechnej ma na celu: wyrobienie w osiągalnym stopniu umiejętności rysowania a także i malowania przedmiotów świata zewnętrznego oraz wyrażania własnych wyobrażeń z zastosowaniem technik, wskazanych w programie;

kształcenie spostrzegawczości, pamięci wzrokowej i wyobraźni plastycznej ucznia;

rozwijanie poczucia i umiłowania piękna kształtów i barw, z uwzględnieniem czynnego stosunku do estetyki życia codziennego.

Do wyrażania spostrzeżeń i wyobrażeń służą różne techniki i sposoby, przytem uczeń winien osiągnąć taki stopień sprawności, który ze względu na potrzeby życia i poziom otaczającej kultury należy uznać za niezbędny składnik wykształcenia elementarnego ogółu obywateli. Ucząc się rysunku, uczeń opanowuje język plastyczny, który obok słowa jest koniecznym i ważnym środkiem *wypowiadania się i porozumiewania.*

Nauka rysunku winna: pogłębiać poznawanie otoczenia przez dziecko, skupiając jego czynną uwagę na określonych przedmiotach, uświadamiając mu ich budowę, kształt, proporcje, barwę i t. d. i wytwarzając bogaty zasób wyobrażeń właściwych i dokładnych; rozwijać jego pamięć wzrokową przy wyrażaniu linją i plamą przedmiotów i zjawisk, poprzednio widzianych, oraz kształcić jego wyobraźnię plastyczną tak, aby była zdolna do tworzenia nowych połączeń i całości.

Nauka rysunku, jako jeden z najważniejszych czynników wychowania estetycznego, winna otworzyć dziecku oczy na piękno plastyczne, rozwijać, zwłaszcza przez odpo-

wiednio dobrane przedmioty do rysunku poobserwacyjnego i z natury, poczucie ładu, harmonji, celowości kształtu, rozumienie logicznej budowy przedmiotu, kształcić umiejętność realizowania wymagań estetycznych w otoczeniu. Przy układaniu planu pracy, w doborze przedmiotów do obserwacji, tematów ilustrujących i kompozycyjnych i t. p. należy nie tylko pamiętać o rozwoju uzdolnień i sprawności rysunkowych ucznia, ale wyrabiać w nim wrażliwość na piękno przyrody i krajobrazu ojczystego oraz dbać o jego zapoznanie się, w granicach możliwości, z polską kulturą plastyczną a zwłaszcza kulturą własnego regionu, na podstawie obserwacji odpowiednich a dostępnych wytworów i dzieł. W ten sposób nauka rysunku przyczyni się do pogłębienia znajomości i umiłowania ziemi i kultury ojczystej.

Należy dalej uwzględnić przy nauce rysunku potrzeby współczesnego życia gospodarczego w doborze tematów pracy i kierunku obserwacji. Program daje temu wyraz przy wskazywaniu tematów rysunku poobserwacyjnego z natury i z wyobraźni. Do ćwiczeń kompozycyjnych należy dobierać, jak również wskazano w programie, tematy, związane z realnymi potrzebami ucznia, szkoły i domu. W ten sposób nauka rysunku przyczyni się do rozwoju praktycznej zaradności i zmysłu konstrukcyjnego ucznia, odgrywających tak wielką rolę w życiu i pracy człowieka.

W każdej klasie znajdują się zapewne jednostki wybitnie uzdolnione do rysunku, *którymi winien zapiekować się nauczyciel*, aby umożliwić im pełny rozwój wrodzonych zdolności, którym w klasie VI i VII winien wskazywać drogi odpowiedniego wykształcenia zawodowego.

RODZAJE ĆWICZEŃ.

Z zakresie rysunku w szerszym znaczeniu tego słowa, t. j. z uwzględnieniem nie tylko techniki ołówkowej i kredkowej, ale i malowania i t. d., odróżniamy następujące rodzaje ćwiczeń: rysunek poobserwacyjny (z pamięci i z pokazu), rysunek z natury, rysunek z wyobraźni o charakterze ilustracyjnym oraz projektowanie form użytkowych.

Rysunek poobserwacyjny polega na wyrażaniu przedmiotów linją lub plamą barwną po obserwacji i omówieniu obserwowanych kształtów, proporcji, barw i ruchu. Jest to typ rysunku, wysuwający się przeważnie na pierwszy plan ze względu na swoją wartość w zakresie rozwoju spostrzegawczości i pamięci wzrokowej oraz bogactwo tematów i możliwych form wyrazu. Zależnie od tego, czy rysowanie następuje w jakiś czas po obserwacji czy też bezpośrednio po oglądaniu przedmiotu, odróżniamy rysunek poobserwacyjny z *pamięci* (w znaczeniu ściślejszym) i rysunek z pokazu. Rysunek z *pamięci* pozwala na swobodniejszy wybór tematów oraz rozległe uwzględnienie potrzeb życia i pracy szkolnej; rysunek ten skłania ucznia do ujęcia zasadniczych kształtów i wyrażenia istotnych cech przedmiotu z pominięciem takich szczegółów, które muszą być uwzględnione w rysunku z pokazu, a tem bardziej w rysunku z natury. Rysunek z pokazu, wykonywany bezpośrednio po obserwacji i usunięciu przedmiotu, ogranicza się do tematów łatwiejszych i mniej złożonych, zmierza natomiast do osiągnięcia większej dokładności w ich opracowaniu i dlatego jest uwzględniony w programie, dopiero począwszy od klasy III.

Przy rysunku z pokazu stosuje się często powtórna lub kilkakrotną obserwację przedmiotu, już rysowanego, w celu spostrzeżenia szczegółów, poprzednio niezauważonych, przypomnienia szczegółów poznanych, ale zapomnianych i poprawienia rysunku. Rysunek z pokazu jest typem rysunku poobserwacyjnego, który stanowi formę przejściową pomiędzy rysunkiem z pamięci, a rysunkiem z natury, występującym dopiero w wyższych klasach, począynając zasadniczo od klasy V.

Rysunek z natury polega na wyrażaniu przedmiotu linją lub plamą, równocześnie z jego obserwacją i poznawaniem, przytem rysujący porównywa ciągle powstającą formę z obserwowanym przedmiotem. Podczas rysowania z natury należy wydobyć z zespołu różnorodnych szczegółów cechy zasadnicze, aby dać syntezę kształtu, a nie kopywać bezmyślnie wzrokowego obrazu przedmiotu.

Rysunek z wyobraźni polega na wyrażaniu linją lub plamą obrazów, powstających w umyśle z dowolnie wybie-

ranych i kojarzonych składników materiału spostrzeżenia i wiedzy o przedmiotach.

Do rysunku z wyobraźni zaliczamy przede wszystkim ilustrowanie własnych przeżyć, tematów z lektury i wogóle pracy szkolnej, wydarzeń z życia szkolnego i życia środowiska i t. d., następnie tworzenie nowych form, odpowiadających ściśle opisowi lub pewnemu zamierzeniu.

Rysunek ilustracyjny w szkole powszechnej jest przede wszystkim formą samorzutnego i swobodnego wypowiedzenia się dziecka. Korzystając z materiału obserwacyjnego i sprawności technicznych, zdobytych przy rysunku poobserwacyjnym i z natury, przybiera stopniowo charakter coraz bardziej świadomy i planowy. W niższych klasach na pierwszy plan wysuwają się własne przeżycia dziecka: myśli, pragnienia, marzenia, sny, żywe wrażenia z lektury, wydarzenia z życia osobistego, zabawy, widowiska i t. p. Przy ilustrowaniu baśni, legend i t. p. dziecko wytwarza często formy przedmiotów nieistniejących (fantastyczne postacie ludzi, bajeczne zwierzęta, rośliny, budynki i t. p.), co odpowiada właśnie psychice tego wieku. W klasach wyższych (IV—VI) występują z coraz większym nasileniem tematy z szerszego świata, należące do różnych zakresów nauczania i dziedzin życia zbiorowego.

W klasie VI rozpoczyna się rysowanie i malowanie przedmiotów na podstawie opisu, podanego przez nauczyciela, w kl. VII występuje projektowanie form użytkowych (sprzętów, zabawek, akcesoriów teatralnych, godeł rzeźbiarskich).

W związku z projektowaniem form użytkowych wskazujemy ogólne zasady budowy tych form w zależności od przeznaczenia i charakteru tworzywa, zwracamy uwagę na symetrię, równowagę płaszczyzn i brył, zestawienie barw i t. p.

Liternictwo, występujące już od klasy II, ma na celu zaprawienie ucznia do swobodnego i poprawnego kreślenia odręcznie liter.

W klasie VII wyraźny dział programowy stanowi obserwacja i omawianie dostępnych okazów rękodzieła i dzieł sztuki. Należy korzystać w tym zakresie ze wszystkich nadarzających się sposobności również i w innych

klasach szkoły powszechnej, a zwłaszcza w klasie VI. Zagadnienie powyższe wiąże się ściśle ze sprawą projektowania form użytkowych przez ucznia.

Osobny dział programu stanowi rysowanie odręczne form geometrycznych, ważne ze względu na rozwój techniki rysunkowej i zastosowanie praktyczne. W klasach III i IV formy te służą tylko do wyrażania kształtu rysowanych przedmiotów i nie występują niezależnie od nich; w klasie V rozpoczyna się rysowanie odręczne figur płaskich w oderwaniu od przedmiotu, w klasie VI również rysowanie łatwych brył w perspektywie równoległej ukośnej, przyczyniające się wydatnie do rozwoju wyobraźni przestrzennej.

TECHNIKI I SPOSOBY WYRAZANIA PLASTYCZNEGO.

Przy wykonywaniu form rysunkowych posługujemy się różnymi materiałami i narzędziami. Charakter formy rysunkowej zależy nie tylko od poziomu rozwoju rysunkowego ucznia, lecz i od sposobu jej wykonania środkami technicznymi. Inaczej bowiem wygląda sylweta drzewa, wycięta nożyczkami z papieru lub wydarta palcami, inaczej namalowana farbą lub narysowana, różnie też postępujemy przy tworzeniu form ołówkiem, pendzlem, piórem, nożyczkami i t. p. Każda technika rysunkowa posiada specjalne wartości kształcące, nadto opanowanie jej wzbogaca zasób środków, służących do plastycznego wypowiedzenia się ucznia. Stosujemy tedy w szkole powszechnej różne techniki, służące do wyrażania form bądź linją, bądź plamą barwną, a mianowicie: rysowanie ołówkiem, kredkami i kredą — we wszystkich klasach; rysowanie piórem — okolicznościowo, poczynając od klasy IV; rysowanie patykami, zanurzonym w atramencie — poczynając od klasy V — i pendzlem okolicznościowo; malowanie farbami wodnymi i w miarę możliwości kryjącymi, poczynając od klasy III; w roli pomocniczej — układankę z patyczków kolorowych w klasie I i z papieru w klasie I—III, oraz wycinanie sylwet z papieru w klasie IV; dodatkowe techniki zdobnicze.

Nie jest rzeczą obojętną, czy do wyrażenia kształtu linją użyjemy ołówka, kredki, czy pióra. Rysowanie wy-

łącznie ołówkiem odzwyczajają często ucznia od systematycznej i uważnej pracy, gdyż źle narysowaną linię można łatwo usunąć gumą. Rysunek kredką lub piórem, obok innych wartości, ma tę zaletę, że skłania ucznia do uważniejszej pracy. Rysowanie piórem stosujemy przy ilustracjach, w których trzeba przedstawić dużo figur na niewielkiej płaszczyźnie, natomiast kredki, dającej kontur gruby, można użyć przy rysowaniu dużych form.

W klasie III można używać trzech farb: czerwonej, niebieskiej i żółtej; w klasach wyższych mogą wystarczyć: dwie czerwone (karmin i cynober), dwie niebieskie (ultramaryna i błękit paryski), dwie żółte (żółć chromowa i ugier), nadto czerni obojętnej i siana palona. Ograniczona ilość farb skłania ucznia do dokładniejszej obserwacji barw w naturze i uważnego mieszania farb, celem wytworzenia pożądanego koloru. Wiemy z doświadczenia, że uczeń, mając gotową farbę zieloną lub fioletową w guziczku, nie zwraca uwagi na odcień, ale posługuje się nią, mimo że farba nie odpowiada barwie przedmiotu.

Do rysowania i malowania nadają się następujące przybory i materiały: ołówki o różnych przekrojach grafitu, kredki tłuste i suche (pastele), kredki w oprawie drzewnej, kredy kolorowe, pióra, zakończone kulką lub szeroko ścięte, patyk, węgiel, farby wodne guziczkowe, farby klejowe kryjące, farby anilinowe, pendzle miękkie i twarde (szczecinowe) odpowiedniej wielkości, papiery kolorowe matowe i błyszczące, papiery pakowe, grubszy biały papier o chropowatej powierzchni, podkładki lub rysownice z tektury i klejonki, kubki lub miseczki blaszane. Wprowadzając nowe narzędzie lub materiał, należy przeprowadzić odpowiednie ćwiczenia przygotowawcze.

Ze względów ekonomicznych i estetycznych należy ćwiczenia rysunkowe wykonywać na oddzielnych kartkach papieru. Format papieru w niższych klasach (I, II, III) winien być taki sam, jak format zeszytów szkolnych, w wyższych — jak format papieru kancelaryjnego znormalizowanego (21 cm x 29,5 cm po obcięciu).

Do niektórych tematów używamy arkuszy dwukrotnie lub czterokrotnie większych. W ciągu całej pracy szkolnej uczniowie rysują często na papierze pakowym więk-

szych rozmiarów i na tablicy kredą dla zdobycia wprawy w rysowaniu większych form, a zwłaszcza form geometrycznych.

Przy wyborze z pośród wymienionych materiałów i przyborów, potrzebnych na danym stopniu nauki, winien nauczyciel liczyć się z możliwościami finansowymi uczniów.

METODA NAUCZANIA.

Aby wytworzyć odpowiednią metodę nauczania rysunku w szkole powszechnej, musimy zdać sobie jasno sprawę z tego, jak dziecko rysuje w okresie, poprzedzającym systematyczne nauczanie w szkole.

Na wstępie stwierdzić należy, że dziecko rysuje bardzo chętnie, znajdując w tej pracy wiele przyjemności i zadowolenia. Rysunek dziecka różni się zasadniczo od rysunku ludzi dorosłych, którzy przez nauczanie osiągnęli pewien stopień rozwoju rysunkowego, ma natomiast wiele wspólnego z prymitywnymi formami sztuki ludowej. Rysunek dziecka nie jest reprodukcją rzeczywistego kształtu, jest jego interpretacją, jest obrazem uproszczonym. Dziecko wyraża rysunkiem to, co o danym zjawisku wie i jak je pojmuje, i dlatego, patrząc na rysunek dziecka, należy brać pod uwagę zasób jego wiedzy o zjawisku graficznie wyrażonym, a nie podobieństwo do rzeczywistości.

Po zaznajomieniu się ze sposobem użycia ołówka, kredki lub podobnych przyborów i samorzutnym zaprząwieniu się do rysowania kresek, kółek i t. d. („okres bazgroł“) przystępuje dziecko do graficznego wyrażania wyobrażeń przedmiotów. Taką pierwotną formę graficzną nazywamy schematem rysunkowym. Schemat rysunkowy nie jest zjawiskiem martwym i bezwartościowym, ale wynikiem pracy intelektu dziecka, stopniowo coraz bardziej doskonalonym.

Doskonalenie schematów rysunkowych polega na coraz trafniejszym łączeniu poszczególnych części, dodawaniu nowych, wyrażaniu brył płaszczyzną, uwzględnianiu zasadniczych proporcji, podkreślaniu szczegółów, wyrażaniu ruchu i t. d.

Przeciętnie biorąc, dziecko 7-letnie rysuje schematycznie, jednak nie wszystkie rysunki stoją na jednym poziomie. Dzieci zdolniejsze budują schemat doskonalszy, zawierający w formie więcej treści, a niezdolne — schemat ubogi.

Nauczyciel, przystępując do pracy, musi się zorientować w poziomie rysunkowym dzieci, poznać zasób schematów rysunkowych, stopień ich dokładności i sposób rysowania. Praca rysunkowa będzie miała początkowo charakter zabawowy, aby dzieci ośmielić i zachęcić do rysowania w szkole. Z otrzymanych tą drogą prac będzie można zorientować się, co i jak dzieci rysują.

Z doświadczenia wiemy już, że dzieci interesują się tem, co żyje, rusza się, wydaje dźwięki i t. d., nadto światło i barwy należą do najwcześniejszych spostrzeżeń dziecka. W samorzutnych rysunkach dzieci znajdziemy przede wszystkim ludzi, zwierzęta, kwiaty, słońce, księżyc, drzewa, domy, samochody i t. p. Stwierdzenie występowania w rysunkach dzieci wymienionych przedmiotów stanowi pierwszorzędną wskazówkę orientacyjną w wyborze tematów rysunkowych.

Nauka rysunku w niższych klasach musi dawać uczniowi wiele sposobności do swobodnego wypowiedzania swoich przeżyć, pragnień i t. d., do czego służy przede wszystkim rysunek z wyobraźni, przeważający w klasach I i II — jednocześnie winien uczeń stopniowo gromadzić materiały spostrzeżeniowe celem wytworzenia nowych schematów rysunkowych i doskonalenia istniejących, oraz zdobywać sprawność techniczną, do czego służy przede wszystkim rysunek z pamięci a potem rysunek z pokazu, łącznie z poprzedzającą obserwacją. Do rysunku z pamięci dobieramy przedmioty z otoczenia o kształtach niezłożonych, interesujące uczniów, tematy trudniejsze wprowadzamy stopniowo według wskazań programu. Bez racjonalnej obserwacji kształtów dla celów rysunkowych nie może być mowy o rozwoju uzdolnień i sprawności rysunkowej ucznia.

Rozróżniamy dwa rodzaje obserwacji: a) samodzielnej, b) kierowaną przez nauczyciela, który zadaje odpowiednie

pytania, udziela wyjaśnień, zwraca uwagę na pewne cechy przedmiotu i t. d.

Mając na uwadze cele rysunkowe, rozróżniamy następujące składniki obserwacji: a) wyróżnienie części składowych przedmiotu (głównych i podrzędnych) oraz zaobserwowanie ich rozmieszczenia, b) określenie kształtu całości i poszczególnych części, c), zdanie sobie sprawy z rozmiarów i proporcji, d) zaobserwowanie barwy ogólnej i lokalnej, e) zaobserwowanie układu części przedmiotu w ruchu, f) ujęcie skrótów i zniekształceń perspektywicznych i zjawisk światłocieniowych.

Oczywiście wszystkie te składniki nie mogą występować na każdym przedmiocie i przy każdym temacie; stopniowanie w tym zakresie zostało wskazane w programie.

Przy obserwowaniu przedmiotów użytkowych należy zwracać uwagę na cechy, wynikające z ich przeznaczenia, charakteru tworzywa i sposobu wykonania, jako z istoty swej najważniejsze; przy obserwowaniu roślin i zwierząt na różnice kształtów i barw, odpowiadające warunkom życiowym.

Planowo prowadzona obserwacja stopniowo przyzwyczajając dziecko do umiejętnego spostrzegania kształtu oraz istotnych cech przedmiotu, ułatwia ich zapamiętanie i tworzenie form, najlepiej wyrażających spostrzeżenia i wyobrażenia.

Na wyraźne dla uczniów występujące zjawiska perspektywiczne zwracamy uwagę okolicznościowo już w klasie IV. W klasie V zachęcamy uczniów do ich wyrażania w rysunku z wyobraźni, bardziej systematyczna obserwacja i wyrażanie zjawisk perspektywicznych występuje w klasie VI i VII.

Opierając się przede wszystkim na obserwacji takich przedmiotów w terenie, jak szereg drzew, gościniec ze słupami telegraficznymi, tor kolejowy, ulica, most, pole z zagonami i t. p., utrwalamy w kl. VI wyniki poprzednich spostrzeżeń, dotyczących pozornej zmiany wielkości przedmiotów wskutek ich oddalenia od patrzącego i zmian ich kształtu zależnie od punktu widzenia, oraz wprowadzamy stopniowo przy obserwacji i rysunku po-

obserwacyjnym zasadnicze pojęcia perspektywiczne: horyzont, pion, punkt oczny, punkty zbiegu. Terminy te stosujemy również przy obserwacji i rysowaniu z natury przedmiotów o kształtach nieskomplikowanych brył wielościennych i obrotowych. Należy dobierać do tych ćwiczeń przedmioty, na których uczniowie mogliby bez trudności zauważyć skróty i zniekształcenia perspektywiczne, a więc w każdym razie przedmioty o dużych rozmiarach. Opanowanie zjawisk perspektywicznych winno również znaleźć wyraz w rysunku z wyobraźni.

Ujęcie zjawisk perspektywicznych winno być *pooglądowe i praktyczne, bez teoretyzowania i oderwanych konstrukcji.*

Przy rysowaniu brył geometrycznych nauczyciel winien opierać się na zrozumieniu rysunku w perspektywie równoległej ukośnej, osiąganem przez uczniów, poczynając od klasy V na lekcjach arytmetyki z geometrią, i baczyc na to, aby zdawali sobie sprawę z różnicy między odtwarzaniem brył w perspektywie równoległej i w perspektywie środkowej, poznawanej na lekcjach rysunku.

Na zjawiska światłocieniowe zwracamy wyraźnie uwagę dopiero w klasie VI.

Podstawę do projektowania form użytkowych dają: obserwowanie odpowiednich przedmiotów i omawianie kształtu, barwy, oraz ćwiczenia w rysunku poobserwacyjnym i z natury. Tematy do ćwiczeń z zakresu projektowania winny istotnie odpowiadać realnym potrzebom ucznia, szkoły i domu, przytem należy dbać o racjonalne wyzyskanie i pielęgnowanie elementów plastycznej kultury regionalnej. Dążymy przytem do wytworzenia *pięknej a prostej* formy w materjale, unikając zbędnego ornamentu, nie wszystkie bowiem przedmioty można lub należy zdobić. W wypadkach, gdy na projektowanym przedmiocie musi wystąpić zdobina, należy jej projektowanie oprzeć na obserwacji odpowiednio dobranych przedmiotów, omówieniu celowości zdobiny i sposobu jej wykonania. Tą drogą zdobywają uczniowie pewną wiedzę o budowie zdobin i odpowiednich technikach, dochodzą do przekonania, że *zdobina jest ściśle związana z przedmiotem, nadto, że jej charakter wynika z materjału i na-*

rzędzi, służących do wykonania. Projektowanie zdobin bez ich realizowania w odpowiedniem tworzywie, a tem bardziej bez troski o rodzaj i sposób realizacji, nie daje dodatnich wyników..

Rysowanie liter przy wykonywaniu podpisów wprowadzamy już w klasie II. Z początku wzorują się uczniowie na znanym druku, dochodząc stopniowo do wprawy w rysowaniu kształtnych liter z odcinków prostej i łuków okręgu. Okolicznościowo wyjaśniamy zasady budowy liter, wielkość liter i odpowiednie rozmieszczenie napisów.

W budowie liter należy unikać wszelkich zbytecznych dodatków, t. zw. *ozdób*, które zatracają kształt liter i utrudniają odczytywanie napisów.

Nauczyciel winien czuwać nad wykonywaniem podpisów i w razie potrzeby rysować odpowiednie litery na tablicy, dbając o ich poprawność pod względem budowy, aby nie stały się złym przykładem dla ucznia. Przez ciągłe wykonywanie podpisów, napisów na arkuszach, zeszytach i t. d. dochodzą uczniowie do wprawy *bez specjalnych ćwiczeń.*

Ćwiczenia pomocnicze (układanki), wymienione w programie dla klas I—IV, przygotowują ucznia do poprawniejszego wyrażenia kształtu formą rysunkową, ilustrując zwłaszcza podział na części i ich rozmieszczenie. Na ćwiczenia te, zależnie od klasy, winno się poświęcać tylko kilka lub kilkanaście minut w ciągu lekcji, na której są potrzebne.

Postulat stopniowania trudności rysunkowych znalazł swój wyraz w programie dla poszczególnych klas, w którym ogólnie określono charakter przedmiotów, nadających się do rysowania, oraz wskazano to, co uczniowie winni zauważyć i wyrazić w rysunku. Przy poszczególnych rodzajach ćwiczeń rysunkowych podane są przykłady tematów, mające na celu zorientowanie nauczyciela w wyborze tematów przy opracowywaniu szczegółowego rozkładu materjału naukowego. Z tematów tych można wybierać odpowiednie lub zastępować je innemi, bardziej dostosowanemi do miejscowych warunków.

Przy opracowywaniu szczegółowego rozkładu materjału naukowego winien nauczyciel wziąć pod uwagę: zain-

teresowania dzieci, odpowiadające pewnemu okresowi rozwoju psychicznego, przeciętny poziom przygotowania rysunkowego uczniów danej klasy, pory roku, ilość i charakter przedmiotów, dostępnych do obserwacji w szkole i poza szkołą i występujących w danym środowisku, przydatność tematów rysunkowych do poszczególnych typów ćwiczeń rysunkowych oraz związek z innymi przedmiotami nauczania.

Na każdą lekcję powinien nauczyciel przewidzieć potrzebne materiały, przygotować odpowiednie przedmioty do obserwacji lub ustalić, co i w jakich warunkach można obserwować poza klasą.

Bezpośrednio przed przystąpieniem do rysowania należy ustalić technikę, wielkość rysunku, nadto w miarę potrzeby jego miejsce na płaszczyźnie i t. p. Już w niższych klasach polecamy uczniom przed przystąpieniem do rysowania ograniczyć pole płaszczyzny rysunkowej linjami. W ten sposób ułatwiamy dziecku orientację co do wielkości jego rysunku.

Należy przyzwyczajać uczniów do rozpoczynania pracy od ogólnych zarysów przedmiotu a nie od szczegółów; przy rysunku ilustracyjnym zaś od ogólnego rozplanowania przedmiotów i postaci na płaszczyźnie papieru.

Poprawianie rysunku dziecka przez nauczyciela nie jest wskazane, natomiast należy ucznia lub grupę uczniów doprowadzić do poprawienia błędów odpowiednimi uwagami, powtórą obserwacją lub demonstrowaniem ruchu i t. p. Przy rysunku ilustracyjnym pozostawiamy dziecku, zwłaszcza w klasach I i II, dużą swobodę. W klasach tych zwracamy okolicznościowo uwagę jedynie na najbardziej rażące błędy, np. brak głównych części składowych, nieuwzględnienie najwydatniejszych różnic wielkości i t. p., unikając jednak wszelkiego skrępowania lub narzucania. W klasach wyższych uwagi stają się częstsze, do poprawienia błędów w rysunku z wyobraźni prowadzą obserwacje przedmiotów, dokonane pod kierunkiem nauczyciela lub samodzielnie przeprowadzone, oraz ćwiczenia w rysunku poobserwacyjnym i z natury. Przy rysunku poobserwacyjnym dążymy do tego, aby uczeń wyraził formą rysunkową główne wyniki obserwacji i w ra-

zie niepowodzenia bądź powtórnie oglądamy przedmiot z uczniami, bądź zachęcamy ich odpowiednimi uwagami do poprawienia pracy. W pewnych wypadkach jest dopuszczalny a niekiedy potrzebny rysunek nauczyciela na tablicy lub oddzielnej kartce papieru, wyjaśniający sposób rozpoczęcia pracy, skontrolowania, wykończenia i t. p. Rysunek ten należy zaraz zetrzeć, względnie usunąć, aby uczniowie go nie kopjowali.

Po wykonaniu rysunku ustalamy z uczniami miejsce i wielkość podpisu. Ze względu na porządek i kontrolę każda praca winna mieć kolejny numer i datę wykonania.

Prace rysunkowe winny być przechowywane w kopertach lub teczkach, sporządzonych przez uczniów.

STOSUNEK NAUKI RYSUNKU DO ESTETYKI ŻYCIA CODZIENNEGO I DO WYTWORÓW SZTUKI.

Realizacja zadań wychowania estetycznego w zakresie nauki rysunku winna znaleźć wyraz, między innymi, w przyczynianiu się do estetycznego wyglądu wnętrza sali szkolnej, korytarzy i wogóle gmachu szkolnego, jego najbliższego otoczenia i mieszkania ucznia.

Do wyrabiania smaku i umiejętności urządzania wnętrz, dokorowania okien, balkonów i t. d., oraz rozwijania samorzutnej pomysłowości dzieci w tym zakresie, należy wyzyskiwać w szczególności uroczystości i zabawy szkolne.

Podczas uczęszczania dziecka do szkoły, zwłaszcza do klasy VI i VII, należy je zachęcać do pracy w granicach możliwości nad estetycznym urządzeniem i utrzymaniem w ładzie i harmonji własnego mieszkania. W tym celu nauczyciel powinien stosować odpowiednie pokazy (ilustracje), pogadanki, dotyczące estetyki mieszkania, sprzętów, naczyń itd., zwalczając bierne naśladownictwo form obcych i wskazując wartości polskiej twórczości plastycznej, zwłaszcza twórczości danego regionu.

Zaznajomienie się z twórczością plastyczną narodową i regionalną winno objąć możliwie różnorodny zakres.

Obserwując wartościowe okazy sztuki ludowej, należy zwracać uwagę także na ich wartość materialną, możli-

wości zbytu i t. d., oraz zachęcać młodzież wiejską do wytwarzania takich przedmiotów po opuszczeniu szkoły. Nauczyciel winien pielegnować wśród młodzieży szacunek i zamiłowanie do tej pracy.

Przy oglądaniu, w zakresie nauki rysunku, oryginałów lub reprodukcji dzieł malarzy polskich należy ułatwiać uczniowi, przez wytworzenie odpowiedniego nastroju, bezpośrednie przeżycia estetyczne, omawiać treść, unikać zaś analizy form, jako niedostępnej dla uczniów w tym wieku. W związku z obserwacją obrazów zwracamy uwagę na znaczenie najwybitniejszych twórców w dorobku polskiej kultury plastycznej.

KORELACJA RYSUNKU Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Nauka rysunku w szkole powszechnej korzysta z różnorodnych wiadomości ucznia, zdobytych w zakresie innych przedmiotów, dostarcza wiele sposobności do pogłębienia lub uzupełnienia tych wiadomości i przygotowuje ucznia do posługiwania się rysunkiem na innych lekcjach.

Nauczyciele innych przedmiotów, korzystając z umiejętności rysunkowej ucznia, powinni stawiać takie wymagania, aby uczeń mógł je spełnić.

Nauka rysunku, której zasadniczą treścią jest tworzenie form na płaszczyźnie, wiąże się ściśle z zajęciami praktycznymi, do których należy budowanie form przestrzennych. W szczególności zajęcia praktyczne winny wyzyskiwać wyniki obserwacji, prowadzonych w zakresie nauki rysunku, wyrobione sprawności rysunkowe i malarskie, znajomość i odczucie wymagań estetycznych, dotyczących budowy form użytkowych, przyczyniać się zaś ze swej strony do rozwoju spostrzegawczości i uzupełniać kształcenie wyobraźni przestrzennej przy wykonywaniu zabawek, sprzętów, przyborów i t. d. W klasie VII uczniowie projektują na lekcjach rysunku formy użytkowe, które przeważnie winny być wykonywane na lekcjach zajęć praktycznych.

Związek z matematyką polega przedewszystkiem na przejściu przez naukę rysunku znacznej części pracy nad wprowadzeniem żywych i plastycznych wyobrażeń geo-

metrycznych i kształceniem zmysłu przestrzennego, oraz na uwzględnieniu w zakresie tej nauki ćwiczeń w rysowaniu figur geometrycznych. Najczęściej spotykane formy płaskie występują w nauce rysunku wcześniej niż w zakresie arytmetyki z geometrią; nauczyciel rysunku poświęca dużo czasu na rozpatrywanie stosunków między rozmiarami przedmiotu i jego części; obserwacja różnych brył ułatwia określanie ich typów geometrycznych oraz ćwiczenia w mierzeniu ich powierzchni i objętości. Nauka rysunku korzysta z przygotowania, danego przez matematykę, w zakresie perspektywy równoległej ukośnej, oraz niekiedy w klasie VII z pewnej wprawy w posługiwaniu się przyborami kreślarskimi.

Związek rysunku z nauką o przyrodzie polega, między innymi, na tem, że oba przedmioty opierają się na obserwacji otaczającej rzeczywistości i mają jako jeden z celów rozwój spostrzegawczości i umiejętności planowego obserwowania. Ćwiczenia obserwacyjne w obu zakresach winny się zatem uzupełniać, przytem rysunek może korzystać z wiedzy np. o zależności kształtu i barwy przedmiotu od warunków życiowych i t. p., zdobytej już na lekcjach przyrodoznawstwa, i nawzajem nauka o przyrodzie żywej może wyzyskać obserwację zewnętrzną budowy roślin i zwierząt, dokonaną już przez rysunek; nauka fizyki i chemji — znajomość kształtów różnych przedmiotów użytkowych. Poza tem nauka o przyrodzie będzie wyzyskiwała w znacznym stopniu sprawności, wyrobione na lekcjach rysunków, do notowania i ilustrowania opracowywanych tematów.

Sprawność rysunkowa uczniów winna być także w znacznym stopniu stosowana w nauce geografji przy kreśleniu planów orjentacyjnych, map, wykonywaniu szkiców z wycieczek, ilustrowaniu pewnych tematów i t. d. Jeden z węzłów stanowi poznawanie krajobrazu, poza tem zarówno geografja jak i rysunek przyczyniają się do zaznajamiania ucznia z kulturą plastyczną polską, zwłaszcza regionalną. Geografja dostarcza nauce rysunku tematów do ilustracji przygód, podróży i t. p.

W nauce języka polskiego, zwłaszcza w niższych klasach, stosuje się rysunek z wyobraźni dla ożywienia i uroz-

maicenia pracy. Nauka ta winna wyzyskać wzbogacenie w zakresie rysunku zasobu konkretnych, jasnych i wyrazistych wyobrażeń dla swoich zadań kształcących. Nawzajem lektura i pogadanki dostarczają obficie tematów do ćwiczeń, wykonywanych na lekcjach rysunku, a zwłaszcza do rysunku ilustracyjnego. Oba przedmioty — język polski i rysunek — służą w pewnym stopniu wspólnym celom i pomagają sobie wzajemnie w zakresie poznawania kultury plastycznej, narodowej i regionalnej: strojów sprzętów, budynków współczesnych, zabytkowych i t. d.

Podobnie zwiedzanie muzeów, oglądanie zabytków, obrazów historycznych w zakresie nauki rysunku, rozwijające dokładność obserwacji ucznia, wspiera zadania nauki historii, nauka historii zaś wzbogaca zasób wiadomości ucznia o wyglądzie przedmiotów zabytkowych.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

PROGRAM NAUKI W PUBLICZNYCH SZKOŁACH POWSZECHNYCH TRZECIEGO STOPNIA

ĆWICZENIA CIELESNE

(P R O J E K T)

L W Ó W — 1933

PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

ĆWICZENIA CIELESNE.

KLASY I i II.

2 godziny tygodniowo (4 razy po pół godziny szkolnej lub 2 razy po jednej godzinie) — ponadto 10 minut ćwiczeń codziennych.

MATERJAŁ ĆWICZEBNY.

ZABAWY WRAZ Z ĆWICZENIAMI GIMNASTYCZNYMI W FORMIE ZABAWOWEJ.

A. Zabawy.

Zabawy ze śpiewem, o charakterze rekreacyjnym i ożywiającym, a także w celu przyzwyczajania dzieci do ruchów w takt śpiewanej piosenki, np. różyczka, konopki, mak, w naszej szkółce, rzemieślnicy, jawor i t. p.

Zabawy orientacyjno-porządkowe, jako ćwiczenia spostrzegawczości, uwagi i szybkiej reakcji, np. zbiórka według kolorów, policjant, ruch uliczny, mruczek, powódź i t. p.

Zabawy na czworakach, jako ćwiczenia, wpływające dodatnio na kształtującą się w tym wieku krzyżownicę lędźwiową, np. pieski na straży, żaby i bociany i t. p.

Zabawy bieżne w dostępnej dla dziatwy formie, ćwiczące bieg i wyrabiające wydatnie płuca i serce; wzmacnianie biegu przez stopniowe wprowadzanie pościgu, np. natarcie, czarny lud, murzyn, król i jego dzieci, poczta, przeprowadzka, cztery kąty i t. p.

Zabawy rzutne, ćwiczące oko i rękę przy pomocy rzucania i chwytania woreczków (wypełnionych grochem, fasolą lub kukurydzą) i małych piłeczek, np. rzucanie do celu, zgadywany, piłka w półkoło, piłka o ścianę, serso i t. p.

Zabawy skoczne, jako ćwiczenia kończyn dolnych, przygotowanie do skoków i ćwiczenia rekreacyjne, np. skoki wróbelka, skoki konika, skoki żab, chód kruka, zajaczki.

Zabawy w wodzie. Tam, gdzie warunki na to pozwolą, zabawy, oswajające z wodą (na głębokości do kolan; względnie do pasa dzieci), np. bieganie w wodzie, podskoki, sięganie po piasek lub kamyki na dno, w klasie II — koziołek w wodzie.

Zabawy na śniegu i lodzie, mające na celu zahartowanie działwy przez przyzwyczajanie jej do przebywania zimą na otwartym powietrzu, a ponadto zmierzające do nauki jazdy na łyżwach i saneczkach, np. lepienie bałwanów, zabawy śnieżkami, odmiatanie śniegu, jazda na łyżwach, wożenie się na saneczkach, małe zjazdy i t. p.

B. Ćwiczenia gimnastyczne tylko w formie zabawowej.

Ćwiczenia porządkowe: ustawianie się i zbiórka w rzędzie i rzeregu, w dwójkach i w kole.

Ćwiczenia kształtujące, uwzględniające pracę wielkich mas mięśniowych: przyzwyczajanie do poprawnego stania, siedzenia, kłęk i leżenia; łatwe, o małym napięciu, ćwiczenia kończyn, podtrzymujące ruchomość w stawach, oraz te najłatwiejsze i najprostsze ćwiczenia szyi i tułowia, które mają wyraźny wpływ na prawidłowe ustalenie się krzywizny szyjnej, piersiowej i lędźwiowej.

Ćwiczenia koordynacyjne: przyjmowanie postaw równoważnych w formie zabawowej, np. stanie bociana, całowanie kolana, chodzenie po wąskiej desce podłogi, po kreście, wyrysowanej kredą, przechodzenie po kamykach, chodzenie po wąskiej ławce (np. szkolnej) i t. p.

Ćwiczenia stosowane: wstępowanie (wspinanie się) w górę i wdół na drabinkach, przepłotni i t. p., zwykły chód początkowo bez wymagań taktu, stopniowe wyrabianie poczucia rytmu i taktu w chodzie.

Ponadto należy wyuczyć dzieci *prawidłowego oddychania*.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE I.

Wyrobienie sprawności w kilku zabawach bieżnych o jednej i dwu regułach; wdrożenie do szybkiej i sprawnnej zbiórki w dwójkach, w rzędzie i w kole, umiejętność

maszerowania dwójkami; umiejętność zachowania się na otwartym powietrzu podczas mrozu i swobodnej zabawy na śniegu i lodzie (ruch — jako przeciwdziałanie ziębnięciu).

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE II.

Wyrobienie sprawności w kilku nowych zabawach bieżnych o jednej i dwu regułach; wdrożenie do szybkiej i sprawnnej zbiórki w rzędzie, w dwójkach, w kole i w szeregu, umiejętność maszerowania dwójkami; opanowanie postawy jednonoż przy przeskakiwaniu po narysowanych kamieniach; umiejętność zachowania się na otwartym powietrzu podczas mrozu i swobodnej zabawy na śniegu i lodzie (ruch jako przeciwdziałanie ziębnięciu).

UWAGI.

Zabawy stanowiąc mają zasób materiału do ćwiczeń nietylko na lekcjach, ale w miarę potrzeby także na przerwach. Przy doborze tego materiału należy mieć na uwadze zarówno jego charakter kształtujący, jak i wychowawczy.

Ćwiczenia gimnastyczne stosuje się wyłącznie w formie zabawowej, przytem winny one zajmować w I klasie mniej więcej trzy razy, w II — dwa razy mniej czasu, niż właściwe zabawy; nie ujmuje się ich w oddzielne lekcje, ale wplata w lekcje, złożone z zabaw.

Jednym z najważniejszych celów ćwiczeń gimnastycznych na poziomie klas I i II jest utrzymanie należytej gibkości kręgosłupa dziecka, oraz wyrobienie zręczności i odwagi.

Niektóre zabawy i ćwiczenia gimnastyczne będą dostosowywane do ilustracji pogadanek w zakresie języka polskiego.

Wszelkie wycieczki szkolne mogą być wyzyskane z dużym pożytkiem dla celów wychowania fizycznego; potrzeba bowiem dostarczenia działwie obserwacji łączy się znakomicie z potrzebą wprowadzania jej możliwie często na otwarte powietrze i przebywania pieszo pewnych przestrzeni. Jako zasadę należy postawić dla klasy I wycieczki do 3 km, dla II do 4 km, przy marszu w jednakowym dla wszystkich, niezbyt szybkim tempie, bez obciążenia. Wycieczki takie dostarczą możliwości realizowania zabaw w wodzie i zabaw, wymagających większego terenu, aniżeli szkolny plac zabawowy.

Z ćwiczeniami cielesnymi należy łączyć ściśle takie wskazania higieniczne, jak: konieczność mycia rąk po każdej zabawie, w szczególności po zabawie na czworakach, jak najlżejsze ubieranie się do ćwiczeń cielesnych, rozgrzewanie się na pauzach przez ruch, a unikanie grzania się przy ciepłym piecu i t. p.

KLASY III i IV.

2 godziny tygodniowo — ponadto 10 minut ćwiczeń codziennych.

MATERJAŁ ĆWICZEBNY.

ZABAWY I GRY RUCHOWE WRAZ Z ĆWICZENIAMI GIMNASTYCZNYMI.

A. Zabawy i gry ruchowe.

Zabawy ze śpiewem, zabawy taneczne o charakterze rekreacyjnym i ożywiającym, np. kot i myszka, baran, zelman, ogrodniczek, szewczyk, karuzela, chinka — (dwie ostatnie zwłaszcza dla dziewcząt).

Zabawy orjentacyjno-porządkowe, ćwiczące uwagę i spostrzegawczość, np. powódź, labirynt, uważny wartownik i t. p.

Zabawy bieżne, stopniowo przechodzące w *gry bieżne* dla wzmocnienia biegu, a więc pracy płuc i serca, oraz uwzględniające elementy zręczności, np. bieg strażacki, bieg łańcuchowy, kozak i tatarzyn, dzień i noc, łatwe formy biegów rozstawnych, np. sadzenie ziemniaków.

Zabawy rzutne, zwłaszcza rzuty piłeczkami, ćwiczące oko i rękę, np. król, wyścig piłek, stójka, strzelec, różne rodzaje podrywki i t. p.

Zabawy skoczne, przygotowujące elementy skoków i wzmacniające stawy skokowe, np. wybijanka w kole, król skoczków, szczur, walka kogutów i t. p.

Tam, gdzie warunki na to pozwolą, zabawy w wodzie (na głębokości do pasa), np. wskakiwanie do wody, biegi i skoki zajęcze w wodzie, zabawy bieżne w wodzie, szymbowanie i t. p.

Zabawy na śniegu i lodzie, obejmujące jazdę na sankach i na łyżwach, np. zjazdy na sankach z niedużych pochyłości (bez wiraży), zabawy śnieżkami, nauka jazdy na łyżwach przodem i tyłem. W okolicach śnieżnych dla dzieci silniejszych początki nauki jazdy na nartach; posuwanie się bez kijka i z kijkiem po równinie, łatwe podejście i zjazdy.

B. Ćwiczenia gimnastyczne.

Ćwiczenia porządkowe.

Zbiórki w dwurzędzie i dwuszeregu, tworzenie kolumny czwórkowej z dwuszeregu oraz kolumny ćwiczebnej z dwurzędu w miejscu i w marszu.

Ćwiczenia kształtujące.

Ćwiczenia kończyn górnych: wymachy i krążenia, przeważnie w formie zabawowej, oraz łatwe ćwiczenia w formie ściślej, głównie w postawach siedzących.

Ćwiczenia kończyn dolnych: łączenie podskoków z przysiadami podpartymi, łączenie łatwych podskoków, wykonywanych miarowo; marsz zwykły, kierunkowy, marsz w tempie zmiennem, marsze w formie zabawowej.

Ćwiczenia tułowia we wszystkich płaszczyznach z dużą przewagą formy zabawowej, przeważnie w postawach leżących i siedzących, z najłatwiejszymi ruchami rąk.

Ćwiczenia szyi: skręty i skłony głowy w postawach siedzących.

Ćwiczenia koordynacyjne.

Wytrzymywanie łatwych postaw równoważnych w miejscu; łatwe ruchy kończyn i tułowia w postawach równoważnych; marsz krokiem mierniczym; przechodzenie po równoważni, umieszczonej najwyżej na wysokości kolan, przechodzenie z przekraczaniem małych przeszkód; utrudnianie ćwiczeń przez zamykanie oczu.

Ćwiczenia stosowane.

Łatwe półzwisły na drabinkach, ewentualnie krótkotrwałe półzwisły na prymitywnych przyrządach. Łatwe zabawy z mocowaniem się dwójkami. Skoki wolne w formie zabawowej, niezbyt wysokie, zmiernie do opanowania doskoku; łatwe skoki mieszane przez ławeczkę.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE III.

Znajomość przynajmniej 5 nowych zabaw z zasobu materiału ćwiczebnego, sprawność w poznanych zabawach bieżnych z trzema i czterema regułami; sprawność

w rzucaniu i chwytaniu piłeczek; sprawna zbiórka w dwójkach i czwórkach w miejscu, umiejętność ustawiania się w kolumnie ćwiczebnej przez rozluźnienie kolumny czwórkowej; opanowanie postawy z ramionami skurczonemi; pewność w marszu krokiem mierniczym; opanowanie skoku ponad przeszkodę stałą, umieszczoną na wysokości kolan.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE IV.

Znajomość przynajmniej 5 nowych zabaw z zasobu materiału ćwiczebnego, sprawność w poznanych zabawach bieżnych z 3 i 4 regułami, sprawność w rzucaniu i chwytaniu piłeczek, znajomość najprostszyc form biegu rozstawnego; sprawna zbiórka w dwójkach, trójkach i czwórkach w miejscu, umiejętność ustawiania się w kolumnie ćwiczebnej przez rozluźnienie kolumny czwórkowej; opanowanie postawy z ramionami skurczonemi; opanowanie skłonów bocznych i skrętów tułowia, pewność w marszu z wymachem rąk i nóg, w marszu krokiem mierniczym z ławami ruchami ramion; opanowanie doskoku ponad przeszkodę stałą, umieszczoną na wysokości kolan.

UWAGI.

Zarówno w klasie III jak i IV ćwiczenia gimnastyczne winny zajmować tyle czasu, ile zabawy i gry.

W klasie III zaczyna się wyraźne przejście od zabawy do systematycznej nauki. W ćwiczeniach gimnastycznych wprowadzać należy formę ścisłą stopniowo, tak, aby w końcu czwartej klasy wystąpiła ona w jednej trzeciej ogólnej ilości ćwiczeń gimnastycznych. Ponieważ jednak dziecko w tym okresie nie posiada jeszcze dostatecznie rozwiniętej koordynacji nerwowo-mięśniowej, nie należy żądać precyzji w wykonywaniu ćwiczeń. Z uwagi nadto, iż dziatwa w tym wieku potrzebuje dużo ruchu, należy w doborze materiału ćwiczebnego dać pierwszeństwo tym wszystkim ćwiczeniom i zabawom, przy których jednocześnie wszystkie dzieci są czynne

W klasie IV może wystąpić konieczność podziału chłopców i dziewcząt podczas gimnastyki, dłuższych marszów i niektórych gier. Podział taki w klasie IV może spowodować konieczność podziału także i w klasie III, aby w ten sposób utworzyć dwie grupy do ćwiczeń cielesnych, a mianowicie chłopców z klasy III i IV, oraz dziewcząt z tychże klas. Jeżeli klasy będą miały oddziały równoległe, wtedy połączenie będzie się dokonywało w granicach tych oddziałów. Jakkolwiek w doborze materiału nie wyróżniono chłopców i dziewcząt, to jednak niektóre ćwiczenia będą prowadzone dla chłopców z większą, dla dziewcząt z mniejszą intensywnością.

Wszelkie wycieczki, organizowane przez szkołę, winny być wyzyskiwane również i dla celów wychowania fizycznego. Marsz podczas wycieczek nie powinien przekraczać 6 km, bez obciążenia. Wycieczki powinny dawać sposobność do organizowania zabaw i gier na większych przestrzeniach, ułatwiać odbycie kąpeli i t. p. Klasa IV powinna odbyć w ciągu roku conajmniej 2 wycieczki, dla celów wyłącznie wychowania fizycznego. Na wycieczkach tych dziatwa urządza biwak i wykonywa łatwiejsze prace, zmierzające do zapewnienia sobie posiłku i wygodnego odpoczynku.

KLASY V, VI i VII.

2 godziny tygodniowo — ponadto 10 minut ćwiczeń codziennych

MATERJAŁ ĆWICZEBNY.

A. Zabawy, gry ruchowe i gry drużynowe.

Zabawy o charakterze ożywiającym i rekreacyjnym, stosowane zarówno między ćwiczeniami w formie ścisłej, jak też między trudniejszymi gramami i na przerwach, np. polowanie, niedźwiedź, poczta, różne odmiany berka i t. p., dla dziewcząt również zabawy taneczne, np. tańce pajaców, ułani, krakowiak.

Gry bieżne, łączące elementy zręczności i zwinności z biegiem, np. walka o sztandary, zbóje, wrywanka, harce i t. p.

Gry rzutne, łączące elementy zwinności i zręczności z pewnością rzutu i chwytu i wyrabiające równowagę duchową, np. gry z piłką takie, jak wyścigi piłek, sztafety z piłką i t. p.

Gry z podbijaniem, łączące pewność oka i ręki z biegiem, np. pacanka, kiczki, wybijanka, podbijak i t. p.

Gry drużynowe: podaj dalej, piłka więzienna, piłka bramkowa, w dwa ognie, kwadrant w uproszczonej postaci, który w klasie VII może być doprowadzony do postaci czystej, dla młodzieży silniejszej siatkówka, również doprowadzona do czystej postaci dopiero w klasie VII.

B. Ćwiczenia gimnastyczne.

Ćwiczenia porządkowe.

Tworzenie szachowej kolumny ćwiczebnej z dwuszeręgu, z miejsca i z marszu, a także kolumny ćwiczebnej

z dwójek i trójek w zależności od miejsca ćwiczeń. Elementy musztry formalnej, konieczne do manewrowania oddziałem: zwroty w miejscu i w marszu, zmiana kierunków w marszu, marsze w dwuszeregu z równaniem i kryciem, zbiórki w miejscu i w marszu w różnych postaciach — ponadto dla dziewcząt proste korowody.

Ćwiczenia kształtujące.

Ćwiczenia kończyn górnych (przeważnie w postawach siedzących): wznoszenie, wymachy i rzuty we wszystkich kierunkach oraz krążenia.

Ćwiczenia kończyn dolnych: ćwiczenia, wpływające na wydłużenie tylnych mięśni uda, rytmiczne podskoki z równoczesnymi wymachami nóg, łatwe kroki taneczne.

Ćwiczenia tułowia: skłony wprzód i wtył z różnych postaw wyjściowych, jednak bez wytrzymywania, ponadto skłony boczne i skręty tułowia, spotęgowane przez współpracę ramion.

Ćwiczenia szyi (przeważnie w postawach siedzących): skręty, skłony i krążenia.

Ćwiczenia koordynacyjne.

Wytrzymywanie łatwych postaw z biegu, trudniejsze niż w klasach poprzednich ruchy kończyn i tułowia w postawach równoważnych. Przechodzenie po równoważni do wysokości pasa z podrzucaniem woreczków lub piłeczek, wykonywane również ze śpiewem; zeskakiwanie z równoważni z chwytem. Utrudnianie ćwiczeń przez zamykanie oczu.

Ćwiczenia stosowane.

Krótkotrwałe zwisy na drabinie i tramie, ewentualnie na prymitywnych przyrządach. Mocowanie się dwójkami o charakterze zręcznościowym. Skoki wolne (wdał i wzwyż) w formie zabawowej i ścisłej z ograniczonym rozbiegiem i określonym miejscem odbicia i doskoku. Skoki mieszane przez ławeczkę, ustawioną poziomo i skośnie, oraz w zależności od warunków skoki przez tram, skrzynię i kozła, lub skoki naturalne.

C. Sporty.

Jazda na saneczkach: wożenie się na saneczkach w terenie równym oraz zjazdy z łagodnych, naturalnych pochyłości (bez ostrych wiraży).

Jazda na łyżwach: swobodna jazda przodem, najprostsze figury, np. przekładanka, łuki.

Jazda na nartach: chody w terenie płaskim oraz zjazdy z niewielkiej pochyłości. Zabawy narciarskie w zjeździe nawprost.

Pływanie. Gdzie tylko warunki na to pozwolą, należy zorganizować naukę pływania i prowadzić ją w formie zabaw w wodzie, szybowania i wreszcie nauki systematycznej tak, aby w klasie VII osiągnąć sztukę pływania.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE V.

Opanowanie sztafet z piłką (25 m); usprawnienie w jednej lub dwu grach z piłką, jak np. „piłka więzienna“, „podaj dalej“; sprawność w tworzeniu szachowej kolumny ćwiczebnej z dwurzędu i dwuszeregu; opanowanie postawy i umiejętność jej poprawienia z zupełnego rozluźnienia; umiejętność przechodzenia po równoważni na wysokości kolan; poprawne wykonanie łatwych skoków naturalnych.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE VI.

Usprawnienie w 2—3 grach takich, jak: kwadrant w uproszczonej postaci, piłka bramkowa; sprawność w tworzeniu szachowej kolumny ćwiczebnej z marszu; opanowanie wymachów rąk z różnych położeń wyjściowych, powolnego wspięcia i przysiadu, skrętów i skłonów bocznych tułowia; pewność w marszu po równoważni na wysokości kolan lub wytrzymywanie łatwych postaw równoważnych z biegu; opanowanie doskoku w skokach naturalnych.

WYNIKI NAUCZANIA W KLASIE VII.

Usprawnienie w grach drużynowych, podanych w zasobie materiału ćwiczebnego; poprawne wykonywanie musztry w zwartym oddziale; opanowanie postawy z ra-

mionami wzwwyż w siadzie skrzyżnym, pewność w marszu po równoważni do wysokości kolan z przekroczeniem małej przeszkody; opanowanie postawy w skoku wzwwyż na wysokości połowy uda. Umiejętność pływania, o ile są odpowiednie warunki.

UWAGI.

Ze względu na występujące już wyraźnie w tym wieku różnice fizyczne i psychiczne między chłopcami i dziewczętami należy, począwszy od klasy V, prowadzić w zasadzie ćwiczenia cielesne osobno dla dziewcząt. Przytem można łączyć młodzież z dwu bezpośrednio następujących po sobie klas.

Przy szczegółowym doborze materiału nauczyciel może uwzględnić ćwiczenia, wchodzące w skład minimów Państwowej Odznaki Sportowej, oraz przeprowadzać próbe zawodów o zdobycie tej Odznaki w wypadkach, w którychli działwa osiągnie odpowiednią granicę wieku.

Dla klas V, VI i VII szkoła winna zorganizować conajmniej dwie wycieczki w ciągu roku. Na wycieczkach młodzież po dojściu do celu biwakuje, wykonywając przytem takie urządzenia, jak kuchnia polowa, śmietnik, miejsce ustępowe i t. p. Program tych wycieczek powinien ponadto obejmować zabawy na wielkich i otwartych przestrzeniach, zabawy w wodzie i naukę pływania, oraz ćwiczenia i gry polowe typu harcerskiego, które przy odpowiedniem prowadzeniu stanowią mogą jakgdyby syntezę wychowania fizycznego, a także nastręczyć bardzo dużo sposobności do zabiegów wychowawczych.

Wycieczki w klasach wyższych mogą być prowadzone na odległość do 10 km marszu dziennego, z obciążeniem do 4 kg.

UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMU.

CELE I CHARAKTER NAUCZANIA.

Ćwiczenia cielesne, zgodnie z ogólnym charakterem wychowania, za cel stawiają sobie zdrowie, sprawność, dzielność i piękno wychowanka, a w szczególności:

podtrzymywanie i pomnażanie zdrowia zapomogą przyczyniania się do naturalnego rozwoju organizmu i przeciwdziałania czynnikom ujemnym, zwłaszcza skutkom siedzącego trybu życia szkolnego;

rozwijanie sprawności, która ujawnić się winna zarówno w umiejętności szybkiego wykonywania ruchów, potrzebnych w życiu codziennem wychowanka, jak i w łatwości wyuczania się ruchów nowych, oraz wyrabianie prawidłowej i estetycznej postawy;

współdziałanie w wyrabianiu dzielności duchowej przez kształcenie takich cech, jak przytomność umysłu, odwaga, siła woli, umiejętność opanowania się, wytrwałość, zaradność, karność, solidarność;

wzbudzanie i rozwijanie zamiłowania do stałego uprawiania ćwiczeń cielesnych i obcowania z przyrodą, oderwanie od rozrywek szkodliwych.

Realizując ogólne zadania wychowawcze, ćwiczenia cielesne winny posiadać zabarwienie swoiste przez związek z kulturą ogólnopolską i regionalną. W zabawach i grach winny być wyzyskane charakterystyczne dla danego regionu tradycje, zwyczaje i obyczaje. Wycieczki, podejmowane dla celów wychowania fizycznego, winny również przyczyniać się do poznania kraju, ułatwiać bezpośrednio stykanie się z ludnością zwiedzanych okolic i zaznajamianie się z warunkami jej życia. Stosowanie

w ćwiczeniach, grach i na wycieczkach metody harcerskiej może nasunąć bardzo dużo sposobności wychowawczych.

Szkoła winna dostarczyć działwie i młodzieży możności organizowania zabaw i gier poza lekcjami przez udostępnienie jej boiska, oraz przez zaopiekowanie się takimi organizacjami, jak harcerstwo i kółka sportowe, zarówno klasowe jak i międzyklasowe.

WARUNKI PROWADZENIA ĆWICZEŃ CIELESNYCH.

Rozróżniać należy: a) szkoły, pracujące w dobrych warunkach, to znaczy posiadające własne, dostatecznie wielkie (i należycie urządzone) boiska i własne sale gimnastyczne z odpowiednią ilością przyrządów i przyborów, b) szkoły, pracujące w dostatecznych warunkach, to znaczy mające dość wielkie boiska, nie posiadające jednak sali gimnastycznej, a zastępujące ją obszerniejszymi izbami szkolnymi, wreszcie c) szkoły, pracujące w niedostatecznych warunkach, to znaczy mające albo tylko plac do prowadzenia ćwiczeń cielesnych, albo tylko nieurządzoną salę (w ośrodkach wielkomiejskich). Szkół, któreby nie mogły korzystać z jakiegoś placu do zabaw, a nie miały także możności prowadzenia ćwiczeń cielesnych pod dachem, nie bierze się zupełnie pod uwagę.

W szkołach o dobrych warunkach do prowadzenia ćwiczeń cielesnych lekcje odbywają się bądź na boisku, bądź w sali gimnastycznej. Dążyć należy do tego, aby możliwie największa ilość lekcyj odbywała się na boisku, które zapewnia najwięcej słońca i powietrza.

W szkołach o dostatecznych warunkach lekcje ćwiczeń cielesnych odbywają się na boisku, a tylko wyjątkowo przy zbyt niskiej temperaturze albo też podczas sloty w izbie szkolnej między ławkami, obok ławek lub nawet na ławkach. O ile warunki na to pozwolą, można na salę do ćwiczeń przeznaczyć największą z izb szkolnych; w izbie tej odbywać się mogą normalne lekcje, a tylko na godziny ćwiczeń cielesnych grupa dzieci, normalnie pracująca w tej sali, zajmuje salę klasy, która odbywa ćwiczenia cielesne.

W szkołach o niedostatecznych warunkach lekcje ćwiczeń cielesnych odbywają się tylko na boisku, albo tylko w sali.

Dążyć należy do tego, aby każda szkoła posiadała przynajmniej warunki, scharakteryzowane jako dostateczne do prowadzenia ćwiczeń. Każda szkoła musi bezwzględnie posiadać choćby najmniejszy plac do prowadzenia ćwiczeń, a przy urządzeniu choćby jednej z izb szkolnych, jako sali do ćwiczeń, już uzyskać można takie warunki. Często uciekać się trzeba będzie do wynajmowania oddzielnych sal specjalnie do prowadzenia ćwiczeń cielesnych.

Niezmiernie ważnym warunkiem jest higieniczny i nie przeszkadzający w ćwiczeniach ubiór. Im lżejszy ubiór, tem lepszy przewiew skórny, tem większa powierzchnia skóry jest wystawiona na bezpośrednie działanie promieni słonecznych, tem bardziej dobroczynny ich wpływ na cały organizm dziecka. Ponieważ zaś i względy natury ekonomicznej przemawiają za tem, aby dla oszczędzenia ubrania używać specjalnych kostjumów do ćwiczeń cielesnych, należy więc dążyć do tego, aby działwa już jak najwcześniej ćwiczyła się w kostjumach. Tam jednak, gdzie to się z jakichkolwiek powodów nie da przeprowadzić, należy przestrzegać, by dzieci, a zwłaszcza dziewczęta, nie były ubrane za ciężko i by ubranie nie było ciasne; poza tem, przystępując do ćwiczeń, nauczyciel zarządzi, aby ubranie było rozluźnione przy szyi i na piersiach (rozpiąć górne guziki bluzki, którą chłopcy mogą nawet zdjąć); szelki i paski, o ile nie mogą być zdjęte, winny być również rozluźnione, podwiązki bezwarunkowo zdjęte. Lepiej jest ćwiczyć się i biegać boso, niż w obuwiu ciężkiem; niektóre ćwiczenia, np. wspięcie na palce, skok, nie mogą być wykonywane w obuwiu nieodpowiedniem.

Organizacjom takim, jak harcerstwo, kółka sportowe, szkoła winna zapewnić miejsce odbywania zbiórek i ćwiczeń, minimum niezbędnego sprzętu do ćwiczeń i wogóle otoczyć je jak najstaramiejszą opieką.

ZASADY ORGANIZOWANIA GRUP ĆWICZEBNYCH.

Klasa szkoły powszechnej nie stanowi jednolitej gromadki dzieci. Im starsza klasa, tem mniej jednolitości. Ideałem byłoby łączenie do ćwiczeń grup, wybranych z różnych klas, a jednolitych pod względem rozwoju fizjologicznego. Program został opracowany dla grup fizjologicznych, odpowiadających normalnemu wiekowi w danej klasie (klasa I — dzieci siedmioletnie, klasa II — ośmioletnie i t. d.). Wskutek braku jednolitości w klasach nauczyciel musi uważnie obserwować ćwiczących i w razie potrzeby obniżać poziom wymagań dla danej klasy.

W szczególności baczna uwaga musi nauczyciel zwrócić na dźiatwę słabszą, nie podążającą za normalnym rozwojem klasy. Jakkolwiek dobór materiału został tak dokonany, by, odpowiadając naogół przeciętnemu poziomowi, odchyłał się od niego raczej w kierunku osłabienia, niż nateżenia, a przewaga dowolnych form ruchu (zabaw, gier, sportów) pozwala samej dźiatwie regulować stopień swego wysiłku, tem niemniej musi nauczyciel uważnie obserwować dźiatwę, aby ją uchronić od nadmiernego zmęczenia. W szczególności jest rzeczą pożądaną, aby w czasie wykonywania ćwiczeń o większym nateżeniu, dźiatwa słabsza wykonywała jakieś odpowiednie dla siebie, łatwiejsze ćwiczenia. Podczas zimowych zabaw i gier na śniegu i lodzie, zmierzających do zahartowania, pamiętać należy, że dziecko słabsze wprzód trzeba wzmocnić, a potem dopiero hartować.

Przy organizowaniu oddzielnych grup chłopców i dziewcząt, począwszy od V klasy, należy wziąć pod uwagę następujące możliwości: łączyć dziewczęta z klas bezpośrednio po sobie następujących, np. V i VI i prowadzić z nimi ćwiczenia cielesne, gdy tymczasem chłopcy zajęci są jakimś innym przedmiotem; jeżeli są w klasie oddziały równoległe, to połączenia takie odbywają się w tych oddziałach.

Zwalniać od ćwiczeń cielesnych dźiatwę chorą powinien w zasadzie lekarz. W braku jednak opieki lekarskiej zwolnić może również wychowawca danej klasy, porozumiewając się przytęm z nauczycielem, prowadzącym

ćwiczenia cielesne. Nie mogą być przymuszane do ćwiczeń dzieci, u których zauważymy objawy zaścabiniecia (np. z ciepłotą podniesioną, kaszlem, bólem gardła). Zresztą dzieci chore wogóle winny być niezwłocznie odsyłane ze szkoły do domu. Ostrożność w stosowaniu ćwiczeń, względnie zaniechanie ich zupełne i odwołanie się przy najbliższej sposobności do lekarza, zaleca się przy objawach następujących:

Objawy znużenia trwałe: głowa schyłona, ramiona podane ku przodowi, zwiotczenie muskulatury, a przez to zwisanie rąk bezwładne. Dzieci, u których występują takie objawy trwałego znużenia, często mrużą oczy, mają różne nerwowe poruszenia twarzy, kończyn lub tułowia.

Bladość, szczególnie, jeżeli się pojawia lub powiększa podczas ruchu. Bywa to jako skutek osłabienia lub zmęczenia doraźnego (po chorobie, w powietrzu gorącym, dusznem), bywa też jako objaw poważnej wady fizycznej (niedokrwistość, choroba serca).

Czerwienienie się nienormalne. Zupełnie zwykłym objawem u dzieci zdrowych są rumieńce, wykwitające na twarzy po większych wysiłkach i żywym bieganiu. Jeżeli jednak twarz czerwienieje od lada ćwiczenia niewysiłkowego, to budzi to podejrzenie zaburzeń w krążeniu krwi na tle nerwowem.

W pewnych przypadkach ciężki oddech. Szybki oddech, wynikający z wysiłków przy bieganiu, jest objawem normalnym u dzieci zdrowych i nie budzi obaw: bieg ze wszystkich sił w ciągu kilkunastu sekund, o ile się go nie stosuje zbyt często, jest pożyteczny dla rozwoju płuc i serca. Jednak, gdy oddech ciężki pojawia się przy zabawie niewyężonej lub przy spokojnych ruchach gimnastycznych, to oznacza to albo, że dziecko jest ciasno i za ciepło ubrane, albo że jest za słabe do wykonywania danych ćwiczeń albo też, że jest chore.

Zemdlenie: mdleją dzieci, szczególnie dziewczęta wyścieńczone, źle odżywiane, nerwowe. Lekarstwem na to najskuteczniejszym jest dopływ świeżego powietrza i spokój. Dzieci, skłonne do omdlenia, nie powinny przedsiębrać żadnych wysiłków, atoli pobyt na powietrzu jest dla nich zbawienny.

Oddychanie ustami, które nie zawsze bywa skutkiem zatkania przewodów nosowych. Bywa ono też złem przyzwyczajeniem, które może być usunięte w drodze ćwiczeń oddechowych.

W czasie ćwiczeń należy pilnie baczyć na prawidłowe oddychanie.

WSKAZÓWKI, DOTYCZĄCE KORZYSTANIA Z ZASOBU MATERJAŁU.

Wyróżnić należy trzy typy lekcji ćwiczeń cielesnych, a mianowicie:

1. lekcje, złożone z zabaw i gier, które tylko w swej części wstępnej mogą zawierać parę ćwiczeń kształtujących;
2. lekcje ćwiczeń gimnastycznych z zabawami i grami;
3. lekcje, poświęcone saneczkowaniu, ślizgawce, pływaniu, lub narciarstwu.

Poza tem wszyscy uczniowie mają brać udział codziennie w 10-minutowych ćwiczeniach.

Charakter tych lekcji (i organizację ćwiczeń 10-minutowych) wyjaśniają następujące uwagi:

1. *Z pośród zabaw i gier ruchowych*, wskazanych w programie, należy dobierać odpowiednie do pory roku i warunków, w jakich szkoła pracuje. Lekcje, złożone z zabaw i gier, winny być tak opracowane, aby łączyły elementy szybkości i zręczności, np. bieg z rzutem, bieg ze skokiem. Niedopuszczalne jest wypełnienie godziny lekcyjnej zabawą lub grą o jednym tylko elemencie, np. biegiem. Nauczyciel już na początku roku dobiera z pośród znanych zabaw i gier odpowiednie dla danego poziomu, rozkłada je na te miesiące w roku, kiedy będzie je prowadził, i z tak dobranego zasobu zabaw i gier układa poszczególne lekcje.

2. *Ćwiczenia gimnastyczne* winny być w lekcjach tak zestawione, aby w każdej lekcji znalazły się ćwiczenia ze wszystkich grup, wyliczonych w materiale ćwiczebnym. Jest to pierwsza i najważniejsza zasada budowania lekcji gimnastyki, a dokładnie przeprowadzona — zapewnia równomierność rozłożenia pracy na poszczególne grupy mięśniowe. Poza tem lekcja musi odpowiadać zasadzie stopniowego natężenia pracy, a więc na początku muszą

się znaleźć ćwiczenia łatwiejsze, potem coraz trudniejsze, aż pod koniec lekcji znowu następują ćwiczenia łatwiejsze, mające na celu stopniowe uspokojenie pracującego organizmu. Wreszcie niezmiernie ważną zasadą jest takie ułożenie lekcji ćwiczeń gimnastycznych, któreby zapewniło największe zainteresowanie ćwiczących się. Dlatego należy przewidzieć w każdej lekcji ćwiczeń gimnastycznych odpowiednią ilość zabaw i gier, przy pomocy których możemy znacznie podnieść poziom zainteresowania. W każdej lekcji gimnastyki musimy wyraźnie rozróżnić trzy części, a więc wstępną, główną i końcową. Część wstępna ma za zadanie rozruszanie organizmu i przygotowanie go do większej pracy w części głównej; może też w poszczególnych punktach przygotować trudniejsze ćwiczenia z części głównej. Część główna to właściwa lekcja, mająca cel kształtujący i wychowawczy. Część końcowa ma za zadanie uspokojenie organizmu, a także może do pewnego stopnia być uzupełnieniem lekcji.

Zbliżone do tego typu lekcji mają być codzienne 10-minutowe ćwiczenia cielesne, prowadzone w każdej klasie oddzielnie lub też w grupach klas: I z II, III z IV, V z VI i VII, przez wychowawcę danej klasy lub też kolejno przez wychowawców klas, należących do danej grupy.

Ćwiczenia takie mają być złożone z ćwiczeń porządkowych i kształtujących tak, aby z jednej strony mogły wpłynąć dodatnio na kształtowanie się postawy dziecka (kształtujące ćwiczenia tułowia), z drugiej zaś strony wpływały na pobudzenie wszystkich czynności wegetatywnych, a w szczególności płuc i serca.

Oprócz tego celem pośrednim tych ćwiczeń będzie wdrożenie młodzieży do uprawiania codziennych porannych ćwiczeń cielesnych.

Podobne cele mają i podobnie mają być dobierane także i krótkie ćwiczenia cielesne, prowadzone jako ćwiczenia śródlekcyjne.

3. Lekcje ćwiczeń cielesnych, prowadzone na otwartem powietrzu, a zwłaszcza lekcje, wypełnione *zabawami na śniegu i lodzie*, posiadają specjalny charakter, przyzwyczajając działość do przebywania zimą na otwartem po-

wietrze, tem niemniej muszą i one odpowiadać wymaganiom, jakie postawione zostały przy lekcjach, złożonych z zabaw i gier ruchowych, a mianowicie muszą uwzględniać różne elementy ruchowe. Ze względu jednak na niską temperaturę, zabawy muszą być tak dobierane, aby żadna grupa dzieci nie musiała przebywać w bezczynności, gdyż może to spowodować przeziębienie.

Specjalny charakter muszą posiadać lekcje *ćwiczeń cielesnych, prowadzone w izbach szkolnych*. Pewna część ćwiczeń bowiem nie będzie mogła być w takich warunkach przeprowadzona. Lekcje te winny być tak opracowane, aby ćwiczenia kształtujące, nie wymagające większej przestrzeni, mogły odbyć się w izbie, przyczem nawet ławki szkolne mogą służyć jako przyrząd: np. do wsparcia, leżenia, klęczki, czego nie można przeprowadzić ani na podłodze, ani na boisku szkolnym, jeżeli jest ono wilgotne; ćwiczenia stosowane, zabawy i gry mogą być w takiej lekcji przeniesione na boisko, względnie zupełnie usunięte. W tym ostatnim wypadku pozostała część lekcji możemy wypełnić innym przedmiotem, aby w dniu pogodniejszym kosztem tego przedmiotu dać działwie nieco więcej zabaw. W całorocznym planie pracy winien nauczyciel przewidzieć większą ilość ćwiczeń kształtujących na miesiące zimowe, więcej zabaw i gier oraz sportów na miesiące letnie.

WYCIECZKI.

W klasach niższych należy podczas wycieczek starać się realizować tylko te cele, które w innych warunkach nie dadzą się wogóle osiągnąć, np. zabawy w wodzie, dłuższy marsz gromadny, jako przyzwyczajenie do pieszych wędrówek, zabawy, wymagające większego terenu, aniżeli boisko szkolne. W klasach wyższych natomiast należy zwrócić największą uwagę na biwakowanie, umiejętność przebywania w terenie, orjentowanie się w nim, osiągnięcie możliwych wygod podczas odpoczynku, schronienie się przed deszczem, umiejętność przygotowania sobie ciepłej strawy. Będą to sposobności do wykazania wyrobienia życiowego, zaradności, samowystarczalności,

wyrobienia społecznego, umiejętności poprzestawania na małym i t. d.

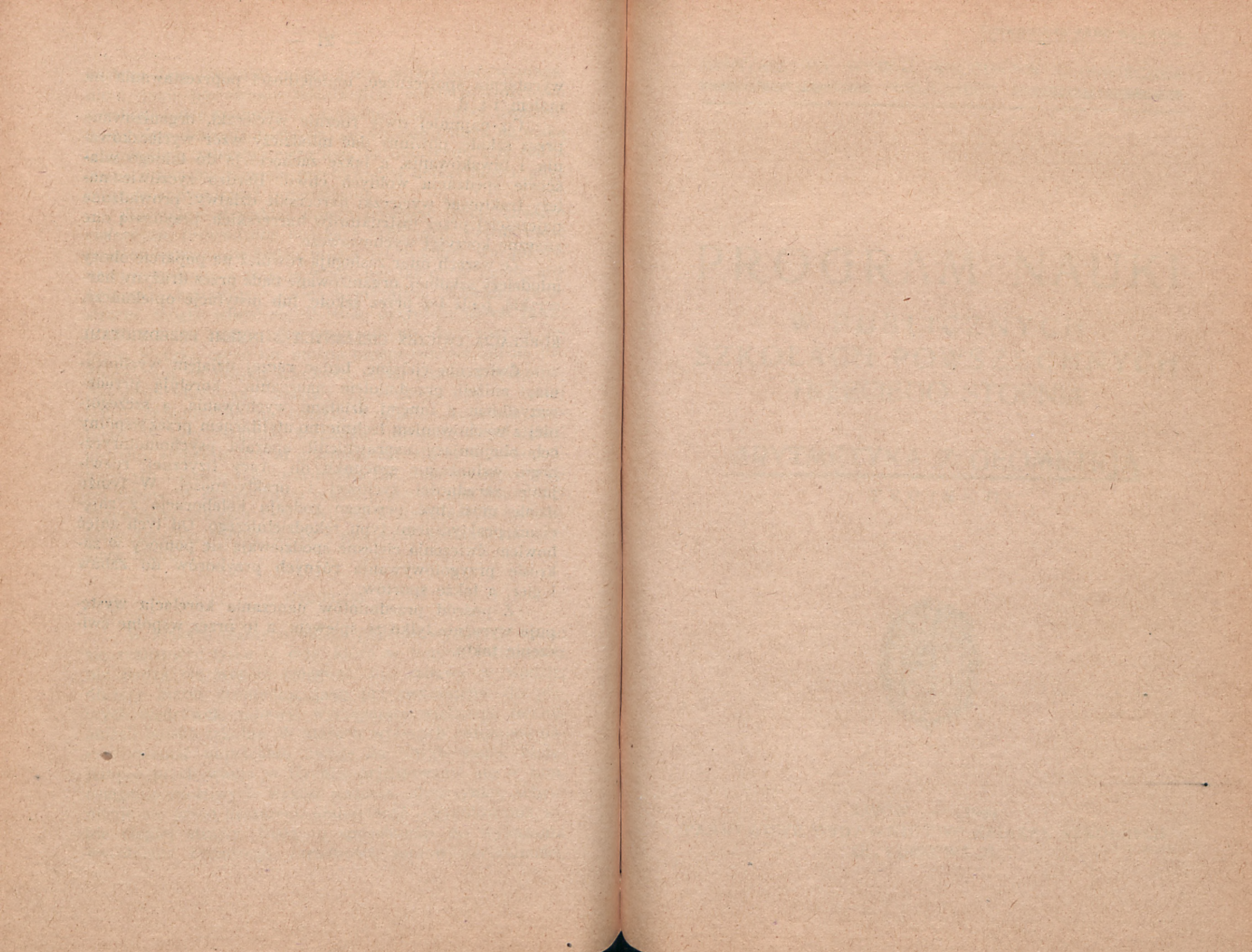
Co najmniej dwie rocznie wycieczki, organizowane przez szkołę, powinny dać młodzieży wzór wycieczkowania i biwakowania, a także zachęcić ją do takiego właściwie spędzania wolnych chwil. Bardzo życzliwie należy traktować wycieczki harcerskie działwy; prowadzone najczęściej przez instruktorów harcerskich, przynoszą one znaczne korzyści wychowawcze.

Ze wszech miar zasługują również na poparcie obozy młodzieży szkolnej, organizowane bądź przez drużyny harcerskie, bądź też przez szkołę, lub instytucje opiekuńcze.

KORELACJA ĆWICZEŃ CIELESNYCH Z INNEMI PRZEDMIOTAMI.

Ćwiczenia cielesne, będąc raczej działem wychowania, aniżeli przedmiotem nauczania, korelują przede wszystkim z innymi działami wychowania, a szczególnie z wychowaniem techniczno-utilityarnem przez wspólny cel, obejmujący usprawnienie aparatu psychomotorycznego, wzbudzanie szacunku do pracy fizycznej, rozwijanie zaradności życiowej i praktyczności. W tymże działle musi być pewnego rodzaju kolaboracja z zajęciami praktycznymi typu rękodzielniczego. Od tych zajęć bowiem ćwiczenia cielesne spodziewają się pomocy w zakresie przygotowywania różnych przyborów do zabaw i gier, a także sportów.

Z pośród przedmiotów nauczania korelacja występuje wyraźnie tylko ze śpiewem, a to przez wspólne ćwiczenia taktu.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

PROGRAM NAUKI
W PUBLICZNYCH
SZKOŁACH Powszechnych
TRZECIEGO STOPNIA

ARYTMETYKA Z GEOMETRJĄ

(PROJEKT)

LWÓW — 1933
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

ARYTMETYKA Z GEOMETRJĄ.

KLASA I.

3 godziny tygodniowo

(pożądany podział na półgodziny).

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Ćwiczenia przygotowawcze.

Ćwiczenia orientacyjne, dotyczące położenia i ruchu, np. wyżej — niżej, na prawo — na lewo, nad tem — pod tem i t. p.

Wyodrębnienie cech ilościowych: porównywanie długości, porównywanie pojemności (np. zapomocą przesywania piasku).

Szeregowanie przedmiotów zbioru (np. nawlekanie na nitkę).

Porównywanie dwóch zbiorów zapomocą, tworzenia par przedmiotów — po jednym z każdego ze zbiorów danych.

Odzworowanie danego zbioru przy pomocy liczmanów lub kresek.

2. Pierwsza dziesiątka.

Liczenie przedmiotów i odliczanie żądanej ilości przedmiotów w zakresie do dziesięciu; pisanie liczb do 10 przy pomocy cyfr.

Stopniowe opracowanie dodawania i odejmowania w zakresie do 10, zapis dodawania i odejmowania.

3. Numeracja, dodawanie, odejmowanie i początki mnożenia w zakresie do 20.

Liczenie przedmiotów i odliczanie żądanej ilości przedmiotów w zakresie do dwudziestu; numeracja w zakresie do 20.

Dodawanie i odejmowanie pamięciowe w zakresie do 20; zapis wykonanego działania.

Monety (do 20 groszy); zliczanie pieniędzy i płacenie.

Wprowadzenie i opracowanie mnożenia, z ograniczeniem do przypadków, kiedy mnożnik nie przekracza 5, a wynik mnożenia nie przekracza 20; zapis wykonanego mnożenia.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność liczenia przedmiotów i odliczania żądanej ilości przedmiotów w zakresie do 20, wraz z umiejętnością pisania liczb cyframi;

sprawność w wykonywaniu dodawania i odejmowania liczb w zakresie do 20, wraz z umiejętnością zapisywania tych działań i stosowania ich do zagadnień;

rozumienie i umiejętność wykonywania mnożenia w przypadkach, kiedy mnożnik nie przekracza 5, a wynik mnożenia nie przekracza 20, wraz z umiejętnością zapisywania i stosowania do zagadnień.

UWAGI.

Na ćwiczenia przygotowawcze nie należy poświęcać zbyt wiele czasu w tych szkołach, w których dzieci przynoszą z domu dostateczne przygotowanie.

Dodawanie i odejmowanie w zakresie pierwszej dziesiątki można opracować zarówno metodą liczenia (doliczania i odliczania), jak i metodą monografii kolejnych liczb naturalnych.

W obu tych metodach może być pomocne (jednak nie jest konieczne) przedstawianie liczb przy pomocy figur liczbowych.

Wprowadzenie figur liczbowych wtedy jest zalecone, gdy dzieci nie przynoszą do szkoły samorzutnego zapoznania się z liczbami, któreby wystarczało do dodawania, odejmowania i porównywania liczb w zakresie do dziesięciu.

Jeżeli się wprowadza figury liczbowe, to należy trzymać się stałego układu: bądź dwójkowego układu Born'a, bądź czwórkowego układu L a y ' a, bądź też piątkowego układu A. M. Rusieckiego.

Obok tego jednak winny być stosowane ćwiczenia w liczeniu, dodawaniu i odejmowaniu konkretów w dowolnych ugrupowaniach; figury liczbowe w ustalonym układzie mają zastosowanie głównie wówczas, kiedy żądane przedstawienie liczby musi być odtworzone w wyobraźni, albo kiedy liczebność zbioru musi być rozpoznawana „na rzut oka” — bez liczenia.

Rozumienie i wykonywanie dodawania, odejmowania i mnożenia winny opierać się na konkretnych liczmanach (ewentualnie na figurach liczbowych), dopóki same dzieci nie przestaną się nimi posilkować.

W rozszerzeniu zakresu liczb do dwudziestu należy dobitnie wyodrębnić dziesiątkę jako grupę podstawową.

Mnożenie należy opracować jako dodawanie jednakowych składników; liczba takich składników nie powinna przekraczać 5. Przy zapisywaniu mnożenia należy zawsze pisać mnożnik na pierwszym miejscu, a na drugim mnożną (z mianem lub bez miana), np.

$$3 \cdot 5 \text{ gr} = 15 \text{ gr}$$

Program nie wprowadza w klasie I mierzenia długości, ograniczając porównywanie długości do bezpośredniego zestawiania porównywanych przedmiotów lub przenoszenia długości z jednego przedmiotu na drugi zapomocą paska papieru lub sznurka. Jeżeli jednak dzieci poruszają sprawę mierzenia zapomocą miarki, to może nauczyciel wprowadzić mierzenie przy użyciu centymetrów i zastosować decymetr jako ilustrację wyodrębnienia dziesiątki.

Materiał nauczania, przepisany w programie dla klasy I, nie przekracza zakresu liczb do 20. Jeżeli jednak dzieci same zaczęły podawać w układanych przez siebie zadaniach liczby większe od 20 i wykonywać działania na pełnych dziesiątkach, to nauczyciel może pójść za dziećmi i wprowadzić dalszy materiał: liczenie przedmiotów i odliczanie żądanej ilości przedmiotów w zakresie do stu, pisanie liczb do 100, oraz monety w zakresie do 1 złotego. Nauczyciel musi jednak mieć na uwadze, że rozszerzenie zakresu liczbowego poza 20 wtedy tylko jest usprawiedliwione, gdy materiał nauczania w zakresie do 20 zostanie przez dzieci rzetelnie opanowany.

KLASA II.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.

Powtórzenie dodawania i odejmowania w zakresie do 20 oraz tych przypadków mnożenia, w których mnożnik nie przekracza 5, a wynik mnożenia nie przekracza 20.

Wprowadzenie dzielenia I rodzaju, czyli dzielenia „po kilka“; wykonywanie tego rodzaju dzielenia w przypadkach, kiedy dzielna nie przekracza 20, a wynik dzielenia (liczba równych części) nie przekracza 5.

2. Numeracja i pierwszy cykl działań w zakresie do 100.

Opracowanie numeracji słownej i piśmiennej w zakresie do 100. Mierzenie długości i odmierzanie żądanej długości w centymetrach i w metrach.

Dodawanie liczby jednocyfrowej do dowolnej dwucyfrowej (i odwrotnie); odejmowanie liczby jednocyfrowej od dowolnej dwucyfrowej. Dodawanie pełnych dziesiątek do dowolnej liczby dwucyfrowej (i odwrotnie); odejmowanie pełnych dziesiątek od dowolnej liczby dwucyfrowej.

Monety; zliczanie pieniędzy i płacenie.

Praktyczne zapoznanie się z kalendarzem, pisanie dat.

Opracowanie mnożenia w zakresie I i II ćwiartki tabeli mnożenia. Opracowanie dzielenia „po kilka“ w tym samym zakresie.

Wprowadzenie dzielenia II rodzaju, czyli dzielenia „na kilka“; opracowanie tego rodzaju dzielenia w zakresie I i II ćwiartki tabeli mnożenia.

3. Drugi cykl działań w zakresie do 100.

Dodawanie i odejmowanie dowolnych liczb dwucyfrowych.

Opracowanie mnożenia w zakresie trzech ćwiartek tabeli mnożenia.

Sprowadzenie dwóch rodzajów dzielenia do jednego działania; opracowanie dzielenia w zakresie trzech ćwiartek tabeli mnożenia.

Godziny i minuty na zegarze; wyrażenia językowe, używane przy oznaczaniu czasu według zegara.

4. Ostatni cykl działań w zakresie do 100.

Dokończenie mnożenia i dzielenia w zakresie tabeli mnożenia.

Najłatwiejsze przypadki mnożenia liczby dwucyfrowej przez jednocyfrową.

WYNIKI NAUCZANIA.

Umiejętność liczenia przedmiotów i odliczania żądanej ilości przedmiotów w zakresie do 100, wraz z umiejętnością pisania liczb cyframi;

sprawność w wykonywaniu dodawania i odejmowania w zakresie do 100 metodami rachunku pamięciowego;

sprawność w wykonywaniu mnożenia i dzielenia liczb w zakresie tabeli mnożenia (z ograniczeniem do przypadków dzielenia bez reszty);

umiejętność posiłkowania się kalendarzem i oznaczania czasu według zegara;

umiejętność rozpoznawania pieniędzy, zliczania i płacenia — w zakresie do 1 złotego;

umiejętność posiłkowania się taśmą metrową z podziałką centymetrową do mierzenia długości i odmierzania żądanej długości w centymetrach i w metrach;

umiejętność zapisywania działań i stosowania ich do elementarnych zagadnień.

UWAGI.

Opracowywanie działań winno w dalszym ciągu opierać się na materiale konkretnym; w szczególności dotyczy to obu rodzajów dzielenia.

Całą tabelę mnożenia dzieli się na cztery ćwiartki, które będą kolejno opracowane.

Pierwsza ćwiartka zawiera przypadki, w których ani mnożnik, ani mnożna nie przekracza 5; ćwiartka ta (z wyjątkiem przypadku $5 \cdot 5 = 25$) została opracowana w kursie klasy I. Druga ćwiartka zawiera przypadki, w których mnożnik nie przekracza 5, a mnożną jest jedna z liczb pierwszej dziesiątki większa od 5; w zakresie tej ćwiartki w klasie I były opracowane tylko niektóre przypadki (iloczyn nie przekraczał 20). W związku z opanowaniem przypadkami mnożenia wprowadza się dzielenie „po kilka“, czyli ten rodzaj dzielenia na równe części, w którym podaje się, *po ile* ma być w każdej części, a liczba równych części jest poszukiwana. Narazie opracować należy tylko te przypadki dzielenia „po kilka“, w których dzielna nie przekracza 20, a wynik dzielenia (czyli poszukiwana liczba równych części) nie przekracza 5.

Dodawanie i odejmowanie liczb przerabia się w klasie II wyłącznie w rachunku pamięciowym; nie wyklucza to jednak zapisywania danych liczbowych przed wykonaniem działania.

Zadania, dotyczące obliczeń pieniężnych, winny być poprzedzone ćwiczeniami w rozpoznawaniu monet. W zadaniach tekstowych zakres danych nie powinien przekraczać 1 złotego, gdy mowa o groszach, bądź też winien zawierać obliczenia w samych tylko złotych.

Przez cały czas nauczania w kursie klasy II należy przeplatać opracowanie dodawania i odejmowania z opracowaniem mnożenia i dzielenia. W tym celu materiał nauczania, dotyczący zakresu liczb do 100, został w programie podzielony na cykle.

W pierwszym cyklu należy wykończyć opracowanie mnożenia w granicach pierwszych dwóch ćwiartek tabeli mnożenia i opracować odpowiednie przypadki dzielenia „po kilka”; wynik dzielenia (czyli poszukiwana liczba równych części) wciąż jeszcze nie przekracza 5.

Następnie należy wprowadzić dzielenie „na kilka”, t. zn. te przypadki dzielenia na równe części, w których podaje się *na ile* równych części ma być całość podzielona, a poszukiwana jest wartość każdej z tych części. W zakresie I i II ćwiartki tabeli mnożenia liczba równych części nie przekracza 5.

W drugim cyklu należy opracować mnożenie w zakresie trzech ćwiartek tabeli mnożenia; znajdują się tutaj wszystkie przypadki mnożenia, w których co najmniej jeden z czynników nie przekracza 5. Przy opracowaniu mnożenia w zakresie III ćwiartki dzieci mogą posilkować się przestawialnością (przemiennością) czynników, np. zamiast $8 \cdot 3$ mogą obliczać $3 \cdot 8$; nie należy im jednak tego sposobu narzucać, aż go same uznają.

Kiedy trzy ćwiartki tabeli mnożenia będą opracowane, sprowadza się oba rodzaje dzielenia do jednego działania, zwracając uwagę na to, że dzielenie $20 : 4$ daje w wyniku zawsze 5, chociaż może oznaczać dzielenie „po kilka” albo dzielenie „na kilka”. Po sprowadzeniu obu rodzajów dzielenia do jednego działania należy opracować wszystkie przypadki dzielenia w zakresie trzech ćwiartek tabeli mnożenia.

W ostatnim cyklu należy zakończyć opracowanie mnożenia w zakresie tabeli mnożenia. W tym samym zakresie winno być też opracowane dzielenie.

W klasie II przewiduje się opracowanie dzielenia jedynie w zakresie tabeli mnożenia — i to tylko w przypadkach dzielenia bez reszty. Natomiast w mnożeniu zakres jest nieco szerszy, gdyż zachodzą tu najłatwiejsze przypadki mnożenia liczby dwucyfrowej przez jednocyfrową, jak np. $3 \cdot 12 = 36$ albo $4 \cdot 25 = 100$.

KLASA III.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.

Powtórzenie i ugruntowanie mnożenia i dzielenia w zakresie tabeli mnożenia; wprowadzenie i opracowanie dzielenia z resztą.

Łączenie działań w jednym zapisie; użycie nawiasów.

2. Numeracja i działania w rachunku pamięciowym w zakresie do 1000.

Opracowanie numeracji słownej i piśmiennej w zakresie do 1000.

Dodawanie i odejmowanie pamięciowe w zakresie do 1000.

Mnożenie pamięciowe pełnych dziesiątek przez liczby z zakresu pierwszej dziesiątki (dziesiątkowa tabela mnożenia) oraz odpowiednie przypadki dzielenia.

Mnożenie pamięciowe dowolnej liczby dwucyfrowej przez liczbę z zakresu pierwszej dziesiątki oraz odpowiednie przypadki dzielenia (na łatwych przykładach).

Pozostałe przypadki mnożenia pamięciowego w zakresie do 1000 (tylko na łatwych przykładach, np. $20 \cdot 30$, $40 \cdot 15$, $3 \cdot 200$, $4 \cdot 240$ i t. p.) oraz odpowiednie przypadki dzielenia (również tylko na łatwych przykładach). Obliczenia w tuzinach, mendlach i kopach.

Zliczanie pieniędzy i płacenie. Wyrażenia dwumianowane ze złotemi i groszami. Obliczanie należności za towar, ceny towaru i ilości towaru.

Mierzenie pojemności przy użyciu litra. Ważenie i odważanie w kilogramach i dekagramach; odpowiednie wyrażenia dwumianowane.

Najłatwiejsze obliczenia kalendarzowe i zegarowe.

3. Wprowadzenie działań piśmiennych na liczbach w zakresie do 1000.

Piśmienny sposób dodawania.

Piśmienny sposób odejmowania.

Piśmienny sposób mnożenia, z ograniczeniem do przypadków, w których mnożnik jest jednocyfrowy.

Piśmienny sposób dzielenia, z ograniczeniem do przypadków, w których dzielnik jest jednocyfrowy.

Mierzenie i odmierzanie długości. Próby oceny długości „na oko”. Wyrażenia dwumianowane z metrami i centymetrami.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość numeracji w zakresie do 1000;

biegłość w pamięciowym wykonywaniu dodawania dowolnych liczb dwucyfrowych, a także odejmowania liczb w zakresie do 100, oraz sprawność w pamięciowym wykonywaniu dodawania i odejmowania dowolnych liczb w zakresie do 1000;

biegłość w pamięciowym wykonywaniu mnożenia i dzielenia (zarówno bez reszty, jak i z resztą) w zakresie zwykłej tabeli mnożenia, a także w zakresie dziesiętkowej tabeli mnożenia, oraz sprawność w pamięciowym wykonywaniu mnożenia dowolnej liczby dwucyfrowej przez liczbę z zakresu pierwszej dziesiątki;

znajomość piśmiennych sposobów dodawania i odejmowania, a także mnożenia i dzielenia przez liczbę jednocyfrową — na liczbach w zakresie do 1000;

umiejętność wykonywania nietrudnych obliczeń pieniężnych;

umiejętność posilkowania się taśmą metrową do mierzenia i odmierzenia długości w metrach i centymetrach; praktyczna znajomość litra oraz kilograma i dekagrama;

praktyczna umiejętność posilkowania się zegarem i kalendarzem;

umiejętność stosowania nabytych wiadomości do rozwiązywania łatwych zagadnień, wymagających kilku czynności rachunkowych.

UWAGI.

W klasie III dzieci winny w zupełności opanować tabelę mnożenia w zastosowaniu do mnożenia i dzielenia (z uwzględnieniem dzielenia z resztą).

Dodawanie i odejmowanie pamięciowe w zakresie do 1000 nie powinno być skupione w czasie; podobnie nie należy skupiać mnożenia liczby dwucyfrowej przez jednocyfrową i odpowiednich przypadków dzielenia; zaleca się więc stopniować i przeplatać wymienione działania.

Wyniki nauczania wymagają biegłości w pamięciowym wykonywaniu dodawania dowolnych liczb dwucyfrowych, a także odejmowania liczb w zakresie do 100; w pozostałych przypadkach dodawania i odejmowania w zakresie do 1000 sprawność rachunkowa może być mniejsza.

W dalszych działaniach wyniki nauczania żądają biegłości jedynie w wykonywaniu mnożenia i dzielenia w zakresie tabeli mnożenia i w rachunku pełnymi dziesiątkami; z pozostałych przypadków wymaga się pewnej sprawności w mnożeniu dowolnej liczby dwucyfrowej przez liczbę z zakresu pierwszej dziesiątki.

Wprowadzenie elementów rachunku piśmiennego w końcu roku szkolnego nie powinno wpływać na uszczuplenie rachunku pamięciowego, który obowiązuje przez cały czas nauczania w szkole powszechnej.

We wszystkich szkołach należy stosować jednolity sposób zapisywania działań, podany w „Uwagach do całości programu“.

W zadaniach należy zwrócić szczególną uwagę na obliczenia pieniężne (w zastosowaniu do kupna i sprzedaży).

KLASA IV.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.

Rozszerzenie numeracji* słownej i piśmiennej do 10000; pisanie liczebników słowami.

Dodawanie i odejmowanie w zakresie do 10000; związki między liczbami w dodawaniu i odejmowaniu. Proste tabelki statystyczne. Dodawanie i odejmowanie wyrażen dwumianowanych z zamiennikiem 100 (np. metry — centymetry) i z zamiennikiem 1000 (np. metry — milimetry).

Notowanie wpływów i wydatków (w rubrykach). Książeczka oszczędności; notowanie wkładek i wypłat. Adresowanie listów, opłaty pocztowe.

Mnożenie i dzielenie w zakresie do 10000; związki między liczbami w mnożeniu i dzieleniu. Mnożenie i oba rodzaje dzielenia wyrażen dwumianowanych. Zadania, dotyczące kupna i sprzedaży; wystawianie rachunku za towar (na papierze porubrykowanym).

Porównanie różnicowe (o ile więcej — o ile mniej) i porównanie ilorazowe (ile razy więcej — ile razy mniej).

2. Elementarne pojęcia geometryczne.

Wyodrębnienie linii prostej; wyszukanie linii prostych w otoczeniu. Odcinki; kreślenie, mierzenie i odmierzanie odcinków. Metr — decymetr — centymetr — milimetr.

Kreślenie okręgu i wycinanie koła; mierzenie średnicy.

Wyodrębnienie kąta prostego przy pomocy dwukrotnie zgiętej kartki papieru; wyszukiwanie kątów prostych w otoczeniu.

Prostokąt i jego specjalny przypadek — kwadrat; kreślenie tych figur na papierze kratkowanym. Obliczanie obwodów.

3. Pierwsze wiadomości o ułamkach.

Wprowadzenie ułamków na konkretach; obliczanie ułamka danej całości (na najprostszych przykładach).

Ułamki o mianownikach 2, 4 i 8. Zamiana całości na połówki — i odwrotnie; zamiana całości i połówek na ćwierci — i odwrotnie; zamiana całości, połówek i ćwierci na ósme części — i odwrotnie. Dodawanie i odejmowanie ułamków o mianownikach 2, 4 i 8.

4. Skala i plan.

Wielokrotne pomniejszenie i powiększenie długości. Rysunek figury w pomniejszeniu (w skali 1 : 2, 1 : 3, 1 : 4, 1 : 5 i t. d.); rysunek figury w powiększeniu (w skali 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1 i t. d.). Kreślenie figur w danej skali (na papierze kratkowanym).

Plan w skali 1 : 10, 1 : 100, 1 : 1000. Wyznaczanie położenia punktów na planie metodą rzutowania na oś. Kreślenie planu pokoju lub podwórka (na papierze kratkowanym).

5. Pozycyjny układ dziesiętkowy i metryczny układ jednostek miary.

Rozszerzenie pozycyjnego układu dziesiętkowego na dowolne liczby całkowite.

Działania na dowolnych liczbach całkowitych.

Pełny układ metrycznych jednostek miary długości od kilometra do milimetra — ze szczególnem uwzględnieniem jednostek używanych w praktyce (kilometr, metr, centymetr i milimetr).

Obliczenia, dotyczące czasu. Zadania, dotyczące prędkości, drogi i czasu.

Metryczny układ jednostek wagi: kilogram, dekagram, gram; kwintal (centnar metryczny) i tona metryczna. Jednostki miary pojemności: litr, hektolitr.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień, czerpanych z różnych dziedzin życia praktycznego.

WYNIKI NAUCZANIA.

Rozumienie numeracji liczb naturalnych, wraz z praktyczną znajomością układu wymienionych w programie jednostek miary długości, wagi i pojemności;

sprawność w wykonywaniu działań na liczbach naturalnych w zakresie do miliona, a także na wyrażeniach dwumianowanych;

znajomość ułamków zwykłych o mianownikach 2, 4, 8, oraz umiejętność dodawania i odejmowania takich ułamków;

umiejętność rozpoznawania koła, prostokąta i kwadratu, prostych prostopadłych i prostych równoległych; rozumienie powiększenia i pomniejszenia rysunku w danej skali;

umiejętność stosowania nabytych wiadomości do zagadnień praktycznych, wymagających wykonania kilku czynności rachunkowych.

UWAGI.

Wyniki nauczania ograniczają wymagania sprawności do wykonywania działań w liczbach do 1 000 000.

Sposób zapisywania działań winien być jednolity we wszystkich szkołach (obacz „Uwagi do całości programu“).

W klasie IV należy opanować związki między liczbami w dodawaniu i odejmowaniu, a także w mnożeniu i dzieleniu.

Rachunek pamięciowy winien być nadal uprawiany przy każdej nadarzającej się sposobności.

W zakresie jednostek miary (o zamiennikach 100 i 1000) należy w dalszym ciągu opierać się na ćwiczeniach w mierzeniu

i ważeniu, nie zaniehbując ćwiczeń w przybliżonej ocenie długości lub ciężaru; poza tem należy opracować działania na wyrażeniach dwumianowanych.

W obliczeniach, dotyczących czasu, należy stosować jedynie sposoby praktyczne, bez tworzenia specjalnych szablonów.

Poznanie ułamków odbywa się na tle konkretów, a nie na tle ogólnej teorii ułamków.

Wprowadzenie wiadomości geometrycznych opierać się winno na doświadczeniu i na kreśleniu (nawet na papierze kratkowanym)

Nie należy żądać od dzieci definiowania utworów geometrycznych.

Nie przeciwstawia się kwadratowi prostokąta: kwadrat jest specjalnym przypadkiem prostokąta, w którym wszystkie boki są równe.

Pracę nad kreśleniem planów rozpoczyna się od kreślenia odinków i prostokątów w danej skali; potem następuje zdjęcie planu klasy z zaznaczeniem szczegółów budowlanych (ściany, drzwi, okna i piece) oraz rozmieszczenia sprzętów w klasie.

KLASA V.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

ARYTMETYKA.

1. Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.

Usystematyzowanie wiadomości o dziesiątkowym układzie pozycyjnym. Numeracja rzymska.

Powtórzenie i ugruntowanie działań na liczbach całkowitych i na wyrażeniach dwumianowanych, wraz z powtórzeniem metrycznego układu jednostek miary.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień, w szczególności z zakresu życia praktycznego. Tabelki statystyczne. Notowanie przychodu i rozchodu towarów lub materiałów. Rachunki za towar. Spisy inwentarzowe (np. w sklepiku szkolnym). Książka kasowa. Rachuba czasu. Zadania, dotyczące prędkości, drogi i czasu.

2. Elementarne wiadomości o podzielności liczb.

Reszta liczby przy danym dzielniku. Wielokrotność i dzielnik.

Cechy podzielności przez 10, 5 i 2, przez 100, 25 i 4.
Cechy podzielności przez 9 i 3.

Liczby złożone i liczby pierwsze; rozkład liczby na czynniki pierwsze.

3. Ułamki zwykłe.

Ułamek całości; oznaczanie ułamka. Obliczanie ułamka danej całości; obliczanie całości z danego jej ułamka; obliczanie, jakim ułamkiem jednej całości jest druga całość tego samego rodzaju (na łatwych przykładach).

Porównywanie ułamków o jednakowych mianownikach. Dodawanie i odejmowanie ułamków o jednakowych mianownikach.

Ułamki właściwe i niewłaściwe. Przekształcanie ułamka niewłaściwego na liczbę całkowitą albo liczbę mieszaną — i odwrotnie.

Ułamki równe; upraszczanie ułamka; ułamek nieskracalny. Sprowadzanie ułamków do wspólnego mianownika. Porównywanie ułamków o różnych mianownikach. Dodawanie i odejmowanie dowolnych ułamków.

4. Liczby dziesiętne.

Ułamki o mianownikach 10, 100, 1000 i t. d. — w związku z metrycznym układem jednostek miary.

Rozszerzenie dziesiątkowego układu pozycyjnego na rzędy ułamkowe; liczby dziesiętne całkowite i ułamkowe. Porównywanie liczb dziesiętnych. Mnożenie i dzielenie liczby dziesiętnej przez 10, 100, 1000 i t. d.; zamiana jednostek miary.

Dodawanie i odejmowanie liczb dziesiętnych.

GEOMETRJA.

1. Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.

Kąty płaskie, mierzenie kątów. Kąty przyległe i kąty wierzchołkowe.

Proste prostopadłe. Rzut punktu na prostą i odległość od punktu do prostej. Proste równoległe. Kreślenie przy użyciu pary ekierok (na papierze nielinjowanym).

Linje łamane; obliczanie ich długości. Trójkąt i wielokąt; przekątne wielokąta. Kreślenie trójkąta lub wielokąta, równego danemu (metodą rzutowania wierzchołków na oś).

2. Skala, plan i mapa.

Powtórzenie i ugruntowanie wiadomości o skali. Kreślenie figur w danej skali.

Zdjęcie planu metodą rzutowania punktów na oś.

Oznaczanie skali w postaci np. 1 cm: 1 km, zamiast 1 : 100 000. Czytanie planów i map; ćwiczenia w wyznaczaniu prawdziwej długości odcinków według planu lub mapy.

3. Pole prostokąta.

Obliczanie pola prostokąta; układ metryczny jednostek kwadratowych; gruntowe jednostki miary pola w układzie metrycznym.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych.

4. Prostopadłościan, jego objętość.

Opis prostopadłościanu; wzajemne położenie prostych i płaszczyzn w prostopadłościanie. Rozumienie rysunku prostopadłościanu w perspektywie równoległej ukośnej (dwa wymiary naturalne, trzeci — w skrócie). Specjalne przypadki prostopadłościanu: prostopadłościan kwadratowy, sześcián. Obliczanie pola powierzchni prostopadłościanu.

Mierzenie objętości przy pomocy menzurki. Obliczanie objętości prostopadłościanu; układ metryczny jednostek sześciennych oraz jednostek miary pojemności.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Dokładne rozumienie numeracji bez ograniczenia zakresu liczbowego oraz opanowanie praktycznie używanych jednostek miary;

biegłość w wykonywaniu działań na dowolnych liczbach naturalnych i na wyrażeniach mianowanych;

przyswojenie tych wiadomości z zakresu podzielności liczb naturalnych, które są potrzebne do przekształcania ułamków zwykłych i wykonywania działań na ułamkach;

umiejętność wyznaczania ułamka danej całości, wyznaczania całości z danego jej ułamka i obliczania, jakim ułamkiem jednej całości jest druga całość tego samego rodzaju;

umiejętność porównywania, dodawania i odejmowania ułamków zwykłych o mianownikach, które łatwo rozkładają się na czynniki pierwsze;

rozumienie liczby dziesiętnej ułamkowej jako specjalnej postaci ułamka zwykłego, umiejętność porównywania, dodawania i odejmowania liczb dziesiętnych;

rozumienie rysunków i planów, wykonanych w danej skali, oraz umiejętność kreślenia łatwych planów;

umiejętność rozpoznawania prostopadłościanów i rozumienie rysunku prostopadłościanu w perspektywie równoległej ukośnej;

umiejętność obliczania obwodu i pola prostokąta, a także pola całej powierzchni oraz objętości prostopadłościanu — z zastosowaniem tylko liczb całkowitych;

umiejętność stosowania nabytych wiadomości do zagadnień praktycznych, wymagających wykonania kilku czynności rachunkowych.

UWAGI.

W klasie V uczniowie winni zdobyć biegłość w wykonywaniu działań na liczbach całkowitych.

Należy sprawdzić, czy uczniowie umieją poprawnie pisać liczebniaki słowami.

W zadaniach winien przeważać materiał praktyczny. Zadania z zakresu obliczeń handlowych mają na celu zarówno podanie wiadomości z tej dziedziny, jak i dalsze ugruntowanie sprawności rachunkowej. Przy notowaniu przychodu i rozchodu towarów lub materiałów, a także przy księdze kasowej, należy dać pojęcie salda.

Przy budowie tabelki statystycznych należy ograniczyć się do podawania prostych przykładów (np. statystyki dzieci w szkole według klas i płci).

Elementarne wiadomości o podzielności liczb, poprzedzające naukę o ułamkach, doprowadza się do rozkładu liczb na czynniki pierwsze; natomiast wiadomości o wspólnym dzielniku i o wspól-

nej wielokrotności liczb można podać we właściwym czasie przy nauce o ułamkach.

Przy wprowadzaniu ułamka należy ograniczyć się w klasie V do jednej tylko interpretacji tego pojęcia: $\frac{1}{2}$ oznacza, że całość została podzielona na 4 równe części i takich części wzięto 3.

Po wprowadzeniu pojęcia ułamka i oswojeniu się dzieci z tem pojęciem, następują ćwiczenia z ułamkami o jednakowych mianownikach. W dalszym ciągu należy opracować rzecz bardzo dla ułamków charakterystyczną — zmianę postaci ułamka przy zachowaniu jego wartości.

Przy upraszczaniu ułamka niema potrzeby wyznaczania największego wspólnego podzielnika dla licznika i mianownika ułamka; wystarczy, gdy uczniowie potrafią upraszczać ułamek stopniowo, byle tylko doprowadzili go do postaci ułamka nieskracalnego.

W dodawaniu i odejmowaniu ułamków należy ograniczyć się do takich przykładów, w których rozkładanie mianowników na czynniki pierwsze nie sprawia trudności.

Przygotowaniem do wprowadzenia ułamków dziesiętnych jest rozważanie ułamków o mianownikach 10, 100, 1000 i t. d. w związku z dziesiętnymi jednostkami miary. Należy zwrócić szczególną uwagę na zamianę jednostek miary.

Przy zapisie ułamków dziesiętnych należy stosować przecinek, a nie kropkę.

Należy zwrócić uwagę na charakterystyczną własność liczb dziesiętnych: mnożenie i dzielenie liczby dziesiętnej przez 10, 100, 1000 i t. d. sprowadza się do zmiany wartości rzędowej poszczególnych cyfr danej liczby; praktyczny sposób wykonywania tego rodzaju mnożenia lub dzielenia polega na odpowiednim przesunięciu przecinka dziesiętnego.

W nauczaniu geometrii należy uwzględnić kreślenie przy użyciu pary ekierok — na gładkim papierze (nieinjonowanym). Jednym z ćwiczeń zaleconych jest kreślenie trójkąta lub wielokąta równego danemu — i to metodą rzutowania wierzchołków na oś; wskazana metoda winna być również stosowana do zdjęcia planów.

Należy zwrócić dostateczną uwagę na oswojenie się uczniów ze skalą. W tym celu zaleca się ćwiczenia w odczytywaniu odległości według planów i map w danej skali.

Przy opracowaniu układu metrycznego jednostek miary pola należy zwrócić uwagę na to, że zamiennikiem jednostki miary pola na niższe jednostki jest liczba 100. Metryczne jednostki miary objętości mają zamiennik 1000.

Przy obliczaniu pola prostokąta i objętości prostopadłościanu uczniowie winni dobrze zdawać sobie sprawę z metody obliczania, aby nie stosowali odpowiednich reguł mechanicznie.

Rozważania przestrzenne rozpoczyna się od opisu prostopadłościanu, ustawionego w położeniu zasadniczym, t. zn. takim, przy którym dwie ściany są poziome, a dwie ściany są równoległe do 11a; ćwiczenia te, przeprowadzone na modelach i szkieleciech prosto-

padłościanów, mają na celu zapoznanie uczniów z położeniem płaszczyzn i prostych w przestrzeni — i to nie w oderwaniu, ale w związku z dobrze znanymi bryłami.

Pracę nad zrozumieniem rysunku w perspektywie równoległej ukośnej zaczyna się od gotowego rysunku prostopadłościanu, w którym tylna ściana leży na płaszczyźnie rzutów (płaszczyzna ta jest ustawiona pionowo wprost przed rysującym, jako t. zw. płaszczyzna czoowła). Krawędzi prostopadle do płaszczyzny czołowej są narysowane w postaci linii ukośnych, tworzących z linią poziomą zazwyczaj kąt 30°, 60° albo 45°, a wielkość tych krawędzi w rzucie jest skrócona (najczęściej dwukrotnie). Rzut prostokąta, leżącego w podstawie, przedstawia się jako równoległobok.

Rysunek tego rodzaju jest bardzo pospolity w ilustracjach książkowych. Ćwiczenia polegają na opisie i wytłómaczeniu sposobu rysowania prostopadłościanu. Największy nacisk należy położyć na dobre zrozumienie wyznaczania rzutu ukośnego odcinka prostopadłego do płaszczyzny rzutów, jako cienia danego odcinka w promieniach równoległych światła.

Na geometrię przeznaczona się 30 — 40 godzin rocznie; zaleca się jednak nie wydzielać tej godziny w tygodniowym rozkładzie zajęć, ale raczej przeplatać działy arytmetyki z działami geometrii, a nawet łączyć na jednej lekcji tematy arytmetyczne i geometryczne.

W miarę możliwości i potrzeby zaleca się prowadzić niektóre lekcje geometrii na otwartem powietrzu.

KLASA VI.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

ARYTMETYKA.

1. Nawiązanie do materiału z ubiegłego roku.

Powtórzenie podstawowych własności ułamków zwykłych oraz działań na ułamkach w zakresie materiału z klasy V. Ułamek jako iloraz liczb całkowitych.

Przypomnienie wprowadzenia liczb dziesiętnych — w związku z metrycznym układem jednostek miary. Przybliżenie dziesiętne jako wynik pomiaru.

Dodawanie i odejmowanie liczb dziesiętnych dokładnych i przybliżonych.

2. Mnożenie i dzielenie ułamków.

Mnożenie ułamka przez liczbę całkowitą. Dzielenie ułamka przez liczbę całkowitą.

Ułamek jako mnożnik. Mnożenie liczby całkowitej przez mnożnik ułamkowy; mnożenie ułamka przez ułamek.

Ułamek jako dzielnik. Dzielenie liczby całkowitej przez dzielnik ułamkowy; sprowadzenie dzielenia przez ułamek do mnożenia przez odwrotność dzielnika; dzielenie ułamka przez ułamek. Niezmiennność ilorazu w przypadku, kiedy dzielna i dzielnik zostaną pomnożone przez jedną i tę samą liczbę.

Mnożenie liczby dziesiętnej przez liczbę całkowitą. Dzielenie liczby dziesiętnej przez liczbę całkowitą; iloraz przybliżony. Rozwinięcie dziesiętne ułamka zwykłego.

Mnożenie i dzielenie liczby dziesiętnej dokładnej i przybliżonej przez ułamek zwykły.

Mnożenie i dzielenie liczb dziesiętnych dokładnych i przybliżonych.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych. Przeliczenia walut obcych. Zadania z uwzględnieniem ciężaru właściwego ciał. Zamiana dawnych jednostek gruntowych na metryczne. Zadania praktyczne z innych dziedzin.

3. Stosunek wielkości jednorodnych i obliczenia procentowe.

Wprowadzenie pojęcia stosunku wielkości jednorodnych. Wyznaczanie stosunku dwóch lub kilku wielkości; wyznaczanie wielkości na podstawie danego jej stosunku do danej wielkości (zmiana wielkości w danym stosunku).

Postać dziesiętna wykładnika stosunku dwóch wielkości jednorodnych; procent i promil. Obliczenia procentowe (bez obliczania oprocentowania pieniędzy w czasie).

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych. Skonto i rabat w rachunkach na towary. Procenty w prostych zestawieniach statystycznych.

GEOMETRJA.

1. Pole wielokąta.

Ugruntowanie umiejętności obliczania pola prostokąta oraz znajomości metrycznego układu jednostek miary pola.

Powtórzenie wiadomości o trójkącie i wielokącie. Równoległobok i jego pole. Obliczanie pola trójkąta. Trapez i jego pole. Obliczanie pola wielokąta.

Obliczanie pola podłogi i parceli według planu. Inne zastosowania nabytych wiadomości do zagadnień praktycznych, z uwzględnieniem przybliżeń dziesiętnych.

2. Graniastosłup prosty.

Opis graniastosłupa prostego o podstawie trójkątnej i wielokątnej; proste i płaszczyzny w graniastosłupie prostym. Rozumienie rysunku graniastosłupa prostego w perspektywie równoległej ukośnej. Obliczanie pola powierzchni graniastosłupa prostego.

Ugruntowanie umiejętności obliczania objętości prostopadłościanu oraz znajomości metrycznego układu jednostek miary objętości i pojemności.

Obliczanie objętości graniastosłupa prostego, w którego podstawie leży trójkąt prostokątny; obliczanie objętości graniastosłupa prostego o dowolnej podstawie.

Obliczanie objętości pomieszczeń; obliczanie objętości powietrza, przypadającego na osobę w danym pomieszczeniu. Inne zastosowania nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych, z uwzględnieniem przybliżeń dziesiętnych.

3. Okrąg i koło, walec obrotowy.

Obliczanie długości okręgu; przybliżenie dziesiętne liczby π . Obliczanie pola koła.

Opis walca obrotowego. Obliczanie pola powierzchni walca obrotowego. Obliczanie objętości walca obrotowego.

Stosowanie nabytych umiejętności do zagadnień praktycznych, z uwzględnieniem przybliżeń dziesiętnych.

WYNIKI NAUCZANIA.

Sprawność w wykonywaniu działań na ułamkach zwykłych; dokładne rozumienie pozycyjnego układu nu-

meracji w zastosowaniu do liczb dziesiętnych całkowitych i ułamkowych oraz sprawność w wykonywaniu działań na liczbach dziesiętnych — z praktycznym stosowaniem przybliżeń dziesiętnych;

dokładna znajomość metrycznego układu jednostek miary wraz z umiejętnością wykonywania działań na wyrażeniach mianowanych;

rozumienie pojęcia stosunku wielkości jednorodnych i umiejętność operowania tem pojęciem; umiejętność wykonywania obliczeń procentowych (jednak bez obliczania oprocentowania kapitału w czasie);

umiejętność obliczania pola wielokąta oraz długości okręgu i pola koła;

umiejętność rozpoznawania poznanych figur płaskich, graniastostupów prostych i walców obrotowych oraz rozumienie rysunku graniastostupa prostego w perspektywie równoległej ukośnej;

umiejętność obliczania pola całej powierzchni, a także objętości graniastostupów prostych i walca obrotowego;

umiejętność stosowania nabytych wiadomości do zagadnień praktycznych, wymagających wykonania kilku czynności rachunkowych.

UWAGI.

Głównym materiałem nauczania arytmetyki w klasie VI są działania na liczbach ułamkowych, w szczególności zaś mnożenie i dzielenie liczb ułamkowych.

Po powtórzeniu pierwszej interpretacji ułamka należy wprowadzić drugą jego interpretację: ułamek wyraża dokładny iloraz z dzielenia jego licznika przez mianownik.

Mnożenie przez ułamek wprowadza się na tle zadań, w których trzeba wyznaczyć ułamek danej całości.

Dzielenie przez ułamek należy opracować jako działanie odwrotne względem mnożenia. Na konkretnym przykładzie wyjaśnia się regułę praktyczną: aby podzielić jakąkolwiek liczbę przez ułamek, wystarczy ją pomnożyć przez odwrotność danego ułamka.

Należy zwrócić uwagę na następującą własność dzielenia: jeżeli pomnożymy dzielną i dzielnik przez jakąkolwiek liczbę, to iloraz nie ulegnie zmianie.

Szczególną trudność stanowi stosowanie dzielenia przez ułamek w zadaniach; dzieci częstokroć są w kłopotcie, co mają zastosować: mnożenie czy dzielenie? Dzielenie stosuje się w tych zadaniach,

w których trzeba wyznaczyć całość z danego jej ułamka, aino trzeba wyznaczyć, jakim ułamkiem jednej całości jest druga całość tego samego rodzaju.

W programie dla klasy VI jest przewidziane praktyczne oprowadzenie obliczeń przybliżonych. (Ob. wskazówki w „Uwagach do całości programu“).

Nie przewiduje się wprowadzania specjalnych sposobów „skróconych“ dla mnożenia i dzielenia przybliżeń dziesiętnych. W przypadkach mnożenia przybliżeń dziesiętnych stosuje się zwykły sposób mnożenia, a dopiero w iloczynnie odrzuca zbędne cyfry końcowe. W przypadku dzielenia przybliżeń dziesiętnych przerywa się bieg dzielenia w tym momencie, kiedy iloraz będzie miał potrzebną ilość cyfr wartościowych.

Należy zwrócić uwagę na te przypadki mnożenia, kiedy jeden czynnik jest liczbą dziesiętną, a drugi jest ułamkiem zwykłym. Mnożenie tego rodzaju zaleca się wykonywać, mnożąc daną liczbę dziesiętną przez licznik ułamka zwykłego i dzieląc otrzymany wynik przez mianownik tego ułamka.

W zadaniach na obliczenia procentowe nie należy stosować proporcji; zadania te winny być rozwiązywane sposobami praktycznymi, opartymi na rozumieniu procentu jako ułamka, który wyraża stosunek dwóch wielkości jednego i tego samego rodzaju.

W zakresie geometrii płaskiej w kursie klasy VI należy ugruntować umiejętność obliczania pola prostokąta i znajomość metrycznego układu jednostek miary pola, oraz wprowadzić obliczanie pola wielokątów, a potem również i pola koła.

W zakresie geometrii trójwymiarowej należy ugruntować umiejętność obliczania objętości prostopadłościanu i znajomość metrycznego układu jednostek miary objętości i pojemności, oraz wprowadzić obliczanie objętości graniastostupów prostych, a potem również i objętości walca obrotowego.

Przy obliczaniu pola figury płaskiej lub objętości bryły należy stosować przybliżenia dziesiętne, aby nie tolerować wyników cyfrowych, w których rzędy końcowe nie mają znaczenia.

Pewną trudność sprawić może rozumienie rysunku graniastostupa prostego w perspektywie równoległej ukośnej. Odcinki i ściany, leżące na płaszczyznach równoległych do płaszczyzny tła, nie ulegają zmianie; natomiast odcinki prostopadłe do płaszczyzny tła (w szczególności więc odcinki, poprowadzone z wierzchołków graniastostupa prostopadłe do płaszczyzny tła) ulegają w perspektywie ukośnej skręceniu o pewien kąt i skróceniu w danym stosunku, np. do połowy.

Na geometrię poświęca się 30 — 40 godzin rocznie; zaleca się przeplatać działy arytmetyki z działami geometrii, a nawet łączyć na jednej lekcji tematy arytmetyczne i geometryczne.

KLASA VII.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

ARYTMETYKA.

1. Ugruntowanie sprawności rachunkowej na liczbach całkowitych i ułamkowych.

Powtórzenie i ugruntowanie znajomości działań na liczbach całkowitych i ułamkowych, ze szczególnem uwzględnieniem przybliżeń dziesiętnych — na zadaniach, czerpanych z życia praktycznego oraz dostępnych dla uczniów dziedzin nauki i techniki.

Zmiany wyników działań w zależności od zmiany danych; przybliżone szacowanie wyników przez zaokrąglanie liczb danych w zadaniu; uproszczenia rachunkowe.

2. Znakowanie literowe.

Wprowadzenie znakowania literowego przy budowie wzorów na wyrażenie związku między wielkościami; użycie nawiasów i kreski ułamkowej. Wyznaczanie liczbowej wartości wyrażen literowych. Obliczenia według gotowych wzorów, np. wzorów na obliczanie objętości brył, wymienionych w programie geometrii.

3. Stosunek wielkości jednorodnych; wielkości wprost i odwrotnie proporcjonalne.

Powtórzenie wiadomości o stosunku wielkości jednorodnych. Podział wielkości na części w danym stosunku.

Porównawcze przedstawianie kilku wielkości zapomocą diagramów prostokątnych; przedstawianie podziału wielkości na części na diagramie prostokątnym. Wykresy zmian wielkości, np. temperatury (powyżej zera i poniżej zera), cen rynkowych i t. p.

Przykłady wielkości wprost proporcjonalnych; wyznaczanie współczynnika proporcjonalności; rozwiązywanie zagadnień na wielkości wprost proporcjonalne.

Przykłady wielkości odwrotnie proporcjonalnych; wyznaczanie stałego iloczynu odpowiadających sobie wartości; rozwiązywanie zagadnień na wielkości odwrotnie proporcjonalne.

4. Obliczenia procentowe.

Powtórzenie obliczeń procentowych: wyznaczanie procentu danej wielkości; wyznaczanie wielkości z danego jej procentu; wyznaczanie stosunku procentowego jednej wielkości do drugiej. Wyznaczanie stosunku procentowego części składowych do całości; przedstawianie składu procentowego na diagramie prostokątnym.

Obliczanie oprocentowania pieniędzy w czasie. Obliczanie kapitału, czasu oprocentowania i stopy procentowej.

Wiadomości o zobowiązaniach dłużnych i o wekslach. Wiadomości o Pocztovej Kasie Oszczędności (P. K. O.): wpłaty czekowe, książeczki oszczędności.

Przykłady stosowania procentów w zagadnieniach statystycznych i ekonomicznych (np. w obliczaniu niektórych podatków bezpośrednich oraz ubezpieczeń). Procenty w zadaniach z dziedziny handlu. Kalkulacje i kosztorysy.

GEOMETRJA.

1. Ćwiczenia w kreśleniu geometrycznem, opartem na symetrii osiowej.

Symetria osiowa na płaszczyźnie. Elementarne konstrukcje, oparte na symetrii osiowej: przepołowienie odcinka, przepołowienie kąta, kreślenie figury symetrycznej do danej figury względem danej osi.

Poszukiwanie osi symetrii na ścianach sprzętów i wytworów technicznych oraz w ornamentach płaskich. Kreślenie łatwych ornamentów jako zastosowanie konstrukcyj geometrycznych.

Poszukiwanie płaszczyzn symetrii w sprzętach, wytworach technicznych, formach organicznych i ornamentach plastycznych.

2. Ćwiczenia w stosowaniu geometrii do zagadnień praktycznych.

Ćwiczenia w wykonywaniu zdjęcia łatwych planów domu i obejścia gospodarskiego wraz z podaniem opisu cyfrowego. Ćwiczenia w czytaniu planu większego zabudowania (przyziemie, piętro, poddasze, przekrój pionowy). Ćwiczenia w obliczaniu kubatury domu (np. dla przybliżonego oszacowania albo dla celów ubezpieczeniowych).

Ćwiczenia w czytaniu planów gruntowych. Ćwiczenia w obliczaniu pola, z uwzględnieniem przybliżonego obliczania pola figury krzywolinjowej. Obliczanie pola działek gruntowych na podstawie planu.

Opis niektórych brył (np. ostrosłupów i stożków obrotowych — pełnych i ściętych); przekroje kuli. Ćwiczenia w obliczaniu objętości brył, danych w naturze lub przy pomocy szkiców technicznych, przy zastosowaniu odpowiednich wzorów, np. obliczanie pojemności skrzyni na wozie (do przewożenia piasku lub wapna), obliczanie objętości stosu kamienia tłuczonego, obliczanie pojemności naczyń i zbiorników, obliczanie materiału drzewnego i t. p. Przybliżone obliczanie wagi ciała na podstawie jego rozmiarów i ciężaru właściwego.

WYNIKI NAUCZANIA.

Pewność i biegłość w wykonywaniu działań arytmetycznych na liczbach całkowitych i ułamkowych, wraz z umiejętnością praktycznego stosowania przybliżeń dziesiętnych;

sprawność w stosowaniu działań arytmetycznych do zagadnień, czerpanych z życia praktycznego oraz z różnych dziedzin nauki i techniki, dostępnych dla uczniów klasy VII;

rozumienie elementarnych wyrażeń literowych i sprawność w wyznaczaniu ich wartości liczbowej;

rozumienie pojęcia stosunku wielkości jednorodnych, umiejętność obliczania części wielkości przy podziale w danym stosunku oraz umiejętność dostrzegania proporcjonalności prostej lub odwrotnej i rozwiązywania zagadnień na wielkości wprost lub odwrotnie proporcjonalne;

umiejętność czytania i konstruowania diagramów prostokątnych i wykresów jako swoistej odmiany przedstawienia matematycznego;

umiejętność wykonywania obliczeń procentowych wraz z ich zastosowaniami praktycznymi;

przyswojenie elementarnych wiadomości o oszczędności, kredycie i operacjach P. K. O.;

umiejętność wykonywania elementarnych konstrukcyj geometrycznych, wskazanych w programie;

umiejętność stosowania geometrii do zagadnień praktycznych.

UWAGI.

Nauczanie arytmetyki w klasie VII winno dać uczniom jak największe wyrobienie sprawności w stosowaniu działań arytmetycznych w rachunku pamięciowym i piśmiennym; osiągnięcie tego należy oprzeć głównie na rozwiązywaniu licznych zagadnień, czerpanych przedewszystkiem z życia praktycznego, a także z dostępnych dla uczniów dziedzin nauki i techniki. Wyjaśnienia, dotyczące własności działań i sposobów ich wykonywania, winny być podawane tylko w miarę istotnej potrzeby, kiedy nauczyciel zauważy, że uczniowie nie umieją wyznaczyć właściwego działania przy rozwiązywaniu zadania (np. pomnożyć przez ułamek, czy podzielić?), albo nie umieją wykonać działania.

Poza tem należy gruntownie opracować badanie zmiany wyniku działania w zależności od zmiany danych. W szczególności należy zwrócić uwagę na zmianę wyniku mnożenia w przypadku, kiedy jeden z czynników pomnożymy lub podzielimy przez daną liczbę (całkowitą lub ułamkową), na mnożenie lub dzielenie iloczynu kilku czynników zapomocą pomnożenia albo podzielenia jednego z czynników, wreszcie na badanie zmiany wyrażenia ułamkowego w zależności od zmiany licznika i mianownika.

W zadaniach na wielkości wprost i odwrotnie proporcjonalne uczniowie winni nabyć wprawę w posiłkowaniu się pojęciem stosunku wielkości jednorodnych.

W przypadkach, które się do tego nadają, interpretuje się współczynnik proporcjonalności prostej jako liczbę wymiarową wielkości pochodnej nowego rodzaju, charakterystycznej dla związku między danymi wielkościami wprost proporcjonalnymi (np. jeżeli ciężar rtęci wyznaczymy w gramach, a jej objętość w cm^3 , to współczynnik proporcjonalności 13,6 jest liczbą wymiarową wielkości pochodnej nowego rodzaju, mianowicie „ciężaru właściwego“ rtęci); zaleca się też notowanie jednostki miary dla wielkości pochodnej w zależności od jednostek miary, przyjętych dla mierzenia wielkości proporcjonalnych (np. w powyższym przypadku ciężar właściwy rtęci oznaczamy

symbolem $13,6 \text{ g/cm}^3$, gdzie g/cm^3 jest oznaczeniem jednostki miary dla ciężarów właściwych).

Należy dążyć do osiągnięcia przez uczniów zupełnej sprawności w wykonywaniu obliczeń procentowych.

Obliczenia pieniężne (z uwzględnieniem procentów) winny posiadać charakter praktyczny, przyczem należy dać pewne wiadomości o oszczędności i kredycie, o zobowiązaniach dłużnych i o wekslach

Przy powtarzaniu działań na liczbach ułamkowych należy ugruntować praktyczną umiejętność wykonywania obliczeń przybliżonych i wdroyć uczniów do ustawicznego ich stosowania w rachunkach.

Przy wprowadzeniu znakowania literowego należy dać tylko początkowe oswojenie się z nową odmianą języka matematycznego, nie wprowadzając aparatu algebraicznego. Należy też zwrócić uwagę uczniów na to, że nie wprowadza się tu nowego rodzaju liczb (t. zw. „liczb ogólnych“), ale tylko nowy sposób oznaczania zwykłych liczb (szczegółowych).

W ćwiczeniach na wyznaczenie liczbowej wartości wyrażeń literowych należy uwzględnić przypadki, kiedy wartości liter są dane w postaci ułamków zwykłych w połączeniu z liczbami dziesiętnymi.

Rozważania geometryczne w tej klasie winny mieć charakter czysto praktyczny; w szczególności dotyczy to zastosowań geometrii do zadań rachunkowych.

W planach i szkicach technicznych należy podawać cyfrowy opis rozmiarów linjowych, potrzebnych do wyznaczenia utworów geometrycznych.

Pewną ilość godzin poświęcić należy na kreślenie geometryczne w ołówku (nie w tuszu) — w łączności z najprostszymi konstrukcjami i szkicami technicznymi.

UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMU.

CELE NAUCZANIA.

Głównym celem nauczania arytmetyki z geometrią w szkole powszechnej jest doprowadzenie do opanowania materiału arytmetycznego i geometrycznego, przepisanego w programie, do zdobycia wprawy w wykonywaniu działań arytmetycznych i obliczeń geometrycznych oraz umiejętności ich stosowania do zagadnień z życia praktycznego, ze szczególnem uwzględnieniem potrzeb życia gospodarczego.

Pracy nad osiągnięciem powyższego celu głównego towarzyszyć winno zaprawianie uczniów do poprawnego wypowiedziania spostrzeżeń i uzasadnień w zakresie liczb i form geometrycznych, kształcenie wyobraźni stosunków ilościowych i przestrzennych oraz wdrażanie do samodzielnego wysiłku w pracy.

UWAGA OGÓLNA O WYKONYWANIU PROGRAMU.

Program podaje kolejność działów, opatrzonych osobnymi tytułami. Działów tych nie należy przestawiać, ani przenosić części materiału nauczania z jednego działu do drugiego; nie wyklucza to konieczności powtarzania i utrwalania poprzednio nabytych wiadomości w związku z opracowaniem nowego materiału. W ramach każdego działu autor podręcznika może opracować zagadnienia w takiej kolejności, jaką mu podsunie jego doświadczenie pedagogiczne. Nauczyciel zaś będzie siłą rzeczy bardziej skrupowany, gdyż nie powinien w zasadzie odbiegać od układu materiału, podanego w przyjętym przez siebie podręczniku, może bowiem narazić się na załamanie linii metodycznej w nauczaniu.

Przy opracowaniu materiału nauczania należy położyć nacisk na rzeczy najistotniejsze — bez wdawania się w szczegóły i drobiazgi.

O METODACH NAUCZANIA.

Program nie narzuca metod nauczania, nie wyznacza też żadnej metodzie stanowiska dominującego.

Należy dążyć do takiego nauczania, które przy dostatecznym zainteresowaniu ogółu klasy dawałoby pole i zachętę do samodzielnych wysiłków, a zarazem zapewniało dostateczne stopniowanie trudności. Żadna metoda nauczania nie czyni w całej pełni zadość powyższemu postulatowi.

Jeżeli metoda dyskusyjna nadaje się często do postawienia zagadnienia (do zainteresowania klasy, wyjaśnienia problemu i naszkicowania w trudniejszych wypadkach drogi do rozwiązania), czasem do omówienia wyników poszukiwań indywidualnych czy zbiorowych, to z drugiej strony daje pole raczej do przebłysków myśli, niż do konsekwentnego, uporczywego poszukiwania rozwiązań, a ma jeszcze i tę wadę, że niepostrzeżenie dla nauczyciela uczeń słabszy przejść może do postawy zupełnie biernej.

Nauczanie pod kierunkiem, o ile uczniowie pracują grupami, rozwija pewne instynkty społeczne, ułatwia pracę nad uczniami chętnymi lecz mało zaawansowanymi, umożliwia nauczycielowi poznanie braków klasy lub wad w jego własnym opracowaniu kursu, ale ma tę niewątpliwie złą stronę, iż uczeń bystry i prędzej pracujący stosunkowo mniejszą ma z tej lekcji korzyść: nie on nadaje tempo pracy, lecz właśnie jego słaby kolega. Metoda ta trudno stosować się daje, wielkiego wymaga wysiłku i doświadczenia nauczyciela tam, gdzie chodzi o podejście do nowego zagadnienia, a więc o pewną twórczość, która z natury swej potrzebuje często odosobnienia i skupienia, zatem pracy raczej indywidualnej niż grupowej.

Te dwa przykłady wystarczą do wyjaśnienia, że żadna metoda nauczania nie powinna być stosowana wyłącznie, a to tem bardziej, że wybór musi nieraz zależeć od właściwości klasy, nauczyciela i materiału nauczania.

Ważnym środkiem do osiągnięcia celów nauczania jest pobudzanie ucznia do pracy samodzielnej i twórczej w dostępnym dla niego zakresie. Trzeba jednak zachować ostrożność, aby praca „samodzielna“ nie obracała się w próżni, a więc przede wszystkim trzeba podłożyć solidny fundament dobrze przyswojonych wiadomości, zanim można będzie żądać od ucznia pracy o własnych siłach.

PODRĘCZNIK I POMOCE NAUKOWE.

Podręcznik jest bardzo ważnym środkiem w nauczaniu matematyki. Każde dziecko winno mieć podręcznik.

W niższych klasach podręcznik zawierać winien jedynie materiał zadaniowy i ilustracyjny, natomiast wszelka „teoria“ winna być w nim zredukowana do minimum; co najwyżej mogą być w nim podane krótkie sformułowania prawd matematycznych, które uczeń winien utrwalić w pamięci po odpowiednim opracowaniu wraz z nauczycielem.

W wyższych klasach podręcznik może już podawać krótkie rozważania, które uczeń czytać będzie przy udziale nauczyciela, a w razie potrzeby powtarzać w domu.

Nauczyciel winien nauczyć dzieci korzystania z podręcznika, aby dzieci umiały czerpać z książki wiadomości w przypadku opuszczenia lekcji; co więcej, nauczyciel może niekiedy dawać polecenie przygotowania nowej lekcji z podręcznika.

Oprócz podręcznika niezbędne są w nauczaniu matematyki inne jeszcze pomoce naukowe. W każdej klasie nauczyciel winien ustalić, jaką „wyprawkę“ musi przynieść dziecko do szkoły na lekcje arytmetyki i geometrii. Do takiego wyposażenia dziecka w klasie I należeć będą różnego rodzaju prymitywne liczmany i ewentualnie figury liczbowe oraz kartoniki z cyframi; do ćwiczeń z pieniędzmi pożądane będą z różnych względów (głównie zaś ze względów zdrowotnych) liczmany na podobieństwo monet. W klasie II przydać się mogą liczmany w postaci patyczków i krążki na podobieństwo monet; poza tem niezbędna będzie taśma metrowa z podziałką na centymetry oraz kalendarzyk — i to w ręku każdego dziecka.

Wyprawka uczniów w klasie III nie ulega zasadniczo powiększeniu. Dopiero w klasie IV przychodzą przyrządy do kreślenia: cyrkiel i linjał z podziałką milimetrową. W klasie V dochodzi do tego para ekierki i kątomierz.

Rzecz oczywista, wymienione powyżej pomoce naukowe stanowiąc będą minimalną wyprawkę, niezbędną w rękę każdego ucznia w szkole. Byłyby pożądane jeszcze inne pomoce naukowe, jak np. zegarek, nie można jednak tego wymagać (co więcej, wystrzegać się należy jakiegokolwiek wyróżniania dzieci, które posiadają zegarek); nie można też wymagać posiadania rysownic.

Szkoła powinna posiadać w dostatecznej ilości takie narzędzia do kreślenia na tablicy, jak linjał, ekierki, cyrkiel, oraz przyrządy pomiarowe: przymiary długości (metr sztywny i przynajmniej dwie taśmy miernicze), kątomierz, pojemniki (litr, kwaterkę, decylitr, menzurkę kalibrowaną na centymetry kubiczne), wagę z odważnikami, zegar ścienny; dalej niezbędny jest model metra kwadratowego, podzielonego na decymetry kwadratowe, model decymetra sześciennego, podzielonego na centymetry sześciennie, wreszcie składany model metra sześciennego z dwunastu listewek. Na wycieczkach (np. w celu zapoznania się z kilometrem) przydałby się krokomierz, a przy ćwiczeniach w rozplanowaniu na gruncie (np. przy wytyczaniu kwadratu o polu równym hektarowi) pomocnym narzędziem byłby krzyżulec do wytyczania kątów prostych.

Wreszcie wymienić należy pomoce naukowe o charakterze metodycznym, ściśle związane z pewnymi fragmentami materiału nauczania, jak np. liczydła różnych systemów, model zegara z ruchomymi wskazówkami, tablice do wyjaśnienia zasad pozycyjnego układu numeracji, tabela dodawania i tabela mnożenia, tablice z odpowiednio dobranej przykłady do rachunku pamięciowego, pomoce pogładowe do nauczania o ułamkach, modele i siatki brył oraz ich szkielety, przyrządy do objaśnienia rzutowania w perspektywie równoległej ukośnej i t. d.

Należy jednak zachować umiar w stosowaniu środków pogładowych, gdyż nadmierna ich ilość raczej utrudnia zrozumienie rzeczy, których właśnie wyświetleniu mają one służyć. Nie można też używać pomocy nauko-

wych zbyt złożonych, gdyż uwaga dzieci zostaje wówczas skierowana na szczegóły techniczne albo na zwyciężanie oporów, które następcza obchodzenie się z pomocami skomplikowanymi. Trzeba też pamiętać o tem, że w całym otoczeniu znajdują się przedmioty, które mogą być wyzyskane w nauczaniu arytmetyki, a na wielu przedmiotach można rozpoznać typowe formy geometryczne.

WYPRACOWANIA PISMIENNE.

W klasie I prac domowych niema. Zadawanie prac domowych może się rozpocząć dopiero w klasie II, bądź w pierwszym, bądź w drugim półroczu, zależnie od stopnia technicznego opanowania pisma.

Następne klasy mają prace domowe stale, w takiej jednak ilości, aby mogły być wykonane starannie i nie zabierały zbyt wiele czasu. Zadawanie prac domowych winno być przejrzyste i obejmować potrzebne wyjaśnienia.

Uczeń winien mieć specjalny zeszyt do matematyki; w zeszycie tym winien pisać tak starannie, aby nie miał potrzeby przepisywania w domu; błędy może przekreślić, byle nie zamazywać.

Nauczyciel jest odpowiedzialny nietylko za przerebienie materiału, przepisanego w programie, ale i za należyta egzekutywę. O ile jednak idzie o zadania domowe, nie należy wyciągać stąd wniosku, by nauczyciel miał obowiązek poprawiania wszystkich prac uczniów; wystarczy sprawdzenie zbiorowe zeszytów w klasie: uczeń musi być każdego dnia przygotowany na to, że nauczyciel może od niego zażądać zdania sprawy z porządnego wykonania prac domowych.

Powszechnie można stwierdzić przyzwyczajenie uczniów do wykonywania pomocniczych rachunków na bibule lub na luźnej kartce papieru. Zwyczaj ten należy przelamać; trzeba wdroić w uczniów przekonanie, że w obliczeniach wykonywanie działań jest rzeczą najistotniejszą, której należy się w zeszycie poczesne miejsce. Jedyne tylko obliczenia, które niewątpliwie były wykonywane w pamięci, mogą być zanotowane w zeszycie bez podawania szczegółowych rachunków.

MATERJAL ZADANIOWY.

Należy zwrócić szczególną uwagę na wyrobienie sprawności rachunkowej. Rzeczy, pozostające bez zastosowań, łatwo ulatują z pamięci. Dopiero skala umiejętności stosowania zdobytych wiadomości świadczy o dobrych wynikach nauczania matematyki.

Wydatnem źródłem wiadomości jest doświadczenie. W nauczaniu matematyki doświadczeniem jest częstokroć rozwikłanie mniej lub więcej zawilych stosunków ilościowych, podanych w postaci zadania.

Jednym z rodzajów zadań są takie zadania, które służą wprowadzeniu nowego pojęcia matematycznego albo oswojeniu się z niem w zastosowaniu do zagadnień.

Drugi rodzaj zadań — to ćwiczenia, podawane zazwyczaj w postaci t. zw. „przykładów rachunkowych“. Zadania tego rodzaju uchodzą częstokroć w oczach nauczyciela za nudne; stąd pochodzi chęć ubierania ich w fabułę słowną. Dzieci interesują się działaniami dla samego procesu rachowania; jeżeli struktura zadania nie wzbudza w dzieciach zainteresowania, starają się one co rychlej odrzucić treść słowną, by przystąpić do obliczeń. Przy pracy nad zadaniami ćwiczebnymi nie należy tolerować rywalizacji dzieci tak długo, jak to jest potrzebne, by ogół uczniów mógł spokojnie przyswoić sobie metodę wykonywania obliczeń; dopiero po opanowaniu mechanizmu działania można dawać ćwiczenia „na szybkość“, pamiętając jednak o tem, że powolne wykonywanie pracy niezawsze jest oznaką słabego opanowania materiału nauczania.

Następny rodzaj stanowią zadania, mające na celu wyrobienie umiejętności ujmowania zjawisk, w których występują cechy ilościowe.

Rozwiązywanie tego rodzaju zagadnień zakłada istnienie wyobraźni stosunków ilościowych, czyli zdolności stawiania hipotez o związkach między danymi w zagadnieniu wielkościami. Dobrze rozwinięta wyobraźnia stosunków ilościowych prześwieśla zagadnienie i pozwala je ujmować globalnie, wskazując drogi do rozwiązania.

Gdzie umysł niewyćwiczony nie podejrzewa nawet

istnienia związków między danymi w zadaniu wielkościami, tam człowiek, który ma wykształconą wyobraźnię stosunków ilościowych, ujmuje związki między wielkościami z łatwością; doprowadzenie rozwiązania do końca zależy wtedy już tylko od opanowania technicznych środków rachunkowych.

Sama jednak wyobraźnia jest jeszcze narzędziem niedostatecznem; konieczna jest kontrola, którą daje rozumowanie. Sztuka rozumowania jest rzeczą bardzo trudną. Kształcić ją należy stopniowo i wytrwale. Pierwsze wskazanie polega na tem, by stosować rozumowanie tylko tam, gdzie dziecko odczuwa jego potrzebę. Budzimy potrzebę rozumowania przez poddawanie wątpliwości i podniecanie krytycyzmu.

Rozumowanie musi być wypowiedziane poprawnie. Nie można żądać od uczniów odrazu ścisłości sformułowań: wystarczy, jeżeli wysłowienie będzie dokładne, t. zn. jeżeli będzie wiernie oddawało drogę rozumowania dziecka.

Należy pamiętać, że celem nauczania arytmetyki w szkole powszechnej jest nie tylko wyrobienie sprawności w wykonywaniu działań, ale również i umiejętności ich stosowania; stąd wniosek, że zbytne upraszczanie materiału zadaniowego i ograniczanie go do t. zw. zadań „jednodziałaniowych“ nie może dać uczniom należytych korzyści, jakie zdobyć mają w szkole. Z drugiej strony wielką szkodę może przynieść przesada w kierunku zadań skomplikowanych albo zadań o charakterze łamigłówkowym, dla których rozwiązywania najwłaściwszą metodą byłaby dopiero metoda równań.

Materiał, użyty do budowy zadań, jest ze stanowiska matematycznego obojętny, pod warunkiem jednak, by był czerpany z dziedziny dostępnej zrozumieniu uczniów. Należy jednak wziąć pod uwagę, że dziecko wtedy tylko może uchwycić związek między danymi w zadaniu wielkościami, gdy ma dostateczne doświadczenie w dziedzinie, której dotyczy zadanie. Z tego stanowiska charakterystyczna jest ta trudność, z którą doświadczenie z jednej dziedziny przenosi się do drugiej; tak np. uczeń, który umie sprawnie obliczyć przeciętną cenę mieszanki dwóch

gatunków kawy, nie wie, jak zabrać się do wyznaczania stężenia w mieszaninie dwóch roztworów. Dopiero dłuższe obcowanie z wielu różnymi dziedzinami i rozwiązywanie zadań różnych typów wyrabia usprawnienie w dostrzeganiu i rozwikływaniu związków między wielkościami, gdy zajdzie tego potrzeba, chociażby w nowem dla ucznia środowisku, i to właśnie usprawnienie ma doniosłe znaczenie życiowe.

Program nakłada na zadania matematyczne obowiązek służby obywatelskiej: służyć one muszą przysposobieniu gospodarczemu wychowanków szkoły powszechnej. Zadania o takim nachyleniu są oznaczone w programie jako zadania „praktyczne“.

Nauczyciel ma swobodę w doborze dziedzin zgodnie z potrzebami środowiska, z którego pochodzą jego uczniowie: inna jest dziedzina zainteresowań dziecka góralskiego, inna rybackiego, inna dziecka rolnika, robotnika, pracownika umysłowego. Istnieją jednak zagadnienia praktyczne, których opanowanie jest w równej mierze potrzebne każdemu obywatelowi w jego przyszłej działalności gospodarczej; takie zagadnienia są wcielone do obowiązującego materiału nauczania. Na tle tych tematów można rozszerzyć sferę zainteresowań i sprawności dzieci za pomocą podania odpowiednich wskazówek i wiadomości, a więc np. podaje się sposoby notowania ilościowego obrotu towarów lub materiałów (na sztuki lub na wagę), sposoby notowania wpływów i wydatków, prowadzenia księgi kasowej, wyznaczania salda kasowego, wystawiania rachunku za towar, sporządzania spisu inwentarzowego. Źródłem tematów może być gospodarka organizacyj uczniowskich.

Nie należy jednak wpadać w przesadę, gdyż nie jest zadaniem szkoły ogólnokształcącej przygotowanie zawodowych buchalterów.

Ważnym środkiem przysposobienia obywatelskiego dzieci jest wdrożenie ich do „liczenia się z groszem“. Osiąga się to przez nauczanie samodzielnego prowadzenia kontroli osobistych wpływów i wydatków dziecka i sporządzania okresowych zestawień wraz z kontrolą własnej kasy. Tu jednak należy zachować ostrożność natury wy-

chowawczej: w klasie prowadzi się rachunki osobiste dziecka fikcyjnego, aby uniknąć zadrażnień na tle nierówności stanu ekonomicznego rodziców. Dzieci sporządzają również fikcyjne rachunki i zestawienia, poddając je kontroli nauczyciela. Na tym fikcyjnym materiale dzieci uczą się prowadzenia rzeczywistych rachunków własnych, do których nauczyciel będzie je zachęcał, nie narzucając się jednak z kontrolą.

Należy podkreślić sprawę oszczędności i tworzenia rezerw, nader ważnych dla gospodarki społecznej.

UWAGI O MATERJALE NAUCZANIA W ZAKRESIE ARYTMETYKI.

Rachunek pamięciowy.

W klasie I i II, a także niemal przez cały ciąg kursu klasy III, stosuje się wyłącznie rachunek pamięciowy. Jednak i po wprowadzeniu technicznych sposobów piśmiennego wykonywania działań rachunek pamięciowy winien być nadal uprawiany z całą pieczołowitością, aby sprawność w rachunku pamięciowym nie tylko nie ulegała zmniejszeniu, ale by wciąż się rozwijała aż do osiągnięcia poziomu wielkiej biegłości.

Obok rachunku pamięciowego należy też ćwiczyć dzieci w umiejętności zapisywania działań. Częstość bywa rzeczą korzystną uprzednie zanotowanie danych liczb, jeszcze przed wykonaniem rachunku; tak np. bywa przy dodawaniu i odejmowaniu liczb trzycyfrowych. Nie należy sądzić, że tak jest z reguły, zdarza się bowiem tak, że dziecko woli wykonać działanie zaraz po wysłuchaniu zadania, a potem dopiero zapisać dane liczby i wynik działania za jednym zachodem.

Przy zapisywaniu zadań, wykonywanych w rachunku pamięciowym, nie należy żądać notowania kolejnych etapów rachunku, jest to bowiem rzeczą trudną i często powoduje notowania błędne; można znaleźć np. takie zapisy (jak łatwo stwierdzić — zgoła mylne):

$$486 + 367 = 486 + 300 = 786 + 60 = 846 + 7 = 853.$$

W zupełności wystarczy taki zapis: $486 + 367 = 853$.

Normalny sposób pamięciowego wykonywania dodawania polega na tem, że do pierwszego składnika, wziętego w całości, dodaje się kolejno rzędy drugiego składnika, zaczynając od rzędu najwyższego. Podobnie w odejmowaniu: od wziętej w całości odjemnej odejmuje się kolejno rzędy odjemnika, zaczynając od rzędu najwyższego. Obok tych sposobów normalnych należy dozwalać, a nawet zachęcać do stosowania innych chwytów rachunkowych, według własnego pomysłu ucznia; tak np. w przypadku dodawania $386 + 97$ uczeń może do liczby 386 dodać 100, a od wyniku odjąć 3.

Zakres trudności w dodawaniu i odejmowaniu wzrasta wraz z zakresem liczb, który jest opracowywany w danej klasie. A więc w klasie III przychodzi dodawanie i odejmowanie liczb trzycyfrowych. Nie należy jednak wymagać od dzieci w tej klasie biegłości w wykonywaniu tego rodzaju rachunków; wystarczy, by dzieci nauczyły się biegle wykonywać dodawanie dwóch dowolnych liczb dwucyfrowych (i tak samo w odejmowaniu), a w zastosowaniu do liczb trzycyfrowych poznały metodę pracy.

Przy dalszem rozszerzaniu zakresu liczb stopień trudności w wykonywaniu pamięciowym dodawania i odejmowania nie powinien w zasadzie wzrastać; nie wyklucza to jednak ćwiczeń w dodawaniu i odejmowaniu t. zw. liczb „okrągłych“, jak np. $240\ 000 + 120\ 000$.

Normalny sposób wykonywania mnożenia liczby wielocyfrowej przez jednocyfrową polega na tem, że mnożymy kolejno rzędy liczby wielocyfrowej przez dany czynnik jednocyfrowy, zaczynając od rzędu najwyższego, i dodajemy kolejno otrzymywane iloczyny cząstkowe; np. w przypadku mnożenia $5 \cdot 72$ obliczamy: $5 \cdot 70 = 350$, potem $5 \cdot 2 = 10$, wreszcie dodajemy 350 i 10. W trudniejszych przypadkach może być pomocne notowanie poszczególnych etapów rachunku, np. $8 \cdot 67 = 480 + 56 = 536$.

Wyniki nauczania w klasie III wymagają biegłości w wykonywaniu mnożenia pełnych dziesiątek przez liczbę z zakresu pierwszej dziesiątki, np. $7 : 80 = 560$, poza tem zaś wymaga się znajomości metody mnożenia takiego typu, jak np. $7 \cdot 86 = 560 + 42 = 602$. W wyższych

klasach sprawność w pamięciowym wykonywaniu mnożenia winna być w dalszym ciągu rozwijana.

W klasie III nie jest przewidywane mnożenie liczby dwucyfrowej przez dwucyfrową, np. $12 \cdot 12$; ćwiczenia tego rodzaju winny być jednak dawane dzieciom do wykonywania w klasach wyższych. Zdarza się dość pospolicie błąd, który polega na tem, że dzieci mnożą dziesiątki przez dziesiątki, a jedności przez jedności i dodają otrzymane wyniki, np. w przypadku mnożenia $25 \cdot 25$ dzieci obliczają: $20 \cdot 20 = 400$, $5 \cdot 5 = 25$, wreszcie $400 + 25 = 425$. Aby tego błędu uniknąć, lub popełniony błąd sprostować, zaleca się skonkretyzować dany przykład mnożenia w postaci zadania, np. „obliczyć, ile trzeba zapłacić za 25 notesów po 25 groszy za sztukę“; wtedy mnożenie z całą oczywistością można rozdzielić na dwa etapy: obliczyć, ile wynosi $20 \cdot 25$ gr, i do wyniku dodać $5 \cdot 25$ gr.

W przypadku mnożenia przez liczbę zakończoną zerami dzieci chętnie używają zwrotu: „dopisuję w pamięci zera“; np. w przypadku mnożenia $300 \cdot 36$ dzieci obliczają $3 \cdot 36 = 108$ i „dopisują“ w pamięci dwa zera: 10800. Chociaż ten sposób mówienia nie jest dość precyzyjny (tak samo zresztą, jak zwrot o liczbie „zakończonych zerami“), nie należy go tępić, gdyż wiernie oddaje proces obliczania.

W zakresie dodawania, odejmowania i mnożenia piśmienne sposoby wykonywania działań utrudniają rozwój rachunku pamięciowego, gdyż dzieci chętnie z nich korzystają, pisząc chociażby na ławie. Nauczyciel winien jednak dołożyć wszelkich starań do takiego podniesienia poziomu sprawności uczniów w pamięciowym wykonywaniu obliczeń, aby dzieci uznały rachunek pamięciowy za własne narzędzie, z którego chętnie się korzysta przy każdej sposobności.

W dzieleniu zakres rachunku pamięciowego w kursie klasy III jest ograniczony do takich przypadków, jak np. $56 : 7 = 8$, $560 : 7 = 80$, $560 : 80 = 7$. W wyższych klasach należy oswajać dzieci z przypadkami trudniejszymi, jak np. $96 : 8 = 12$, $96 : 12 = 8$, $960 : 8 = 120$, $960 : 120 = 8$, $960 : 80 = 12$, $960 : 12 = 80$. Dla wyrobienia pewności ra-

chunku należy wykonanie dzielenia sprawdzać przy pomocy mnożenia.

Rachunek pamięciowy należy uprawiać głównie w zakresie liczb całkowitych; w nauczaniu ułamków będzie on miał mniejsze zastosowanie.

Rachunek pamięciowy winien być uprawiany przez cały ciąg nauczania w szkole powszechnej. Nauczyciel winien przestrzegać, aby w pracach uczniów nie było działań piśmiennych w tych przypadkach, gdzie wynik może być znaleziony zapomocą łatwego rachunku pamięciowego.

W miarę osiągania sprawności w rachunku pamięciowym dzieci z własnego popędu szukać będą nowych chwytów, zależnie od „indywidualności“ danych w zadaniu liczb; cieszą się np., że mnożenie liczby przez 5 można zastąpić dopisaniem zera do mnożnej i dzieleniem otrzymanej liczby przez 2. Podsuwając tego rodzaju sposoby rachunkowe, nauczyciel nie powinien wcielać ich do obowiązkowego materiału nauczania, dają one bowiem jedynie wtedy uproszczenie rachunku, gdy są stosowane z własnej inicjatywy dzieci, a nie pod przymusem.

Działania piśmienne.

Wprowadzenie działań piśmiennych odbywa się w klasie III na przykładach, w których liczby dane i wyniki nie przekraczają 1000. Jeżeli jednak w jakimś zadaniu okaże się, że wyniki obliczeń przekraczają 1000, nie należy cofać się przed odczytywaniem takich liczb, gdyż dzieciom nie sprawi to trudności.

Schemat zapisu dodawania i odejmowania w rachunku piśmiennym nie wymaga wyjaśnień.

Istnieją dwa sposoby wykonywania odejmowania: sposób doliczania (czyli dopełniania) oraz sposób odliczania. Każda z tych metod posiada swe zalety. W społeczeństwie używa się tego czy innego sposobu zależnie od przyzwyczajęń, wyniesionych ze szkoły, a nawet zależnie od gustów indywidualnych. We wszystkich szkołach należy wprowadzić jednolitą metodę odejmowania, a mianowicie sposobem odliczania.

Jeżeli od pewnej liczby danej trzeba odjąć sumę kilku

liczb, to sposób normalny polega na tem, że oblicza się sumę danych składników i odejmuje otrzymany wynik od danej odjemnej. Łączne wykonywanie tych dwóch działań jest źródłem częstych błędów.

Przy dodawaniu i odejmowaniu wyrażeń dwumianowanych zaleca się stosować zapisy na podobieństwo rubryk, np.:

zł	gr
10	—
— 1	96
8	04

Program nakazuje wprowadzenie jednolitego we wszystkich szkołach zapisu mnożenia i dzielenia.

Jeżeli mnożenie jest zaznaczone w związku z konkretnym zadaniem, to na pierwszym miejscu pisze się mnożnik, a potem mnożną — z mianem lub bez miana, np.

$$12 \cdot 2 \text{ zł } 50 \text{ gr} = 30 \text{ zł}$$

Natomiast w piśmiennem mnożeniu czystych liczb (bez miana) porządek czynników jest obojętny. W układzie tego działania należy zapisywać jeden czynnik pod drugim w taki sposób, aby ostatnia cyfra drugiego czynnika była napisana pod ostatnią cyfrą pierwszego czynnika; ostatnie cyfry iloczynów częściowych winny być podpisywane pod temi cyframi drugiego czynnika, przez które w danej chwili mnoży się pierwszy czynnik; np.:

1326
704
5304
9282
933504

Jeżeli w pierwszym czynniku są zera na końcu, to układ zapisu jest następujący:

1326000
704
5304
9282
933504000

Przy piśmiennem wykonywaniu dzielenia należy notować rzędy ilorazu nad odpowiednimi rzędami dzielnej, np.:

$$\begin{array}{r} 704 \\ 933504 : 1326 \\ \underline{9282} \\ 5304 \\ \underline{5304} \\ 0 \end{array}$$

Powyższy sposób zapisywania ma tę zaletę, że w przypadku przeoczenia zera „wewnętrznego“ w ilorazie powstałaby luka (w podanym przykładzie — w rzędzie dziesiątek) i ostrzegłaby o popełnieniu błędu.

Przy wykonywaniu dzielenia zaleca się osobno wyznaczać i zapisywać iloczyn cząstkowy, a potem dopiero odejmować ten iloczyn, nie żądając od dzieci łącznego wykonywania mnożenia i odejmowania; piśmienne sposoby wykonywania działań mają bowiem tem większą wartość, im mniej wymagają uwagi dla poprawnego przeprowadzenia obliczeń.

Wprowadzenie działań piśmiennych nie zdejmuje ani z nauczyciela, ani z ucznia obowiązku jak najrozleglejszego stosowania rachunku pamięciowego.

Przy pisaniu wielkich liczb nie należy oddzielać tysięcy, milionów, miliardów i t. d., przecinkami, ani kropkami, ale wąskimi odstępami, np. 1 234 567 890. Sposobu pisania liczb z odstępami nie stosuje się przy piśmiennem wykonywaniu mnożenia i dzielenia, gdyż odstępki utrudniałyby zapis. Przy notowaniu liczb, nie przekraczających 10 000, również nie stosuje się odstępów, np. 1933.

Ustala się jednolity sposób nazywania wielkich liczb: jednostka z sześciu zerami oznacza milion, jednostka z dziewięciu zerami oznacza miliard czyli tysiąc milionów, jednostka z dwunastu zerami — biljon, jednostka z piętnastu zerami — tysiąc biljonów, jednostka z osiemnastu zerami — tryljon i t. d.

Przy zapisywaniu wyrażen mianowanych należy ściśle przestrzegać ustawowych skrótów na oznaczenie jednostek miary; pisze się je bez kropki.

Oto ważniejsze skróty:

zł, gr,
 km, hm, dkm (dekametr), m, dcm (decymetr), cm, mm,
 km², ha, a, m², dcm², cm², mm²,
 m³, dcm³, cm³, mm³,
 hl, l (litr),
 t (tonna metryczna), q (kwintal, czyli centnar metryczny),
 kg, dkg, g.

Jedynie tylko przy oznaczaniu jednostek miary czasu używa się niekiedy kropki, np. w skrócie „60 km/godz.“, gdy mowa o pewnej prędkości.

Obliczenia przybliżone.

Obliczenia przybliżone stosuje się w praktyce rachunkowej nader często. Głównem źródłem danych przybliżonych są pomiary wielkości, gdyż mierzenie z natury swej nie może dać liczby dokładnej. Poza tem jednak dane przybliżone powstają przy operowaniu liczbami „zaokrąglonemi“.

Wszelkie wyniki działań, opartych na liczbach niedokładnych, są również niedokładne. Jeżeli np. przy ocenie „na oko“ stwierdzimy, że pokój ma od 5 do 6 metrów długości, od 4 do 5 metrów szerokości i od 3 do 4 metrów wysokości, to o objętości pokoju tyle tylko można powiedzieć, że zawiera się ona między 60 m³ a 120 m³.

Mimo wielkiej niedokładności wyników działań, otrzymanych przy stosowaniu danych „zaokrąglonych“, przybliżone szacowanie wyników ma wartość jako kontrola działania, wykonanego na liczbach bardziej dokładnych. Jeżeli np. przy wykonywaniu mnożenia 6,4 · 0,036 uczeń popełni błąd i zamiast poprawnego iloczynu 0,2304 napisze 2,304, to może wykryć błąd w umieszczeniu przecinka dziesiątowego, stosując szacowanie przybliżone: iloczyn winien być większy niż 6 · 0,03 = 0,18 i mniejszy niż 7 · 0,04 = 0,28.

Szacowanie przybliżone jest podane w materjale nauczania dla klasy VII, należy jednak znacznie wcześniej rozpocząć zaprawianie dzieci od tego rodzaju kontroli rachunku.

W programie szkoły powszechnej przewidziane jest

praktyczne opanowanie rachunku na przybliżeniach dziesiętnych, które otrzymuje się w drodze pomiarów. Odpowiedni materiał nauczania jest podany w kursie klasy VI.

W praktyce wyznacza się liczby wymiarowe wielkości zazwyczaj z pewną, naogół niewielką dokładnością; otrzymanie bardzo dokładnych wyników pomiaru jest nader trudne.

Aby przekonać uczniów o trudnościach, jakie napotykamy przy pomiarach, i wprowadzić pojęcie przybliżenia dziesiętnego, daje się kilku grupom polecenie mierzenia długości pewnego, dostatecznie wielkiego odcinka na gruncie, zastrzegając, by pomiary, dokonane przez poszczególne grupy, były niezależne (grupy nie komunikują sobie otrzymanych wyników). Porównanie wyników kilku pomiarów chroni od grubych błędów, a przy uważnym mierzeniu pozwoli rozstrzygnąć, które rzędy należy zachować jako zasługujące na zaufanie, a które rzędy trzeba odrzucić jako przypadkowe. Ostateczne przybliżenie ustala się w taki sposób, aby niepewność ograniczyła się do jednej lub kilku jednostki ostatniego zachowanego rzędu.

Jeżeli w tak spreparowanym przybliżeniu ostatnią cyfrą jest zero, to należy je zachować. Pisząc 36,00 m, chcemy zaznaczyć, że setne części metra są niepewne, ale najbardziej prawdopodobną wydaje się wartość 36,00 m, a nie 35,99 m, ani 36,01 m.

Przy dodawaniu lub odejmowaniu przybliżeń dziesiętnych zachowuje się w wyniku najmniejszą liczbę cyfr po przecinku, jaka jest w danych przybliżeniach dziesiętnych, i wprowadza się poprawkę, uwzględniającą rzędy odrzucone.

Przykłady:

23,16 62	224,98
0,78 2	23,94 8
201,03	201,03
224,98	

W obu przykładach poprawka na rzędy odrzucone wynosi 1 setną, a ostatni rząd wyniku jest niepewny.

Dla mnożenia i dzielenia przybliżeń dziesiętnych

wprowadzamy pojęcie stopnia dokładności. Stopień dokładności przybliżenia dziesiętnego oceniamy według liczby cyfr wartościowych w danym przybliżeniu dziesiętnym, zaczynając od pierwszej cyfry wartościowej, a pomijając zera poprzedzające.

Np. przybliżenie dziesiętne

$$25,4 \text{ mm} = 2,54 \text{ cm} = 0,254 \text{ dm} = 0,0254 \text{ m}$$

ma III stopień dokładności, gdyż posiada trzy cyfry wartościowe (bez zer na początku).

Jeżeli mamy pomnożyć przybliżenie dziesiętne przez liczbę dokładną, wykonywamy mnożenie zwykłym sposobem, a potem zachowujemy w wyniku tylko tyle cyfr wartościowych, ile ich jest w danym przybliżeniu dziesiętnym, np. stopa angielska ma około 0,3048 m (w IV stopniu dokładności), a więc

$$864 \text{ stopy} = 864 \cdot 0,3048 \text{ m} = 263,3 \text{ m}$$

(w IV stopniu dokładności).

Jeżeli mamy podzielić przybliżenie dziesiętne przez liczbę dokładną, albo odwrotnie — podzielić liczbę dokładną przez przybliżenie dziesiętne, to przerywamy dzielenie w tym momencie, kiedy w ilorazie otrzymamy taki sam stopień dokładności, jak w danym przybliżeniu dziesiętnym, np.:

$$1 : 3,14 = 0,318$$

Jeżeli mamy wykonać mnożenie albo dzielenie dwóch przybliżeń dziesiętnych, to o stopniu dokładności wyniku decyduje to wśród danych przybliżeń dziesiętnych, które ma mniejszy stopień dokładności, np.

$$37,123 \cdot 0,257 = 9,54$$

(w III stopniu dokładności, jak drugi czynnik).

Dla osiągnięcia wprawy w wykonywaniu obliczeń przybliżonych zaleca się dawać zadania, w których zgóry zapowiada się, że wszystkie mnożenia i dzielenia będą wykonywane w III stopniu dokładności, gdyż jest to praktycznie najczęściej spotykana dokładność pomiarów (osiągnięcie IV stopnia dokładności w wynikach pomiarów jest już dość trudne).

Proporcjonalność prosta i odwrotna.

Zagadnienia, dotyczące proporcjonalności prostej, występują jako tematy do zadań już w klasie III pod nazwą zagadnień, dotyczących ilości towaru, ceny towaru i należności za towar. W klasie IV zjawia się w programie nowa dziedzina tego rodzaju zagadnień: o prędkości, drodze i czasie. Ale omówienie proporcjonalności prostej jako związku między wielkościami zjawia się dopiero w klasie VII, obok tego zaś wprowadza się również omówienie proporcjonalności odwrotnej.

Przygotowaniem do tej pracy jest opracowanie pojęcia stosunku, które występuje w programie klasy VI.

Stosunek kilku (np. trzech) wielkości jednorodnych podaje się w postaci takiego wyrażenia, jak np. 3:4:8; wyrażenie to oznacza, że pewna jednostka miary (która może pozostać bliżej nie oznaczona) zawiera się w pierwszej wielkości 3 razy, w drugiej 4 razy, w trzeciej 8 razy. Dla pary wielkości jednorodnych wprowadza się pojęcie wykładnika stosunku, np. w wyrażeniu 3:4:8 wykładnikiem stosunku pierwszej wielkości do trzeciej jest ułamek $\frac{3}{8}$, a wykładnikiem stosunku drugiej wielkości do trzeciej jest ułamek $\frac{1}{2}$.

Przy rozwiązywaniu zadań na wielkości wprost proporcjonalne nie stosuje się proporcji. Zaleca się używanie jednej z dwóch metod: bądź wyznaczamy, w jakim stosunku zmienia się jedna wielkość, i w tym samym stosunku zmieniamy drugą wielkość, bądź też na podstawie jednej pary odpowiadających sobie wartości obu wielkości wyznaczamy współczynnik proporcjonalności i stosujemy go do wyznaczenia niewiadomej wartości w drugiej parze.

Przykład: z 4 ha zebrano 53 q żyta; ile przypuszczalnie zbierze się z 15 ha?

I sposób rozwiązania. Przez wykonanie dzielenia $53 : 4 = 13,25$ wyznaczamy współczynnik proporcjonalności, który interpretujemy jako wydajność gruntu: 13,25 kwintala z hektara. Stosując mnożenie $15 \cdot 13,25 = 198,75$, stwierdzamy, że z 15 ha zbierze się około 199 kwintali żyta.

II sposób rozwiązania. Wykładnikiem stosunku 15 ha : 4 ha jest ułamek $\frac{15}{4}$. Mnożąc 53 q przez ten ułamek, otrzymujemy:

$$\frac{15}{4} \cdot 53 \text{ q} = 198,75 \text{ q}$$

czyli około 199 kwintali.

Analogiczne uwagi — z odpowiednimi zmianami — odnoszą się do zagadnień na wielkości odwrotnie proporcjonalne.

Istnieją złożone zagadnienia praktyczne, które łatwo rozwiązuje się przez umiejętne sprowadzenie ich do rozważania dwóch wielkości wprost proporcjonalnych.

Przykład: Przy kopaniu rowu o przekroju poprzecznym $2,52 \text{ m}^2$ i długości 140 m pracowało:

3 robotników przez 4 dni po 8 godzin dziennie				
11 " " 6 " 7 " "				
15 " " 2 " 8 " "				

Obliczyć, ile czasu będzie musiało pracować 20 robotników po $7\frac{1}{2}$ godzin dziennie, aby wykopać rów o przekroju poprzecznym $2,65 \text{ m}^2$ i długości 175 m.

Zadanie rozwiązujemy przy założeniu, że stosunek objętości rowu do liczby godzin roboczych jest dla obu rowów ten sam.

Rozwiązanie: Pierwszy rów miał objętości $(140 \cdot 2,52 \text{ m}^3)$, czyli 355 m^3 , i wymagał godzin roboczych

$$3 \cdot 4 \cdot 8 + 11 \cdot 6 \cdot 7 + 15 \cdot 2 \cdot 8,$$

czyli sumarycznie 798 godzin roboczych; przeciętnie wypadło na każdy m^3 godzin roboczych $(798 : 353)$, czyli 2,26 godzin roboczych na m^3 . Drugi rów ma objętości $(175 \cdot 2,25) \text{ m}^3$, czyli 464 m^3 . Jeżeli przyjmiemy poprzednio obliczoną normę 2,26 godzin roboczych na m^3 , to na wykonanie drugiego rowu potrzeba godzin roboczych $(464 \cdot 2,26)$, czyli około 1048 godzin roboczych, co przy 20 robotnikach, którzy w ciągu dnia dają 150 godzin roboczych, wymaga w przybliżeniu 7 dni.

Obliczenia procentowe.

Pojęcie procentu można wprowadzić w sposób opisowy: jeżeli jakąś wielkość podzielimy na 100 równych części i weźmiemy 1 taką część, to mówimy, że wzięliśmy

1% (jeden procent) tej wielkości; jeżeli zaś weźmiemy $7\frac{1}{2}$ takich części, to mówimy, że wzięliśmy $7\frac{1}{2}$ % (siedem i pół procent) tej wielkości.

W podobny sposób wprowadzić można pojęcie promilu; np. wyrażenie 2‰ oznacza, że pewna wielkość stanowi 2 tysięczne części drugiej wielkości. Wykładnikiem stosunku jest w tym przypadku iloraz z dzielenia liczby 2 przez 1000, czyli ułamek 0,002.

Przy obliczeniach procentowych rozróżnia się trzy rodzaje zagadnień:

1. Obliczanie żadanego procentu danej wielkości, np. 24% liczby 175. Obliczenie to można wykonać przy pomocy mnożenia:

$$0,24 \cdot 175 = 42.$$

Częstokroć może tu być stosowana kupiecka metoda rozkładowa (t. zw. praktyka włoska). Np. przy obliczaniu $57\frac{1}{2}$ % kwoty 873 zł:

100%	873,00
50%	436,50
5%	43,65
$2\frac{1}{2}$ %	21,82
$57\frac{1}{2}$ %	501,97

2. Wyznaczanie całości z danego jej procentu, np. wyznaczenie całej liczby, gdy wiadomo, że 24% tej liczby wynosi 42. Obliczenie to można wykonać przy pomocy dzielenia:

$$42 : 0,24 = 175.$$

3. Porównywanie procentowe dwóch wielkości, np. wyznaczenie stosunku 42 : 175 w postaci procentowej, Obliczenie to wykonywamy przy pomocy dzielenia:

$$42 : 175 = 0,24$$

i tłumaczymy na język procentów: 24%.

Należy tu dać cykl zadań, dotyczących powiększenia lub pomniejszenia wielkości o dany jej procent.

Powiększyć wielkość o 12% — to znaczy: obliczyć 112% tej wielkości, czyli pomnożyć daną wielkość przez czynnik procentowy 1,12. Zmniejszyć wielkość o 12% —

to znaczy: obliczyć 88% tej wielkości, czyli pomnożyć daną wielkość przez czynnik procentowy 0,88.

Jeżeli powiększymy wielkość o 20%, a potem pomniejszymy wynik o 20%, to nie wrócimy do stanu pierwotnego, gdyż powiększenie o 20% daje mnożenie przez 1,20, a późniejsze pomniejszenie o 20% daje mnożenie przez 0,80, — co razem daje mnożenie przez $1,20 \cdot 0,80$ czyli przez 0,96. Ostatecznie otrzymuje się pomniejszenie wielkości o 4%.

Dalszem rozwinięciem obliczeń procentowych będzie wyznaczanie stosunku części składowych do całości w postaci procentowej. Jeżeli np. wielkość składa się z trzech składników, wyrażonych liczbami 32, 15 i 23, to stosunek procentowy tych części do całości ma postać:

$$45,7\% : 21,4\% : 32,9\%.$$

Obliczanie oprocentowania pieniędzy można przeprowadzać według wzoru:

$$d = \frac{k \cdot p \cdot t}{100 \cdot 360}.$$

Poza tem jednak jest zalecone podanie praktycznych sposobów, np. praktyki włoskiej.

Praktyczne wiadomości o operacjach pieniężnych nauczyciel rozwinie mniej lub więcej obszernie — zależnie od miejscowości i od środowiska.

O NAUCZANIU GEOMETRII.

Nauczanie geometrii rozkłada się w programie szkoły powszechnej na kilka przedmiotów. Pierwsze pojęcia geometryczne wystąpią niewątpliwie w zajęciach praktycznych; tam też głównie znajdzie się zapoznanie dzieci z miarzeniem długości — i to w najlepszym ujęciu, bo w związku z potrzebą praktyczną. Również i w rysunku odręcznym znajdzie się wiele pojęć geometrycznych, wraz z odpowiednimi terminami. W nauczaniu „arytmetyki z geometrią“ nauczyciel winien we wskazanym przez program czasie usystematyzować wiadomości o miarzeniu długości i o własnościach elementarnych utworów geometrycznych.

Punktem wyjścia w nauczaniu geometrii jest doświadczenie i kreślenie. Sporządzenie dokładnego rysunku pozwala widzieć własności figur i wzbudza potrzebę sformułowania, „jak to jest“ i „dlaczego tak jest“. Zagadnienia geometryczne, z natury rzeczy trudne, mogą być udostępnione dzieciom przez wdrożenie ich do starannego kreślenia.

Nie może być mowy o jakiegokolwiek „wulgaryzacji“ dedukcyjnego wykładu geometrii. Szczególną ostrożność należy zachować w definiowaniu: określenia dziecięce są najczęściej opisem (np. przekątna to jest linja, idąca naukos), lub wskazują użyteczność (np. cyrkiel to jest do kreślenia kółek), nie należy jednak przedwcześnie narzucać bardziej sprecyzowanych sformułowań; z biegiem czasu i wraz z rozwojem umysłowym dzieci rozumieją niedostateczność swych poprzednich definicji i same będą dążyły do ich sprostowania; wtedy pomoc nauczyciela będzie na miejscu i odniesie skutek. W każdym razie nie należy tępić definicji nadmiernych (np. dopuszczalne jest określenie: kwadrat jest to czworokąt, który ma wszystkie cztery boki równe i wszystkie cztery kąty proste).

Po opracowaniu elementarnych pojęć geometrycznych przychodzą ich zastosowania w ćwiczeniach, dotyczących planu w danej skali. I w tym przypadku pojęcie to zjawia się naprzód w innym przedmiocie (mianowicie w geografji), a potem dopiero w matematyce, w innym jednak ujęciu i w otoczeniu innych zagadnień, co niewątpliwie sprzyjać będzie lepszemu przyswojeniu tego ważnego, a trudnego pojęcia.

W klasie V geometria staje się działem pracy swoistym dla nauczania matematyki. Przychodzą tu trudne pojęcia kąta, pola prostokąta i objętości prostopadłościanu, które dopiero po opracowaniu w matematyce stają się narzędziem użytkowym dla innych przedmiotów. Nauczaniu geometrii przychodzą tu z pomocą zajęcia praktyczne, które dostarczają siatek i modeli prostopadłościanów, potrzebnych na lekcjach matematyki, a także nauka rysunku, która ułatwia zrozumienie przedstawienia pro-

stopadłościanu w perspektywie równoległej ukośnej. Podobny stan rzeczy jest w klasie VI.

W programie klasy VII uwzględniony został cykl zadań na zastosowanie geometrii do zagadnień praktycznych. Wzory na obliczanie objętości brył należy tu podawać w gotowej postaci — bez uzasadnienia.

KORELACJA MATEMATYKI Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Wiadomości i sprawności, zdobywane przez uczniów w zakresie matematyki, powinny być wyzyskane w nauczaniu innych przedmiotów.

Trzeba jednak pamiętać, że materiał naukowy w arytmetyce z natury przedmiotu musi rozwijać się stopniowo i systematycznie; należy więc liczyć się ze stanem przygotowania uczniów w tym zakresie przy poruszaniu zagadnień ilościowych w innych przedmiotach.

Inny jest stosunek geometrii do niektórych przedmiotów. Nauczanie rysunku i zajęć praktycznych nie tylko może, ale powinno wyprzedzać geometrię. Oswojenie się dzieci z formami płaskimi, i utworami przestrzennymi i umiejętność oddawania tych postaci geometrycznych w rysunku zostały przerzucone w znacznej części z programu matematyki do programu rysunku i zajęć praktycznych; dzięki temu kształcenie wyobraźni geometrycznej opiera się na bardziej konkretnym materiale, związanym z potrzebą praktycznego rozpoznawania i stosowania form geometrycznych.

Nauczyciel matematyki winien także uzyskać wydatną pomoc od nauczyciela zajęć praktycznych w zakresie budowy modeli geometrycznych.

W doborze materiału zadaniowego należy czerpać tematy z różnych dziedzin nauki szkolnej, zwłaszcza z geografji, nauki o przyrodzie i zajęć praktycznych, aby osiągnąć zespolenie matematyki z innymi przedmiotami i wdroyć ucznia do stosowania rachunków i rysunku geometrycznego w każdej nadarzającej się sposobności życiowej.

Korelacja z nauczaniem języka polskiego polegać bę-

dzie w szczególności na przestrzeganiu poprawnego używania form gramatycznych w liczebnikach (np. widzę dwóch chłopców, dwie dziewczynki, dwoje dzieci, dwa psy; niema dwu chłopców, dwóch dziewczynek, dwojga dzieci, dwóch psów i t. d.). Uwaga powyższa dotyczy również liczebników porządkowych.

W klasie IV należy podać szereg ćwiczeń na wyrobienie umiejętności poprawnego pisania liczebników słowami, a w klasie V należy tę umiejętność ugruntować.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

PROGRAM NAUKI

W PUBLICZNYCH SZKOŁACH Powszechnych TRZECIEGO STOPNIA

HISTORJA

(PROJEKT)

LWÓW — 1933
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄZEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

HISTORJA.

KLASA V.

3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Budowa Państwa Polskiego.

Z życia dawnych Słowian. Pierwotny krajobraz Polski.

Chrzest Polski. Męczeństwo św. Wojciecha. Zjazd Gnieźnieński. Pierwsi zakonnicy w Polsce. Drużyna rycerska Chrobrego. W obronie niezależności: obraz z walk z Niemcami. Wjazd do Kijowa, odzyskanie Grodów Czerwieńskich. Życie w grodzie i na podgrodziu. Życie na wsi, wolni i niewolni w służbie księcia i grodu. Koronacja Chrobrego.

Młodość Bolesława Krzywoustego, pasowanie na rycerza. Rycerze zachodni, ich obyczaje i zamki rycerskie. Walka Krzywoustego o Pomorze, zdobycie Nakła. Obrona Głogowa, zwycięstwo pod Wrocławiem. Testament Krzywoustego.

2. Upadek jedności Państwa Polskiego.

Sprowadzenie Krzyżaków do Polski. Napady Tatarów: obrona Sandomierza, bitwa pod Lignicą. Wieś osadnicza: założenie i sposób życia osadników. Założenie miasta Krakowa, plan średniowiecznego miasta.

Gospodarka klasztorów, życie w klasztorze, dawne książki. Z życia świętych kobiet: św. Kinga, św. Salomea. św. Jacek na Rusi.

3. *Odrodzenie i wzmocnienie Państwa Polskiego.*

Koronacja Władysława Łokietka. Bitwa pod Płowcami, Florjan Szary. Gedymin, początki Wilna.

Odzyskanie Rusi Czerwonej; Kazimierz Wielki budowniczym Lwowa. Gospodarka Kazimierza Wielkiego: śpichlerze, sukiennice, drogi handlowe. Kazimierz Wielki królem chłopków. Opieka króla nad Żydami. Życie mieszczan, uczta u Wierzyńka. Budowa Kościoła Marjackiego i inne znakomitsze budowle tego czasu. Założenie Akademii.

4. *Rozwój potęgi Państwa Polskiego.*

Małżeństwo Jadwigi z Władysławem Jagiełłą. Zwycięstwo pod Grunwaldem, Zawisza Czarny. Zjazd w Horodle.

Wyprawa i śmierć Władysława Warneńczyka. Kazimierz Jagiellończyk i odzyskanie Pomorza: przyjęcie posłów pruskich przez króla w Krakowie, zwycięstwo pod Puckiem, pokój toruński. Gdańsk za Kazimierza Jagiellończyka. Gospodarka folwarczna i handel zbożem. Bunt szlachty i ogłoszenie ustawy: „Nic o nas bez nas“. Sejmik szlachecki. Życie w mieście średniowiecznym: mieszczanie, cechy, kupcy, handel. Fortyfikacje miejskie Krakowa w XV wieku.

Uniwersytet Krakowski i życie zakonów. Św. Jan Kanty, Kopernik. Pierwsze druki polskie. Długosz i synowie królewscy. Wit Stwosz.

5. *Złoty wiek w Polsce.*

Młodość Tarnowskiego i jego podróż do Włoch. Dwór Zygmunta Starego i Bony, Wawel renesansowy. Hołd pruski. Bitwa pod Obertynem; dzwon Zygmunta. Zapobiegliwość gospodarcza królowej Bony, Krzemieniec. Książowie Ostrogscy w służbie państwa, Ostróg nad Horyniem.

Na dworze Zygmunta Augusta. Zygmunt August rozjemcą w sporach o wiarę i opiekunem poetów; Rej, Kochanowski. Obrazki z obrad sejmików i sejmu. Pozyskanie Inflant. Początki polskiej floty. Unja Lubelska. Testament Zygmunta Augusta.

6. *Państwo Polskie w walce o utrzymanie potęgi.*

Obraz elekcji na Woli. Stefan Batory król „niemalowany“; wojna z Moskwą. Jan Zamojski, mąż stanu, opiekun nauki i sztuki.

Warszawa stolicą. Zwycięstwo pod Kircholmem. Zwycięstwo pod Kłuszynem, sztandary polskie na Kremlu. Żółkiewski, jako wzór obywatela, jego śmierć pod Cecorą. Obóz polski pod Chocimem, Piotr Konaszewicz Sahajdaczny, śmierć Chodkiewicza.

Bitwa pod Beresteczkiem. Potop szwedzki: obrona Częstochowy; Stefan Czarniecki. Ugoda z Kozakami w Hadziaczu. Śluby Jana Kazimierza. Wieś polska, pańszczyzna; chata wiejska. Lwów w w. XVII. Osłabienie mieszczan.

Król Jan Sobieski, jego młodość; zwycięstwo pod Chocimem, odsiecz Wiednia. Obrazki z życia magnatów i szlachty w XVII w., dwory i dworki. Wilanów (porównanie z Wersalem).

WYNIKI NAUCZANIA.

W ramach, zakreślonych przez materiał nauczania: znajomość obrazów życia polskiego w przeszłości, a mianowicie życia domowego i publicznego włościan, mieszczan, rycerstwa i szlachty, życia w klasztorze i na dworach magnatów i panujących; znajomość życia i czynów najwybitniejszych postaci dziejowych w. XVI i XVII, oraz obrazów, przedstawiających najdonioślejsze i najbardziej pozytywne momenty w rozwoju państwowości polskiej; umiejętność wiązania wiadomości o przeszłości kraju z mapą.

UWAGI.

Materiał, zawarty w kursie klasy V, winien być omawiany przez nauczyciela z punktu widzenia potrzeb życia współczesnego i uzyskany jako podstawa do wprowadzenia w rozumienie teraźniejszości.

W ciągu całego kursu należy z obrazami, wskazanymi w materiale nauczania, wiązać najważniejsze wiadomości z dziejów danej miejscowości i regionu, w którym leży szkoła, uzupełniając stosownie odpowiednie punkty programu, różne dla różnych miejscowości. Np. poszczególne punkty działu 1 winny być rozbudowane szerzej: na Pomorzu i w woj. Poznańskim, w szczególności zaś w Gnieźnie, Kruszwicy, Poznaniu i t. d., pozatem np. w Płocku, Krakowie. Niektóre punkty działu 2 należy rozwinąć szerzej na Śląsku, w woj. Krakowskim i t. d.

W kursie klasy V uczniowie winni przyswoić sobie następujące daty: 966, 1025, 1370, 1410, 1572, 1683. Poza tem istotę chronologicznego ujmowania historii na tym poziomie stanowić winno orjentowanie się w kolejnym następstwie poznanych wydarzeń historycznych. Tak np. wystarczy, jeżeli uczeń wie, że Bolesław Krzywousty panował po Bolesławie Chrobrym, a nie przed nim, i nie po Władysławie Łokietku, lecz przed nim. Pełnej perspektywy dziejowej na poziomie klasy V jeszcze wymagać nie należy.

Należy przeczytać i objaśnić następujące źródła w wyjątkach: testament Zygmunta Augusta, list Sobieskiego do Marysieńki o bitwie pod Wiedniem, list Zółkiewskiego do żony.

KLASA VI.

3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. Czasy odradzania się i upadku Państwa Polskiego.

Smutne czasy saskie. W szkole Konarskiego. W korpusie kadetów, katechizm rycerski. Rejtan i pierwszy rozbiór.

Kościuszkowski i Pułaski w Stanach Zjednoczonych.

Komisja Edukacyjna. Warszawa za Stanisława Augusta, Łazienki. Dwór króla, obiady czwartkowe, Niemcewicz. Zakładanie fabryk. Obrazek z Pawłowa Brzostowskiego. Obrazki z sejmu czteroletniego, uchwała o powiększeniu wojska i zasileniu skarbu; konstytucja 3 maja.

Wojna z Rosją, Dubienka; drugi rozbiór. Przysięga Kościuszkowska; zwycięstwo raclawickie; uniwersał połaniecki. Powstanie Warszawy, Kiliński. Klęska pod Maciejowicami, trzeci rozbiór.

2. Pierwszy okres walk o niepodległość.

Napoleon Bonaparte. Legjony polskie we Włoszech, Henryk Dąbrowski. Utworzenie Księstwa Warszawskiego. Bitwa pod Raszynem, ks. Józef Poniatowski. Wyprawa na Moskwę. Śmierć ks. Józefa. Obrazki z obrad kongresu wiedeńskiego.

Na dworze Czartoryskich w Puławach. Założenie liceum Krzemienieckiego.

Zmiana w gospodarowaniu na Zachodzie, wprowadzenie maszyny parowej i kolei żelaznej. Nowe fabryki w Polsce, Żyrardów. Praca i zasługi Staśzica.

Wojsko w Królestwie Polskiem. Patrjotyczne związki młodzieży wileńskiej, Mickiewicz. Spiski rewolucyjne w Warszawie. Noc listopadowa; bitwa pod Grochowem, pułk Czwartaków; zwycięstwo pod Iganiami, Prądzyński; Emilja Plater; obrona Woli, upadek powstania.

3. Czasy niewoli i nowych walk.

Obrazki z powstania styczniowego, Traugutt. Prześladowania Polaków w zaborach, wóz Drzymały, z ziemi Chełmskiej. Odkrycie nafty, Łukasiewicz. „Czarne diamenty“ na Śląsku i w Zagłębiu. Przebudzenie się narodu ludu śląskiego. Emigranci w Brazylii. Polacy w fabrykach Stanów Zjednoczonych.

Podtrzymywanie ducha narodowego przez literaturę i sztukę: Słowacki, Szopen, Matejko, Grottger, Sienkiewicz, Wyspiański.

4. Odzyskanie niepodległości i odrodzone Państwo Polskie.

Józef Piłsudski; przygotowanie do walki o niepodległość. Wybuch wojny światowej. Wymarsz kadrówki dnia 6 sierpnia 1914 r. Obrazki z walk Legjonów i działań Polskiej Organizacji Wojskowej. Obrazki z wędrówek i walk innych formacji polskich.

11 listopada 1918 r., oswobodzenie Polski. Z walk o wyzwalenie się dzielnic. Naczelnik Państwa Józef Piłsudski. Obrona Polski w 1920 r. Granice i sąsiedzi. Konstytucja Państwa Polskiego i jej zmiana w r. 1926. Prezydent Rzeczypospolitej.

Zniszczenie Polski przez wojnę i jej odbudowa, port Gdyniński. Polska a inne państwa świata, Polska w Lidze Narodów.

WYNIKI NAUCZANIA.

W ramach, zakreślonych przez materiał nauczania: znajomość obrazów z życia kulturalnego i społeczno-gospodarczego Polski Stanisławowskiej, Polski w okresie niewoli oraz Polski odrodzonej; znajomość najważniejszych momentów oraz najwybitniejszych bohaterów z dziejów wysiłków zbrojnych narodu w walce o niepodległość; zapoznanie się z położeniem i rolą Polski współczesnej w Europie i świecie; umiejętność wiązania wiadomości historycznych z mapą.

UWAGI.

Materiał dla klasy VI winien być ujmowany przedewszystkiem z punktu widzenia potrzeb życia współczesnego; dział gospodarczo-społeczny należy szerzej rozwinąć w dziejach XIX i XX wieku. W ciągu całego kursu, podobnie jak w klasie V, należy z obrazami, wskazanymi w materiale nauczania, wiązać najważniejsze wiadomości z dziejów danej miejscowości i dziejów regionu, w którym leży szkoła, uzupełniając stosownie odpowiednie punkty programu, różne dla różnych miejscowości. Tak np. tematy z działu pierwszego należy pogłębiać i rozszerzać w Warszawie, Krakowie i okolicach, Grodnie, Korcu, Nieświeżu i t. d.; z działu drugiego — w Warszawie, w okolicach walk z lat 1806—1812, 1830/31, w Żyrardowie oraz w Puławach, Krzemieńcu, Wilnie i Krakowie; z działu trzeciego — w Warszawie, w okolicach pamiętnych walk w r. 1863/4, w Łodzi, w zagłębiu węglowym i naftowym i t. p.

W celu zbliżenia dzieci do dziejów i kultury mniejszości słowiańskich i litewskiej należy przy odpowiednich punktach programu zwrócić uwagę na położenie tych mniejszości w państwach zabórczych, oraz ich udział w walkach o niepodległość Polski (np. udział Litwinów w walkach powstańczych i prześladowanie Murawiewa na Litwie).

W kursie klasy VI uczniowie winni przyswoić sobie następujące daty: 1772, 3 maja 1791, 1795, 1807, 1815, 1830/31, 1863, 1905, 6 sierpnia 1914, 11 listopada 1918, 1920, 1926. Uczniowie winni w każdym razie wyraźnie sobie uświadamiać, że wydarzenia dziejowe, poznawane przez nich, rozgrywały się na przestrzeni ostatnich 200 lat.

Należy przeczytać i objaśnić następujące źródła: Przysięga Kościuszki, Odezwa Legionów Włoskich z 1796 r., Rozkaz Marszałka Piłsudskiego z 6 sierpnia 1915 roku. Poza tem winny być objaśnione teksty pieśni: „Jeszcze Polska nie zginęła“, „Boże, coś Polskę“, „Pierwsza Brygada“.

Kurs klasy VI opiera się na wiadomościach historycznych z klasy V, do których nauczyciel powinien stale nawiązywać, zwłaszcza przy rozbudowie lokalnej i regionalnej programu.

Ostatni, 4-ty dział kursu, zająć się ściśle o kurs klasy VII i stanowi jego zasadniczą podbudowę.

KLASA VII.

4 godziny tygodniowo w drugim półroczu.

MATERIAŁ NAUCZANIA.

1. Współżycie ludzi w państwie — ustrój Państwa Polskiego.

Potrzeba silnej organizacji państwowej, na przykładach z dziejów Polski. Konieczność podziału czynności; władza i podwładni, karność i przymus.

Podział stanowy w dawnej Polsce, a równość obywatelska w Polsce współczesnej. Grupy społeczne w Polsce dzisiejszej; ich wzajemna zależność; konieczność współdziałania i poszanowania każdej pracy. Tolerancja narodowościowa i wyznaniowa w Polsce współczesnej.

Prezydent Rzeczypospolitej głową państwa. Władza i prace Rządu. Rola Sejmu i Senatu w dawnej i dzisiejszej Polsce. Podział administracyjny państwa. Główne zadania samorządu; gmina miejska i wiejska.

2. Obowiązki obywateli polskich wobec Państwa.

Przynależność do państwa i gminy, obywatelstwo. Obowiązek wierności, obowiązek ofiary krwi i mienia, posłuszeństwa, obowiązki publiczne.

Nasze granice i ich obronność; Korpus Ochrony Pogranicza. Powszechna służba wojskowa (ulgi), pobór wojskowy; nasza armja, rodzaje broni. Przystosowanie wojskowe — organizacje lokalne i powiatowe. Obrona przeciwlotnicza i przeciwgazowa. Liga Obrony Powietrznej Państwa (L. O. P. P.); Czerwony Krzyż.

Podatki: na co państwo potrzebuje podatków; najpożytsze podatki (z uwzględnieniem środowiska); kto je płaci i w jaki sposób. Odwołania w sprawach podatkowych. Podatki pośrednie: monopole, cła.

Obowiązek posłuszeństwa. Ustawy i rozporządzenia; jak powstają i kiedy obowiązują; sposoby ogłaszania ustaw i zarządzeń władz.

Do jakich obowiązków (funkcyj) publicznych może być powołany obywatel i jak winien je spełniać: w samorządzie gminnym i powiatowym, w komisji wyborczej, w sądzie przysięgłych, w stowarzyszeniu spółdzielczym i t. d.

3. Prawa obywateli polskich i opieka Państwa nad nimi.

Równość obowiązków i praw. Zabezpieczenie wolności osobistej. Prawo do właściwego sądu. Wolność słowa (prasy) i zabezpieczenie przed jej nadużyciem. Stan wyjątkowy i stan wojenny. Ochrona mienia i własności indywidualnej (policja, straż pożarna).

Wolność zarobkowania i wolność zawodu. Główne rodzaje zawodów w Polsce i przygotowanie do nich

(z uwzględnieniem środowiska). Poradnictwo zawodowe. Przepisy, dotyczące przystąpienia do wykonywania zawodu. Uczciwość zawodowa. Organizacje zawodowe.

Opieka Państwa nad pracą; najważniejsze przepisy. Ubezpieczenia społeczne; inne ubezpieczenia. Oszczędność i instytucje oszczędnościowe.

Inne świadczenia Państwa dla obywateli. Urządzenia komunikacyjne. Poczta. Popieranie dobrobytu, kultury materialnej i duchowej. Opieka nad obywatelem Państwa poza jego granicami.

WYNIKI NAUCZANIA.

W ramach, zakreślonych przez materiał nauczania: wiadomości, stanowiące elementarne przygotowanie do orjentowania się w życiu państwowym i społecznym Polski, ze szczególnym uwzględnieniem własnego środowiska, oraz do należytego pełnienia obowiązków obywatelskich w przyszłości.

UWAGI.

Materiał jest podawany już nie w formie barwnych obrazów, ale zagadnień, stanowiących tematy pogadanek i rozmów z uczniami oraz wyjaśnień i informacji nauczyciela.

Wiadomości o Państwie Polskim współczesnym, zdobywane zapomocą obserwacji, lektury, ilustracji, wycieczek, oraz podawane bezpośrednio przez nauczyciela, winny być ujmowane zawsze w sposób jasny, praktyczny, życiowy i związane wyraźnie z potrzebami i warunkami środowiska. Należy przytem unikać wszelkich zawiłości prawnych, trudnych definicji i zbędnych abstrakcji.

Uczniowie winni poznawać, o ile to możliwe, z bezpośredniej obserwacji: lokalne władze samorządowe, organizacje przysposobienia wojskowego, urzędy podatkowe i odnośne obwieszczenia, publiczne prace miejscowych obywateli, najbliższe warsztaty pracy, instytucje oszczędnościowe i ubezpieczeniowe, ośrodki oświatowe i kulturalne oraz instytucje opieki nad zdrowiem w środowisku, środki komunikacyjne w środowisku. Szereg obserwacji, poczynionych na I i II szczeblu nauczania, a dotyczących życia gospodarczego, społecznego i kulturalnego środowiska, należy spożytkować w klasie VII. Dla wielu lekcji punktem wyjścia będą: wiadomości z historii Polski, nabyte w klasach V i VI, oraz przeżycia szkolne i doświadczenia z sześćdziesięcioletniego współżycia z kolegami.

Wycieczki muszą mieć charakter nie tylko badawczy, samokształceniowy, ale i praktyczny, życiowy. Dzieci winny zapoznać się np. z urzędami, jako instytucjami, w których potrafią już załatwić niektóre prostsze sprawy, wiążące się z ich przyszłymi prawami

lub obowiązkami; nauczyć się zastępować rodziców przy wypełnianiu funkcji gospodarczej czy społecznej natury (wysyłka pocztowa, wpłata do P. K. O., kupienie biletów, nadawanie bagażów, meldunek w gminie i t. d.). Przy oglądaniu warsztatów pracy muszą już myśleć o wykonywaniu zawodu i o dostosowaniu się przypuszczalnie do tych warsztatów.

Uwzględniać należy specyficzne cechy regionu, w którym znajduje się szkoła. Zaznajomienie się z cechami kulturalnymi regionów innych wystąpi wyraźnie przy omawianiu zagadnień narodowościowych i wyznaniowych, dla których jednak punktem wyjścia winno być rozważenie warunków rozwoju narodowości i wyznań, reprezentowanych w szkole i w środowisku.

Współczesna mapa polityczna Polski winna towarzyszyć stale lekcjom w tym oddziale, dla niektórych zagadnień stanowić powinna punkt wyjścia.

Należy stosować na lekcjach szkolnych okolicznościowo, w związku z omawianymi tematami, następujące typy prac piśmieniowych: napisanie listu w sprawach życiowych, napisanie podania do władz, wypełnienie karty meldunkowej i t. d. Prace te powinny przygotowywać dzieci do zastępowania rodziców w pisaniu prostych dokumentów urzędowych.

UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMU.

CELE NAUCZANIA.

W toku nauki historii w szkole powszechnej winna młodzież przyswoić sobie stopniowo znajomość najważniejszych wydarzeń z dziejów Polski. Przy szerszym i głębszym opracowaniu nowoczesności, przy wysuwaniu na plan pierwszy tych zagadnień, które wiążą się z teraźniejszością, winno poznanie przejawów życia dawnych wieków we wszystkich jego dziedzinach dać młodzieży przygotowanie do zrozumienia współczesnej rzeczywistości polskiej, jako wyniku pracy minionych pokoleń, oraz orientację w tej rzeczywistości pod kątem widzenia potrzeb przyszłego obywatela. Poznanie przeszłości lokalnej i regionalnej i wiązanie jej z całością dziejów Polski winno doprowadzić młodzież do poczucia ścisłej łączności regionu z resztą państwa.

Znajomość przeszłości, a zwłaszcza momentów pozytywnych, uwydatniających rozkwit państwowości polskiej, ma kształtować w młodzieży uczucie miłości Ojczyzny i przywiązanie do Państwa, dumę z przynależności do niego i szacunek dla jego tradycji, oraz dać elementarne przygotowanie do pełnienia w przyszłości obowiązków obywatelskich. Zaznajomienie z postaciami bohaterów dziejowych winno rozwinać w młodzieży kult wielkości i bohaterstwa, umocnić wiarę w ideały i nauczyć żyć dla nich i walczyć o nie. Nadto młodzież powinna wyrobić w sobie poszanowanie dla pracy indywidualnej i zbiorowej całej ludzkości i jej dorobku kulturalnego oraz po-

czucie obowiązków względem niej, oparte o silnie rozwinięte uczucia humanitarne.

Wiadomości o dziejach i kulturze mniejszości narodowych mają wzbudzić w młodzieży polskiej poszanowanie dla tych kultur oraz gotowość do obywatelskiego współżycia z mniejszościami w ramach życia państwowego. Młodzież zaś z mniejszości narodowych winna na podstawie poznania dziejów Polski wynieść ze szkoły życie się z kulturą polską i szacunek dla niej. Podkreślenie momentów czynnego i pozytywnego udziału mniejszości w państwowym życiu Polski zmierza do wzmocnienia w niej poczucia przynależności państwowej i odpowiedzialności obywatelskiej względem Państwa.

Nauka historii w szkole powszechnej ostrożnie i stopniowo wprowadza młodzież w najważniejsze pojęcia historyczne, daje jej zrozumienie ciągłości dziejowej i wprowadza w chronologję wydarzeń.

ZASADY KONSTRUKCJI PROGRAMU.

Program historii w szkole powszechnej składa się z trzech ogniw zasadniczych, odpowiadających trzem szczeblom szkoły.

Ogniwem pierwszym, rozłożonym na cztery lata nauczania, jest przygotowanie do właściwej nauki historii, włączone przedewszystkiem w naukę języka polskiego. Ogniwem to składa się z dwu etapów dwuletnich. Na poziomie klas I i II dążymy do wytworzenia w umysłach dzieci pewnych żywych i plastycznych wyobrażeń, wiążących się ze współczesnym Państwem Polskiem i symbolami państwowości polskiej, oraz uprzystępniamy zasadnicze pojęcia, dotyczące czasu i miejsca. W klasach III i IV dajemy już więcej materiału z życia polskiego w przeszłości, za punkt wyjścia uważając środowisko. Staramy się przytem doprowadzić do zagadnień, wiążących w całość Państwo Polskie. Etapem końcowym tego kursu jest dłuższe opowiadanie ciągłe o życiu Marszałka Piłsudskiego i odzyskaniu niepodległości. W ten sposób od rozproszonych w czasie fragmentów dochodzimy do opowiadania, ujętego rozwojowo z zastosowaniem konstrukcji chronologicznej.

Właściwy kurs historii, wyodrębnionej już jako przedmiot nauczania w klasach V i VI, stanowi szereg epizodycznych obrazów, ujętych w chronologicznym porządku i przedstawiających życie polskie w dziejowym rozwoju. Materiał ten został podzielony na dłuższe działy, odpowiadające okresom historycznym, przytem za podstawę układu wzięto dzieje państwowości polskiej. Wiadomości z dziejów lokalnych i regionalnych winny być wiązane z tematami z dziejów ogólnych Polski i rozbudowywane w zależności od terenu. W całym kursie należy rozróżniać łatwiejsze ujmowanie zagadnień w klasie V i większe nasilenie trudności w klasie VI, gdzie pod koniec roku przechodzimy do bardziej złożonych obrazów z dziejów XIX i XX wieku.

Kurs klasy VII posiada specjalny charakter. Jest on związany z nauką historii w oddziałach poprzednich, opiera się na wiadomościach, jakie ona dała uczniom, ale stanowi odrębną, zamkniętą całość. Celem tego kursu jest umiejscowienie młodego obywatela w społeczeństwie, ułatwienie mu zorientowania się w jego obowiązkach i prawach, oraz przygotowanie go do wyboru zawodu. Materiał opracowywany wiąże się ściśle z wszelkimi wiadomościami obywatelskimi, jakie uczeń czerpał nie tylko z historii, lecz ze wszystkich przedmiotów w ciągu całej nauki w szkole powszechnej, stanowi uporządkowanie, uzupełnienie i nadbudowę tych wiadomości. Specjalnie wyraźnie łączy się z temi częściami materiału lat poprzednich, które stanowiły lokalną i regionalną rozbudowę programu historii. W stosunku do ogniwa pierwszego jest tu powrót do środowiska, tylko drogę odbywamy jakby w odwrotnym kierunku. Tam od współczesności do przeszłości, tu od przeszłości do teraźniejszości.

GRUPOWANIE MATERJAŁU W OBRAZY.

Lekcje historii na szczeblu drugim szkoły powszechnej powinny dawać barwne obrazy przeszłości, być ilustracją życia dawnego, opowiadaniem o niem, a nie stanowić żadnego systematycznego kursu historii. Każdy obraz powinien być zarysowany możliwie szczegółowo, tak, ażeby dawał wyobrażenia jasne, wyraźne i usuwał

wszelki werbalizm. Odtwarzając pewien wycinek życia z przeszłości, powinien stanowić zamkniętą całość o konkretnej treści i dawać zasadniczo odpowiedź na pytanie: „Jak było“? Przedmiotem obrazu może być: a) jedna postać centralna — bohater, b) zespół ludzi, c) miejscowość.

Jeżeli przedmiot obrazu stanowi bohater jednostkowy, należy w granicach możliwości dać jego opis zewnętrzny, przedstawić jego życie i czyny tak, by jak najbardziej charakteryzowały jego uczucia, dążenia i prace. Do ogólnej charakterystyki bohatera powinny jednak dzieci dochodzić same na podstawie odpowiedniego materiału. Wszędzie, gdzie to jest możliwe, opowiedzieć należy o dzieciństwie omawianej postaci.

Jeżeli przedmiot obrazu stanowi zespół ludzi, nauczyciel winien uświadomić sobie przedewszystkiem, czy to jest zespół trwały, jak w tematach: życie w klasztorze, rycerze polscy, czy też przygodny, związany z pewnym wydarzeniem dziejowym, jak w tematach: Grunwald, Beresteczko i t. d. W pierwszym przypadku przy układaniu obrazu należy pamiętać o tem, że obrazy, dotyczące życia zbiorowego, nie mogą być schematyczne, ale muszą posiadać żywe barwy, odpowiadać życiu, uwzględniać zarówno dzień powszedni, dzień pracy danego zespołu, jak jego zabawę i odpoczynek. Wszędzie, gdzie to możliwe, należy zobrazować życie zespołu w czasie pokoju i w czasie wojny, np. w tematach: mieszczanie, rycerze polscy; oraz w zimie i w lecie, np. w tematach: włościanie, życie dworów i dworków i t. p. Dla uzyskania barwności należy omówić stroje danej grupy ludzi, ich mieszkania, warunki materialne życia, sprzęty domowe, pożywienie i t. d. Drugi typ obrazów zespołowych stanowią tematy, ilustrujące wydarzenia dziejowe, w których działający zespół występuje bądź obok bohaterów głównych (np. bitwa pod Grunwaldem, Iganiami i t. d.), bądź też sam, jak w tematach: napad Tatarów, obraz elekcji na Woli, Beresteczko i t. d. Należy w konstrukcji takiego obrazu scharakteryzować zespół, o ile to możliwe, w nawiązaniu do wiadomości poprzednich (np. włościanie w bitwie racławickiej, Kozacy pod Beresteczkiem i t. d.), a potem odmalować przebieg akcji, jako działania zbiorowego ludzi ży-

wych, nie jako aktu politycznego. Barwność i konkretność obrazu należy zwiększyć przez wyróżnianie w zespole drobniejszych grup (np. w obrazie sejmiku: mówca, zwolennicy, oponenty) oraz składowych części w akcji ogólnej zespołu (np. akcja piechoty i akcja husarii).

Jeżeli przedmiotem obrazu jest określona miejscowość, to znaczy jeżeli, pomijając sprawę ludzi, żyjących w danej miejscowości, zechcemy o jej obraz plastyczny oprzeć opowiadanie, lub jeżeli tematem obrazu jest jeden zabytek, należy za podstawę całej lekcji wziąć ilustrację. Dla szkół w całej Polsce obowiązuje zapoznanie uczniów z obrazem Krakowa średniowiecznego i Krakowa z epoki renesansu (Wawel), Lwowa z w. XVII, Warszawy z w. XVIII (epoka stanisławowska), oraz mniej szczegółowe z obrazkami Gniezna, Poznania, Gdańska, Wilna, Łodzi i Gdyni. Z pojedynczych zabytków muszą być dobrze poznane przez dzieci: kościół Marjański i brama Florjańska, Wawel renesansowy, Łazienki i Zamek w Warszawie.

Materiał dla klasy VII, chociaż nie będzie ujęty w obraz, musi być opracowany w sposób konkretny i życiowy, oraz wiązany ściśle z potrzebami środowiska.

UZYWANIE MAPY.

W nauczaniu historii mapa winna stanowić stałą pomoc. W klasie V należy opierać lekcję wyłącznie o mapę fizyczną, posługiwanie się mapą historyczną przekrojową należy wprowadzać stopniowo pod koniec klasy V; mapy rozwojowej, jako zbyt trudnej na tym poziomie, używać nie należy. Przy opisywaniu warunków życia poszczególnych zespołów ludzi trzeba uwzględniać różnice podłoża geograficznego w różnych okolicach Polski. Mówiąc np. o życiu włościan, trzeba dzieciom wytłumaczyć, że inne było życie włościan nad Wartą, inne w górach, inne nad morzem i t. p. Podobnie przy opisach miast należy mówić o ich okolicach i położeniu. Mapa więc służyć musi na lekcjach historii nie tylko do wskazywania terenów ważniejszych wydarzeń, jak bitew, zjazdów i t. d., ale do plastycznego uwydatnienia warunków życia w dawnej Polsce.

W klasie VII, oprócz mapy fizycznej, winna towa-

rzyszyć stale nauce współczesna mapa polityczna Polski, stanowiąc nawet dla niektórych zagadnień punkt wyjścia. Mogą być również niekiedy przydatne mapy specjalne, np. komunikacyj, podziału administracyjnego i t. p.

UZYWANIE ILUSTRACJI.

Ilustracje na lekcjach historii na tym poziomie odgrywać mogą dwojaką rolę. W tematach takich, jak opisy miast, zabytków i t. d., winny być punktem wyjścia dla lekcji. W tematach innego typu są tylko uplastycznieniem i uzupełnieniem opowiadania.

Należy przeprowadzić ściśle rozgraniczenie pomiędzy kilku typami ilustracji przy ustalaniu sposobu ich stosowania. Ilustracją najważniejszą i najbardziej wartościową pod względem naukowym będzie fotografia zabytku w postaci, jaką posiada po poprawnej rekonstrukcji, dokonanej w rzeczywistości, np. fotografia Wawelu odnowionego, kościoła Marjańskiego i t. d. Drugi typ ilustracji stanowi fotografia ruin. Należy przy objaśnieniach, dawanych dzieciom, wskazać im wyraźnie konieczność odtworzenia w wyobraźni pierwotnego stanu zabytku. Naogół jest to typ ilustracji, raczej nadający się dla poziomu wyższego. Trzeci typ ilustracji stanowi rekonstrukcja rysunkowa zabytku (np. zamek średniowieczny, klasztor i t. d.); od ścisłości jej opracowania zależy jej wartość poznawcza. Ilustracje tego rodzaju można stosować w nauczaniu, korzystając z nich jednak ostrożnie, aby nie tworzyć fałszywych pojęć. Jeszcze inny typ ilustracji stanowią t. zw. obrazy historyczne, reprodukcje takich arcydzieł, jak prace Matejki, Grottgera i innych twórców. Znaczenie tych obrazów w nauczaniu może być duże, ale nie należy ich stosować bez wyjaśnienia dzieciom, że są to dzieła sztuki, a nie fotograficzne odtworzenia rzeczywistości. Należy wyzyskać w obrazie to, co jest kopją zabytku (stroje, broń, narzędzia). Przy opracowywaniu tematów z życia kulturalnego w przeszłości należy posługiwać się w możliwie szerokiej mierze obrazami ściennymi, przedstawiającymi dawne urządzenia domowe, sprzęty, stroje, broń, inne przedmioty codziennego użytku i t. d.

Ilustracje należy stosować w nauczaniu stale i systematycznie. Ryciny i obrazy należy zawieszać na jakiś czas w klasie, poświęcać niektóre lekcje na pokaz przezroczy, posługiwać się w miarę możliwości epidiaskopem. Dla każdej epoki i każdego zagadnienia z dziedziny kulturalnej nauczyciel winien zdobyć, o ile to możliwe, odpowiedni materiał ilustracyjny.

ROLA PODRĘCZNIKA, LEKTURY I ŹRÓDEŁ.

Obok mapy i ilustracji środkiem pomocniczym musi być książka, przede wszystkim podręcznik, poza tem należy stosować czytanki o treści beletrystycznej i opowiadania historyczne. Stosunek do podręcznika winien być ustalony przez nauczyciela już na pierwszych lekcjach w klasie V. Nauczyciel powinien nauczyć uczniów korzystać z podręcznika, zaczynając od wspólnego czytania niektórych ustępów, oraz wymagać uczenia się według niego w domu. Ustępy, wskazane do utrwalenia w domu, winny tworzyć wyraźne całości. Nauczyciel winien uczniom wskazać, które daty winni zapamiętać (tylko objęte programem), nadto zwrócić uwagę na zawarte w podręczniku ilustracje i mapki, które jednak winny być uprzednio w klasie objaśnione. W podręczniku winny się też znaleźć źródła i wyjątki ze źródeł, wskazane w uwagach do programów poszczególnych klas. Rozszerzeniem podręcznika będą wiadomości, czerpane z obserwacji w terenie i przy pomocy środków naukowych (mapy, ilustracyj). Lektura utworów literackich o treści historycznej może także mieć w pewnej mierze zastosowanie na lekcjach historii. Dotyczy to przede wszystkim pięknej poezji, odpowiadającej opracowywanemu tematowi; nie należy jednak przeceniać tego środka i stosować go zbyt często. Powieści i powiastki historyczne mogą być zalecane, jako lektura domowa zawsze w związku z epoką, która jest omawiana na lekcjach. Jako pomoc w nauczaniu historii, pożądana jest lektura popularnych opowiadań historycznych, o treści barwnej i interesującej.

Korzystanie z podręcznika w klasie VII winno być ograniczone do czerpania najniezbędniejszych informacji, dotyczących całego Państwa. Jak najwięcej materiału

zdobywać muszą uczniowie z obserwacji i z rozważań samodzielnych pod kierunkiem nauczyciela. Natomiast na tym poziomie należy kłaść mocniejszy niż poprzednio nacisk na wprowadzanie w lekturę popularną. Poza tem uczniowie winni nauczyć się czytać pod kierunkiem nauczyciela rozporządzenia i obwieszczenia władz, ogłaszane w środowisku i przeznaczone dla ogółu obywateli; nauczyciel winien tłumaczyć terminy, wyjaśniać, uprzystępniać tekst.

AKTUALIZACJA W NAUCZANIU.

Jednym z najważniejszych zagadnień metodycznych przy nauczaniu historii w oddziałach V i VI jest sprawa *aktualizacji* w nauczaniu na tym poziomie. Aktualizacja nie powinna być powierzchowna, mechaniczna, nie same nazwy mają być pomostem, wiążącym z teraźniejszością, ale właściwa treść historyczna. Uspółcześnienie powinno nastąpić przez wysuwanie na plan pierwszy tych tematów z przeszłości, które wiążą się z teraźniejszością. Najlepszy wynik osiągnie nauczyciel, który wywoła wśród uczniów samorzutne nawiązywanie do chwili obecnej. Przy aktualizowaniu należy pamiętać o konieczności uzupełnienia porównań, czynionych przez młodzież, wiadomościami o teraźniejszości, których młodzież nie posiada, oraz o przenoszeniu danych z przeszłości na mapę współczesnej Polski. Już na tym poziomie należy przestrzegać, by młodzież przy aktualizacji nie popełniała anachronizmów, np. w związku z używaniem terminów technicznych (lampa, szyba, parowóz i t. p.). Przy nawiązywaniu do współczesnych kwestyj, które w danym środowisku mogą być drażliwe (np. kwestje mniejszościowe), nauczyciel winien zgóry obmyśleć sposób wyjaśnienia sprawy, zgodny z wychowawczymi założeniami programu.

CZYNNIK LOKALNY I REGJONALNY.

Rozwinięcie elementu lokalnego w nauczaniu historii wymaga bardzo wydatnego zastosowania pogładowości, w szczególności oparcia się na znajomości bliskich obiektów, ciekawych pod względem historycznym. Uczniowie winni poznać dokładnie miejscowe zabytki, związane z epoką, o której się uczą. W związku z poszczegól-

nemi punktami programu nauczyciel winien dokładniej zaznaczyć uczniów z przeszłością miejscowości, w której szkoła się znajduje. Szkoła warszawska np. wybierze inne punkty materiału do rozwinięcia, niż leżąca w pobliżu szkoła wiejska, oddalona od ośrodków kulturalnych. Nauczyciel winien pamiętać, że *każda* miejscowość jest historyczną i o każdej uczniowie mogą czegoś się dowiedzieć. Prawie wszędzie, gdzie jest szkoła, jest kościół, cmentarz, kaplica, mogiły. Wszędzie tam, gdzie treść materiału lokalnego będzie uboga, należy zwrócić uwagę na okolicę nieco dalszą i postarać się ją poznać w wycieczkach. Należy również uwzględnić nazwę miejscowości i jej wyjaśnienie historyczne.

Oprócz wiadomości z dziejów danej miejscowości, należy również wprowadzić w nauczanie bliższe wiadomości z przeszłości regionu, w którym szkoła się znajduje. Wszędzie, gdzie odrębność regionu nie występuje dość wyraźnie, tematem może być historyczna „dzielnicą“, np. Pomorze, Podlasie. Nauczyciel winien tutaj oprzeć się na bardzo posuniętych w ostatnich czasach badaniach regionalnych i coraz liczniejszych wydawnictwach monograficznych.

Zagadnienie narodowościowe jest uwzględnione w samym programie, poza tem wystąpi w rozwinięciu lokalnym i regionalnym.

WYCIECZKI.

Wycieczki, organizowane w związku z lekcjami historii, mogą mieć za cel najbliższą okolicę, lub okolicę dalsze.

Tematy wycieczek historycznych mogą być różne i zależnie od tego różny będzie sposób ich prowadzenia. Jeden z typów — to wycieczka, mająca za cel obejrzenie zabytku kulturalnego: kościoła, zamku i t. p., lub muzeum, jako zbioru zabytków kulturalnych. Drugi — to zwiedzenie miejsca, pamiętnego z wydarzeń politycznych, np. miejsca elekcji na Woli, pola bitwy i t. p. Typ odmienny stanowi wycieczka o temacie społecznym, której celem jest porównanie poznanych z przeszłości obyczajów, sposobów pracy i gospodarki ze współczesnymi. Istnieją też wycieczki, w których te trzy rodzaje tematów łączą się ze sobą.

W klasie VII wycieczki mają na celu zbieranie materiału dla poznania współczesnego życia polskiego w środowisku.

NAZWY I DATY W NAUCE HISTORJI.

Nie należy przeciążać materiału historycznego nadmiarem imion, nazwisk, nazw miejscowości, oraz dat. Poza imionami własnymi, wskazanymi wyraźnie w programie, można wprowadzać tylko te nazwy i nazwiska, które kojarzą się ściśle z poznawanym wydarzeniem dziejowym i z którymi można połączyć szereg konkretnych szczegółów, potrzebnych dla stworzenia pełnego obrazu. Natomiast należy bezwzględnie unikać wymagania jakiegokolwiek mechanicznego zapamiętywania lub wyliczania nazw i nazwisk.

Orjentację chronologiczną wprowadza się stopniowo. Na szczeblu pierwszym wyrabiamy zrozumienie elementarnej perspektywy czasu, w kursie historii na szczeblu drugim posiłkujemy się już datami, starannie wybranymi, ustawionymi, jak słupy orjentacyjne, dla konstrukcji chronologicznej. Stopień zrozumienia tej konstrukcji wzrasta w oddziale VI, doprowadzając do ścisłego zespolenia omawianych wydarzeń z lat od 1914 do dzisiaj z datami rocznymi.

KORELACJA NAUKI HISTORJI Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Przygotowanie do właściwej nauki historii jest włączone w zakresie pierwszego szczebla przedewszystkiem do nauki języka polskiego. Na poziomie szczebla drugiego związek z językiem polskim utrzymuje się nadal na tle czytanek, obrazujących dzisiejsze życie polskie w środowisku oraz związanych z wielkimi postaciami i momentami z przeszłości, przyczem oświetlenie takich postaci, jak Mickiewicz, Szopen, Matejko, Sienkiewicz, Wyspiański, jest zadaniem nauki języka polskiego.

Wiadomości geograficzne w klasie III i IV obejmują część przygotowania do historii. Nauka geografii zaznajamia z mapą i wprowadza w jej rozumienie, a następnie zapoznaje dokładnie z geografją ziem polskich, z pracą gospodarczą człowieka i jej warunkami na ziemi, stwa-

rzając w ten sposób podstawę i ułatwienie dla zrozumienia zjawisk historycznych. Na poziomie klasy VII historia może dać obraz życia współczesnego Polski tylko łącznie z geografją — przy ścisłym ustaleniu podziału tematów. Wycieczki mogą być organizowane dla historii i geografji wspólnie, lub też wycieczki dla celów jednego przedmiotu mogą uwzględniać częściowo i cele drugiego.

Dobór pieśni obrzędowych, ludowych, pieśni pracy, opracowywanych na lekcjach śpiewu, ułatwia nauce historii wprowadzanie w atmosferę pracy i zabawy przeszłych pokoleń i ludzi współczesnych. Pieśni narodowe, państwowe i żołnierskie, łącznie z wyjaśnieniami historycznymi ich treści, stanowią ważne uzupełnienie lekcyj historii.

DRUKOWANE JAKO RĘKOPIS.

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

PROGRAM NAUKI
W PUBLICZNYCH
SZKOŁACH POWSZECHNYCH
TRZECIEGO STOPNIA

ŚPIEW
(PROJEKT)

LWÓW — 1933
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

ŚPIEW.

KLASA I.

1 godzina tygodniowo

(pożądany podział na ćwierci godziny szkolnej).

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Krótkie *pieśni* jednogłosowe, łatwe i przystępne w rytmie i melodji, nie przekraczające przeciętnej skali głosu dziecka w tej klasie (w pierwszych miesiącach od „d“ do „h“ jednokreślnego, później stopniowo rozszerzonej do „c“ jednokreślnego i „d“ dwukreślnego) i związane w swej treści z życiem dziecka w szkole i poza szkołą: religijne, o rodzinie, szkole, Ojczyźnie, o pracy i życiu ludzi, o przyrodzie, pieśni do zabaw, marszu i t. p.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o wyraźne wymawianie tekstu, umiarkowane wydobywanie głosu.

Łatwe zabawy rytmiczne i proste inscenizacje odpowiednich piosenek.

Od czasu do czasu taktowanie w dwumiarze oraz przygodne maszerowanie w takt piosenki; okolicznościowe odróżnianie podczas wykonywania pieśni melodji wznoszącej się i opadającej oraz zatrzymującej się na jednym dźwięku. Przy utrwalaniu i powtarzaniu repertuaru rozpoznawanie pieśni według fragmentów, nuconych lub granych przez nauczyciela.

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie przez dzieci conajmniej 15 pieśni, śpiewanych wyraźnie, rytmicznie i czysto.

UWAGI.

Śpiew, poza czasem, wskazanym powyżej, winien również być często stosowany, zależnie od potrzeby, dla urozmaicenia i ożywienia pracy i dla utrzymania radosnej i swobodnej atmosfery na lekcjach, poświęconych innym przedmiotom. Lekcje zaś, w zasadzie ćwierćgodzinne, przeznaczone specjalnie na śpiew, należy poświęcić na przyswajanie nowych pieśni i powtarzanie dawniej wyuczonych.

Nauczyciel klasy I winien zapoznać się z zasobem pieśni, znanych dzieciom z domu lub przedszkola. Najodpowiedniejsze z nich może zastosować na pierwszych lekcjach, jako zapoczątkowanie jednogłosowego śpiewu zbiorowego.

Rozmieszczanie oddechu we właściwych miejscach pieśni winno się ograniczyć do unikania rażących błędów, jak np. oddychanie w środku wyrazu.

Dążeniem nauczyciela winno być pobudzenie do śpiewu wszystkich dzieci w klasie. Dzieci, słuchowo lub głosowo nierozwinięte, powinny być umiejętnie wciągane do śpiewu zbiorowego, co może nastąpić zwłaszcza przy zabawach ze śpiewem.

KLASA II.

2 godziny tygodniowo.
(pożądany podział na pół godziny).

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni jednogłosowe, łatwe i przystępne w rytmie i melodji, nie przekraczające przeciętnej skali głosu dziecka w tej klasie (od „c“ jednokreślnego do „d“ dwukreślnego) i związane w swej treści z jego życiem w szkole i poza szkołą: religijne, o rodzinie, szkole, Ojczyźnie, w szczególności „*Boże, coś Polskę*“, o pracy i życiu ludzi, o przyrodzie, pieśni do zabaw, marszu i t. p.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o dostatecznie głęboki i spokojny wdech we właściwych miejscach pieśni, wyraźne wymawianie tekstu, naturalne wydobywanie głosu oraz stosować przynajmniej dwa odcienie dynamiczne: mezzoforte = średnio silnie i piano = cicho.

Zabawy rytmiczne i inscenizacje odpowiednich piosenek.

W bezpośrednim związku z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby: rozpozna-

wanie rodzajów taktu: dwu, i trójmiar, laktowanie przy śpiewie w dwu, i trójmiarze; rozpoznawanie opracowanych pieśni według fragmentów, nuconych lub granych przez nauczyciela, określanie słowem, gestem lub rysunkiem w sposób ogólnikowy linii melodyjnej, śpiewanie dwóch zasadniczych elementów melodji, występujących w pieśniach — gamy majorowej wznoszącej się i opadającej oraz trójdźwięku majorowego na pierwszym stopniu gamy.

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie conajmniej 15 łatwych pieśni jednogłosowych, z włączeniem pieśni „*Boże, coś Polskę*“, śpiewanych wyraźnie, rytmicznie i czysto, z zastosowaniem przynajmniej dwu odcieni: mf i p.

UWAGI.

Z pieśni „*Boże, coś Polskę*“ winny dzieci opanować trzy zwrotki.

Jeżeli na to pozwala stopień muzykalności dzieci, można opracować już w tej klasie Hymn Państwowy „*Jeszcze Polska nie zginęła*“.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klasy I.

Środki rozwoju poczucia rytmicznego i spostrzegawczości słuchowej, wymienione w materjale nauczania, służą jedynie do ułatwienia opanowania pieśni, dlatego nie powinny być w żadnym wypadku stosowane jako oderwane ćwiczenia.

Śpiewanie gamy i trójdźwięku ma na celu przygotowanie właściwej intonacji śpiewanych pieśni.

KLASA III.

2 godziny tygodniowo
(pożądany podział na pół godziny).

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni jednogłosowe, niezbyt trudne w rytmie i melodji, nie przekraczające przeciętnej skali głosu dzieci w tej klasie (od „c“ jednokreślnego do „e“ dwukreślnego). dostosowane do zainteresowań tego wieku i związane

z życiem dziecka w szkole i poza szkołą, a więc pieśni: religijne, narodowe, z włączeniem Hymnu Państwowego „*Jeszcze Polska nie zginęła*“, ludowe, marszowe oraz inne, nieobjęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o dostatecznie głęboki i spokojny wdech we właściwych miejscach pieśni, przestrzegać należytego otwierania ust przy śpiewaniu samogłosek, stosować bardziej urozmaicone cieniowanie z uwzględnieniem conajmniej następujących odcieni: mezzoforte, piano i forte = mocno, oraz konieczne zmiany szybkości.

Pod koniec roku szkolnego: opracowanie 2—4 łatwych kanonów dwugłosowych, jako przygotowanie do wykonywania pieśni dwugłosowych.

W bezpośrednim związku z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby: rozpoznawanie w pieśniach dwu, trój i czteromiaru, liczenie dźwięków, przypadających na jedną miarę taktową, lub miar taktowych, przypadających na jeden dźwięk, taktowanie w dwu, trój i czteromiarze; określanie przy pomocy słowa, gestu lub rysunku linii melodyjnej pieśni, rozpoznawanie i śpiewanie gamy majorowej oraz trójdźwięku majorowego wznoszącego się i opadającego na pierwszym stopniu gamy, odtwarzanie poszczególnych tonów trójdźwięku.

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie conajmniej 15 niezbyt trudnych pieśni jednogłosowych, z włączeniem Hymnu Państwowego „*Jeszcze Polska nie zginęła*“, śpiewanych z wyraźną wymową, poprawną rytmiką i czystą intonacją, z zastosowaniem przynajmniej trzech odcieni dynamicznych: mf, p i f.

UWAGI.

Z Hymnu Państwowego „*Jeszcze Polska nie zginęła*“ winny dzieci opanować trzy zwrotki.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich.

Wskazanie w materiale nauczania przeciętnej dla tej klasy skali głosu dzieci nie oznacza, że każde dziecko musi osiągnąć jej granice.

Środki rozwoju poczucia rytmicznego i spostrzegawczości słuchowej, wymienione w materiale nauczania, służą jedynie do ułatwienia opanowania pieśni, dlatego nie powinny być w żadnym wypadku stosowane jako odrębne ćwiczenia.

Śpiewanie gamy i trójdźwięku ma na celu utrwalenie poczucia tonalnego i ułatwienie właściwej intonacji śpiewanych pieśni.

W klasie III jest dopuszczalne posługiwanie się śpiewnikiem lub zapisem pieśni na tablicy. Nuty w tym wypadku służą jedynie jako wzrokowa pomoc przy śpiewie ze słuchu, mająca na celu skorzystanie znaków nutowych z ich brzmieniem muzycznym, co wyklucza ich objaśnianie.

KLASA IV.

2 godziny tygodniowo

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni, przeważnie dwugłosowe łatwiejsze, w obszernej skali (od „h“ małego do „f“ dwukreślnego), a także jednogłosowe, dostosowane do zainteresowań tego wieku i związane z życiem dziecka w szkole i poza szkołą, a więc pieśni: religijne, narodowe, z włączeniem pieśni „*Pierwsza Brygada*“, ludowe, z większym uwzględnieniem charakteru regionalnego, marszowe oraz inne, nieobjęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o odpowiednie rozmieszczanie głębszych oddechów i półoddechów, należyte układanie ust do śpiewania samogłosek i wyrazistą wymowę spółgłosek, wydobywanie bez wysiłku dźwięków wyższych, stosować urozmaicone cieniowanie: mf, p, f, pianissimo = bardzo cicho oraz crescendo = wzmacniając i decrescendo = ścisząc, nadto konieczne zmiany szybkości.

W bezpośrednim związku z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby: rozpoznawanie słuchowe rodzajów taktu, z dodaniem sześciomiaru i przedtaktu, taktowanie w dwu, trój i czteromiarze, roz-

różnianie charakterystycznych rytmów, występujących w polskich pieśniach ludowych o charakterze tanecznym (np. mazura i krakowiaka), śpiewanie gamy majorowej w skali rozszerzonej, w granicach głosu dzieci, śpiewanie głównych trójdźwięków majorowych na stopniu I, IV i V oraz trójdźwięku minorowego na stopniu pierwszym, odtwarzanie poszczególnych tonów trójdźwięku majorowego na stopniu pierwszym, łączenie ze stopniem ósmym. Wprowadzenie pisma nutowego na pięciolinji w zakresie gamy C major z uwzględnieniem sposobu wyrażania wartości rytmicznych (ćwierćnuta, ósemka, półnuta i odpowiednie pauzy).

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie conajmniej 15 pieśni, przeważnie łatwiejszych dwugłosowych, z włączeniem pieśni „*Pierwsza Brygada*“ (w układzie jednogłosowym), śpiewanych z wyraźną wymową, poprawną rytmiką, czystą intonacją, zastosowaniem urozmaiconego cieniowania i koniecznych zmian tempa.

UWAGI.

Śpiewanie pieśni winno wypełniać większą część lub nawet całość każdej lekcji śpiewu.

Z pieśni „*Pierwsza Brygada*“ winny dzieci opanować trzy zwrotki.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich.

Wskazana w materiale nauczania obszerniejsza skala pieśni stosuje się do głosu pierwszego i drugiego łącznie.

Celem wprowadzenia w tonację piosenek należy w tej klasie śpiewać w formie krótkiej melodji trójdźwięki majorowe I, IV i V stopnia w następstwie kolejnym z zakończeniem na tonice.

Jako pomoc wzrokową przy śpiewie ze słuchu, mającą na celu skojarzenie znaków nutowych z ich brzmieniem muzycznym, wprowadza się pismo nutowe z zastosowaniem pięciolinji i klucza skrzypcowego. Zapisanie przez nauczyciela na tablicy winno być tak pod względem rytmu jak i melodji zupełne, jednakowoż bez teoretycznego objaśniania znaków przykluczowych. W tym oddziale dzieci powinny już posługiwać się śpiewnikiem.

KLASA V.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni, przeważnie dwugłosowe w skali rozszerzonej (od „a“ małego do „f“ dwukreślnego), a także jednogłosowe — przy pomocy nut. Na repertuar winny się składać pieśni: a) religijne, dostosowane do roku kościelnego, b) narodowe, z uwzględnieniem potrzeb obchodów i uroczystości szkolnych, dotyczące ważniejszych wydarzeń i postaci historycznych, c) ludowe, np. obyczajowe, o charakterze tanecznym i żołnierskie, d) oryginalne polskich kompozytorów, w szczególności Moniuszki i Noskowskiego, e) inne, nieobjęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy zwracać baczną uwagę na utrwalanie należytej wymowy samogłosek i spółgłosek oraz stosować urozmaicone cieniowanie: mf, p, f, pp, crescendo, decrescendo, a także legato (łączyć) i staccato (odrywając) i zmiany szybkości: rallentando = zwalniając, accelerando = przyśpieszając.

W drugiej połowie roku opracowanie 2 do 4 kanoarów trzy i czterogłosowych, jako przygotowanie do śpiewu trzygłosowego.

Próby śpiewania z nut pieśni łatwiejszych pod względem rytmu i melodji w tonacji C major.

W związku bezpośrednim lub pośrednim z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby:

Ćwiczenia rytmiczne: rozpoznawanie słuchowe rodzajów taktu z dodaniem sześciomiaru, śpiewanie z nut na jednym dźwięku lub gamie prostych motywów rytmicznych, występujących w pieśniach tego oddziału, w taktach $\frac{2}{4}$, $\frac{3}{4}$ i $\frac{4}{4}$; ćwiczenia melodyjne: śpiewanie na podstawie nut, gamy, trójdźwięków na stopniu I, IV i V oraz ich fragmentów w tonacji C major, śpiewanie ze słuchu trójdźwięku minorowego na pierwszym stopniu, odtwarzanie jego poszczególnych tonów.

W łączności z posługiwaniem się nutami niezbędne wyjaśnienia, dotyczące znaków muzycznych (sposób oznaczania wartości rytmicznych i taktu, nazwy nut) oraz rozmieszczenia półtonów i całych tonów w gamie C major.

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie conajmniej 15 pieśni, przeważnie dwugłosowych, śpiewanych z wyraźną wymową, ścisłą rytmiką, czystą intonacją, z zastosowaniem urozmaiconego cieniowania i koniecznych zmian tempa; umiejętność korzystania z nut jako środka pomocniczego przy śpiewaniu pieśni ze słuchu; znajomość pisowni muzycznej w zakresie, potrzebnym przy opracowywaniu pieśni.

UWAGI.

Mimo wprowadzenia wskazanych ćwiczeń należy nadal większość czasu poświęcać na samo śpiewanie pieśni.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich.

Rozszerzona skala pieśni, wskazana w materiale nauczania, stosuje się do głosu pierwszego i drugiego łącznie.

Posługiwanie się nutami przy śpiewie winno mieć dwojakie znaczenie. Nuty mogą służyć albo jako pomoc przy uczeniu się i powtarzaniu melodji ze słuchu, albo też jako podstawa do odczytywania pieśni głosem, zależnie od jej trudności i stopnia wyrobienia uczniów w tym zakresie.

KLASA VI.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni trzy, dwu i jednogłosowe, śpiewane przy pomocy nut: a) religijne, dostosowane do roku kościelnego, b) narodowe, z uwzględnieniem potrzeb obchodów i uroczystości szkolnych, dotyczące ważniejszych wydarzeń i postaci historycznych, c) ludowe i żołnierskie, d) oryginalne polskich kompozytorów, w szczególności Moniuszki i Noskowskiego, e) inne, nieobjęte powyższym podziałem, a nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy uprawiać w dalszym ciągu śpiewanie dłuższych fragmentów na jednym wydechu, doskonalić wymowę samogłosek i spółgłosek oraz stosować urozmaicone cieniowanie i zmiany szybkości.

Śpiewanie z nut pieśni łatwiejszych pod względem rytmu i melodji w tonacjach C major, G major i F major.

W związku bezpośrednim lub pośrednim z opracowywaniem pieśni, jako środki pomocnicze do ich poprawnego wykonywania, stosowane okolicznościowo, w miarę potrzeby:

Ćwiczenia rytmiczne: śpiewanie na jednym dźwięku lub gamie motywów rytmicznych, występujących w pieśniach tego oddziału, w taktach, dotąd poznanych oraz $\frac{3}{8}$ i $\frac{6}{8}$; ćwiczenia melodyjne: śpiewanie na podstawie nut gamy, trójdźwięków na stopniu I, IV i V oraz ich fragmentów w tonacjach G major i F major, śpiewanie ze słuchu gamy minorowej melodyjnej wznoszącej się i opadającej, odtwarzanie poszczególnych tonów trójdźwięku minorowego łącznie ze stopniem ósmym, śpiewanie najłatwiejszych postępów chromatycznych.

W łączności z posługiwaniem się nutami niezbędne wyjaśnienia, dotyczące nowych znaków muzycznych, występujących w opracowywanych pieśniach (krzyżyki i be-mole) oraz tonacji G major i F major.

WYNIKI NAUCZANIA.

Przyswojenie przez klasę conajmniej 15 pieśni trzy, dwu i jednogłosowych, z zastosowaniem odpowiedniego wykończenia; umiejętność odczytywania z nut łatwych fragmentów pieśni w zakresie tonacji C major, G major i F major; znajomość pisowni muzycznej w zakresie, potrzebnym przy opracowywaniu pieśni.

UWAGI.

Większość czasu, jak poprzednio, należy zużytkować na samo śpiewanie pieśni.

Należy uprawiać na tym stopniu, o ile tylko warunki na to pozwalają, przede wszystkim śpiew trzygłosowy, nie należy jednak także zaniedbywać śpiewu jednogłosowego oraz dwugłosowego. Przy

dostatecznej ilości uzdolnionych dzieci można im pozwolić na improwizowanie wtóru w zastosowaniu do odpowiednich pieśni jednogłosowych.

Przy śpiewie trzygłosowym, dającym możliwości uzyskania wyższego artystycznego poziomu ześpiewania, należy przyzwyczajać dzieci do baczego zwracania uwagi na wszystkie ruchy dyrygenta tak, żeby klasa, względnie chór stanowił karną jednostkę, zdolną do oddania najdrobniejszych odcieni wykonania muzycznego.

Należy od czasu do czasu dla utrwalenia powtarzać cenniejsze pieśni z klas poprzednich.

Posługiwanie się nutami przy śpiewie winno mieć dwójakie znaczenie. Nuty mogą służyć jako pomoc przy uczeniu się i powtarzaniu melodji ze słuchu, albo też jako podstawa do odczytywania pieśni głosem, zależnie od jej trudności i stopnia wyrobienia uczniów w tym zakresie.

KLASA VII.

2 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Pieśni ludowe różnych regjonów, dające obraz pieśniarstwa na ziemiach Polski, ze szczególnem uwzględnieniem środowiska regionalnego dzieci — na jeden lub dwa i trzy głosy, śpiewane przy pomocy nut i ze słuchu; będą to pieśni obyczajowe: wiosenne, sobótkowe, dożynkowe, weselne oraz taneczne (łącznie z objaśnieniami, dotyczącymi tańców) i inne.

Poza tem *pieśni* trzy, dwu i jednogłosowe, śpiewane z nut: a) religijne, b) narodowe i o znaczeniu obywatelsko-państwowem, c) oryginalne polskich kompozytorów, w szczególności Moniuszki i Noskowskiego, d) żołnierskie, towarzyskie i t. p.

Inscenizacje odpowiednich pieśni z wyzyskaniem inicjatywy dzieci.

Przy opracowywaniu i wykonywaniu pieśni należy dbać o staranne wykończenie i właściwą interpretację oraz utrwalać i uzupełniać sprawności techniczne i wiadomości, nabywane w latach poprzednich.

WYNIKI NAUCZANIA.

Opanowanie conajmniej 15 pieśni trzy, dwu i jednogłosowych, z zastosowaniem odpowiedniego wykończenia

i interpretacji i szczególnem uwzględnieniem pieśni regionalnych; dalsze podniesienie poziomu ześpiewania i sprawności w samorzutnem wykonywaniu pieśni w różnych okolicznościach życiowych; umiejętność posługiwania się nutami w śpiewie.

UWAGI.

Nauka śpiewu w klasie VII, jako końcowej w szkole powszechnej, ma odrębny charakter.

Dzięki śpiewaniu pieśni ludowych różnych regjonów uzyskują dzieci wszechstronny obraz Polski w pieśni, z całym bogactwem jej różnorodnych właściwości muzycznych i gwarowych. Na tem ile winno wystąpić większe nasilenie pieśni najbliższego środowiska regionalnego dzieci, celem związania ich z muzyką ludową własnego regjonu.

Podobnie należy uwzględnić w większej mierze pieśni religijne miejscowe.

Z wymienionych rodzajów pieśni należy włączyć do repertuaru tylko takie, które posiadają wartościową melodję i odpowiednie teksty.

Przy powtarzaniu zaś pieśni z lat poprzednich należy zwrócić uwagę przedewszystkiem na takie, które mają znaczenie dla późniejszego życia młodzieży.

UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMU.

CELE NAUCZANIA.

Celem zasadniczym nauczania śpiewu w szkole powszechnej jest rozśpiewanie dzieci, a więc doprowadzenie do tego, aby śpiew stał się ich potrzebą żywą i codzienną, rozbudzenie w nich wrażliwości na piękno muzyczne i zamiłowania do muzyki. Osiągamy w ten sposób wielkie wartości wychowawcze, śpiew bowiem, oddziałując bezpośrednio na najgłębszy świat uczuć, budzi je, pogłębia i wysubtelnia. Śpiew służy dziecku do wyrażania jego przeżyć i przyczynia się do wyrobienia pogody ducha i poczucia tężyzny.

Śpiew przyczynia się do rozbudzenia w dziecku umiłowania rodzimej kultury przez poznawanie pieśni ludowych najróżniejszych regionów Polski oraz utworów polskiej twórczości muzycznej.

Śpiew chóralny kształci w dziecku instynkt społeczny, podporządkowując jednostki wspólnej myśli i zaprawiając do łączenia wysiłków dla osiągnięcia wspólnych celów.

Zadaniem nauczania śpiewu w szkole powszechnej jest również wyrobienie głosu i sluchu dzieci.

REPERTUAR PIEŚNI.

Wobec tego, że pieśni stanowią zasadniczą treść lekcji śpiewu, winien nauczyciel dobierać je jak najsumiennie, bacząc na wartość melodji i tekstu oraz stopień trudności. Należy przytem wybierać pieśni w wersjach oryginalnych lub ogólnie przyjętych, głównie o charakterze pogodnym i wesołym z wykluczeniem jednak trywjalnych, banalnych i rubasznych.

W materjale nauczania pojedynczych klas są wymienione rodzaje pieśni, z których nauczyciel winien dobierać sobie repertuar. Niektóre z nich występują we wszystkich klasach, niektóre zaś zmieniają się zależnie od wieku i zainteresowań dzieci.

We wszystkich klasach należy śpiewać pieśni religijne. Pieśni te winny być dostosowane do okresów roku kościelnego. Na szczególne wyróżnienie i uwzględnienie zasługują kolędy, jako te pieśni religijne, które są najbardziej zbliżone do psychiki dziecka ze względu na treść, a ze względu na melodję najdostępniejsze z pieśni kościelnych.

Na wszystkich stopniach nauki należy również śpiewać pieśni o Polsce, występujące w materjale nauczania jako pieśni o Ojczyźnie i pieśni narodowe. Niektóre z nich obowiązują we wszystkich szkołach Rzeczypospolitej, a mianowicie pieśni „Boże, coś Polskę“, Hymn Państwowy „Jeszcze Polska nie zginęła“ i pieśń „Pierwsza Brygada“. Z pośród innych na szczególną uwagę zasługują pieśni z okresów walk o niepodległość aż do ostatnich czasów oraz pieśni o znaczeniu państwowem, np. o polskim morzu.

Typowe pieśni ludowe różnych dzielnic Polski należy opracowywać we wszystkich klasach szkoły powszechnej do klasy VI z tekstem w języku literackim, w VII zaś, przy większem nasileniu, z uwzględnieniem tekstów gwarowych. W szkołach wiejskich należy ponadto już w klasach niższych wciągać do repertuaru pieśni z najbliższego środowiska regionalnego, znane lub nieznane dzieciom, o ile posiadają wartościową melodję i odpowiednie teksty. Pieśni, występujące w różnych regionach Polski w odmiennych wersjach, należy uczyć przedewszystkiem w wersji najbliższego regionu.

Utwory oryginalne polskich kompozytorów, głównie Moniuszki i Noskowskiego, jakkolwiek wzmiankowane tylko w programach klas V—VII, winny być oczywiście stosowane także w klasach niższych, o ile ich treść i stopień trudności są odpowiednie dla danej klasy.

Dział pieśni, wymienionych w materjale nauczania, jako „nadające się do korelacji z innymi przedmiotami nauczania“ obejmuje przedewszystkiem pieśni o kraju ro-

dzinnym, związane z nauką geografji i pieśni, nadające się do śpiewania na lekcjach ćwiczeń cielesnych.

Przy wyborze pieśni należy dbać o to, aby pieśni wybrane nie przekraczały stopnia trudności, odpowiedniego dla danej klasy. Śpiewając pieśni za trudne, dzieci popełniają błędy, których później nie można wykorzystać.

Następujące wskazówki mogą ułatwić zorientowanie się w stopniu trudności jakiejś pieśni:

Melodje najłatwiejsze są zbudowane na stopniowo wznoszących się i opadających dźwiękach gamy majorowej lub też na tonach trójdźwięku majorowego na pierwszym stopniu i to w obrębie seksty lub oktawy. Trudność rośnie w miarę zwiększania się interwali i opierania melodji na innych głównych trójdźwiękach gamy (stopień IV i V) albo też trójdźwiękach pobocznych. Do najtrudniejszych zaliczamy pieśni z modulacją, pochodami chromatycznymi i niezwykłymi zwrotami melodji. Rytm pieśni natomiast najłatwiej wpada w ucho, jeżeli jest dwu lub trzymiarowy, składa się z podobnych wartości rytmicznych lub opiera się na stale powtarzającym się motywie rytmicznym. Częste zmiany motywów rytmicznych, wprowadzenie nut z kropką, pauz, synkop, niezwykle zestawienia wartości rytmicznych — podnoszą również stopień trudności pieśni. Prócz rozważenia melodji i rytmu pieśni należy również wziąć pod uwagę ilość dźwięków, przypadających na jedną zgłoskę. Śpiewanie bowiem pieśni, w których przypada dwa lub więcej dźwięków na jedną zgłoskę, sprawia dzieciom trudności.

Przy wyborze pieśni dwu i trzygłosowych należy również zwrócić uwagę na poprawność układu harmonicznego, który winien być prosty, łatwy i melodyjny.

Nauczyciel winien umiejętnie korzystać z dozwolonych śpiewników i zbiorów pieśni, unikając w zasadzie własnych układów i melodji.

OPRACOWYWANIE I WYKONYWANIE PIEŚNI.

Opracowywanie pieśni na I szczeblu nauczania odbywa się ze słuchu zapomocą powtarzania za głosem

lub instrumentem nauczyciela, z wyzyskaniem jednak stopniowo rozwijanej spostrzegawczości słuchowej dzieci.

Zależnie od rodzaju pieśni i uzdolnienia klasy postępowanie przy opracowywaniu pieśni może przybrać różne formy. Jednym ze skutecznych sposobów postępowania podczas uczenia pieśni ze słuchu w klasach I—III jest następujący:

Dzieci wygłaszają tekst pieśni, przyczem nauczyciel poprawia błędy wymowy. Nauczyciel śpiewa całą pieśń z właściwym wykonaniem, następnie powtarza wolno i wyraźnie pierwsze zdania pieśni lub całą pieśń, zależnie od jej długości, a wszystkie dzieci śpiewają ją z nauczycielem, cicho nucąc (mormorando), potem równie słabo ze słowami, wreszcie pełnym głosem. Podczas powtarzania zwraca nauczyciel uwagę dzieci na pewne szczegóły rytmiczne i melodyjne w celu ułatwienia szybszego zapamiętania melodji, poprawia błędy oddechu, wymowy, rytmu i intonacji (dźwięki śpiewane za nisko lub wysoko). Następnie zdolniejsze dzieci powtarzają samodzielnie opracowywany ustęp, wreszcie cała klasa bez pomocy nauczyciela. Po opanowaniu całości stosuje się należyłą szybkość (tempo) i odpowiednie cieniowanie (dynamikę) oraz inne sposoby wykonania estetycznego, jak śpiew solowy dzieci, obdarzonych czystym głosem, przeplatanie śpiewu solowego lub grupowego ze zbiorowym w tych pieśniach, w których jest użyta forma dialogu lub występuje refren, z wyzyskaniem w szczególności różnic barw głosu dziewcząt i chłopców i t. p.

Dla ułatwienia przyswajania pieśni wprowadza się w klasie IV pismo nutowe. Będzie ono jednak odgrywało wyłącznie rolę wzrokowej pomocy przy śpiewie ze słuchu. Należy zaznajomić dzieci ze sposobem oznaczania długości dźwięków (ćwierćnuta, półnuta, ósemka, ćwierćnuta z kropką, pauza półnutowa, ćwierćnutowa) i ich wysokości (pięciolinja, klucz skrzypcowy) oraz nauczyć nazw nut w gamie C major. Znaków przykluczowych, występujących w pieśniach, nie należy objaśniać teoretycznie.

Sposób posługiwania się nutami podczas uczenia pie-

śni ze słuchu przy pomocy nut na tym poziomie może być następujący:

Nauczyciel objaśnia krótko i ogólnikowo zapis pieśni na tablicy i śpiewając, wskazuje każdą nutę. Podczas powtarzania pieśni za głosem lub instrumentem nauczyciela może wskazywać nuty jedno ze zdolniejszych dzieci. W ten sposób dzieci, patrząc na obraz nutowy pieśni podczas śpiewu, będą kojarzyły znaki nutowe z ich brzmieniem muzycznym.

Posługiwanie się nutami, jako pomocą przy uczeniu się i powtarzaniu pieśni ze słuchu, winno być stosowane i w następnych oddziałach, szczególnie w tonacjach, dzieciom nieznanym. Począwszy od oddziału V, winni jednak uczniowie zaprawiać się stopniowo do odczytywania z nut pieśni głosem.

Przy uczeniu pieśni *dwugłosowych* jest rzeczą wskazaną, by melodję głosu pierwszego przyswoiły sobie wszystkie dzieci.

W klasach IV i V przeważa śpiew dwugłosowy. Później może być stosowany również w formie improwizowanej, to znaczy takiej, że dzieci same wyszukują wtór do znanej melodji, przyczem nauczyciel poprawia błędy harmoniczne, popełniane w improwizacji przez dzieci.

W klasach VI i VII stosujemy przede wszystkim śpiew *trzygłosowy*. Podziału na głosy nie należy dokonywać ani według wieku, ani według płci, ale według muzykalności i skali głosu dzieci, przydzielając największą ilość dzieci do głosu pierwszego, stosunkowo mniej do drugiego i trzeciego. Do głosu drugiego jako najtrudniejszego należy przydzielać dzieci zdolniejsze o odpowiedniej skali głosu.

Uczniowie klas IV, V, VI i VII, a w sprzyjających warunkach i III, winni posługiwać się odpowiednimi śpiewnikami.

W salach, w których odbywa się nauka przy pomocy nut, powinna znajdować się tablica z czterema conajmniej pięciolinjami.

Podczas uczenia pieśni może nauczyciel posługiwać się instrumentem: skrzypcami, fortepianem lub fisharmo-

nją, pod warunkiem jednakowoż, że go nie będzie używał zbyt często. Ciągłe stosowanie na lekcjach instrumentu utrudnia osiągnięcie przez dzieci samodzielności w śpiewie oraz zacierają piękno czysto wokalnego wykonania pieśni.

Przy opracowywaniu pieśni winien nauczyciel baczyć na poprawność wykonania, zwiększając stopniowo wymagania w tym zakresie. Na dobre wykonanie składają się: odpowiednie stosowanie oddechu, wyraźna wymowa, prawidłowe wydobywanie głosu, poprawna rytmika, czysta intonacja oraz właściwe cieniowanie i należyte zmiany tempa.

Dzieci winny znaleźć w pieśni odpowiednią ilość miejsc do wykonania spokojnych i dostatecznie głębokich oddechów. Dlatego nauczyciel, biorąc pod uwagę sprawność oddechową dzieci, winien przewidzieć takie miejsca w opracowywanych pieśniach, wskazać je uczniom oraz baczyć, by oddechy były dokładnie wykonywane przez całą klasę.

Od samego początku należy wdrażać dzieci do wyraźnej wymowy, która jest ważnym czynnikiem estetycznego brzmienia śpiewu. Na wymowę samogłosek należy baczyć szczególnie podczas śpiewania dźwięków dłuższych, spółgłosek zaś w pieśniach o tempie żywszem i charakterze rytmicznym.

Celem uzyskania poprawnego wydobywania głosu (emisja) należy od samego początku przyzwyczajać dzieci do swobodnego i naturalnego śpiewu, unikać zaś krzyku, przemęczania śpiewem oraz przekraczania naturalnych granic głosu dziecka.

Należy również dbać o poprawność rytmicznego wykonania pieśni. W tym celu winien nauczyciel zwracać uwagę na zgodność śpiewu wszystkich dzieci oraz zachowanie miarowości w ciągu śpiewania pieśni. Zgodność śpiewu zależy od skupienia uwagi dzieci na ruchy nauczyciela, szczególnie przy rozpoczynaniu pieśni, miarowość zaś od dostosowania śpiewu do równomiernych uderzeń taktowych tak, jak się to dzieje w śpiewie podczas marszu. Najczęstszym błędem w wykonaniu rytmicznym

pieśni jest niedokładność w wytrzymywaniu dźwięków dłuższych i pauz.

Czystość intonacji osiągamy przez zachowanie odpowiedniej wysokości w śpiewie oraz dokładne intonowanie poszczególnych odległości. Celem uniknięcia opadania podczas śpiewu, t. zw. detonacji, należy często kontrolować wysokość przy pomocy kamertonu lub instrumentu. O ile zaś chodzi o intonowanie odległości, należy zwrócić uwagę głównie na dźwięki wysokie, które najczęściej brane są za nisko. Śpiewanie tych dźwięków sprawia szczególną trudność chłopcom; dlatego należy uczyć ich stosowania falsetu, powstającego w sposób naturalny przy cichem śpiewaniu dźwięków wysokich.

Cieniowanie winno być możliwie urozmaicone, przytem odcienie, wskazane w programie poszczególnych klas, odpowiadają tylko najskromniejszym wymaganiom i nauczyciel może również przygodnie i w miarę potrzeby stosować odcienie, przewidziane w programach wyższych klas lub też niewzmiankowane w programie. To samo odnosi się do koniecznych zmian tempa.

Poprawne i estetyczne wykonanie pieśni zawisłe jest w części od stopnia muzykalności dzieci. Dzieci niezdolnych i nie posiadających głosu lub słuchu nie należy jednak wyłączać z lekcji śpiewu; wszystkie bowiem można doprowadzić do pewnego odczucia i do pewnej wprawy w śpiewie. Należy tylko zachęcać je do czynnego i żywego udziału w śpiewie, traktować życzliwie i pobłażliwie, unieść w klasie między zdolniejszymi i mającymi lepsze głosy, skłaniać do wsłuchiwania się w śpiew współtowarzyszy oraz stwierdzać od czasu do czasu, jakie czynią postępy.

Przeszkodą w poprawnym wykonywaniu pieśni jest również mutacja, występująca u chłopców w klasach wyższych. Głos chłopca w tym okresie wymaga szczególnie ostrożnego postępowania; chłopca, przechodzącego mutację, należy nie zmuszać do śpiewu, gdy mu to sprawia trudność, a w razie ostrzejszej formy mutacji zwolnić na pewien czas od obowiązku śpiewania, jednakowoż nie z lekcji śpiewu.

POWTARZANIE PIEŚNI.

Jeśli pieśni, wyuczone w szkole, mają przejść na stałą własność dzieci i towarzyszyć im poza okresem pobytu w szkole, muszą być powtarzane często i przez czas dłuższy. To też każdy nauczyciel, uczący śpiewu, winien dbać o utrwalenie cenniejszych pieśni z lat poprzednich, obowiązkiem zaś nauczyciela, obejmującego dopiero naukę śpiewu w jakimś oddziale, jest zapoznanie się z repertuarem pieśni, znanych dzieciom. Celem uniknięcia zniechęcenia do pieśni, zbyt dobrze znanych, należy powtarzanie w różny sposób urozmaicać. Można np. przenieść punkt ciężkości na dalsze zwrotki tekstu, zazwyczaj dzieciom mniej znane, zmieniać sposób wykonania oraz przypominać piosenki o podobnej treści, tworząc niejako cykle pieśni zimowych, wiosennych, marszowych, pieśni Moniuszki, Noskowskiego i t. p.

Zapomocą odpowiednich inscenizacji cykle te można przekształcić w sceniczne obrazy muzyczne, np. jasełka. Powtarzanie pieśni należy ożywiać również przez wykonywanie ich w naturalnych warunkach, którym w treści swej pieśń odpowiada, np. na łące, w lesie, nad rzeką itp. W granicach, określonych przez warunki atmosferyczne, należy wogóle dzieci częściej wyprowadzać ze szkoły, by śpiewały na wolnym powietrzu. Jest to również jeden ze środków związania pieśni z życiem dzieci i wytworzenia u nich trwałych nawyków śpiewaczych. Do zaktualizowania śpiewu i nadania mu znaczenia żywotnego znaleźć można więcej sposobności, np. stosować śpiewanie pieśni w kościele, na początku nauki, na wycieczkach, w czasie opuszczania sal szkolnych i budynku szkolnego (raczej w takt pieśni marszowej, niż w bezładnej ucieczce), dla odpoczynku na lekcjach innych przedmiotów, podczas gier i zabaw, dalej podtrzymywać uświęcone zwyczaje, np. kołędowania w czasie Świąt Bożego Narodzenia, śpiewania na powitanie wiosny (gaik), obchodzenia sobótek, dożynek i t. p. Nauczyciel winien dobrze uświadomić sobie fakt, że wyniki jego pracy winny się uwidoczniać poza lekcjami śpiewu, kiedy dzieci zaczynają śpiewać z własnej nieprzymuszonej ochoty.

CHÓR SZKOLNY.

Chóry klasowe V, VI i VII klasy z wyłączeniem uczniów, którzy przechodzą mutację, łączą się od czasu do czasu w jeden wspólny chór szkolny w celu przygotowania pieśni do śpiewu w kościele, na uroczystościach szkolnych i t. p. Na ćwiczenia chóru szkolnego nie przewiduje program osobnych lekcji. Dlatego należy w razie potrzeby opracować oddzielnie jedną i tę samą pieśń w poszczególnych chórach klasowych, a następnie łączyć je na jakiejś wspólnej lekcji. W tym celu winien być plan lekcji tak ułożony, żeby zespolenie chórów klasowych nie przedstawiało zbyt trudności. Nauczyciel, kierujący chórem szkolnym, winien troszczyć się o takie opanowanie chóru, żeby wszystkie dzieci do niego należące utworzyły jedną rytmicznie, czysto i karnie śpiewającą gromadę, zdolną do osiągnięcia wyższego poziomu artystycznego.

ZABAWY I INSCENIZACJE.

Pewną formą powtarzania pieśni jest także śpiew przy zabawach i inscenizacjach, wskazany w programie dla klas I i II.

Zabawy rytmiczne przypominają niekiedy tańce ludowe i polegają na wyrażaniu przez dzieci ruchem rytmu i podziału pieśni (maszerowanie i bieganie w kółko w takt pieśni, zmiana kierunku i t. p.).

Formą pokrewną są ilustracje pieśni przy pomocy gestów w czasie śpiewu. Gesty te, wykonywane przez wszystkie dzieci, obrazują czynności, omawiane w tekście.

Poza tem wprowadza się w klasach I i II inscenizacje nadających się do tego piosenek. Przy inscenizacjach akcje, wyrażoną w tekście, przedstawiają bądź poszczególne dzieci ze współudziałem reszty klasy, bądź grupy dzieci, z wyzyskaniem inicjatywy i pomysłowości młodzieży. Trudniejsze inscenizacje zwłaszcza pieśni ludowych należy wprowadzić w klasie VII.

CWICZENIA POMOCNICZE.

Program przewiduje obok śpiewania pieśni wykonywanie w ograniczonym zakresie i czasie pewnych ćwiczeń pomocniczych, ułatwiających opanowanie pieśni

i przygotowujących dzieci do śpiewu poprawnego i zgodnego z wymaganiami estetyki. Ćwiczenia te na szczeblu pierwszym będą występowały nie jako oderwane ćwiczenia przed wyuczeniem pieśni lub po niem, ale jako okolicznościowo i w miarę potrzeby stosowana obserwacja pieśni lub przygotowanie trudniejszych jej szczegółów; należy je wplatać w odpowiednim momencie w tok opracowywania pieśni. Ćwiczenia te nie powinny jednak przybierać formy suchej analizy, która może zniweczyć wartość estetyczną pieśni. Na szczeblu drugim mogą ćwiczenia pomocnicze występować również od czasu do czasu jako krótkie wprawki, nie związane bezpośrednio z pieśniami opracowywanymi, a mające na celu nabycie pewnej sprawności w dziedzinie rytmu lub melodji.

W rytmice można zauważyć dwa pierwiastki: regularny ruch miarowy, jaki wyraża się np. w marszu, i długość trwania pojedynczych dźwięków. Regularny ruch miarowy może przybrać formę dwu, trzy, cztero lub sześciomiaru zależnie od rozmieszczenia drobnych akcentów co 2, 3, 4 lub 6 jednostajnych uderzeń. Według częstotliwości powtarzania się tych stale powracających wzmocnień dźwiękowych może dziecko odgadnąć rodzaj taktu, w którym występuje pieśń. Jest to jedno z ważnych i pożytecznych ćwiczeń rytmicznych słuchowych. Ćwiczenia słuchowe, polegające na rozpoznawaniu długości dźwięków, odbywają się w ten sposób, że nauczyciel śpiewa jakiś fragment pieśni (jeden lub dwa takty) bardzo wolno i wyraźnie, wykonywując równocześnie odpowiednie ruchy taktowe, dzieci zaś porównują długość trwania pojedynczych dźwięków z widocznym znakiem miarowego ruchu, taktowaniem, określając, ile dźwięków przypada na jedną miarę taktową lub też, ile miar przypada na jeden dźwięk. Przy pomocy miar taktowych odmierzamy długość dźwięków. Do czasu wprowadzenia znaków nutowych w klasie IV należy do oznaczania długości dźwięków używać nazw: dźwięki jedno, dwu i trzymiarowe, w razie wprowadzenia zaś dźwięków krótszych, łatwo zrozumiałych nazw, np.: długi, krótki, króciutki, odpowiadających w piśmie nutowym wartościom półnuty, ćwierćnuty i ósemki. Tutaj należy także rozpoznawanie cha-

rakterystycznych cech rytmicznych tańców polskich, np. krakowiaka, mazura, poloneza, według rodzaju taktu i pewnych stale powtarzających się rytmów.

Do wyrobienia poczucia rytmicznego przyczyniają się wybitnie ćwiczenia rytmiczne ruchowe, w których wyczuwany puls rytmiczny znajduje swój wyraz zewnętrzny w jakimś ruchu, maszerowaniu, taktowaniu i t. p. Służą one przede wszystkim do zaznaczenia jednostajnego ruchu miarowego, można jednak przy ich pomocy wyrazić także długość dźwięków.

Zaznaczanie różnych długości dźwięków można uskutecznić najwygodniej po wprowadzeniu nut przy pomocy śpiewu. Jednym z najprostszych ćwiczeń rytmicznych śpiewnych może być wykonywanie jakiejś gamy majorowej w różnych rytmach z taktowaniem.

W ćwiczeniach melodyjnych starać się należy z początku o to, by dzieci orjentowały się w sposób ogólnikowy w linii melodyjnej pieśni (szereg dźwięków wznoszących się, opadających, powtarzających się, dźwięk wyższy, niższy, najwyższy, najniższy i t. d.). Później można przejść do dokładniejszego obserwowania biegu linii melodyjnej, a więc rozpoznawania i śpiewania gamy majorowej i trójdźwięku majorowego na pierwszym stopniu. Skoro dzieci umieją rozpoznać i zaśpiewać trójdźwięk majorowy na stopniu pierwszym, w dalszym ciągu winny ćwiczyć się w odtwarzaniu poszczególnych jego tonów: stopnia pierwszego (toniki), trzeciego, piątego (dominanty), a później stopnia ósmego (toniki górnej). Ponieważ tonika jest zazwyczaj końcowym dźwiękiem pieśni, wycucie jej znacznie ułatwimy dzieciom, polecając uzupełniać głosem niedokończone fragmenty pieśni. Do oznaczenia tych dźwięków należy używać cyfr lub nazw solmizacyjnych. Opracowanie w klasach IV i V innych trójdźwięków głównych gamy majorowej, a mianowicie: trójdźwięków na stopniu IV i V oraz ich fragmentów, ze szczególnem zwróceniem uwagi na stopień czwarty (subdominantę) i stopień siódmy (dźwięk prowadzący) — da wkońcu zdolność rozpoznawania i zaśpiewania każdego stopnia gamy majorowej i odległości między temi stopniami. W ćwiczeniach należy również uwzględnić, począwszy od klasy V, trójdźwięk mi-

norowy i jego części składowe oraz od klasy VI gamę minorową melodyjną.

Stopniowe rozwijanie spostrzegawczości słuchowej, rytmicznej i melodyjnej oraz poczucia tonalnego na szczeblu pierwszym winno stać się podstawą do czytania piosenek z nut, przewidzianego w klasach V i VI, najpierw w tonacji C major, potem w G major i F major.

Wyjaśnienia, dotyczące znaków nutowych i tonacji, należy podawać w szkole powszechnej tylko jako wynik praktyki i obserwacji, dokonanej na pieśni.

AUDYCJE MUZYCZNE.

W sprzyjających warunkach można organizować w klasach V, VI i VII w ramach lekcji śpiewu lub poza niemi audycje muzyczne, w miarę możliwości związane z programem. Na repertuar audycji winny się składać przystępne utwory przede wszystkim wybitnych kompozytorów polskich, ze szczególnem uwzględnieniem Szopena i Moniuszki.

Audycjom winny towarzyszyć krótkie, przystępne i zajmujące objaśnienia, dotyczące kompozytorów dzieł i ich treści.

W razie urządzania audycji młodzież winna mieć możliwość słyszenia muzyki w najróżnorodniejszym wykonaniu (n. p. śpiew, gra na fortepianie, skrzypcach, gra zespołowa kameralna, muzyka orkiestralna). Dla większości szkół najdostępniejszą formą audycji będzie muzyka z płyt gramofonowych, przytem należy dbać o dobroć aparatu i płyt.

KORELACJA

NAUKI ŚPIEWU Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Pomiędzy nauką śpiewu a nauką religii, języka polskiego, historii, geografji i ćwiczeniami cielesnemi zachodzi ścisła korelacja. Dlatego winno nastąpić porozumienie między nauczycielem śpiewu a nauczycielami tych przedmiotów celem wyboru odpowiednich pieśni. W szczególności nauczyciele religii i języka polskiego winni zająć się objaśnieniem tekstów wybranych pieśni, a w miarę możliwości wyuczeniem tych tekstów. Nauczyciel zaś śpiewu

winien uwzględnić przy wyborze repertuaru dla pojedynczych klas, w miarę możliwości: a) pieśni, dostosowane do roku kościelnego, którego najważniejsze okresy znajdują wyraz na lekcjach religii, b) pieśni, odpowiadające tematowi niektórych czytańek, opracowywanych na lekcjach języka polskiego, c) pieśni, opiewające ważniejsze postaci i wydarzenia dziejowe, głównie z czasów walk o niepodległość aż do ostatnich czasów, omawiane na lekcjach historii, d) pieśni, związane z poznawaniem poszczególnych dzielnic i regionów Polski na lekcjach geografii, przede wszystkim charakterystyczne dla danego regionu, e) pieśni do gier i zabaw, wykonywanych na lekcjach ćwiczeń cielesnych i pieśni marszowe, potrzebne do pochodów i wycieczek.

UWAGA.

O ile zgłosi się odpowiednia ilość dzieci i o ile na to pozwolą warunki finansowe dzieci lub szkoły, dopuszczalne jest organizowanie poza przepisany program i poza lekcjami śpiewu lekcji *gry na instrumentach* dla uczniów, począwszy od klasy IV. Z uczniów tych przy dogodnych warunkach można tworzyć zespoły orkiestralne, z wykluczeniem jednakowoż orkiestr dętych.

DRUKOWANE JAKO RĘKOPIS

MINISTERSTWO WYZNAŃ RELIGIJNYCH I OŚWIECENIA
PUBLICZNEGO

PROGRAM NAUKI
W PUBLICZNYCH
SZKOŁACH POWSZECHNYCH
TRZECIEGO STOPNIA

GEOGRAFJA

(P R O J E K T)

LWÓW — 1933
PAŃSTWOWE WYDAWNICTWO KSIĄŻEK SZKOLNYCH
UL. KURKOWA 21

GEOGRAFJA.

KLASA III.

GEOGRAFJA ŁĄCZNIE Z NAUKĄ O PRZYRODZIE.

4 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA DLA WSI.

Szkoła.

Położenie szkoły we wsi, nazwy przysiółków i wsi, z których dzieci przychodzą do szkoły. Oznaczenie położenia szkoły w stosunku do stron świata na podstawie obserwacji wschodu i zachodu słońca.

Klasa, boisko: ustalenie położenia w stosunku do stron świata; mierzenie krokami i taśmą centymetrową.

Rośliny w najbliższym otoczeniu szkoły.

Rozpoznawanie roślin ozdobnych w najbliższym otoczeniu szkoły, np. petunia, nasturcja, malwa. Rozróżnianie części tych roślin: korzeń, łodyga, liść, kwiat. Przekwitanie tych roślin, powstawanie owoców. Kilka drzew z najbliższego otoczenia szkoły, np. lipa, biała akacja, jesion lub inne, zależnie od miejscowości; rozróżnianie tych drzew po liściach.

Jesień na wsi.

Zmiany w pogodzie od czasu, kiedy dzieci rozpoczęły rok szkolny — lato, jesień. Jesienna pogoda. Czas: doba, tydzień, miesiąc. Posługiwanie się kalendarzem.

Żółknienie i opadanie liści oraz owocowanie poznanych drzew. Zimowanie poznanych roślin: zabezpieczenie drzew przez korę, pąki na drzewach. Drzewa i zioła.

Przegląd najważniejszych prac jesiennych: orka, kopanie, zbiór pozostałych plonów i zabezpieczanie ich na zimę. Charakterystyczne przysłowia miejscowe, związane z temi pracami i pogodą.

Zagroda

Przeznaczenie i rozmieszczenie budynków w zagrodzie. Utrzymanie czystości w zagrodzie. Studnia, utrzymanie studni w czystości.

Chata, ustalenie położenia danej chaty w stosunku do stron świata. Z jakiego materiału są pobudowane chaty we wsi; pokrycie chaty, zabezpieczenie od pożaru; znaczenie drzew w otoczeniu zabudowań, jako środka utrudniającego szerzenie się pożarów.

Czystość i porządek w chacie. Znaczenie okien jako źródła światła i powietrza; otwieranie okien. Zabezpieczenie chaty od zimna.

Zwierzęta w zagrodzie.

Pies, kot, koń, krowa, owca, świnia, królik, mysz; obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Młode tych ssaków, opieka rodzicielska.

Opieka człowieka nad chowanemi zwierzętami; ich pożywienie; konieczność zapewnienia im czystych i zdrowych pomieszczeń. Okolicznościowe wskazówki higieniczne, związane z chorobami, które mogą szerzyć te zwierzęta. Korzyści, które przynoszą człowiekowi ssaki domowe: siła pociągowa, mięso, nabiał, tkaniny i t. d. Sprzedaż nabiału do miasta.

Ptaki domowe: kura, kaczka, gęś, gołąb, wróbel — obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Korzyści, jakie człowiek czerpie z chowu ptaków domowych; sprzedaż jaj i drobiu do miasta.

Wieś.

Drogi we wsi; rozróżnianie i porównywanie różnych dróg: ścieżki, drogi polne, szosa; kierunek głównej drogi we wsi w stosunku do stron świata. Odległości od wsi do

śasiadnich miejscowości; znaczenie napisów na słupach przydrożnych. Utrzymywanie dróg; praca kamieniarza, znaczenie drzew przydrożnych. Sposoby lokomocji, spotykane na danych drogach.

Budynki i instytucje wiejskie (w zależności od miejscowych warunków): kościół, poczta; straż ogniowa; sklep.

Stacja kolei żelaznej, jeżeli jest w pobliżu; pociągi osobowe i towarowe.

Rzemieślnicy we wsi, ich wyroby.

Urząd gminny, posterunek policji.

Wiosna na wsi.

Zmiany w pogodzie na wiosnę; roztopy. Przylot ptaków, wicie gniazd. Jaskółka, bocian. Wysiadywanie jaj przez ptaki domowe. Opieka rodzicielska ptaków.

Przebudzenie się owadów. Mucha domowa; przeniesienie zarazków, konieczność zabezpieczania pożywienia przed muchami; składanie jaj w mięsie przez muchę plujkę. Owady w niechlujnych mieszkaniach i pasorzyty zewnętrzne człowieka (bez opisu budowy); sposoby zapobiegania i tępienia.

Zmiany, zachodzące w drzewach, poznanych w jesieni: rozwój pąków, kwitnienie.

Obserwacje drzew owocowych w czasie ich zakwitania. Zapylenie kwiatu przez pszczoły; obserwacja powstawania owocu na jakiegokolwiek dostępnej roślinie.

Najbliższa okolica.

Widnokrąg; zmiany krajobrazu w czasie marszu.

Strumień lub rzeka; brzeg prawy i lewy, wysoki i niski; kierunek biegu; szybkość prądu, podmywanie brzegów i nanoszenie piasku. Zużytkowanie spadku wody: młyn, tartak (zależnie od okoliczności).

Wody stojące: staw lub jezioro; brzegi, wyspy, półwyspy, zatoki.

Kąpiele w rzece lub stawie; dodatnie strony kąpieli, niebezpieczeństwa.

Nierówności terenu; góra lub wzgórze; rozróżnianie podnóża, zbocza, wierzchołka (zależnie od miejscowych warunków).

Najbliższe miasteczko lub miasto.

Droga do miasta, odległość od wsi, różnice między wsią i miastem pod względem sposobów zabudowania, dróg, zajęć mieszkańców.

Obserwacje stanowiska słońca w różnych porach dnia, powtarzane w różnych porach roku; stałe *obserwowanie i notowanie* przez klasę pogody (zachmurzenia, opadów) w postaci kalendarza obrazkowego, z zestawianiem co miesiąc wyników: liczba dni słonecznych, deszczowych, o pogodzie zmiennej i t. d.

MATERJAŁ NAUCZANIA DLA MIASTA.

Szkola.

Adres szkoły. Adres ucznia. Strony świata; ustalenie położenia podwórza i klasy w stosunku do stron świata; mierzenie krokami i taśmą centymetrową. Dzielnica, w której mieści się szkoła; godne uwagi budynki i instytucje w pobliżu szkoły; porównywanie odległości różnych punktów od budynku szkolnego.

Rośliny w najbliższym otoczeniu szkoły.

Rozróżnianie kilku roślin, hodowanych na balkonach, lub w oknach, jak np. petunja, nasturecja; części tych roślin: korzeń, łodyga, liść, kwiat, owoc; przekwitanie i powstawanie owoców. Rozpoznawanie po liściach kilku drzew parkowych, np. kasztanowca, klonu, lipy.

Zwierzęta w mieście.

Koń, pies, kot, mysz, ew. królik: obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Młode tych zwierząt, opieka rodzicielska. Stosunek człowieka do tych ssaków, jako pożądaných lub niepożądanych towarzyszy.

Ptaki: gołąb, wróbel — ich obyczaje, postawa, ruchy, sposób odżywiania się.

Owady niechłujnych mieszkań i pasorzyty zewnętrzne człowieka (bez opisu budowy); sposoby zapobiegania i tępienia.

Jesień w mieście.

Zółknienie i opadanie liści poznanych roślin; owocowanie drzew; „kasztany“, owoce klonów, lip; rozsiewanie się tych owoców. Zimowanie poznanych roślin; zabezpieczenie drzew przez korę, pąki na drzewach. Drzewa i zioła.

Zmiany w pogodzie od czasu, kiedy dzieci rozpoczęły rok szkolny — lato, jesień. Jesienna pogoda. Czas: doba, tydzień, miesiąc. Posługiwanie się kalendarzem.

Wyżywienie miasta.

Uliczna sprzedaż owoców; targi i sklepy z owocami i warzywami. Wskazówki higieniczne, związane ze spożywaniem surowych owoców.

Sprzedaż nabiału i mięsa w sklepach i na targach.

Wieś jako dostarczycielka żywności dla miasta.

Krowa, owca, świnia: obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Ich młode, opieka rodzicielska. Korzyści, które przynoszą człowiekowi: mięso, nabiał, tkaniny.

Ptaki domowe: kura, kaczka, gęś ewent. indyk — obyczaje, postawa, ruchy i sposób odżywiania się. Korzyści, jakie człowiek czerpie z ich chowu.

Miasto.

Ulice miejskie: bruki, chodniki, oświetlenie; przepisy, dotyczące ruchu ulicznego; utrzymanie ulic w porządku.

Wodociągi, kanalizacja. Sposoby lokomocji i przewożenia towarów. Dworzec kolejowy; urządzenia na dworcu, pociągi osobowe i towarowe. Poczta.

Zajęcia ludności miejskiej — na podstawie spostrzeżeń i przeżyć dzieci.

Ratusz, policja.

Różne dzielnice miasta: najstarsza, handlowe, fabryczne i t. d. Kościoły, inne ważniejsze budowle.

Wiosna w mieście.

Zmiany w pogodzie na wiosnę; roztopy w ogrodach i parkach, topnienie lodów na stawach. Brzegi stawu; wyspy, półwyspy, zatoki.

Ruszanie lodów na rzece. Brzeg prawy i lewy, wysoki i niski; kierunek biegu rzeki; podmywanie brzegów przez rzekę; obmurowania, wały ochronne. Znaczenie rzeki dla miasta. Środki transportowe i komunikacja osobowa wodna (zależnie od warunków miejscowych).

Kąpiele rzeczne; dodatnie strony kąpieli i plażowania, niebezpieczeństwa; odpowiednie przepisy higieniczne.

Wiosenne prace ogrodników w parkach i na zielenicach miejskich. Znaczenie parków i zielenic dla miasta; przepisy, obowiązujące publiczność.

Przyłot jaskółek i jerzyków do miasta, ich gnieźdzenie się. Gnieźdzenie się i wysiadywanie jaj przez wróble i gołębie.

Skrzynki z kwiatami na balkonach i oknach. Kwitnienie pierwszych drzew lub krzewów ozdobnych w parkach.

Przebudzanie się owadów. Mucha domowa: przeniesienie zarazków, konieczność zabezpieczenia pożywienia przed muchami; składanie jaj w mięsie przez muchę plujkę.

Okolice miasta.

Okolice podmiejskie: sady, warzywniki, zaopatrywanie miasta w owoce i warzywa.

Widnokraj: zmiany krajobrazu w czasie marszu.

Nierówności terenu; wzgórze lub góra: rozróżnianie podnóża, zbocza, wierzchołka (zależnie od miejscowych warunków).

Wieś w pobliżu miasta.

Różnica pomiędzy wsią a miastem pod względem sposobu zabudowania, dróg i zajęć mieszkańców.

Obserwacje stanowiska słońca w różnych porach dnia, powtarzane w różnych porach roku; stałe obserwowanie i notowanie przez klasę pogody (zachmurzenia, opadów) w postaci kalendarza obrazkowego, z zestawieniem

co miesiąc wyników: liczba dni słonecznych, deszczowych, o pogodzie zmiennej.

Prowadzenie hodowli roślin ozdobnych w doniczkach lub skrzynkach.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość sposobu życia i obyczajów zwierząt domowych, wskazanych w materiale nauczania, oraz korzyści, jakie człowiek czerpie z ich chowu.

Umiejętność rozpoznawania głównych części rośliny: korzenia, łodygi, liścia, kwiatu, owocu, oraz rozróżniania kilku drzew z najbliższego otoczenia, między innymi owocowych; elementarne wiadomości o kwitnieniu i owocowaniu.

Praktyczne orjentowanie się w najbliższym otoczeniu; znajomość głównych kierunków (Pn, Pd, Z, W); umiejętność nazywania i rozróżniania elementów krajobrazu najbliższej okolicy, jak góra, rzeka, staw i t. p.; umiejętność rozróżniania stanów pogody; znajomość głównych zajęć człowieka i użyteczności, dostępnych dla zewnętrznej obserwacji dziecka instytucyj w jego środowisku.

UWAGI.

Program występuje w dwu odmianach: dla typowej wsi i dużego miasta, z których każda obowiązuje w określonych w ten sposób warunkach. Te dwie odmiany, wskazując na konieczność przystosowania programu do warunków miejscowych, nie przesadzają bynajmniej wszelkich możliwości w tym zakresie; nauczyciel, pracujący na krańcu dużego miasta, będzie zmuszony czerpać tematy częściowo z jednego, częściowo z drugiego programu; w małych miastach znajdzie zastosowanie raczej program wiejski z małymi odchyleniami na korzyść tych specyficznych tematów, których dostarczy miasteczko, natomiast we wsi, w pobliżu której znajdują się jakieś zakłady przemysłowe i której ludność w tych zakładach pracuje, należy opracować odpowiedni temat, jakkolwiek nie został on uwzględniony w programie dla typowej wsi. Jednym słowem, w warunkach pośrednich między obu typami krańcowymi nauczyciel winien, opierając się na podanych wzorach, ustalić program, któryby ściśle odpowiadał warunkom miejscowym, z tem zastrzeżeniem, że tematy, które są uwzględnione w obu redakcjach, są powszechnie obowiązujące.

Zasadniczym tematem pracy szkolnej w klasie III, z punktu widzenia geografji, jest zaznajomienie się z najbliższą okolicą i zdo-
bycie na tym materiale pewnego zasobu elementarnych wiadomości i wyobrażeń geograficznych.

Tematy, odnoszące się do pracy ludzkiej, są utrzymywane na poziomie nauki o rzeczach. Należy dążyć do tego, by dziecko dostrzegło wysiłek ludzki, włożony w każdą, nawet drobną rzecz, oraz rozbudzić świadomość wzajemnej zależności między pracami ludzi w różnych środowiskach.

W opracowaniu tematów zarówno z zoologii jak i z botaniki należy większy nacisk położyć na stosunek danego zwierzęcia lub rośliny do człowieka i odwrotnie człowieka do nich, niż na szczegóły o charakterze wyraźnie przyrodniczym, z których należy uwzględnić przede wszystkim właściwości biologiczne, związane z rzucającymi się w oczy cechami budowy zewnętrznej.

Uwzględnione w programie dla miasta hodowle doniczkowe i skrzynkowe winny znaleźć szczególne zastosowanie w tych szkołach, które nie mają ogrodu, oraz występować w tym przypadku również i na wsi. Opiekę nad hodowlami sprawują dzieci kolejno.

Program wskazuje wyraźnie tematy z zakresu higieny, które należy ujmować w sposób bardzo poglądowy i praktyczny.

Na wsi większość lekcji powinna być przeprowadzona w terenie, o ile na to pozwalają warunki atmosferyczne. W mieście lekcje, dotyczące poznawania miasta, winny się również odbywać poza szkołą; ponadto należy przedsięwziąć na wiosnę wycieczki do warzywników i sadów oraz wycieczki w celu zapoznania się ze zwierzętami domowymi w ich właściwym środowisku.

KLASA IV.

GEOGRAFJA I NAUKA O PRZYRODZIE.

5 godzin tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

Od początku roku szkolnego do końca października.

NAUKA O PRZYRODZIE.

Przegląd najpospolitszych warzyw; rozróżnianie części jadalnych.

Opracowanie pomidora, jako przykładu rośliny rocznej, oraz innego warzywa jednorocznego, np. fasoli, bobu lub ogórka.

Rośliny dwuletnie: kapusta — budowa główki jako podstawa do zrozumienia budowy pąka; cebula.

Korzenie marchwi, pietruszki, buraka w porównaniu z korzeniami poprzednio poznanych roślin. Zapasy roślin dwuletnich; ich zużytkowanie przez roślinę i przez człowieka. Dla wsi: przegląd tych roślin w drugim roku ich życia.

Zbiór warzyw, przechowywanie ich w ciągu zimy. Wskazówki higieniczne, związane ze spożywaniem surowych warzyw. Znaczenie odżywcze warzyw. Handel warzywami w danej miejscowości.

Rozpoznawanie drzew owocowych po liściach i owocach. Tegoroczny urodzaj owoców, co na ten urodzaj wpłynęło (pogoda, szkodniki). Owoce „robaczywe“; prace w sadzie, związane z zabezpieczeniem drzew przed szkodnikami.

Owoce: śliwki, jabłka, gruszki; porównanie z poprzednio poznanymi owocami, np. pomidorem. Wyróżnianie nasion w owocach. Przechowywanie owoców w ciągu zimy. Wskazówki higieniczne, związane ze spożywaniem surowych owoców. Znaczenie odżywcze owoców.

Jesienne prace na polach. Mechaniczna uprawa roli; narzędzia, używane w danej okolicy.

Oziminy, opracowanie jednego gatunku zboża; rozpoznawanie części dojrzałego żyta lub pszenicy, ich znaczenie w życiu rośliny. Rozpoznawanie gatunków zbóż krajowych po ziarnie i kłosach. Perz: rozmnażanie się z kłącza, sposoby tępienia. Rozmnażanie ziemniaków zapomocą bulw. Len i jego zastosowania.

Od początku listopada do połowy kwietnia.

GEOGRAFJA.

1. Obrazy terenu, przyrody, życia i pracy ludzi w Polsce.

Nad morzem.

Nad brzegiem morza. Polów ryb. Burza na morzu. Latarnia morska. Zwiedzenie okrętu w Gdyni.

W górach.

Nad Morskim Okiem. Lawina śnieżna. Dzień z juhasami na halach. Powódź w górach. U źródeł Wisły.

Wodospad Białej Wiselki. Łodzią przez Pieniny. Spław drzewa na Czeremoszu.

Wśród bagien i lasów.

Łodzią po spokojnej rzece poleskiej (bobry). Zbiór siana na Polesiu. Żubry w puszczy Białowieskiej. Zima na Wileńszczyźnie (wilki). U bartnika w puszczy Kurpiowskiej.

W krainach pól uprawnych.

Nasze pola w czasie słońca jesiennych, w zimie, na wiosnę i w lecie. Wieś wielkopolska. Jarmark w Łowiczu. Dożynki w Spale.

Wśród górników.

W podziemiach Wieliczki. W kopalni węgla.

Z życia wielkich miast.

Na Wawelu. Pod Ostrą Bramą. Na kopcu Unji Lubelskiej. Przechadzka po Poznaniu. W łódzkiej fabryce tkanin. Na ulicach Warszawy. Na zamku Prezydenta Rzeczypospolitej.

Podróże po Polsce dawniej a dziś.

Sposoby podróżowania dawniejsze a dzisiejsze. Z fliśkami do Gdańska: tratwy, galary, śpichrze i młyny.

2. Wprowadzenie planu i mapy.

Ślad a plan. Podziałka. Kompas. Rysowanie planów małych przedmiotów, klasy, mieszkania, podwórza lub boiska, ew. ogrodu szkolnego. Szkic drogi ze szkoły do domu. Czytanie planu szkoły, planu wsi lub miasta.

Plan dróg, rzek i osad w powiecie i województwie.

Rozszerzenie wiadomości o urzędach państwowych i instytucjach społecznych własnej wsi lub miasta.

3. Czytanie mapy politycznej Polski.

Przegląd głównych rzek: Wisła z dopływami — Dunajcem, Sanem, Bugiem, Narwią, Pilicą; Odra z Wartą i Notecią; Niemen z Wilją; Dźwina; Prypeć; Dniestr. W związku z siecią rzeczną umiejscowienie okolicy wła-

snej oraz okolic, poznanych w pierwszej części kursu. Przegląd głównych miast: Kraków, Lublin, Warszawa, Gdynia, Gdańsk, Katowice, Częstochowa, Łódź, Poznań, Wilno, Pińsk, Lwów — z przypomnieniem wiadomości, zdobytych w pierwszej części kursu.

Przegląd linii granicznej Polski, z jakimi sąsiadami Polska graniczy.

Podział na województwa.

Obliczanie długości według mapy. Notowanie poznanych rzek i miast oraz granic na mapce konturowej.

Od połowy kwietnia do końca roku szkolnego.

NAUKA O PRZYRODZIE.

Zwierzęta, związane z pracą człowieka na roli i towarzyszące człowiekowi w polu: wrona (kawka lub gawron, zależnie od występowania tych lub innych gatunków w okolicy), dżdżownica, kret; inne do wyboru, np. kuropatwa, zając, sowa, mysz polna, jastrząb myśliwski. Obyczaje i odżywianie się tych zwierząt oraz związane z tem szczegóły budowy zewnętrznej; stosunek tych zwierząt do gospodarki człowieka na roli.

Przylot skowronków; obyczaje skowronka.

Pierwsze chwasty, zjawiające się na polach i w ogrodach: rozróżnianie ich, obserwacje kwitnienia i owocowania; szkodliwość chwastów.

Wiosenne prace na roli. Gleba: wyróżnianie piasku, gliny i próchnicy; przepuszczalność piasku dla wody, nieprzepuszczalność gliny. Gleby urodzajne i nieurodzajne. Gleby piaszczyste i gliniaste. Zachowanie się wody deszczowej i pochodzącej z roztopów. Znaczenie wody w glebie dla roślin. Gruźkowa budowa dobrze uprawionej gleby.

Na przykładzie wiśni, śliwy lub tarniny rozróżnianie w kwiecie: kielicha, korony, pręcików, słupka.

Pierwsze rośliny, kwitnące na łąkach. Zapylenie przez owady.

Bielinek kapustnik, jego przeobrażenia. Pszczoły, ich przeobrażenia i ustrój roju. Trzmiele: podobieństwo do pszczoły, znaczenie dla zapylenia roślin uprawnych. Chra-

bąszcz: sposób życia, przeobrażenia. Biedronki i mszyce: wzajemny stosunek tych owadów.

Ślimak, np. winniczek. Szkody, wyrządzane przez ślimaka w warzywniku i na łąkach. *Rola ropuch w tępieniu ślimaków.*

Hodowle, prowadzone w różnych okresach roku szkolnego, w związku z programem i w zależności od warunków.

Hodowla gąsienic owadów.

Kielkowanie zboża.

Hodowla cebuli na wodzie.

Hodowla ziemniaków na wodzie.

W mieście, w szkole bez ogrodu, hodowla w skrzynkach: buraków, marchwi, kapusty w drugim roku ich życia.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie geografji.

Znajomość kilku charakterystycznych krajobrazów polskich; znajomość najważniejszych przejawów życia i pracy człowieka w poznanych okolicach; znajomość rozmieszczenia rzek i położenia miast, wymienionych w materiale nauczania.

Rozumienie planu i umiejętność rysowania łatwych planów: klasy, mieszkania, podwórza lub boiska; umiejętność posługiwania się kompasem; umiejętność wskazania na mapie politycznej Polski poznanych rzek i miast.

W zakresie nauki o przyrodzie.

Znajomość najpospolitszych roślin uprawnych i kilku chwastów, z uwzględnieniem zapylania przez owady, powstawania owocu ze słupka, sposobów rozsiewania się poznanych owoców i rozmnażania się rośliny przez nasiona i kłącza.

Umiejętność rozróżniania i nazywania organów rośliny: korzeń, łodyga nadziemna, kłącze, bulwa, cebula, liść, kwiat, części kwiatu (kielich, korona, pręciki, słupek).

Znajomość sposobu życia i obyczajów oraz łączących się z tem szczegółów budowy zewnętrznej kilku pospolitych zwierząt, związanych z pracą człowieka na roli.

UWAGI.

Oddzielenie nauki o przyrodzie i geografji w czasie nie może być ścisłe; na naukę o przyrodzie, jeśli tego będą wymagały warunki, wypadnie przeznaczać poszczególne godziny lub dwugodzinne lekcje w marcu lub w początkach kwietnia, a czasem i w listopadzie; odwrotnie wycieczki geograficzne odbywać się będą zależnie od potrzeby w okresach, przeznaczonych na nauczanie przyrody. Obowiązuje jednak zasada, że ogólna liczba godzin, przeznaczonych na geografję i naukę o przyrodzie, winna być jednakowa.

Geografja. Nauczyciel winien opracować wszystkie typy krajobrazowe, wymienione w dziale 1-ym materiału nauczania, bez posługiwania się mapą. Wskazane tematy poszczególnych pogadanek można uzupełnić innemi, w zależności od warunków i posiadanych środków naukowych. Nie chodzi przytem o systematyczne ujęcie tej lub innej krainy, niemożliwe zresztą bez użycia mapy, lecz o zapoznanie dziecka przy pomocy żywych i barwnych obrazów z różnaitością i bogactwem przyrody i życia w Polsce. Pogadanki winny być ilustrowane obrazkami w podręczniku, obrazami ściennemi, a także w miarę możliwości obrazami świetlnemi i okazami.

Zwracanie uwagi na podobieństwa i różnice między poznawanym terenem a najbliższą okolicą, podkreślanie istniejących kontrastów ułatwi żywsze i głębsze poznanie odmiennych objawów i stosunków.

Opracowywanie działu, dotyczącego planu, winno się odbywać gruntownie i bez pośpiechu, przy pomocy licznych ćwiczeń.

Przy posługiwaniu się mapami należy uwzględniać tylko podziałkę, strony świata, znakowanie miast, rzek, głównych dróg, linii kolejowych i granic politycznych.

Dla utrwalenia poznawanych wiadomości należy zaznaczać na mapach konturowych rzeki, miasta, granice, ważniejsze linje kolejowe, oraz wpisywać nazwy. Pomocna może być również ścienna mapa indukcyjna. Zajęcia tego typu mogą się odbywać tylko w szkole.

Nauka geografji w klasie IV ma dać dziecku pierwsze wyobrażenie o całości Polski.

Nauka o przyrodzie. W zakresie nauki o przyrodzie kolejność tematów w obrębie każdego z dwu okresów nie może ściśle obowiązywać nauczyciela, który powinien się dostosowywać do warunków zewnętrznych.

Niektóre rośliny zostały w programie wyraźnie określone, inne wskazano przykładowo lub wymieniono grupe, z której należy czerpać (np. chwasty), co stwarza pewną swobodę wyboru.

Oprócz tego dostosowanie się do warunków winno znaleźć wyraz w położeniu nacisku na te lub inne z pośród opracowanych roślin, przytem należy uprzywilejować rośliny, stanowiące podstawę gospodarki danej okolicy, lub też posiadające dla niej wydatniejsze znaczenie ujemne.

Wybór zwierząt opracowywanych, chociaż bardziej określony

niż wybór roślin, nie jest jednak również ustalony w sposób bezwzględny; nauczyciel może pominąć ze zwierząt, wskazanych przykładowo, te, których się nie spotyka w okolicy, winien natomiast uwzględnić inne, jeżeli są rozpowszechnione lub ukazały się w danym roku.

Hodowle winny być prowadzone indywidualnie w domu lub grupami pod ścisłym dozorem nauczyciela i omawiane na lekcjach.

Program nakazuje w dalszym ciągu uwzględniać okolicznościowo wskazówki z dziedziny higieny.

Na wsi większość lekcji powinna się odbywać w terenie, o ile na to pozwalają warunki atmosferyczne. W mieście należy organizować wycieczki do okolicznych warzywników, sadów i na pola.

KLASA V.

3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. GEOGRAFJA POLSKI.

CZEŚĆ OGÓLNA.

Przedstawianie ważniejszych form terenu na mapach; poziomicę.

Granice i obszar Polski. Przegląd gór, wyżyn i nizin w Polsce. Przegląd zlewisk i dorzeczy głównych rzek.

CZEŚĆ SZCZEGÓŁOWA.

Karpaty i niziny podgórskie.

Wycieczka do Tatr; Zakopane. Krajobraz turni tatrzańskich; świstak, kozica, niedźwiedź; w chacie góralskiej. Wycieczka na Babią Górę. W kopalniach soli. Na kopalni ropy w Borysławiu. Wycieczka na Howerłę. Wśród Huculów. W uzdrowiskach karpaccy. Miasta u podnóża Karpat.

Wyżyny polskie.

Wyżyna Małopolska. Śląsk — kraj węgla i żelaza; z czego powstał i do czego służy węgiel; w hucie żelaza. Obyczaje ludu śląskiego. Co Polsce daje Śląsk. W dolinie Prądnika (Ojców). Wapienniki. Kraków dawna stolica na prastarym szlaku. Krakowiacy. W Częstochowie. Puszcza

w Górach Świętokrzyskich. W kamieniołomach pod Kielcami. Sandomierz.

Wyżyna Lubelska, Wołyń, Podole. Wśród łąk pszenicy. Wycieczka do cukrowni. W jarze Dniestru (Zaleszczyki). Wieś podolska i obyczaje jej mieszkańców. Lwów — położenie na dziale wód. Targi Wschodnie.

Kraina Wielkich Dolin.

Polesie, Podlasie, Wileńszczyzna. Puszcze leśne, bagna, jeziora. Ochrona wymierających zwierząt (żubr, bóbr, łoś). Pińsk — węzeł dróg wodnych. Położenie Wilna.

Mazowsze. Środkowa kraina Polski. Warszawa — stolica Państwa. Miasta fabryczne i handlowe. Obyczaje Kurpiów i Księżaków.

Wielkopolska. Kraj wielkich dolin. Nad Gopłem i Wartą. Dorobek gospodarczy Wielkopolski. Poznań. Inowrocław. Nad kanałem Bydgoskim. Kujawiacy.

Pomorze i Bałtyk.

Szwajcaria Kaszubska. Puszcza Tucholska. W chacie kaszubskiej. Na wybrzeżu polskim. Zwiedzenie portu w Gdyni. Znaczenie morza dla Polski.

Podział na województwa z uwzględnieniem głównych miast.

2. GEOGRAFJA EUROPY

z wyjątkiem krajów śródziemnomorskich.

CZEŚĆ OGÓLNA.

Rozczłonkowanie poziome. Przegląd gór, wyżyn i nizin. Główne rzeki. Europa siedliskiem wielu narodów i państw.

CZEŚĆ SZCZEGÓŁOWA.

Niemcy. Granica z Polską. Przegląd krain. Wielki przemysł w Niemczech. Berlin, Hamburg, Monachjum. Górniczy polscy w Westfalji. Polacy na Śląsku Opolskim i w Prusiech Wschodnich.

Czechosłowacja. W kotlinie Czeskiej. Na południo-

wych stokach Karpat. Jak Czesi wyzyskują swoje bogactwa naturalne. Praga. Polacy na Śląsku Cieszyńskim.

Rumunja. Rozmaitość krajobrazów, Bukareszt. Polacy na Bukowinie.

Związek Socjalistycznych Republik Rad. W krainie tundry. W lasach Uralu. Krajobraz Płyty Rosyjskiej. Nad dolną Wołgą. Czarnoziem Ukrainy. Klimat lądowy. Gospodarka rolnicza i wielkie przedsięwzięcia przemysłowe. Moskwa, Leningrad, Kijów, Odesa. Polacy w Rosji.

Sąsiedzi z nad Bałtyku (Łotwa i Litwa). Stosunki gospodarcze z Polską.

Krótkie wzmianki o Estonji, krajach skandynawskich, Holandji i Belgji.

Wielka Brytania. Położenie wyspowe. Klimat morski. Światowa potęga przemysłowa i handlowa. Londyn — wielki port, największe miasto Europy.

Francja Krainy naturalne. Kraj rolniczo-przemysłowy. Paryż — światowy ośrodek kultury. Marsylja. Stosunki z Polską.

Krótkie wzmianki o Szwajcarji, Austrii i Węgrzech.

W ciągu całego roku szkolnego pomiary długości rzek, linii kolejowych i t. p., zaznaczanie na mapkach konturowych różnych elementów składowych, np. granic, ważniejszych rzek, większych miast, głównych linii kolejowych, rozmieszczenia kopalni, ośrodków przemysłowych i t. p.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość granic, ukształtowania pionowego i sieci rzecznej Polski; podziału na województwa i miast wojewódzkich. Elementarna znajomość krain Polski: krajobrazu, bogactw naturalnych, głównych ośrodków gospodarczych i życia człowieka.

Znajomość ukształtowania poziomego, gór, nizin, sieci rzecznej, typowych krajobrazów i podziału politycznego Europy; znajomość wskazanych w programie właściwości państw, sąsiadujących z Polską, Wielkiej Brytanji i Francji.

Umiejętność czytania szkolnej mapy politycznej i fizycznej.

UWAGI.

Pierwsze trzy tygodnie należy poświęcić na możliwie gruntowne, z początku bardzo powolne, zaznajomienie ucznia ze sposobem przedstawiania rzeźby terenu przy pomocy poziomic. Do ułatwienia należytego zrozumienia rysunku poziomicowego służyć będą odpowiednie modele, piaskownica i t. d.

W zastosowaniu do krain Polski program podaje główne tematy, dokoła których zgrupują się wiadomości, potrzebne do ich rozwinięcia i naświetlenia, przyczem każda kraina powinna wystąpić plastycznie, ukazując swoje odrębne oblicze. Należy wystrzegać się encyklopedycznego ujmowania, natomiast dać mniej wiadomości, ale opracować je gruntowniej.

Przy omawianiu podziału na województwa należy wskazać większe miasta, nie wchodząc w ich szczegółowy opis.

Geografię szczegółową Europy najlepiej opracowywać w formie „podróży“, przytem należy jak najczęściej czynić zestawienia z Polską, wydobywać analogje i różnice, oraz podkreślać wzajemne stosunki gospodarcze.

Czytanie mapy winno wiązać się z ćwiczeniami, wskazanymi w programie. Trzeba zwrócić uwagę na zastosowanie podczas nauczania indukcyjnych map, które szkoła może sporządzić własnymi siłami, używając do tego celu zwykłych tablic szkolnych.

W klasie V należy urządzić co najmniej jedną całodzienną wycieczkę

KLASA VI.

3 godziny tygodniowo.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. GEOGRAFJA KRAIN ŚRÓDZIEMNOMORSKICH EUROPY I ZESTAWIENIE PAŃSTW EUROPEJSKICH.

Półwysep Pirenejski. Na wyżynie Kastylijskiej. Państwa półwyspu. Madryt, Lizbona.

Półwysep Apeniński. Wulkany. Klimat śródziemnomorski. Włochy. Rzym — stolica, miasto zabytków. Medjolan.

Półwysep Bałkański. Przyroda Grecji. Grecja — kraj zabytków starożytnej kultury. Jugosławja. Na urodzajnych „poljach“. Belgrad. Stosunki z Polską. Krótkie wzmianki o Bułgarji i Turcji.

Zestawienie państw europejskich.

2. ELEMENTY GEOGRAFJI OGÓLNEJ.

Kształt ziemi. Siatka geograficzna. Rozkład lądów i oceanów. Ruch wirowy ziemi i jego konsekwencje: dzień i noc. Ruch postępowy ziemi. Pory roku. Wiatry stałe i zmienne. Prądy morskie.

3. GEOGRAFJA KRAJÓW POZAEUROPEJSKICH.

Afryka.

Egipt — dar Nilu. Wycieczka do piramid. Kanał Sueski.

Alger. Kolonizacyjna praca Francji.

Sahara — życie w pustyni; oazy. Arabowie.

Kongo. Kotlina, lasy równikowe.

Ludność murzyńska Afryki.

Wielkie jeziora — kraina różnorodnego i bogatego świata zwierzęcego i roślinnego.

Afryka Południowa. Wyżynny charakter kraju. W kopalni diamentów i złota. Hodowla bydła. Ludność.

Azja.

Półwysep Arabski. Mekka — miasto minaretów.

Indje. Nad Gangesem. U stóp Himalajów. Wyprawa na szczyt świata i do Tybetu. Dżungla indyjska. Plantacje herbaty na Cejlonie.

Indochiny i wyspy Sundajskie. Krajobraz podzwrotnikowy; gospodarka plantacyjna.

Chiny. Wśród pól ryżowych. Na rzekach chińskich. Przeludnienie kraju. W Pekinie i Szanghaju.

Japonja. „Kraj tysiąca wysp“. U stóp Fudżijamy. Trzęsienia ziemi. Państwowy rozwój Japonji.

Syberja. Kraina największych mrozów. Tundra i tajga. Polacy na Syberji. Możliwości rozwoju życia gospodarczego na Syberji.

Ameryka Północna i Południowa.

Kanada. Nad Wielkimi Jeziorami. Łowiectwo w puszczech kanadyjskich. Na fermie u polskiego emigranta.

Stany Zjednoczone. Kalifornja — kraina o typie śródziemnomorskim, pustynna Wielka Kotlina, Góry Skaliste,

stepowe prerje, urodzajna nizina Missisipi. Farmerzy, plantacje. Chicago — miasto na krzyżownicy wielkich dróg Północnej Ameryki. Mechanizacja przemysłu i rolnictwa. Appalachy, bogactwa kopalne. Nowy Jork — największe miasto i targ świata. Waszyngton — stolica. Polacy w Stanach Zjednoczonych.

Rzut oka na *Meksyk* i kraje *Ameryki Środkowej*. Kanał Panamski.

Peru. Andy. Kolonje polskie.

Brazylja kraj kawy, lasów dziewiczych, bogactw naturalnych. Dzień w puszczy brazylijskiej i dzień na kolonji polskiej. Czerwonoskórzy w porcie Rio de Janeiro.

Argentyna — W krainie pampasów. Hodowla bydła, eksport mięsa. Buenos Aires. Polacy w Argentynie.

Australja i Oceanja.

Australja. Świat roślinny i zwierzęcy. Kolonizacja. Hodowla owiec. Wyspy wulkaniczne i koralowe na Oceanie Spokojnym.

Kraje polarne.

Obrazy z wypraw polarnych.

Przegląd ogólny.

Przegląd politycznej mapy świata, wielkich dróg komunikacyjnych i najważniejszych źródeł surowców.

4. ZIEMIA WE WSZECHSWIECIE.

Elementarne wiadomości o układzie słonecznym. Teoria Kopernika. Gwiazdy — odległe słońca.

W ciągu całego roku notowania na mapach konturowych, w szczególności ilustrujące rozkład kolonij, rozmieszczenie surowców, dróg komunikacyjnych i t. p.

WYNIKI NAUCZANIA.

Znajomość państw śródziemnomorskich w zakresie materiału nauczania.

Znajomość ruchów wirowego i postępowego ziemi i zrozumienie skutków tych ruchów.

Znajomość rozmieszczenia oceanów i lądów na kuli ziemskiej, głównych rysów ukształtowania pionowego lądów i charakterystycznych krajobrazów w głównych strefach klimatycznych. Najważniejsze wiadomości o państwach pozaeuropejskich i kolonjach w zakresie, wskazanym w materiale nauczania.

Umiejętność posługiwania się mapą polityczną, fizyczną i gospodarczą.

UWAGI.

Przy opisie krajów należy w dalszym ciągu przeprowadzać stale porównania z Polską, podkreślając warunki życia tych terenów, na których skupia się nasza emigracja, oraz stosunki gospodarcze i kulturalne różnych krajów z Polską. Należy również uwzględnić prace naukowe i odkrycia sławnych badaczy polskich, np. mówiąc o Azji, wspomnieć o Czerskim, Dybowskiem, Grabczewskim; przy opracowywaniu Ameryki wystąpi Malinowski — twórca kolei wysokogórskiej w Andach, Domeyko — twórca górnictwa chilijskiego; przy omawianiu Australji — Strzelecki; Afryki — Rogoziński.

Podobnie jak w klasie V opracowywanie państw Europy oraz krain pozaeuropejskich może się odbywać w formie podróży.

Fikcyjnym „podróżom“ należy nadać jak największą barwność i plastyczność z zachowaniem prawdopodobieństwa faktów i stosunków, występujących w podróży.

Przed przystąpieniem do opracowywania geografji kontynentów należy zaznajomić młodzież z podstawowymi elementami geografji ogólnej, odnoszącymi się do całej kuli ziemskiej.

Pojęcie siatki geograficznej powinno być wprowadzone przy pomocy globusu indukcyjnego. Do rysowania nadaje się zwykła szkolna siatka Kirchlhoffa.

Szczegółnej uwagi wymagają trudne zagadnienia klimatyczne, które dopiero na tym stopniu mogą być rozważone nieco obszerniej w związku z ruchami ziemi i wiadomościami o słońcu, jako źródle energii. Ruchy ziemi należy ilustrować zapomocą prostych pokazów, globusu i w miarę możności modeli i przyrządów specjalnych, jak np. zenitarjum.

KLASA VII.

4 godziny tygodniowo w pierwszym półroczu.

MATERJAŁ NAUCZANIA.

1. ZIEMIA I CZŁOWIEK W POLSCE.

Obszar Polski. Położenie Polski w Europie. Obronność granic; granica morska.

Krainy naturalne. Przewodnie rysy ukształtowania pionowego Polski i podział na krainy.

Klimat i nawodnienie. Obserwacje meteorologiczne. Państwowy Instytut Meteorologiczny (P. I. M.). Elementarne objaśnienie map pogody; ich znaczenie dla rolnika, rybaka, żeglarza, lotnika. Cechy klimatu Polski. Cyrkulacja wód; wodostany i regulacja rzek; gospodarcze znaczenie rzek; kanały. Wyzyskanie siły wód płynących. Jeziora. Bagna, ich osuszanie.

Świat roślin i zwierząt. Zależność świata roślinnego od klimatu i podłoża. Wpływ człowieka na zmiany szaty roślinnej i zwierzostanu. Ochrona przyrody, rezerваты, parki natury

Ludność. Narodowości i wyznania. Ludność i osiedla najbliższej okolicy.

2. ŻYCIE GOSPODARCZE POLSKI ZE SZCZEGÓLNEM UWZGLĘDNIENIEM NAJBLIŻSZEJ OKOLICY.

Rolnictwo. Czynniki rozwoju rolnictwa. Najbardziej typowe gleby, ich rozmieszczenie, wartość. Uprawa zbóż, ziemniaków, roślin przemysłowych. Wydajność pól, środki jej podniesienia: meljoracja, komasacja, użycie nawozów sztucznych, zastosowanie maszyn.

Hodowla: łąki, pastwiska, pasterstwo górskie. Środki ulepszenia hodowli. Ogrodnictwo, sadownictwo, bartnictwo, rybołówstwo. Przemysły spożywcze, wywóz produktów rolnych.

Lasy. Rozmieszczenie lasów w Polsce. Przemysł drzewny.

Górnictwo i przemysł. Główne gałęzie produkcji górniczej. Własne surowce mineralne, roślinne i zwierzęce. Drobny przemysł i rzemiosło. Wielki przemysł, jego gałęzie i rozmieszczenie. Rola gospodarcza Śląska. Możliwości podniesienia przemysłu: powszechna oszczędność, gromadzenie kapitałów, popieranie wytwórczości krajowej.

Komunikacje. Rodzaje i użytkowość dróg; gęstość dróg w różnych okolicach Polski. Sieć kolejowa w Polsce. Drogi wodne. Komunikacja morska: Gdynia, Gdańsk. Komunikacja lotnicza. Rozwój dróg komunikacyjnych jako środek ułatwienia zbytu.

Handel. Jarmarki, targi, giełdy, banki. Spółdzielczość. Handel zagraniczny: główne artykuły przywozu i wywozu. Gospodarcze znaczenie morza.

Charakterystyka gospodarcza Polski. Charakter rolniczy kraju. Stan przemysłu i komunikacji.

W ciągu całego roku szkolnego: czytanie wykresów oraz notowanie na mapkach konturowych różnych elementów życia gospodarczego.

WYNIKI NAUCZANIA.

W zakresie materiału nauczania: znajomość krain geograficznych Polski, głównych stosunków ludnościowych, warunków i stanu rolnictwa, górnictwa i przemysłu, rodzajów komunikacji i ich znaczenia dla życia gospodarczego. Zrozumienie gospodarczego znaczenia Śląska i morza dla Polski.

Bliższa znajomość życia gospodarczego własnej okolicy, jego potrzeb i możliwości rozwoju. Zrozumienie znaczenia umiejętności gospodarki jednostki i zespołu dla ogólnego dobrobytu i potęgi państwa.

Umiejętność czytania najczęściej spotykanych wykresów, posługiwania się mapami gospodarczymi i przystępnymi materiałami statystycznymi.

UWAGI.

W materiale nauczania wyróżnia się dwa działy. Pierwszy jest powtórzeniem i uzupełnieniem wiadomości, dotyczących elementów fizjografii Polski, drugi obejmuje życie gospodarcze Polski ze szczególnym uwzględnieniem okolicy.

Jakkolwiek zagadnienia gospodarcze są tu wysunięte na pierwszy plan i mają stanowić główny przedmiot rozważań, to jednak nie należy zbyt pobieżnie opracowywać zagadnień fizjograficznych, ponieważ stanowią one podbudowę dla poprawnego rozwiązywania problemów struktury gospodarczej. Tylko wtedy możemy wyrobić czynną postawę, gdy w ten sposób uporządkujemy materiał nauczania, by uczeń, znając warunki naturalne, próbował zastanawiać się nad poprawą stanu gospodarczego i orjentował się w możliwościach powstania nowych gałęzi gospodarstwa. Chodzi np. o to, by wiedział, że nie należy lotnych piasków pozbawiać zalesienia, zbytnio osuszać gruntów piaszczystych i t. p. Trzeba przytem rozbudować bar-

dziej elementy fizjograficzne o większym znaczeniu praktycznym. Poszczególne fragmenty życia gospodarczego należy rozpatrywać przede wszystkim w najbliższym otoczeniu. W tym celu należy odbyć kilka wycieczek do najbliższych zakładów, czy ośrodków gospodarczych, instytucyj użyteczności publicznej i t. p. Po możliwie szczegółowym opracowaniu pewnego działu gospodarstwa w okolicy szkoły zbieramy z młodzieżą wiadomości, ilustrujące tę gałąź w całej Polsce, a nawet wskażemy na stan tej gałęzi na świecie.

Przy porównywaniu poziomu gospodarczego własnej okolicy z poziomem innych krain Polski winniśmy zastanawiać się nad przyczynami różnic między temi poziomami i nad środkami ożywienia tętna życia i rozwoju danej krainy.

UWAGI DO CAŁOŚCI PROGRAMU.

CELE NAUCZANIA ORAZ ICH REALIZACJA.

Nauka geografji w szkole powszechnej winna dać uczniowi znajomość najniezbędniejszych, życiowo ważnych wiadomości geograficznych, dotyczących najbliższej okolicy, Polski, Europy i świata.

Prócz zadań poznawczych nauka geografji spełnia również ważne zadanie wychowawcze. Uczy dziecko kochać ziemię rodzinną, jej tradycję i kulturę i wyrabia czynną postawę obywatelską.

Realizacja materialnych celów nauczania opiera się głównie na wiadomościach, zaczerpniętych z terenu Polski.

W pierwszych trzech latach nauczania dziecko rozszerza szczerpy zakres wiadomości o życiu rodzinnem i otoczeniu, przytem w klasie III zaznajamia się bardziej szczegółowo z terenem i życiem najbliższej okolicy. Do poznania tej okolicy przyczynią się wszystkie inne przedmioty, początki geografji zaś, które łącznie z elementami nauki o przyrodzie stanowią w tej klasie jeden, nowy przedmiot, ogniskują zdobywane wiadomości.

W klasie IV, gdzie geografja posiada już osobny program, dziecko tworzy sobie pierwsze wyobrażenie o całości Polski, jednak jeszcze w bardzo ogólnym zarysie.

Szczegółowe poznanie Polski, oparte o mapę, uczeń zdobywa dopiero w klasie V, kraje Europy i pozostałych części świata są następnie przedmiotem nauki do końca klasy VI.

W klasie VII jeszcze raz powraca uczeń do swej okolicy i Polski, rozważając głównie zagadnienia życia gospodarczego na tle znajomości Europy i świata.

W zakresie kształcenia formalnego geografja ma wyrabiać umiejętność obserwowania otaczającej rzeczywistości, zestawiania i wiązania poznawanych szczegółów, umiejętność orjentowania się w terenie i w symbolice mapy.

Realizacja celów formalnych opiera się na takim uszeregowaniu wiadomości geograficznych, by uczeń mógł je stopniowo opanowywać w sposób możliwie samodzielny.

W myśl tego program wprowadza na pierwszym szczeblu geografję o charakterze raczej krajoznawstwa. W klasie IV zdobywa dziecko znajomość planu, co stanowi konieczną podstawę do zrozumienia mapy. W klasie V mapa staje się ważnym narzędziem nauczania.

Na pierwszym szczeblu ziemię i zjawiska na niebie dziecko pojmuje naiwnie, tak, jak je widzi, a dopiero na poziomie drugiego szczebla opanowuje w sposób rozumowy fakty, prowadzące do przeświadczenia o kulistym kształcie ziemi, o ruchach ciał niebieskich i t. d.

W klasach niższych (I i II) dziecko zaczyna się ćwiczyć w opisywaniu zaobserwowanych zjawisk i faktów, później (w klasach III i IV) próbuje ponadto stwierdzać istnienie najprostszych związków między typowymi przejawami życia.

Na wyższym szczeblu, w klasach V, VI i VII, rozwój umysłowy ucznia pozwoli w znacznie większym stopniu i poważniej badać elementy przyrody i życia człowieka, oraz czynić próby łączenia ich w jedną całość krajobrazową.

Ucząc o warunkach współczesnego życia Polski, ukazując piękno i bogactwo ziemi, życie jej mieszkańców, geografja zaszczerpia w młodą duszę dziecka umiłowanie Ojczyzny, rozbudza uczucia obywatelskie, gotowość czynnej służby dla Państwa, uczy rozumieć zbiorowy wysiłek zespołu.

Już w pierwszych latach nauczania, zwłaszcza w klasie III, dziecko, poznając teren najbliższej okolicy, głęboko przeżywa wrażenia, wiążące je z ziemią ojczystą. W czwartym roku nauczania geografja rozszerza w świadomości ucznia drobny świat jego ojcowizny do rozmia-

rów wielkiej Ojczyzny, wzbogaca jego wiedzę poznaniem nowych krajobrazów Polski.

W klasie V poznawanie Polski, związane z czytaniem mapy, daje możliwość głębszego wnikania w niektóre zjawiska kultury. Przy opisie krain Europy w klasie V i VI dziecko w dalszym ciągu nie będzie odwracało oczu od ziemi ojczystej, przeciwnie wyraźniej zobaczy braki i niedociągnięcia polskiej rzeczywistości oraz jej strony dodatnie i powodzenia na terenie europejskim przy pomocy ciągłych porównań i zestawień. Nauka geografii krain pozaeuropejskich w klasie VI uwzględni w dalszym ciągu cele wychowania obywatelsko-państwowego: uczeń powinien zdać sobie jasno sprawę z roli i znaczenia Polski na kuli ziemskiej, powinien orjentować się w zagadnieniach emigracji wogóle oraz warunkach życia Polaków poza granicami Polski, powinien również wiedzieć, którzy z Polaków, wielkich podróżników, uczonych geografów, wsławili się i czem (Kopernik, Domyko, Strzelecki, Grąbczewski i t. d.).

W klasie VII opracowanie życia i rozwoju gospodarczego środowiska i Polski na tle zdobytej znajomości całej kuli ziemskiej zmierza nietylko do zamknięcia w pewną całość nauki, ale również do wyrobienia odpowiedniej postawy obywatelskiej.

PLAN I MAPA; NOTOWANIA I OBSERWACJE GEOGRAFICZNE.

Nauczanie geografii rozpoczyna się od poznawania faktów konkretnych, dostępnych dla bezpośredniej obserwacji dziecka. Spostrzeżenia w trzech pierwszych klasach na terenie najbliższej okolicy nie wymagają jeszcze wprowadzenia języka symbolicznego. Nawet w klasie IV należy unikać zbyt rozległej skali symbolicznego ujęcia; opracowujemy tam głównie pojęcie planu.

Zaznajamianie dziecka z planem powinno odbywać się powoli i systematycznie drogą odpowiednich ćwiczeń, tak, by dziecko nietylko powierzchownie umiało naśladować, lecz istotnie rozumiało swe czynności podczas rysowania planu. Zacząć należy od rysowania planów drobnych przedmiotów. Potem dopiero można wprowadzić po-

jęcia podziałki, polecając rysować plan większego przedmiotu, np. stołu. I znów po ćwiczeniach w obliczaniu i zastosowaniu podziałki można będzie przejść do sposobu oznaczania na planie kierunku. Tu okaże się niewystarczającym zwykle określanie kierunku przy pomocy stanowisk słońca. Nauczyciel zaznajomi więc dzieci z konstrukcją i użyciem kompasu. Gdy te dwa momenty: podziałka i kierunek zostaną dostatecznie opracowane, wówczas dziecko zrozumie, iż plan jest rysunkowym sposobem przedstawiania rozmiarów i kierunków. Dalsze ćwiczenia w rysowaniu i czytaniu planów są wyraźnie wskazane w materiale nauczania.

Praca nad wprowadzeniem języka symbolicznego rozwinię się dopiero w całej pełni na szczeblu drugim. Należy przytem wystrzegać się zbyt powierzchownego, i płytkiego wprowadzania ucznia w symbolikę mapy. Im wolniej, systematyczniej, a przeto gruntowniej uda się oswoić dzieci z mapą, tem pewniejszą zdobędą one podstawę dla dalszej normalnej nauki.

Geografja Polski w klasie V oprze się na mapie z rysunkiem poziomicowym terenu bez uwzględnienia siatki geograficznej. Przy pomocy modeli, piaskownicy i t. p., dzieci łatwo zrozumieją sposób przedstawiania form terenu i stosunków wysokości na mapie.

W klasie VI, po opracowaniu kulistości ziemi, po wprowadzeniu przy pomocy globusa indukcyjnego siatki geograficznej, po dokładnem opanowaniu pojęcia szerokości i długości geograficznej, można przystąpić do narysowania zwykłej siatki Kirchhoffa dla jednej półkuli.

Opracowując podstawowe elementy mapy fizycznej: znakowanie poziomicowe, siatkę, uczniowie zdobywają środki do jej umiejętnego czytania.

Wiadomości geograficzne należy utrzymywać i rozszerzać przy pomocy notowania różnych szczegółów na mapach konturowych. W szczególności można zaznaczać linje kolejowe, rozmieszczenie surowców, ośrodków przemysłowych i t. d. Takie notowania przyczynią się do zapamiętania układu, stosunków i wzajemnej zależności poszczególnych elementów. Praca ta da znacznie większe wyniki, aniżeli gołosłowne powtarzanie nazw lub tylko odnajdywanie ich na mapie.

W klasie VII ważny dział pracy stanowi czytanie wykresów, ilustrujących różne ustosunkowania oraz zmiany i przeobrażenia gospodarcze; jest to wprowadzanie w znajomość jednego z najważniejszych środków porozumiewania się i orientacji w zjawiskach życia gospodarczego.

Przy obserwacjach pogody na pierwszym szczeblu nauczania nie należy używać niezrozumiałych na tym poziomie przyrządów, jak np. termometru, ani też robić wykresów temperatur. Obserwacje i notowania tego rodzaju są prowadzone kolejno przez grupy uczniów, na które klasa została podzielona w tym celu.

W klasie VII stosować należy również w miarę potrzeby i możliwości proste i łatwe spostrzeżenia i pomiary meteorologiczne już przy pomocy niektórych przyrządów: termometru, aneroidu, deszczomierza. Obserwacje tego rodzaju zainteresują młodzież, zwłaszcza na wsi, gdzie sprawy pogody są zagadnieniem życiowym i gdzie urządzenie przez szkołę małej stacji meteorologicznej przysporzy naszemu krajowi rolniczemu większej liczby ludzi, rozumiejących znaczenie praktyczne i społeczne służby meteorologicznej.

WYCIECZKI.

Nauka w terenie i wycieczki są głównym źródłem, dostarczającym materiału do bezpośrednich przeżyć i obserwacji. Nauczyciel winien wyzyskać każdą sposobność, by powiększać zapomocą tych obserwacji zasób wiadomości geograficznych dziecka. Konieczne są osobne wycieczki geograficzne, zrazu niebyt uciążliwe, w najbliższą okolicę, a następnie coraz dłuższe i dalsze. Ze starszą młodzieżą należy odbyć, o ile to możliwe, w ciągu jej pobytu w szkole parę kilkudniowych wycieczek, tak, by uczeń poznał kilka odrębnych krain Polski. Krótkie 2—3 godzinne wycieczki geograficzne mają na celu opracowanie jednego, ściśle określonego tematu, dłuższe natomiast — całodzienne i kilkudniowe — mogą i powinny obejmować większą ilość zagadnień. Chodzi tu o takie ujęcie całości krajobrazowej terenu, by w umyśle dziecka konkretnie uwidoczniła się wzajemna zależność rozmaitych, a przede wszystkim przewodnich elementów i zjawisk,

tworzących zespół życia danego krajobrazu. Nie należy zaniedbywać zwiedzania zakładów przemysłowych, tak bardzo ciekawych dla młodzieży i tak pouczających ze względu na przykłady pracy zorganizowanej. Wychowawcze znaczenie tego rodzaju wycieczek jest niezaprzeczenie wielkie. Zaznajomią one młodzież z pracą ludzką przy wytwarzaniu niezbędnych dla życia produktów oraz ukażą starszej młodzieży fragmenty naszego życia gospodarczego.

Wycieczki dłuższe, jeśli mają przynieść należyte wyniki, muszą być troskliwie zawczasu przygotowane pod względem organizacyjnym i rzeczowym. Przygotowanie organizacyjne ma polegać na podziale klasy na mniejsze grupy z wyznaczeniem w obrębie każdej grupy poszczególnym uczniom odrębnych zajęć administracyjnych, jak np. opieki nad porządkiem, noclegiem, jedzeniem i t. p. Rzeczowe przygotowanie powinno objąć pracę młodzieży nad tematami, z którymi się spotka w czasie drogi (teren, roślinność, historyczne pamiątki, zabytki, rodzaje techniki fabrycznej i t. d.).

Dobra organizacja nawet krótkiej wycieczki ma niezaprzeczone wychowawcze znaczenie, uprzednie zaś przygotowanie naukowe przyczyni się do osiągnięcia poważniejszych wyników dydaktycznych.

Po zakończeniu każdej wycieczki zdobycze jej muszą być zebrane i utrwalone.

POMOCE NAUKOWE.

Zasób map winien obejmować co najmniej: mapę danego województwa, mapy polityczną i fizyczną Polski, mapę fizyczną Europy i planigloby. Jeżeli to możliwe, należałoby mieć poza tem mapy poszczególnych kontynentów.

Prócz mapy, jako głównej, niezbędnej pomocy przy nauczaniu geografii, należy wymienić przede wszystkim globusy. Odmienne własności geometryczne, którymi różni się powierzchnia kulista od płaszczyzny, można unaocznnić tylko przy pomocy globusa indukcyjnego oraz zwykłego globusa geograficznego.

Ważną pomocą w nauczaniu geografji, służącą zwłaszcza do tworzenia właściwych wyobrażeń o nieznanach krainach, są obrazy. Mogą to być obrazy ściennie, pocztówki, wycinki z czasopism ilustrowanych. Największą wartość posiadają obrazy, wyświetlane przez epidiaskop, lub też filmy. Należy zwrócić jednak uwagę na to, by tych obrazów nie pokazywać zbyt wiele podczas jednej lekcji, grozi to bowiem wytworzeniem zamętu i nie pozwoli na dokładne rozpatrzenie i analizę treści.

Mapy, potrzebne do nauki, oraz odpowiednie ilustracje winny się również znaleźć w każdym podręczniku szkolnym.

Do wyjaśnienia ruchów ziemi oraz stosunków klimatycznych, związanych z porami roku, może służyć proste w konstrukcji zenitarjum. Inne nieskomplikowane przyrządy, jak gnomon, zegar słoneczny, przyrządy miernicze (pochyłościomierz, poziomica, busola), niektóre meteorologiczne, są pożądanymi środkami, ułatwiającymi wyjaśnienia oraz interesującymi młodzież. Niektóre z tych przyrządów mogą, a w sprzyjających warunkach powinny być wykonane przez młodzież podczas lekcji zajęć praktycznych.

GEOGRAFJA OGÓLNA.

Najważniejsze fragmenty geografji ogólnej występują w różnych miejscach kursu w uszeregowaniu, zgodnym z potrzebami materiału nauczania oraz etapami rozwoju umysłowego dziecka. Przedwczesne bowiem wyjaśnienia nieraz więcej szkody mogą przynieść, niżli pożytku. Natomiast, gdy nastąpi odpowiedni moment, w którym dane zagadnienie powinno być opracowane, należy dłożyć starań, aby to było uczynione przystępnie, ale możliwie poprawnie i dokładnie. Materiał nauczania oraz uwagi do programów poszczególnych klas wyraźnie wskazują tematy oraz właściwe miejsce ich opracowania.

GEOGRAFJA SZCZEGÓŁOWA (REGJONALNA).

Wobec mnóstwa krain, wobec różnorodności zjawisk, zachodzących na jednym obszarze, wobec zawilóści zależności i związków, które składają się na krajobrazowe

oblicze regjonów, nie może być mowy o nauczaniu encyklopedycznym. Pierwszem zagadnieniem będzie tu wybór pewnych tylko fragmentów, ilustrujących najbardziej typowe fakty, najważniejsze zespoły zjawisk. Trzeba unikać dążenia do wtłaczania w umysł dziecka nadmiaru wiadomości, choćby pojemność pamięciowa nie stała temu na przeszkodzie. Przyświecać powinna tu zasada: mało, ale gruntownie.

Geografja Polski w klasie V rozpoczyna się od zarysu ogólnego. Zarys ten ułatwi zrozumienie zjawisk i zagadnień charakterystycznych dla krain. Ścisłe rozgraniczenie krain jest trudne, a często niemożliwe; nieraz występują nieznaczne przejścia od jednej do drugiej. Ważkie cechy krain (rzeźba, hydrografja, klimat, gęstość zaludnienia i t. d.) mają różne nasilenie. Bez ogólnego obrazu rozmieszczenia tych elementów na terenie całej Polski trudno uchwycić te różnice. Dopiero na tle obrazu ogólnego można przystąpić do szczegółowego przeglądu regjonów. To poczucie całości, a jednocześnie budzące się zainteresowanie dla nowych, ciekawych szczegółów, podtrzymywane umiejętnie przez nauczyciela, powinno sprzyjać czynnemu stosunkowi dziecka do każdej nowej lekcji. Zainteresowanie i aktywność dziecka, poza indywidualnymi zajęciami, w znacznym stopniu zwiększyć mogą prace zespołowe, jak np.: przygotowywanie większej wycieczki, korespondencja z uczniami równorzędnej klasy innej szkoły na terenie, będącym celem wycieczki, wymiana z innymi szkołami pocztówek oraz charakterystycznych okazów i t. p.

Geografję Europy i krain pozaeuropejskich można opracowywać w formie podróży. Podróże te oczywiście powinny posiadać charakter sugestywny, by obudzić wyobraźnię dziecka, która ułatwi mu przyswojenie wiedzy o tych odległych krainach. Tu właśnie powinny odegrać wielką rolę dobre ilustracje, które mogą być zarówno źródłem wiedzy, jak środkiem prostowania błędnych wyobrażeń, skądinąd powstających.

Pożądaną jest rzeczą prowadzić tak podróż, by przytem dzieci uczyły się wiadomości ważnych dla praktycznego życia. A więc, ruszając w podróż, należy zdać

sobie w przybliżeniu sprawę z przypuszczalnych jej kosztów, zaznajomić się formalnościami urzędowymi, jakie są z nią połączone i t. d. W czasie podróży, zwiedzania miast, należy badać przebieg drogi na mapie, stwierdzać zmiany krajobrazowe, posiłkować się odczytywaniem wyjątków z dostępnej lektury geograficznej.

Po ukończeniu podróży należy przystąpić do zebrania materiału już według systematycznego podziału zagadnień.

KORELACJA NAUKI GEOGRAFJI Z INNEMI PRZEDMIOTAMI NAUCZANIA.

Już w niższych klasach, gdzie geografia nie występuje jako oddzielny przedmiot nauczania, proste pojęcia i fakty geograficzne są zasadniczo tematami na lekcjach języka polskiego. Począwszy od IV klasy, przy opracowywaniu rodzimych i obcych krajobrazów odpowiednie czytanki na lekcjach języka polskiego, obrazujące życie człowieka, jego działalność, przygody, podróże i t. d., mogą się przyczynić do ożywienia i uzupełnienia nauki geografji. Koniecznym warunkiem jest tu stosowna wartość literacka tych czytanek. Pogłębione pojęcia geograficzne wzbogacają słownik ucznia.

Wiadomości geograficzne w klasie III i IV obejmują część przygotowania do historii. W klasach wyższych wiadomości historyczne dostarczą materiału do nakreślenia dziejowej roli naturalnych dróg komunikacyjnych, których znaczenie jest podstawą przewodnich zjawisk antropogeograficznych. Natomiast wiadomości z historii odkryć i kolonizacji, poruszane obszernie na lekcjach geografji, przyczynią się do wyrobienia bardziej plastycznego obrazu czasów minionych. Na wycieczkach nauczyciel geografji winien przy nadarzającej się sposobności nawiązywać do momentów historycznych, zwłaszcza przy zwiedzaniu miast, zabytków, ruin, muzeów i t. p.

Nauczanie przyrody posiada szereg wspólnych z geografją tematów: krajobraz, szata roślinna i świat zwierzęcy. Geografia pomoże do wyjaśnienia charakterystycznych cech, np. ogólnego pokroju roślin i wyglądu zwierząt w zależności od warunków klimatycznych, pór roku,

rodzaju gleby. Nauczyciel geografji rozszerza wiadomości o roślinach użytkowych i zwierzętach, mających znaczenie gospodarcze dla człowieka, zwłaszcza egzotycznych, opracowywanych przez nauczyciela przyrody zwykle mniej obszernie. Rozmieszczenie flory i fauny na globie jest zagadnieniem, które opracowuje nauczyciel zarówno na lekcjach przyrody, jak i na lekcjach geografji. Wiadomości przyrodnicze przyczyniają się w znacznym stopniu do zrozumienia krajobrazu geograficznego. Z nauką o przyrodzie martwej łączą geografję takie tematy, jak właściwości wody, powietrza, skał i minerałów, zjawiska klimatyczne, różnorodne przejawy pracy przyrody i człowieka.

Nauce rysunku geografia dostarcza tematów do ilustracji krajobrazów, sama zaś korzysta podczas wycieczek i lekcji z umiejętności szkicowania.

Z nauką matematyki korelacja występuje stale podczas ćwiczeń, związanych z rysowaniem planów, czytaniem mapy.

W. H. ...

Biblioteka Pedagogiczna w Radomiu
nr inw.: K - 38126

BGZs 38126

643/79

Biblioteka Pedagogiczna w Radomiu
nr inw.: K - 38126

BGZs 38126